

Csukovits Enikő

**MAGYARORSZÁGRÓL ÉS A MAGYAROKRÓL
NYUGAT-EURÓPA MAGYAR-KÉPE A KÖZÉPKORBAN**

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

VÁC – BUDAPEST

2013

TARTALOM

ELŐSZÓ.....	4
I. A FÖLDRAJZI MEGISMERÉS ÚTJAI EURÓPÁBAN.....	12
1. Az ókori kezdetek.....	17
2. A zarándokirodalom.....	26
3. A keresztes hadjáratok irodalma.....	32
4. A kelet felfedezése.....	38
5. Az új földrajzi világkép megjelenése.....	50
6. A késő-középkor földrajzi tudása Kolumbusz utazása előtt.....	58
II. LÉPÉSEK MAGYARORSZÁG MEGISMERÉSÉNEK ÚTJÁN.....	69
1. Pogány magyarok – keresztény magyarok.....	71
2. Magyarok Európa útjain.....	81
3. Magyarország és szomszédai.....	94
4. Követek és átutazók.....	99
5. A félelem irodalma.....	114
6. Magyarország geográfiájának úttörői.....	127
III. MAGYARORSZÁG VÁLTOZÓ TÜKÖRBEN.....	136
1. Magyarország helye a középkori Európában.....	136
Magyarország a T-O térképeken.....	138
Magyarország helye Kelet-Európában – a Descriptio Europae Orientalis országleírásai.....	144
A „magyar nemzet hatalmának” határai – Aeneas Sylvius Piccolomini De Europájának Magyarországa.....	153
2. A magyar királyok.....	159
Nagy Károly ivadékai – az Anjou királyok Firenze levelezésében....	161
Császár és király – Aeneas Sylvius Piccolomini Zsigmond-portréja..	171
Mátyás király az itáliai novellairodalomban – Matteo Bandello két 16. századi novellája.....	178

Magyarországi Károly, a mesebeli királyfi.....	187
3. Magyarország, mint ellenség.....	195
A magyar-velencei háborúk „Velence nemes városának” két krónikája szerint.....	196
A nápolyi hadjáratok a magyar-párti Domenico da Gravina szemével.....	205
Magyarország, mint a török ellensége: Jehan de Wavrin az al-dunai hadjáratról.....	214
Török, magyar, saskajárás – az osztrák tartományok ellenségei Jakob Unrest Ausztriai krónikájában.....	224
4. Magyarország népeiről.....	234
Verses mondókák a magyarokról.....	236
Követek és utazók a magyarokról.....	241
IV. A KORABELI KÖNYVTÁRAK MAGYAR VONATKOZÁSÚ ISMERETANYAGA.....	251
A burgundi udvari könyvtár.....	251
Hans Dernschwam könyvtára.....	258
V. NYUGAT-EURÓPA MAGYAR- ÉS MAGYARORSZÁG-KÉPE.....	267
VI. APPENDIX.....	276
VII. FORRÁSOK ÉS IRODALOM.....	287

ELŐSZÓ

Strasbourg három Szent Péterről elnevezett templomának egyikében, a Saint-Pierre-le-Jeune templomban izgalmas freskóra lelhetünk. A nagyméretű 14. századi falképen, amely „a nemzetek menete a kereszt felé” névvel vált ismertté, Európa uralkodói lovagolnak egy sorban. Élen Germánia királya halad, akit Gallia, majd Itália követ – a 14 alak közt, a sor utolsó harmadában Polonia uralkodója mellett megtaláljuk a Hungáriát megszemélyesítő, zöld ruhás, piros palástos alakot is. A királyok hasonló ruhát viselnek, koronájuk is egyforma, nincs egyénítő attribútumuk, különbségként csupán annyit vehetünk észre, hogy a sor végén haladó Oriens és Litavia már gyalogosan követi a lovasokat. A sorrend részben hierarchikus, részben geográfiai, a szomszédos országok uralkodói egy-egy kisebb csoportot alkotnak.¹ A freskót készítő mester meglehetősen pontos ismeretekkel rendelkezett a kontinens országairól; lehet, hogy az ábrázolt nemzetek többségét csak hírből ismerte, soha nem találkozott írekkel, magyarokkal vagy épp lettekkel, de azt tudta, ha a „nemzetek menetét” akarja ábrázolni, melyek azok a népek, amelyeknek helyük van ebben a menetben. Hungária jelképes alakja a strasbourg-i Saint-Pierre-le-Jeune templom falán mintegy megszemélyesíti azt a kérdéskört, amit a jelen munkában vizsgálni kívánok: mit tudtak, mit gondoltak, mit hittek a magyarokról és Magyarországról a középkori Nyugat-Európában? Ez az ismeretanyag a középkor évszázadai alatt mennyire volt állandó vagy épp változó, az ismeretek változását követte-e a megítélés változása? Az ismeretek, feltételezések és hiedelmek alapján hol helyezkedett el az ország a kontinens országainak hierarchiájában? Melyek voltak a magyar-, illetve Magyarország-kép legfontosabb elemei, melyek váltak a legállandóbb magyarság-sztereotípiává?

Az egyes országok, népek külső megítéléséről Európa-szerte számos könyvet, tanulmányt olvashatunk. E munkák többsége elsősorban a modern kor gazdag utazási irodalmát dolgozta fel, de a szakirodalomból a jóval szerényebb ilyen tárgyú

¹ Az egymást követő nemzetek az alakok kezében vitt zászlók feliratai szerint: Germania, Gallia, Italia, Anglia, Hibernia, Frisia, Scotia, Arragonia, Sicilia, Castilia, Hungaria, Polonia, Oriens, Litavia. A freskó Hungáriát ábrázoló részletét lásd a jelen munka előlapján. Képek a freskó többi részletéről: http://commons.wikimedia.org/wiki/Église_St_Pierre_le_Jeune_protestante_Strasbourg (letöltés: 2012. november 20.)

forrásadottságokkal rendelkező középkor népeinek egymásról szerzett tudását, egymásról alkotott véleményét sem nehéz megismerni. Valóban, szép számmal találhatunk a középkor másokról alkotott képéről írt műveket is: hogyan látták egymást az olaszok és a franciák, az angolok és a franciák, olaszok és németek – a sort hosszan folytathatnánk, körüljárva az egész kontinenst.² Az idegen-kép születése mellett az önazonosság megtalálásával, a regionális vagy nemzeti tudatok kialakulásával is könyvtárnyi irodalom foglalkozik, és a két nézőpont vizsgálata gyakran épül egymásra.³ A gazdag európai – főként nyugat-európai – szakirodalom komoly inspirációt nyújt a téma iránt egyébként is érdeklődő kutató számára, és egyúttal biztosítja a magyar vonatkozású ismeretek nemzetközi összehasonlításának lehetőségét. Ehhez azonban mindenekelőtt összehasonlítható magyar vonatkozású ismeretanyagra van szükség.

Ennek az ismeretanyagnak azonban nagyrésze egyelőre Csipkerózsika-álmát alussza, várva, hogy rátaláljanak, vagy ha egykor már felfedezték, hogy végre megismerjék rejtett értékeit. Habár a Magyarországról illetve a magyarokról az elmúlt évszázadok során kialakított kép régóta foglalkoztatja a kutatókat, és a téma szakadatlan népszerűségét számos forráspublikáció, tanulmány, könyv jelzi, a 19. század óta folyamatos érdeklődés ellenére sajátos módon a középkori Magyarország-képről nem készült összefoglaló feldolgozás. Az

² Két fontos alapcikk: LUDWIG SCHMUGGE: *Über nationale Vorurteile im Mittelalter*. Deutsches Archiv 38 (1982) 439-459.; PAUL MEYVAERT: „*Rainaldus est malus scriptor Francigenus*” – *Voicing National Antipathy in the Middle Ages*. Speculum 66 (1991) 743-763.; továbbá a jelentősebb munkák közül mindenképpen kiemelendő: *L'image de l'autre Européen XVe-XVIIe siècles*. Études réunies par Jean Dufournet, Adelin Charles Fiorato, Augustin Redondo. Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1992.; PATRICK GILLI: *Au miroir de l'humanisme. Les représentations de la France dans la culture savante Italienne à la fin du moyen âge*. École Française de Rome, 1997. Egy a közelmúltban, Magdeburgban és Berlinben rendezett, nagyszabású kiállítás – *Heiliges Römisches Reich. Deutscher Nation 962 bis 1806* – apropóján kiadott tanulmánykötet a középkori Német-Római Birodalom megítéléséről tartalmaz tanulmányokat. Az elegáns kötet rövid tanulmányai lehetőséget nyújtanak arra, hogy az elmúlt évtizedek legfontosabb e tárgyban folytatott kutatásainak eredményeiről egy helyen kapjunk jól használható áttekintést: *Heilig. Römisch. Deutsch. Das Reich im mittelalterlichen Europa*. Hrsg. von Bernd Schneidmüller und Stefan Weinfurter. Michel Sandstein Verlag, Dresden, 2006.

³ Feltétlen említést érdemel, hogy a Thornbecke Verlag több sorozatában, illetve periodikájában számos kötetet szentelt a témának. A kiadónál megjelent számos alapkötet közt is kiemelkedik: *Identité régionale et conscience nationale en France et en Allemagne du moyen âge à l'époque moderne*. Publiés par Rainer Babel et Jean-Marie Moeglin. Jan Thornbecke Verlag, Sigmaringen, 1997. (Beihefte der Francia. Herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut Paris, Bd. 39.)

eddig született munkák általában csak egy-egy forrás, illetve forráscsoport közreadását és/vagy ismertetését tűzték ki célul, vagy csupán szemelgettek a feltárt forrásokból.⁴ Teljes körűnek tekinthető feltárás és feldolgozás csupán egy ország, a középkori Franciaország francia nyelvű elbeszélő forrásanyagából kibontakozó magyar-képről született, Csernus Sándor munkáinak köszönhetően.⁵ Egyetlen a kérdésre vonatkozó forrásanyag feltártsága is: míg az Árpád-kor külföldi forrásai jól ismertek Gombos F. Albin gyűjtésének köszönhetően, aki háromkötetes, máig alapvető művében, a *Catalogus fontium historiae Hungariae*-ben tette közzé a 800-1301 közötti öt évszázad elbeszélő forrásanyagának magyar vonatkozású részeit,⁶ a késő-középkor jóval nagyobb mennyiségű forrásának máig nem történt meg a szisztematikus összegyűjtése. Igaz, a magyar történettudomány már a 19. században megkezdte a 14-16. század külföldi elbeszélő forrásainak feltárását,⁷ ezeket a munkákat azonban magyar kiadásban ritkán publikálták,⁸ elsősorban a történeti feldolgozás

⁴ PL. BLEYER JAKAB: *Magyar vonatkozású német történeti népénekek 1551-ig*. Egyetemes Philológiai Közlöny 1897. 334-347.; BALOGH ISTVÁN: *Velencei diplomaták Magyarországról (1500-1526)*. Szeged, 1929.; APRÓ ISTVÁN: *Ambrogio Traversari Magyarországon (1435-36)*. Szeged, 1935. stb.; a szemelvényes forrásismertetésre jó példa: TARDY LAJOS: *Régi hírünk a világban*. Gondolat, Budapest, 1979.

⁵ CSERNUS SÁNDOR: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13-15. század)*. Budapest, 1999.; UŐ: *A XV. századi francia útleírások Magyarország-képe*. In: Békési Imre – Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest – Szeged, 1993. II. 1006-1019.; UŐ: *Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról*. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged, 1995. 103-140. A közelmúltban jelent meg az a háromszerzős munka, amely a középkor angol-magyar kapcsolatait vizsgálja, több alkalommal is kitérve Anglia Magyarország-képére: BÁRÁNY ATTILA – LASZLOVSZKY JÓZSEF – PAPP ZSUZSANNA: *Angol-magyar kapcsolatok a középkorban*. I-II. Attraktor, Máriabesnyő, 2008-2011.

⁶ *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. Budapestini, 1937-1938. (=CFH).

⁷ A régi – 1920-as éveknel korábbi – kiadásokat számba vette: BARTONIEK EMMA: *Magyar történeti forráskiadványok*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1929. (Új kiadása: *A magyar történettudomány kézikönyve*. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1987.) A 15. század legfontosabb elbeszélő forrásait röviden ismerteti, kitérve magyar vonatkozásaikra: ÁLDÁSY ANTAL: *A XV. század elbeszélő forrásai*. (A magyar történettudomány kézikönyve I. 7/c.); *Diplomatariumok és monumenták a M. Tud. Akadémia Könyvtárában*. Összeállította Hellebrandt Árpád. Budapest, 1909.; az újabb forráskiadások ismertetését lásd a különböző történeti bibliográfiákban.

⁸ E publikálásban fontos szerepet játszott az ugyancsak Gombos F. Albin nevéhez köthető Középkori krónikások sorozat, amelynek első kötete – PAULUS DIACONUS: *A longobárdok története*. – 1901-ben jelent meg.

során hasznosították.⁹ A kérdéskör kutatásához elsőrangú forrást jelentő legfontosabb útleírásokat – köztük izgalmas középkori leírásokat – Szamota István adta közre *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten* című, 1891-ben megjelent könyvében, a máig sokat idézett mű azonban napjainkra két szempontból is elavult: egyrészt a kutatók a kis kötet megjelenése óta számos újabb szöveget fedeztek fel, másrészt Szamota fordításai meglehetősen pontatlanok, gyakran csak hozzávetőlegesen követik az eredeti szöveget.¹⁰

Noha szakadatlan népszerűségről szóltam, a kutatói érdeklődés – mint minden más témánál is – hol erősebb volt, hol kevésbé észrevehető. Az erősödés korszakai általában egy-egy jeles szerző, esetleg kutatóműhely ilyen tárgyú kutatási periódusaihoz kötődtek. Az első jelentősebb „fellendülés” Békefi Remig művelődéstörténeti szemináriumához köthető: a Budapesti Tudományegyetem rendkívül sikeres kurzusának egy 60 füzetes/kötetes sorozat, a „Művelődéstörténeti Értekezések” lett a gyümölcse. A sorozat kötetei közt nem is egy akad, amely máig alapmunkának számít, köztük több olyan mű is készült, amely a középkori magyar-kép megismerésének lényegi elemeit tárta fel.¹¹ Kiemelkedő szerepet játszott a kérdéskör kutatásában a pályafutása alatt számos francia forrást feltáró, feldolgozó Eckhardt Sándor,¹² illetve az egy időben általa szerkesztett Egyetemes Philologiai Közlöny, és a –

Jelzésértékű, hogy az elmúlt évek krónikapublikációi nem közös sorozatban, hanem különböző kiadóknál, különböző kiadási elvek szerint közreadva jelentek meg. Sorozatindító szándékkal jelent meg az MTA Történettudományi Intézetében: *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról*. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: SKORKA RENÁTA. Budapest, 2008. (História Könyvtár. Elbeszélő források 1.)

⁹ Már a 19. század végén született két nagyszabású vállalkozás, a tíz kötetes millenniumi történet, *A magyar nemzet története*, illetve a vele közel egy időben készült *Magyar történeti életrajzok* sorozat szerzői imponáló mennyiségű és minőségű külföldi forrásanyagot, főként elbeszélő forrásokat használtak az egyes kötetek megírásához. Mindkettő CD-Rom-on is hozzáférhető: *A magyar nemzet története*. Arcanum, 2002.; *Magyar történeti életrajzok. A Magyar Történelmi Társulat sorozatának digitális változat. 58 jeles történelmi személyiség életrajza 7000 képpel*. Arcanum, é.n.

¹⁰ SZAMOTA ISTVÁN: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054-1717*. Budapest, 1891.

¹¹ PL. BENISCH ARTHUR: *Marino Sanuto „Diarii”-jének magyar művelődéstörténeti vonatkozásai*. Budapest, 1903. (Művelődéstörténeti értekezések 9.). Az első kötet 1901-ben, az utolsó 1911-ben jelent meg. A sorozatról, a megjelent munkák felsorolásával: PEREPATITS ISTVÁN: *A „Művelődéstörténeti Értekezések”*. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Írták tanítványai. Budapest, 1912. 23-37.

¹² Elsősorban lásd a válogatott tanulmányait tartalmazó kötetet: ALEXANDRE ECKHARDT: *De Sicambria a Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises*. Les Presses Universitaires de France, Paris, 1943. (Bibliothèque de la revue d’histoire comparée II.)

sajnos csak rövid ideig létező – Magyarisztudomány. Az 1887-ben indult Egyetemes Philológiai Közlöny már a 19. századi évfolyamaiban közölt ilyen tárgyú tanulmányokat, ezek száma azonban a két világháború közötti, részben Eckhardt nevével fémjelzett időszakban volt a legtöbb.¹³ Az ekkor született tanulmányok új forrásokat tártak a közönség elé, amelyeket a kor modern megközelítésében dolgozták fel. A harmincas években a Szegedi Tudományegyetemen is kialakult egy műhely, amely feladatául választotta a középkori magyar vonatkozású külföldi források feltárását – a munka eredményeként megindult sorozat azonban sajnos nem vált hosszú életűvé.¹⁴ 1945 után az új ideológia megjelenése, majd minden más felfogást kiszorító térhódítása hosszú időre visszavetette a kérdéskör kutatását is, amely hosszú évtizedek apátja után, csupán a közelmúltban élénkült meg újra. Ma tanulmányok, PhD-disszertációk készülnek egy-egy forrás vagy forráscsoport magyarság-ábrázolásáról,¹⁵ s a Korall folyóirat 2009-ben már tematikus számot is szánt a témának, „A Magyar Királyság európai szemmel” címmel.¹⁶ Tennivaló azonban még sokáig akad.

A jelen kötet hiánypótló céllal született; megírásával a kérdés első hazai monografikus feldolgozására vállalkoztam. Munkám megkezdésekor már-már teljesíthetetlen célt tűztem magam elé: nem egy kiválasztott forrás, nem egy kiválasztott ország, nem egy szűkebb időszak magyar-képét akartam megismerni; a lehető legszélesebb forrásbázisra támaszkodva, Nyugat-Európa középkori magyar képéről szerettem volna minél teljesebb panorámát kapni. A cél tehát az első pillanattól világos volt, az oda vezető út azonban kezdetben korántsem volt egyértelmű, bár néhány további alapelvet már a munka elején kitűztem. Az első elvi döntésem az volt, hogy műfaji korlátok nélkül gyűjtöm a forrásokat; jó néhány véletlenszerűen kezembe akadt forrás alapján úgy tapasztaltam ugyanis, hogy új ismeretekre elsősorban az eddig figyelmen kívül hagyott, elhanyagolt műfajoknál bukkanhatunk. Másodikként azt az elvet

¹³ PI. ECKHARDT SÁNDOR: *Egy középkori francia krónika fantasztikus magyar története*. EPhK 55-57 (1931-1933) 74-84.; TERBE LAJOS: *Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája)*. EPhK 60 (1936) 297–350.; KARDOS TIBOR: *Magyar tárgyú fejezetek Giovanni da Ravenna emlékiratában*. EPhK 60 (1936) 284-297.

¹⁴ BALOGH I.: *Velencei diplomaták*; APRÓ I.: *Ambrogio Traversari*; ugyanebben az időszakban Pécssett az 1922-1940 között kiadott Minerva folyóirat és a hozzá kapcsolódó könyvsorozat, a Minerva Könyvtár biztosított fórumot a hasonló tárgyú kutatások publikálására. A Minerváról lásd: HORVÁTH VERONIKA: *A Minerva Társaság története*. Irodalomtörténeti Közlemények 90 (1986) 305-312.

¹⁵ Többek közt Körmendy Tamás, Radek Tünde, Bradács Gábor, Csákó Judit munkái.

¹⁶ Korall 10. évfolyam, 2009. december.

fektettem le, hogy a magyarok megismerésére vonatkozó adatokat nem vizsgálhatom, értelmezhetem pusztán önmagában. Úgy gondoltam – és gondolom ma is –, ahhoz, hogy elhelyezzük a magyarok megismerésének lépéseit, előbb célszerű megismerni, áttekinteni és megismertetni azt a sok évszázados európai folyamatot, amelynek során a kontinens népei kölcsönösen ismereteket szereztek egymásról. Végül eldöntöttem, nem lehet célom az sem, hogy az egyes forrásokból pusztán kiemeljem a magyar vonatkozású megjegyzéseket, és a továbbiakban csupán ezekre a mondatokra fókuszáljak – a szövegkörnyezetnek, a szerző szándékainak is szerepet kell kapniuk a feldolgozás során.

Az elvi döntések meghozatala után az első két fejezet szinte automatikusan összeállt: *A földrajzi megismerés útjai Európában* címet viselő fejezet célja, hogy rövid áttekintést adjak a középkori Európa földrajzi, népismereti ismeretanyagáról, az abban bekövetkező változásokról, illetve az ismereteket közvetítő-megőrző, különböző műfajú írott forrásanyagról, e forrásanyagnak a változásokban játszott szerepéről. A második fejezet célja annak bemutatása, melyek voltak a magyarok megismerésének legfontosabb lépései, egyúttal a középkori nyugat-európai magyar-kép megismeréséhez adatokat tartalmazó forrásanyag minél teljesebb körű áttekintése. A legtöbb töprengéssel a munka tulajdonképpeni gerincét adó harmadik fejezet összeállítása járt: hogyan mutassam be a középkori Nyugat-Európa magyar-képét, hogyan rendszerezsem a rendelkezésemre álló gazdag anyagot úgy, hogy egyúttal bizonyítani is tudjam megállapításaimat? Az világos volt, hogy szelektálnom kell mind a feltárt források, mind a vizsgálható szempontok között, végül azt a megoldást választottam, hogy ötvözőm a tematikus és forrásalapú nézőpontot. A harmadik fejezetet négy alfejezetre – négy témakörre – osztottam, a vizsgálat közös kulcsszavául pedig egyetlen fogalmat, a megítélés fogalmát választottam. Forrásaimat négy nézőpontból – az ország, a magyar királyok, a magyar hadsereg és a magyar nép megítélése szempontjából – vettem górcső alá. Témakörönként 2-4 forrás, illetve forráscsoport elemzése biztosítja a többirányú megközelítést, ezeket a forrásokat azonban külön-külön, mintegy esettanulmányokban dolgozom fel. A források kiválasztásában két szempont kapott fontos szerepet; egyrészt, hogy a vizsgált kérdéseket minél többféle nézőpontból vehessük szemügyre, másrészt hogy a választott források önmagukban is teljes és markáns választ adjanak az adott kérdésre. A kiválasztott források műfaja és keletkezési helye szerint is igyekeztem szélesíteni a vizsgálat határait: olasz novella, katalán vagy francia regény, osztrák, velencei krónika éppúgy található a feldolgozott források közt, mint egykorú követjelentések, hivatalos diplomáciai levelek, verses mondókák vagy épp térképek.

A források sokszínűsége nem öncél, hanem az általam kitűzött cél elérésének biztosítéka. A középkor évszázadaiban a földrajz még nem volt önálló tudományos diszciplína. Maga az ókori örökségből származó 'geográfia' szó is csak a 15. század végén, az 1480-as évektől vált újra használatossá, a geográfiai tárgyú munkák korábban a legtöbbször a 'kozmozográfia' címet viselték.¹⁷ E bontakozó, születő geográfiai irodalom magyar vonatkozású adataiból önmagában igencsak vékony könyv születhetne. Szerencsére a középkor történetíróinak műveiben rendre találhatók földrajzi ismeretek, gyakran részletes földrajzi leírások, geográfiai bevezetők. A korai középkor évszázadaiban még szinte kizárólagosan a historikusok írásai, az „elmesélt történelem” alkotásai jelentették az irodalmat,¹⁸ de a szépirodalom különböző műfajainak 12-13. századi újraéledése után is még évszázadokig a történeti munkák tették ki a készülő művek derékhatát.¹⁹ A középkorkutatás megszületése óta hagyományosan elsősorban e művekre épít, s adataikra méltán számíthatunk a középkori magyar-kép megismerésénél is. Úgy gondoltam-gondolom azonban, és reményeim szerint az elkészült munka igazolja elképzelésemet, hogy a bontakozó szépirodalom bármilyen műfajba tartozó alkotásainak,²⁰ a korabeli diplomáciai jelentéseknek, vagy az egykorú térképeknek

¹⁷ BERNARD GUENÉE: *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*. Paris, 1980. 166.

¹⁸ „A történelem a megtörtént dolgok elmesélése”, a történetíró pedig „az a személy, aki elmeséli a történeteket” – az ókori historikusok óta (egészen a modern történettudomány megszületéséig) röviden és egyszerűen így definiálták a historikust és munkáját. A cicerói definíció: „Historia est gesta res ab aetatis nostrae memoria remota” Cicero: *De inventione* I. 19, 27.; a történetírássra a legismertebb, legtöbbet idézett meghatározás Sevillai Izidornál olvasható: „Historia est narratio rei gestae.” – *Etymologies* I. 41.; a kérdésre lásd: GUENÉE, B.: *Histoire et culture historique* 18.

¹⁹ A középkori történeti műfajok alapvető áttekintése: BERNARD GUENÉE: *Histoires, annales, chroniques. Essai sur les genres historiques au Moyen Âge*. *Annales* 28 (1973) 997-1016. A középkor végén, elsősorban a terjedő humanista műveltség, illetve e műveltség részeként újra felfedezett antik irodalom hatására a történetírásban is új korszak vette kezdetét. Műfajai kezdtek szétválni, a krónikások szolgáltatták az alapanyagot, amelyből a historikus tehetsége rekonstruálta a történelmet; geográfiai tárgyú ismereteket azonban mind a történészek, mind a krónikások művei továbbra is tartalmaznak. A hivatalos francia krónika-sorozat, a *Grandes Chroniques* aktuális szerzője 1437-ben állandó javadalmazással járó kinevezést kapott, mint „az ország krónikása”, a *chroniqueur de France*. Utódja 1465-ben még mindig krónikásként szerepelt, mellette azonban megjelent egy új tisztség, a „király történésze”, a *historien du roi*. A krónikás és a történész feladata ekkor már eltért: a krónikásnak jutott az aprómunka, a királyság eseményeinek aprólékos regisztrálása, amelyből a történésznek kellett megírni az összefoglalót. – GUENÉE, B.: *Histoires* 1012-1014.

²⁰ A műfajok áttekintésére például lásd MICHEL STANESCO – MICHEL ZINK: *A középkori regény története az európai irodalomban*. Budapest, 2000.

ugyancsak helye van feldolgozásomban. Lehetnek akár pontatlanok, félrevezetők – tévedéseik, torzításaik is segítségünkre lehetnek a feltett kérdések megválaszolásához.

A negyedik és ötödik – az első háromhoz képest jóval rövidebb – fejezet az összegzést szolgálja, két különböző nézőpontból: míg a negyedik fejezet két kiválasztott könyvtár könyvállománya alapján arra a kérdésre keres választ, a 15. vagy 16. század ismeretanyagából milyen és mennyi ismeretre tehetett szert egy-egy ember, addig a záró fejezet a magyar vonatkozású ismeretekből kibontakozó összképet, korabeli véleményt kívánja megragadni.

A téma, amelynek a most elkészült munkát szenteltem, régóta foglalkoztat, és valószínűleg még hosszú ideig része marad az életemnek. Módszeres anyaggyűjtéshez hat éve fogtam – szerencsés módon a kutatási idő egybeesett az internet robbanásszerű fejlődésével. Az elmúlt években források hatalmas mennyisége, köztük korábban szinte elérhetetlen középkori kéziratok, ősnymtatványok, 18-19. századi nemzeti forráskiadás-sorozatok váltak némi kereséssel itthon is olvashatóvá, a kiadói honlapoknak, online könyvforgalmazóknak köszönhetően pedig könnyűszerrel megismerhetők és megrendelhetők az új kiadások, feldolgozások is. A világháló persze nem pótolja a valódi könyvtárat, az egy-egy megjegyzésből, lábjegyzetből kiinduló, könyvről könyvre, tanulmányról tanulmányra haladó, az ismereteket a kiindulási pontig visszafejtő kutatás élvezetét. Mivel az általam forgatott könyvek, tanulmányok egy jelentős része Magyarországon nem hozzáférhető, ebben az „élvezetben” többnyire Rómában, elsősorban az École Française de Rome pompás könyvtárában volt részem – a következő oldalakon szereplő művek többségét ott találtam, olvastam. Az olvasás gyönyörűségét fokozta, hogy közben ki-kitekintve a nagy kutatóterem ablakán, Róma váltakozó fényben játszó tetőire, kupoláira láttam – köztük többek közt annak a Sant’Andrea della Valle bazilikának a hatalmas kupolájára, amely alatt a következőkben sokat idézett II. Piusz pápa teste nyugszik. Az elmúlt évek római kutatásainak lehetőségéért különösen a Római Magyar Akadémiát, jelenlegi és korábbi munkatársait illeti köszönet.

I. A FÖLDRAJZI MEGISMERÉS ÚTJAI EURÓPÁBAN

Az ókori kezdetek – A zarándokirodalom – A keresztes hadjáratok irodalma – A kelet felfedezése - Az új földrajzi világkép megjelenése – A késő-középkor földrajzi tudása Kolumbusz utazása előtt

Odüsszeusz és Nagy Sándor: a nyughatatlan, csavaros eszű ithakai király, és a világhódító makedón uralkodó – a nyugati kultúra számára több mint két évezrede a világ megismerésének név szerint ismert, emblematikus alakjai, akik az utazó kétféle alaptípusát testesítették meg. Odüsszeusz, a görög mitológia leleményes hőse döntő szerepet játszott a trójai háborúban, majd a város elfoglalása után tíz évig bolyongott, mielőtt sikerült hazatérnie.²¹ A hosszú ideig tartó hazatérés Odüsszeusz megváltoztathatatlan sorsa volt, a közben átélt élmények azonban részben olthatatlan kíváncsiságából fakadtak. Karakterét meghatározó tudásvágyát talán legjobban az példázza, ahogy a veszély ellenére minden áron hallani akarta a szirének énekét. Hogy ezt megtehesse, társaival kikötötte magát hajója árbocához – nem véletlen, hogy az árbochoz kötött Odüsszeusz és a szirének történetét az ókori görög vázáktól kezdve oly sokszor ábrázolták.²² Bolyongásai közben bejárta az Égei- és a Földközi-tenger térségét, utazásainak helyszíneit Kisázsától a Gibraltári-szorosig helyi hagyományok sora próbálta lokalizálni.

Az irodalom, mitológia és valóság ködös határán hajózó Odüsszeusztól eltérően Nagy Sándor, azaz III. Alexandrosz jól ismert, hús-vér alakja a görög történelemnek. Krisztus előtt 336-ban vette át a hatalmat Makedóniában, és alig tizenkét év alatt elfoglalta Kisásiát, Szíriát, Egyiptomot, Perzsiát, bevonult Indiába, és megkezdte egy homogenizált hellenisztikus világbirodalom kiépítését. A hagyomány szerint Odüsszeusz vonakodva indult a trójai háborúba, amelynek aztán agyafűrt ötleteivel vált mégis meghatározó alakjává – Nagy Sándor esetében szó sem volt vonakodásról, sok ezer kilométeres, fáradságos utazásainak egyetlen célja volt: a hódítás. Hadjáratai azonban a tudományra is termékenyítőleg hatottak: a görögök

²¹ Életéről Homérosz klasszikus munkáin – Íliász, Odüsszeia – kívül lásd ROBERT GRAVES: *A görög mítoszok*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981. II. 405-553.

²² A téma ókori ábrázolásait lásd BERNARD ANDREAE: *Odyseus. Mythos und Erinnerung*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 2000. 117-128. sz. kép. Középkori ábrázolását lásd például 14. századi illuminált kéziratban: Bibliothèque Nationale Française (=BnF), Manuscrits, français 782. fol. 197.

által ismert világ geográfiai határai jelentősen kitágultak, ismereteik gyarapodtak, s az új ismeretekről térképek, földrajzi művek készültek.²³

Odüsszeusz és Nagy Sándor a római, majd a középkori műveltségben is jelentős szerepet kapott. Homérosz Odüsszeiáját a Kr. e. 3. században fordították először görögről latinra, ezt követően azonban tankönyvként is forgatták; Nagy Sándorról pedig már az ókorban több életrajzi munka is született.²⁴ Tetteik irodalmi és képes ábrázolása nem szűnt meg a római birodalom felbomlása után sem, igaz, alakjukat a középkor írástudói a kor eszményeinek megfelelően átalakították. Életükről az arra kíváncsiak a 12. századtól elsősorban az antikvitásban gyökerező, de erősen fiktív lovagregények, a Trója-regény és a Nagy Sándor-regény alapján szerezhettek ismereteket.²⁵ 1165 körül, amikor Benoît de Sainte-Maure – francia nyelven, verses formában – megírta Trója-regényét, elhatározásában feltehetőleg jelentős szerepet játszott a franciák trójai eredetének hagyománya. Regénye azonban gyorsan népszerűvé vált a francia királyság határain kívül is: a 13. században Guido delle Colonne Szicíliában latin prózára fordította,²⁶ s a 13. században megszületett a szöveg

²³ Nagy Sándor életére, tevékenységére jól használható áttekintés, válogatott forrásokkal, gazdag bibliográfiával, lexikon-része a kor geográfiáját is áttekinti: *Alexandre le Grand. Histoire et dictionnaire*. Robert Laffont, Paris, 2004. (Bouquins)

²⁴ PIERO TREVES: *Il mito di Alessandro e la Roma di Augusto*. Milano–Napoli, 1953. Az egyik legjelentősebb munka – Curtius Rufus: *Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt* – kapcsán röviden áttekinti pl. ADAMIK TAMÁS: *Római irodalom az ezüstkorbán*. Seneca Kiadó, [Budapest], 1994. 69-79. Curtius Rufus munkája magyarul is megjelent: Q. CURTIUS RUFUS: *A makedón Nagy Sándor története*. Fordította és a jegyzeteket írta Kárpáthy Csilla. Budapest, 1967.

²⁵ STANESCO, M. – ZINK, M.: *A középkori regény* 31-40.; *La littérature française du moyen âge. 1. Romans et chroniques*. Présentation, traduction, choix de textes, notices et notes, chronologie et bibliographie par Jean Dufournet et Claude Lachet. Éd. Flammarion, Paris, 2003. 106-109. 115-119.; Homéroszt a 14. századig nem olvastak, újrafelfedezésére és újrafordítására csak az 1360-as évek elején került sor – NATHALIE BOULOUX: *Culture et savoirs géographiques en Italie au XIVe siècle*. Brepols, Turnhout, 2002. (Terrarium Orbis 2.) 169-170.; a regények legfrissebb kiadása: BENOÎT DE SAINTE-MAURE: *Le roman de Troie*. Éd. Emmanuelle Baumgartner et Francoise Viellard, Paris, 1998. (Le Livre de poche, „Lettres gothiques”); ALEXANDRE DE PARIS: *Le Roman d’Alexandre*. Éd. Laurence Harf-Lancner. Paris, 1994. (Le Livre de poche, „Lettres gothiques”); illetve (másik szövegváltozat) THOMAS DE KENT: *Le roman d’Alexandre ou Le Roman de toute chevalerie*. Traduction, présentation et notes de Catherine Gaullier-Bougassas et Laurence Harf-Lancner, avec le text édité par Brian Foster et Ian Short. Honoré Champion Editeur, Paris, 2003. (Champion Classiques)

²⁶ *Historia Destructionis Troiae* címmel.

első német fordítása is.²⁷ A Trója-regény egy változatát – ahogy *Gesta Hungarorum* prologusában közölte – elkészítette III. Béla magyar király névtelen jegyzője is.²⁸ Hasonló népszerűsége tett szert a Nagy Sándor regény is, amely egyszerre volt kalandregény és egyben a kor ismereteinek kézikönyve, Sándor pedig egyszerre volt hős és a világ határainak felfedezője.²⁹

Amíg Nagy Sándor élete természetszerűleg elsősorban az uralkodóknak szolgáltatott példát, Odüsszeusz társadalmi hovatartozástól függetlenül válhatott mintaadóvá. A 14-15. század díszes, illuminált kiadásában Odüsszeuszt továbbra is páncélos lovagként ábrázolták,³⁰ a 14. század elején azonban már megszületett a nyughatatlan vándor új, napjainkig korszerűnek ható irodalmi ábrázolása, Dante Alighieri *Divina Commediájának* hallhatatlan soraiban. Dante Odüsszeuszát „lelke szenvedélye” vezeti: „látni világot, emberek hibáját, s erényüket, s okulni, hogy miféle”. Ithaka királyát semmi sem tudja visszatartani,

²⁷ Herbort von Fritzlar, majd Konrad von Würzburg fordításában. STANESCO, M. – ZINK, M.: *A középkori regény* 37.

²⁸ „midőn hajdan iskolai tanulmányon együtt voltunk és egyforma iparkodással olvastunk a trójai történetet, melyet én erősen megkedvelvén, a Frígiai Dáresnek és egyéb szerzőknek könyveiből úgy, miként mestereimtől tanultam, a magam fogalmazása szerint egy kötetbe szerkesztettem...” – ANONYMUS: *Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Hasonmás kiadás, Magyar Helikon, Budapest, 1977. 77.

²⁹ A középkori Nagy Sándor-képre lásd GEORGE CARY: *The Medieval Alexander*. Cambridge University Press, 1956.; *L'historiographie médiévale d'Alexandre le Grand*. Sous la direction de Catherine Gaullier-Bougassès. Brepols, Turnhout, 2011. (Alexander Redivivus 1.); A Trója-regényt és a Nagy Sándor regényt – és természetesen hőseiket – Magyarországon is ismerték. Korai ismertségükről Anonymus sorai mellett elsősorban a magyarországi névadás tanúskodik: a 12. századtól kezdve számos példa igazolja, hogy a két mondatkör nevei gyorsan divatnevekké váltak, s a rendkívül elterjedt Sándor és Ilona (Helena) mellett feltűnően gyakran felbukkant az Achilles, Hektor és Paris, sőt, Priamus keresztnév is. Az Odüsszeusz/Ulisses név azonban nem vált divatnévvé. – KURCZ ÁGNES: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században*. Budapest, 1988. 243-252. A késő-középkorból már több mint kéttucatnyi példányt ismerünk a két regény Magyarországon olvasott kéziratából, illetve nyomtatott példányaiból. A kötetek egykori birtokosai közt Mátyás király, Vitéz János, Egervári László bán mellett pozsonyi jegyzőt, kolostori (szegedi ferencesek) és plébániakönyvtárat (Selmebánya, Nagyszében) is találunk. A véletlenszerűen fennmaradt kötetek possessorainak társadalmi hovatartozása alapján a két regényt széles körben ismerték. CSAPODI CSABA – CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. Budapest, 1988-1993. Sándor-regény: I. 152. 335. 594. 683. 740. 851. 917. 1086. II. 2018.a. 2023. 2181. 2413. 2576. III. 708. 1168. 1346. 1374. 1503. 1593. 2804. Trója-regény: I. 56. 141. 393. 1086. II. 2017. III. 743. sz.

³⁰ Például *Histoire ancienne jusqu'à César*. BnF, Manuscrits, français 301. fol. 147, Raoul Le Fèvre: *Recueil des histoires de Troie*. BnF, Manuscrits, français 22552. fol. 277.v.

hogyan elhagyva az ismert világ „Herkules emelte oszlopát”, az ismeretlen nyugat felé hajózzon. „Ne sajnáljátok megkeresni... a Nap útján, a néptelen világot! / Gondoljatok az emberi erőre: / nem születettek tengni, mint az állat, / hanem tudni és haladni előre!” – lelkesítette Dante verssoraiban hajósait az utolsó utazásra.³¹ Az Isteni Színjáték révén Odüsszeusz végleg elfoglalta helyét a halhatatlan utazók pantheonjában, mint a nagy felfedezők megtestesítője és prototípusa.

Az „utazó” és Odüsszeusz – hol nyílt, hol utalások mögé bújtatott – azonosításának az ókorban kezdődő, napjainkig fennmaradt hagyományára a középkor – főként a késő-középkor – évszázadaiból is számos példára bukkanhatunk, köztük találhatunk magyar – vagy magyar vonatkozásokat hordozó – említéseket is. A magyar irodalomban Homérosz-fordítással elsőként próbálkozó Janus Pannonius versei, levelei egyaránt számos ilyen jellegű utalást tartalmaznak. Barátját, Galeotto Marziót, mikor hosszabb nyugat-európai utazásra indult, éppúgy Odüsszeuszhoz hasonlította,³² mint hosszú dicsőítő énekében Jacopo Antonio Marcellót, a velencei politikust-hadvezért.³³ Marcellus-panegyricusa egyszerre utal Homéroszra és Dante Odüsszeuszról írt soraira: „Nem jobb embereket, s a szokásaikat kitanulnom / városról városra kutatva a jót a világban?” – kérdezi Dante hőiséhez hasonlóan a velencei Marcello. A párhuzamosság azonban nem csupán néhány kiragadott mondatban, de az egész költeményben tetten érhető. A dicsőítő költeményt láthatóan legalább annyira inspirálta Odüsszeusz, mint Janus Pannonius választott hőse, a zavaros múltú Marcello.³⁴

³¹ Pokol, XXVI. 92-120., Babits Mihály fordítása. Az általam használt kiadás: DANTE ALIGHIERI: *Isteni színjáték*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982. 115-119. Az eredeti szövegben: „non vogliate negar l’esperienza / di retro al sol, del mondo sanza gente / considerate la vostra semenza: / fatti non foste a viver come bruti / ma per seguir virtute e canoscenza.” – DANTE: *Tutte le opere*. Newton Compton Ed., Roma, 1993. 181-186.

³² „Hispaniába vagy Britanniába teendő utazásodra csak akkor lesz jó szavam, ha arról értesülök, hogy egészségben s meggazdagodva tértél haza. Szküllától, Kharüdisztól, a küklópszoktól vagy laisztrügonoktól nem féltetek, de vigyázz, ott ne marasztaljon Kirké vagy Kalüpszó...” – Galeotto Marzióhoz (1462). *Magyar humanisták levelei. XV-XVI. század*. Közreadja V. Kovács Sándor. Budapest, 1971. 215.; Janus Homérosz-fordítására lásd egy másik Galeottóhoz írt levelét, uo. 222.

³³ *Janus Pannonius összes munkái*. Közrebocsátja: V. Kovács Sándor. Budapest, 1987. 464-528. Az összehasonlításból Marcellus kerül ki győztesen, pl.: „Szárason és vízen érezhette a kedves Ulixes / gondviselésem húsz esztendeig, ennyire mégsem” – mondja a költeményben Pallas Athéné. (189-190. sor) Kerényi Grácia fordítása.

³⁴ Kardos Tibor számos tanulmányban fejtette ki a Marcellus-Ulysses hasonlatosságot. Először: KARDOS TIBOR: *Janus Pannonius bukása*. Pécs, 1935. 5-6. Gondolatmenetének összefoglaló áttekintése,

Az Odüsszeusz-párhuzam olyannyira elterjedt a nyugati kultúrkörben (és nem csak a humanisták körében), hogy még az ithakai király útjától gyökeresen különböző indíttatású zarándokok esetében is fel-feltűnik. Az 1483-ban szentföldi zarándoklaton járó, útjáról részletes útinaplót készítő Felix Faber ulmi domonkos szerzetes,³⁵ miközben társaival már a görög partok közelében hajózott hazafelé, naplójában ugyancsak Ulyssest és utazását idézi.³⁶ A leghíresebb magyar zarándok, az 1409-ben Írországot járt Tari Lőrinc vándorlásáról 1520-ban írt latin vers – noha név szerint nem említette meg Odüsszeuszt – ugyancsak egyértelműen a görög hőshöz hasonlítja a pokoljáró magyar lovagot.³⁷ Nevének köznévvé válását különösen világosan írta le a 16. század közepén Huszti György, aki törökországi fogságáról, majd szabadulásáról és az azt követő szentföldi zarándokútról részletesen beszámolt *Utazásának leírása* című munkájában. „Az isteni Homérosz, amikor leírja a legbölcsebb férfiút – azt, aki külső országokban s otthon is okos tanácsaival kormányoz mindent –, a hóditheusz nevet adja neki. E név pedig utasembert jelent, vagyis olyan személyt, aki 'sok városnak a népét és életmódját láthatta', amint Horatius emlegeti ama homéroszi embert verseiben.” – olvashatjuk munkája ajánlásában.³⁸ Huszti azonban tovább megy Odüsszeusz egyszerű, már-már rutinszerű emlegetésénél: kiáll az utazás során

újrágondolása: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: *Várad–Velence–Medvevár*. In: Uő: *Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Budapest, 1975. 22-35. (Dicsőítő ének Marcellus utazásairól)

³⁵ A szöveg latin és német verzióban maradt fenn. A későbbi, rövidebb, német nyelvű változat hasonló kiadása: *Die Pilgerfahrt des Bruders Felix Faber ins Heilige Land Anno MCDLXXXIII. (Nach der ersten deutschen Ausgabe 1556)* Berlin, 1964. A latin szöveg kéziratát, amelyet az ulmi Stadtarchiv őriz, a múlt század közepén publikálták. Mindmáig ez a legismertebb változat, ez szolgált a huszadik századi angol, francia nyelvű fordítások alapjául is: *Fratrīs Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Aegypti peregrinationem*. Edidit Cunradus Dietericus Hassler. I-III. Stuttgart, 1843-1849. A szerzőről, munkájának különböző kiadásairól lásd *Voyage en Egypte de Félix Fabri 1483*. Traduit du latin, présenté et annoté par le R. P. Jacques Masson. Paris, 1975. I. I-XV.

³⁶ *Fratrīs Felicis Fabri Evagatorium* III. 339. skk.

³⁷ *Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók*. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt írta V. Kovács Sándor. Budapest, 1985. (Magyar Ritkaságok) 24-26., 250.

³⁸ *Magyar utazási irodalom 15-18. század*. Budapest, 1990. (Magyar remekírók) 179. (Kenéz Győző fordítása.) A korban Odüsszeusz más szerzőknél is már az ajánlásban felbukkant, jelezve személye emblematikus jelentőségét. Pl. Forgách Mihály: *Beszéd az utazásról és dicsőségéről* című művében: „Kíváncsi vagy, mivel szerzett dicsőséget s hírnevet magának Odüsszeusz? Elment a világ végére, felkeresett sokféle emberfajtát, sokféle várost, s ezzel szolgált rá, hogy kerek e világon verseljenek róla.” – Uo. 8. (Kulcsár Péter fordítása.)

tapasztaltak gyakorlati, kormányzati hasznosítása mellett.³⁹ Úgy tűnik, a 16. századra a nyughatatlan Odüsszeusz némiképp konszolidálódott, merészsége tudatosságba fordult.⁴⁰

A tapasztalat, az új ismeret megszerzése azonban csak az első lépés a világ feltérképezéséhez vezető úton, az ismeretek továbbadása, megőrzése, rendszerezése nélkül ugyanis ez a tudás az utazó halálával visszavonhatatlanul elveszik. Számos példa igazolja, hogy véletlenszerűen fennmaradt, felbukkant kéziratok alapjaiban változtatták meg egy-egy kor ismeretanyagát – a felfedezésnek, a megismerésnek ily módon az utazó mellett a másik legfontosabb szereplője az ismereteket írásba foglaló író, krónikás, tudós (aki lehet maga az utazó is). Ez az ismeretanyag a 15. század végéig, a nagy földrajzi felfedezések megindulásáig erősen az ókori tudomány eredményeire épült, de – eltérően a tudomány e kérdésben vallott hagyományos nézeteitől – még a középkor legföldhözköttettebbnek tekintett évszázadaiban sem volt teljesen statikus.

1. Az ókori kezdetek

A Föld megismerésének, az ismeretek írásba foglalásának kezdeteit már az ókorban az Odüsszeiához illetve Nagy Sándor hódításaihoz kötötték. „A földrajzi tudománynak Homérosz az atyamestere” – vallotta az ókor egyik legjelentősebb geográfusa, Sztrabón hatalmas művében, a *Geógraphikában*.⁴¹ Úgy látta, hogy a halhatatlan költő ismeretei az egész lakott földre kiterjedtek, és komoly tapasztalatokkal rendelkezett az államok életéről, működéséről is. „Először is kimondta, hogy a földet Ókeanos veszi körül, ahogyan valóban van is.” – kezdte Homérosz felismeréseinek, megállapításainak részletezését, s folytatta az

³⁹ „végre olyanokat kell az események kormányrúdjához állítani, s a fejedelmeknek békében s háborúban olyanok jó tanácsait kell használniuk, akik a többiekénél jobban készültek fel az események változásainak tapasztalata s a gyakorlat által, sőt: utazásokra is vállalkozva, nagyon sokat tanultak és figyeltek meg, amelyek azután számunkra példaként szolgálhatnak. E példához igazítják később tanácsaikat, s ha valami ártalmassá látnának, azt mellőzik, s üdvös dolgokra törekszenek. Ha ugyanis dicséretet érdemelnek azok, akik a szükséges árucikkeket messzi földről elhozzák, mennyivel dicséretre méltóbb az, ha valaki a jó törvényeket és szokásokat terjeszti el egyik helyről a másikra. Ez pedig minden bizonnyal csak azoknak a segítségével és szorgosságával történhetik meg, akik – hogy a költő szavával éljünk – az emberek oly sokféle szokásait kutatják, s városaikat is felkeresik.” – *Magyar utazási irodalom* 179.

⁴⁰ Az Odüsszeusz kép kora-újkorai változásáról lásd még KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: *Justus Lipsius és a magyar késő-renaisszánsz utazási irodalom*. In: Uő: Pannóniából Európába 72-79.

⁴¹ Szövege magyar fordításban is olvasható: STRABÓN: *Geógraphika*. Gondolat, Budapest, 1977. 39. (Fordította Földy József)

Odüsszeiából és az Iliászból vett idézetekkel alátámasztva. Homérosztól Sztrabónig tudósok hosszú sora foglalkozott földrajzzal, nevükről, munkásságukról azonban épp Sztrabón műve – annak is elsősorban első, bevezető könyve – őrizte meg a legtöbb információt. Homérosz méltatása, földrajzi jellegű megállapításainak kivonatolása után kronológiai rendben sorra vette a földrajz többi jeles művelőjét: a milétoszi Anaximandrost (Kr. e. 6. sz.), aki először készített térképet a Földről, az útleírást készítő Nearkhost, Nagy Sándor flottaparancsnokát, a kyméi Ephorost (Kr. e. 4. sz.), aki Sándor hódításai nyomán 30 kötetben megírta a görögök történetét és földrajzát, a kyrénei Eratosthenést, akit a tudományos földrajz megalapítójának tekintettek, és a földrajztudomány számos további művelőjét.⁴² Legtöbbjükről ma már csupán közvetett adatokkal rendelkezünk, munkáik elvesztek, vagy csak töredékes formában maradtak ránk, Sztrabónnak, az ókor egyik legnagyobb geográfusának azonban ma is sokak fülében ismerősen cseng a neve. *Geógraphika* című munkája, amelyet az i. e. 1. században írt, és amely szerencsésen átvészelte az évszázadok viharait, magában foglalja a Föld mindazon lakott részeinek leírását, amelyet életében – amely egybeesett Augustus császár korával – a görögök és rómaiak ismerhettek.

A művelt és jómódú családból származó Sztrabón a római uralom alatti Pontoson nőtt fel, ahol gondos neveltetésben részesült. Földrajzi ismereteit részben tanulmányai folyamán sajátította el, részben azonban utazásai alatt, személyes tapasztalatok hosszú során tett szert rájuk. A kor, amelyben élt, kedvezett az utazásnak. A római birodalom egyre nagyobb területre terjesztette ki a fennhatóságát, ahol a római fegyverek, úthálózat és igazgatás viszonylagos biztonságot teremtettek. „A rómaiak és a parthusok uralmának a kiterjedése [...] a most élő nemzedékeknek e téren való ismereteit nagyon sokkal gyarapította, amint [...] Alexandros hadjáratai az utána következő nemzedékét” – írta Sztrabón is a *Geógraphikában*.⁴³ A gondolat akkoriban része volt a római közgondolkodásnak: Augustus a birodalom kiterjedésének szemléltetésére a Mars-mezőn hatalmas térképet helyeztetett el.⁴⁴

Sztrabón – mintegy e térképet részletezve – 17 könyvben foglalta össze tudását; az általános első és második könyv után a harmadik, Ibériát tárgyaló könyvvel kezdődik a részletes leírások sora. Észak- és Kelet-Európa például a hetedik, Ázsia a tizenegyedik, Egyiptom az utolsó könyvben kapott helyet. A ma is imponáló monográfia az egykorú görög

⁴² STRABÓN: *Geógraphika* 52 skk. Az összevetés alapja továbbra is Homérosz két alapműve.

⁴³ STRABÓN: *Geógraphika* 52.

⁴⁴ A térkép nagy tekintélyre tett szert, idősebb Plinius *Historia naturalis*a – ismertetését lásd a továbbiakban – is nagy tisztelettel említi.

tudomány eredményeit és a szerző saját tapasztalatait összegezve az akkor ismert egész világ leírását tartalmazza: népek, tájak, országok, városok eredetét, elhelyezkedését, történetét, szokásait.⁴⁵ A szöveg az ismert területek esetében aggályosan pontos, a távoli vidékeknél azonban sokszor mesészerű – a másoktól átvett, de hihetetlennek tűnő történeteknél, jellemzéseknél azonban általában Sztrabón is hangot ad kételkedésének: például az amazonok országáról leírta mindazt, amit megtudott, mindezt azonban jórészt mesének, hiedelemnek tekintette. „Mert ki hihetné azt el, hogy egy asszonyi sereg vagy város vagy törzs bármikor is létezhetett férfiak nélkül?” – írta.⁴⁶ Kritikával fogadta Nearkhos ázsiai beszámolóját is, aki „a mesészerű dolgokba nagyon is belekeveredve öt és három arasz hosszúságú emberekről beszél, akik közül némelyeknek nincs orruk, csak két légzőlyuk van a szájuk fölött... Hasonlóak a fülükön alvókról, a vad emberekről és egyéb csodás dolgokról szóló mesék...”⁴⁷

Sztrabón egyszerű, keresetlen stílusban írta művét, amely ennek ellenére ma már nem könnyű olvasmány. Ismeretlen néptörzsek, nehezen azonosítható földrajzi nevek változtatják sokszor szinte akadályfutássá az olvasást. „A pannóniai néptörzsek a következők: breukosok, andizétiosok, ditiónok, peirusták, mazaioiok és daisitiáták...” – írta például a magyar olvasó számára elvben valamelyest ismerős Pannóniáról.⁴⁸ Az ismeretlen neveket azonban mégsem célszerű átugorni: Sztrabónnak olyan hatalmas volt a tekintélye akár a közvetlen, akár a késői követői körében, hogy az általa említett népek, helyek évszázadokkal később is visszatérő vendéggé váltak az őt követő földrajzi tárgyú munkákban.⁴⁹

Latin nyelven az első földrajzi munkát Pomponius Mela írta, az 1. század közepén, feltehetőleg Claudius császár uralkodása idején.⁵⁰ A hispániai származású, a művéből kiolvasható minimális személyes információkon túl ismeretlen szerző három könyvből álló

⁴⁵ „Annak, aki meg akar próbálkozni a földleírással, sok természettudományi és matematikai föltevést kell igaznak elfogadnia és azok értelme és hitele szerint kell további kutatásait irányítania.” – STRABÓN: *Geógraphika* 144.; „Elő fogom adni azt, amit részint magam tapasztaltam a szárazon és tengeren jártamban, részint azt, amiben hitelt adtam azoknak, akik ezekről beszéltek vagy írtak. Jártam nyugat felé Armeniától egészen a Sardinia körül fekvő tyrrhéni vidékig, dél felé az aithiopiai határokig; a többi földrajzíró között egyetlenegy sincs, aki az említett távolságoknál többet járt volna be...” – uo. 151.

⁴⁶ STRABÓN: *Geógraphika* 537. Kritikája gyakran sajátos, de a kor tudásának és gondolkodásmódjának megismeréséhez esetenként több segítséget nyújt, mint munkájának kommentármentes leíró részei.

⁴⁷ STRABÓN: *Geógraphika* 739. skk.

⁴⁸ STRABÓN: *Geógraphika* 330.

⁴⁹ Például Antonio Bonfininél. Lásd KULCSÁR PÉTER: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. (Humanizmus és reformáció 1.) 9-27.

⁵⁰ ADAMIK T.: *Római irodalom* 84-86.

összefoglalásában kora ismeretanyagának legteljesebb áttekintését adta. A *De chronographia* (vagy *De situ orbis*) címen ismert mű az ismert világ leírását tartalmazta: a bevezetés után – amely leszögezte, hogy a Föld gömb alakú, és a mindenség középpontja –, röviden áttekinti a Földet és annak részeit, majd az Atlanti-óceántól indulva, mintegy körülhajózva a Földközi-tengert, majd a Fekete-tengert, a szerző leírja a három ismert földrészt, Európát, Ázsiát és Afrikát. Az ismertetés Mauritánia partjainál indul, és először nem Európát, hanem Észak-Afrika partvidékét ismerteti. Ázsia Pomponius Mela számára Egyiptomnál kezdődik, és a meótszi partoknál ér véget. Európa a második és a harmadik könyvben kerül sorra. A képzelt utazás ezúttal Szkítiától indul, és Trákián, Macedónián, Görögországon keresztül éri el Itáliát, majd Galliát és Hispániát. A második könyvet a Földközi-tenger szigeteinek leírása zárja. A harmadik könyvben a kontinens északi részét ismerteti, a szerző ezúttal Hispániából tart Szkítia felé, végül munkáját a kimaradt területek, az egyes kontinensek peremvidékeinek leírása zárja, Britanniától az Indiai-óceánon át egészen a könyv kiindulópontjául szolgáló Mauritánia partjaiig. Leírása, amely javarészt korábbi munkák egyszerű kivonata, ma már szinte teljesen ismeretlen, de évszázadokon át a földrajz meghatározó művei közt tartották számon. A *De chronographia* egyik jellegzetessége, hogy elsősorban a partvidékekről ad részletes leírást, a szárazföldek belső területeit csupán felszínesen érinti, sőt Európa és Ázsia belsejéről szinte semmit nem mond. Szövege meglehetősen száraz, amelyet időnként csodálatos dolgok elmesélésével élénkített: nála is szerepelnek az amazonok, akik a szkítákon túl laktak, és egyéb képzelet-szülte extrém népek – így például a trogloditák, akiknek nem volt nyelvük, beszéd helyett csupán sziszegni tudtak, vagy a blemmyusok, akiknek a fejük hiányzott, arcukat a mellükön viselték.⁵¹

⁵¹ I./IV. Brevis Africae descriptio: „Tum primos ab oriente Garamantas, post Augilas et Troglodytas, et ultimos ad occasum Atlantas, audimus. Intra (si credere libet) vix jam homines, magisque semiferi, Aegipanes, et Blemyes, et Gamphasantes, et Satyri, sine tectis ad sedibus passim vagi, habent potius terras, quam habitant.” I./VIII. Cyrenaica: “Troglodytae, nullarum opum domini, strident magis quam loquuntur; specus subeunt, alunturque serpentibus. Apud Garamantas etiam armenta sunt, eaque obliqua cervice pascuntur; nam pronis directa in humum cornua officiunt. Nulli certa uxor est. Ex his qui tam confuso parentium coitu passim incertique nascuntur, quos pro suis colant, formae similitudine agnoscunt. Augilae Manes tantum Deos putant; per eos dejerant: eos ut oracula consulunt; precatique quae volunt, ubi tumulis incubuere, pro responsis ferunt somnia. Feminis eorum solenne est, nictē qua nubunt, omnium stupro patere, qui cum munere advenerint: et tum cum plurimis concubuisse, maximum decus; in reliquum pudicitia insignis est. Nudi sunt Gamphasantes, armorumque omnium ignari: nec vitare sciunt tela, nec jacere: ideoque obvios fugiunt; neque aliorum, quam quibus idem ingenii est, aut congressus aut colloquia patiuntur. Blemmyis capita absunt; vultus in pectore est:

Az ókor következő két meghatározó geográfusa, Plinius és Ptolemaiosz Sztrabónt és művét még nem említették, Pomponius Mela azonban már előkelő helyen állt a hivatkozott szerzők között. Munkáik – Sztrabónéhoz és Melához hasonlóan – évezredes hatást gyakoroltak a művelt világ földrajzi ismereteire. Az idősebb Plinius *Historia naturalis*a, vagyis *Természettörténete* az 1. században készült. Caius Plinius Secundus munkássága az augustusi aranykor utáni időszakra esett. A jó családból származó, művelt Plinius Sztrabóntól eltérően csak kevés szabadidejében foglalkozhatott a tudománnyal: jelentős tisztségeket töltött be, magas rangú katonaként – Germániában illetve Judeában – a harcmezőt is megjárta. Néró császár uralkodása alatt (Kr. u. 54-68.) igyekezett visszavonulni a közügyektől, idejét főként tudományos munkával töltötte, később azonban Vespasianus császár, majd fia, Titus bizalmas híveként újra visszatért a politikába. Élete utolsó évében, 79-ben a Nápoly mellett, Misenumnál állomásozó római flotta parancsnoka volt. A Vezúv kitörésekor egyszerre ösztönözte a tudományos kíváncsiság és a katonai kötelesség: hajóval a helyszínre sietett, s a vulkánkitörést kísérő gázok – mint ahogy erről levelében unokaöccse részletesen beszámolt – kioltották életét.⁵²

Élete főművét, a *Historia naturalist* mintegy két évtizedes, megfeszített munkával állította össze. Utazás közben, éjszaka, de még fürdés közben is dolgozott: olvasott, felolvastatott magának vagy diktált. „Olyan úton jártam, melyet eddig nem taposott egyetlen szerző sem, és senkinek a szelleme nem vállalkozott erre a kalandra. A mieink közül sem próbált senki hasonló munkát alkotni, de még a görögök között sem akadtak olyanok, akik az egész témakört tárgyalták volna. A tárgyalásra érdemesnek tartott 20 000 kérdést, a kiválasztott 100 szerző kb. 2000 kötetnyi könyvének [...] tanulmányozása után, kibővítve a magam hozzájárulásával, 36 kötetbe foglaltam össze. Tudós elődeim keveset foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel, valószínűleg azért, mert nem ismerték azokat, vagy pedig mert azok utóbb váltak ismertekké.” – vallott Titus Vespasianus császárnak ajánlott előszavában.⁵³

Satyris, praeter effigiem, nihil humani”. Művének kiadásai pl: *Géographie de Pomponius Mela*. Par M. Louis Baudet. Paris, 1843. Latinul és franciául, interneten is elérhető: <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/mela/table.htm>. (letöltés: 2009. december 10.); *Pomponii Melae De chronographia libri tres, una cum indice verborum*. Edidit Gunnar Ranstrand. Göteborg, 1971.; Leghasználhatóbb internetes szövegkiadása: <http://www.thelatinlibrary.com/pomponius.html> (letöltés: 2009. november 25.)

⁵² IFJABB PLINIUS: *Levelek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981. 183-186. (VI. könyv, 16. számú levél)

⁵³ CAIUS PLINIUS SECUNDUS: *A természet históriája. Válogatott részek az 1–6. könyvekből*. Válogatta, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Váczy Kálmán. Kriterion. Bukarest, 1973. 42. A *Historia*

Plinius nem túlzott, hatalmas enciklopédikus munkája valóban a természettudományok első teljes körű összefoglalása. Az első kötetbe került a bevezetés, valamint a tartalom- és irodalomjegyzék, a második kötet kozmológiai tárgyú (a világegyetem szerkezete, légköri jelenségek, meteorológia, naptári számítások). A földrajzi ismeretek négy kötetet töltöttek meg (3-6. könyv), ezt követte egy antropológiai (7. könyv), négy zoológiai (8-11.), majd nyolc botanikai kötet (12-19.). A különféle orvosságokról írta a 20-32. kötetet, végül az utolsó öt kötet tartalmazza az ásványtan korabeli ismeretanyagát. Plinius földrajza Sztrabónéhoz hasonlóan Hispániával indul. „Legelőbb beszéljünk Európáról, mely az összes nemzetek felett győzedelmeskedő római nép tápláló anyja és a földkerekség legszebb része.” – kezdte leírását.⁵⁴ Hispánia után Itália leírása következik, utána előbb a keleti provinciák (Istria, Illiricum, Noricum, Pannonia, Macedonia, a görög szigetek stb.), majd a nyugati tartományok (Germánia, Britannia, Gallia) kerülnek sorra. Forrásait Sztrabónhoz hasonlóan igyekezett kritikával kezelni,⁵⁵ hihetetlen leírásokat, történeteket azonban nála is szép számmal olvashatunk.⁵⁶

Ptolemaiosz Klaudiosz, a hellenisztikus-kor görög természettudományának egyik legkiemelkedőbb képviselője, aki csillagászként, matematikusként és földrajztudósként egyaránt maradandót alkotott, egy évszázaddal később fejtette ki tudományos működését.

naturalis teljes szövege máig nem jelent meg magyar fordításban, csupán a 33-37. könyv szövege olvasható magyarul: IDŐSEBB PLINIUS: *Természetrjz. Az ásványokról és a művészetekről*. Budapest, 2001.; a legjelentősebb idegen nyelvű kiadások közül lásd CAIUS PLINIUS SECUNDUS: *Histoire naturelle*, texte établi, traduit et commenté par Jean Beaujeu et. al. Paris, 1947 (-1985). (Collection des Universités de France. Sér. Latine); CAIUS PLINIUS SECUNDUS: *Storia naturale*, edizione diretta da Gian Biagio Conte, con la collaborazione di Alessandro Barchiesi e Giuliano Ranucci. Einaudi, Torino, 1982-1988.; CAIUS PLINIUS SECUNDUS: *Naturalis historiae – Naturkunde*. Ed.: Roderich König – Gerhard Winkler, Sammlung Tusculum. G. Artemis & Winkler. München – Zürich, 1974-1999.

⁵⁴ PLINIUS SECUNDUS, C.: *A természet históriája* 119.

⁵⁵ „... nem ragaszkodom kizárólagosan egyes szerzők munkájához, hanem a szerzőket oly mértékben veszem igénybe, amilyenben bizonyos fejezetek megírásához az ő adataik látszanak a leghiteltérdemlőbbeknek, annál is inkább, mert általában majdnem mindegyik azokat a vidékeket írta le pontosan, amelyeket bejárt. – PLINIUS SECUNDUS, C.: *A természet históriája* 117.

⁵⁶ „A trogloditák barlangokat vájnak ki és ezekben laknak, táplálékuk kígyóhús, hangjuk nincsen, hanem csak sziszegnek, és beszédre teljesen képtelenek. A garamiták nem ismerik a házasság intézményét, közösségben élnek együtt az asszonyokkal. A gamphasantesek csupaszok, nem háborúskodnak és elkerülik az idegeneket. Azt mondják, hogy a blemmysoknak nincs fejük, és hogy a szájuk és az orruk a hasukon van.” (Pomponius Mela után – PLINIUS SECUNDUS, C.: *A természet históriája* 145.)

Nyolc könyvből álló *Geografiké hüfegészisz*, vagyis *Bevezetés a földábrázolásba* című műve, amely utóbb latin fordításban *Geographia* címen vált ismertté, óriási hatást gyakorolt a földrajzi gondolkodásra. A szerző átlagot messze meghaladó csillagászati és matematikai ismereteire alapozott munka három részből áll. Az első könyv általános elméleti fejtegetéseket tartalmaz a geográfia feladatáról. A második rész (2-7. könyv) az ókorban ismert világ leírásával foglalkozik: mintegy 8100 fontos földrajzi hely (hegyek, folyók, városok stb.) szélességi és hosszúsági adatait tartalmazza, úgy csoportosítva, hogy segítse a róluk készítendő térkép megrajzolását. Világtérképe a Kanári szigetektől Kínáig, délen Afrika csücskéig terjed, de számos területet egyszerűen „ismeretlen föld” megjelöléssel tüntettek föl rajta. A harmadik rész (8. könyv) a mű mellékleteként rajzolt 26 résztérképhez ad rövid, szöveges magyarázatokat. Ebben a – latin kiadásban *registrum*nak nevezett – részben nem csupán a Föld lakott területeiről, de a tengerekről, folyókról, szelekről vagy a barbárok szokásairól is szó esett; az utolsó fejezet tárgya a szicíliai tűzhányó, az Etna volt.⁵⁷

A *Geographia* tulajdonképpen nem mai értelemben vett földrajz: nem geográfiai leírást nyújt, hanem „csupán” az akkor ismert világ fontos pontjainak – helységeknek, hegyeknek, folyóknak – a földrajzi koordinátáit tartalmazó, rubrika nélküli táblázatok sora. A munka az évszázadok folyamán egyre bővült: a legkorábbi fennmaradt bizánci kéziratokban még jóval kevesebb volt a felsorolt földrajzi helyek száma, sőt, az eredeti *Geographiában* még nem voltak térképek sem. A kéziratban szereplő koordináták alapján csak 500 körül egészítette ki egy bizonyos bizánci Agathodaemon 26 térképpel a művet. A reneszánsz idején azután, a bővülő földrajzi ismeretekkel egyre pontosabb és terjedelmesebb térképekkel egészítették ki Ptolemaiosz munkáját.⁵⁸

⁵⁷ Az általam olvasott ősnymtatvány: PTOLEMAEUS: *Cosmographia. De locis et mirabilibus mundi*. Roma, 1490.

⁵⁸ A Ptolemaiosz-mappákra vonatkozó főbb ismereteket összefoglalja: *The History of Cartography*. Vol. 1. *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*. Edited by J[ohn] B. Harvey and David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago&London, 1987., különösen a 11. fejezet: O. A. W. DILKE: *The Culmination of Greek Cartography in Ptolemy*. (177-200.), illetve Agathodaemon létének vagy nem létének kérdéséről (*The Agathodaimon enigma*) a 15. fejezetben (*Cartography in the Byzantine Empire, 271-272.*) uő. Az antikvitás földrajzi tudásának – benne főként Sztrabón és Ptolemaiosz munkásságának – jól használható, rövid áttekintése: *Geografia e geografi nel mondo antico. Guida storica e critica*. A cura di Francesco Prontera. Roma-Bari, 1983.; Ptolemaiosz hatásának legújabb, több mint egy évezredet áttekintő, korszakos jelentőségű feldolgozása: PATRICK GAUTIER DALCHÉ: *La Géographie de Ptolémée en Occident (IVe-XVIe siècle)*. Brepols, Turnhout, 2009. (Terrarum Orbis 9.)

A négy legjelentősebb ókori földrajzi szerző művei nem csak saját korukban hatottak inspirálóan a földrajzírásra: az őket követő különböző földrajzi tárgyú összefoglalások többé-kevésbé e munkákon alapultak. A kor sokat forgatott összefoglaló munkái közé tartozott még a 3. században született Caius Julius Solinus *Collectanea rerum memorabilium*, azaz *Tudnivaló dolgok gyűjteménye* című összeállítása, noha eredetisége messze elmaradt az eddig említett szerzőktől. A számos érdekes leírást tartalmazó mű csupán egy szórakoztató igénnyel készült kompiláció, Pomponius Mela és idősebb Plinius munkájának kivonatolása, kommentálása, kiegészítése.⁵⁹ A további alapvető földrajzi, népismereti leírások némelyike nem is önálló munkaként, hanem valamilyen történeti munka részeként készült: közülük a legismertebbnek számít az 5. századi hispániai írónak, Orosiusnak az ismert világról készített leírása,⁶⁰ vagy Julius Caesar a gallokról írt ismertetése *De bello Gallico*, vagyis *A gall háborúról* című munkájában.⁶¹

A római birodalom felbomlása alaposan átírta a földrajzot, a görög, római szerzők által közvetített ismeretek azonban évszázadokkal túléltek a történelem változásait. A középkori krónikások, ha egy országot vagy népet akartak ismertetni, továbbra is a jól ismert klasszikusokhoz fordultak segítségért: a kora középkor egyik legtekintélyesebb tudósa, a 8. század elején élt Beda Venerabilis *Az angol nép egyháztörténete* című munkájában fő forrásként éppúgy Pliniust, Solinust és Orosiust használta, mint hét évszázaddal később, 1410-ben a párizsi hittudós Pierre d'Ailly, az *Imago Mundi* című földrajzi munka szerzője.⁶² Az antikvitás ismeretanyagának átörökítésében fontos közvetítő szerepet játszott Sevillai Szent Izidor – a középkori olvasók jelentős része csupán az ő átvételében-átdolgozásában találkozott a klasszikusokból leszűrhető tudással. A 6-7. század fordulóján a különböző

⁵⁹ THEODOR MOMMSEN: *C. Iulii Solini collectanea rerum memorabilium*. Berlin, 1895. (Hildesheim, 1999.); <http://www.thelatinlibrary.com/solinus.html> (letöltés: 2009. november 20.)

⁶⁰ *Historiae adversus paganos*, azaz *Történelem a pogányok ellen*. <http://www.thelatinlibrary.com/orosius.html> (letöltés: 2009. november 20.)

⁶¹ *De bello Gallico*: <http://www.thelatinlibrary.com/caes.html> (letöltés: 2009. november 20.). Magyar fordítása: *Iulius Caesar feljegyzései. A gall háborúról. A polgárháborúról*. Magyar Helikon, Budapest, 1974. Lásd 6. könyv 11-28.: „Idáig jutva elbeszélésünkben, talán helyénvaló lesz, ha vázoljuk a gallok és a germánok szokásait, s azt, hogy miben különbözik egymástól a két nép.”

⁶² *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, <http://www.thelatinlibrary.com/bede.html> (letöltés: 2009. november 20.); EDMUND BURON: *Ymago Mundi de Pierre d'Ailly, cardinal de Cambrai et chancelier de l'Université de Paris (1350-1420)*. Texte latin et traduction française des quatre traités cosmographiques de d'Ailly et des notes marginales de Christophe Colomb. Étude sur les sources de l'auteur. Paris, 1930. A jelenséget kiemeli: GUENÉE, B.: *Histoire et culture historique* 168-169.

kultúrák hatókörének metszéspontjában fekvő Sevilla kiváló lehetőséget biztosított a sokoldalú művelődésre. Izidor 599-től (vagy 600-tól) haláláig, 636-ig viselte a sevillai püspöki címet, de szellemi befolyása messze túlnyúlt egyházmegyéjének határain. Kora egyik legtermékenyebb és legjelentősebb szerzője volt, aki számos műfajban alkotott, évszázadokon át megingathatatlan tekintélyét azonban *Etymologiae* című enciklopédikus munkájának köszönhetette.⁶³ A húsz tematikus egységből – könyvből – álló mű igyekezett magába foglalni a korabeli tudományos ismeretek valamennyi ágát, a hét szabad művészet tárgyaitól egészen az ételek-italok számbavételéig. A földrajzi ismeretek áttekintésének enciklopédiája 13-14. könyvét szentelte: a 13. könyv *A világról és részeiről* címet, a 14. *A Földről és részeiről* címet kapta. Az előzőben a világról és az égről, szelekről és a vizekről olvashatunk, az utóbbiban előbb az ismert földrészekről, majd különböző szigetekről és hegyekről találunk információkat. Művének – és nem csak annak geográfiai részeinek – legfőbb forrásbázisát Plinius *Historia naturalis*a jelentette, szövegét azonban általában kivonatolta, tömörítette.

Az *Etymologiae* egy-egy példánya szinte minden középkori könyvtárba eljutott, rendkívüli elterjedtségét jól jelzi, hogy mintegy ezer kéziratos példánya maradt fenn.⁶⁴ Hatalmas népszerűségét elsősorban annak köszönhetette, hogy ő volt az első keresztény szerző, aki vállalkozott az elérhető tudományos ismeretek összegzésére. Munkája összeállítása során nem tett különbséget keresztény és pogány írók művei között – ezzel a hozzáállással sikerült megismertetni, elfogadtatni és továbbéltetni azt az ókori ismeretanyagot, amelyhez a korai középkor évszázadaiban csak az ő közvetítésével jutott a kisszámú olvasó.⁶⁵ Nem véletlen, hogy a középkor krónikaiban Plinius, Solinus és Orosius mellett Izidor is szinte mindig ott szerepelt a leghivatkozottabb szerzők között.⁶⁶

⁶³ *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum Sive Originum Libri XX.* Ed.: W[allace] M. Lindsay. Oxonii, 1911. (<http://www.thelatinlibrary.com/isidore.html>, letöltés: 2009. december 2.)

⁶⁴ SEVILLAI IZIDOR: *Etimológiák. XVI. könyv. A kövekről és a fémekről.* Latinból fordította, a bevezetőt írta, a jegyzeteket és a mutatót készítette Horváth Emőke. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 17.

⁶⁵ Összesen 52 szerzőt, többségében költőt idéz, és az összes idézeteinek csupán huszadrésze származik keresztény szerzőktől, mint ahogy azt a nemzetközi Izidor-kutatás megállapította. – SEVILLAI IZIDOR: *Etimológiák* 77. 78.; a műről legújabban: JOHN HENDERSON: *The Medieval World of Isidore of Seville. Truth from Words.* Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

⁶⁶ GUENÉE, B.: *Histoire et culture historique* 169., 175.

2. A zarándokirodalom

A kereszténység térhódításával a zarándoklat, egy-egy szent sírjának, híres ereklyéjének felkeresése vált az utazás legelfogadottabb formájává, s az utazás új típusa magával hozta a földrajzi irodalom új műfajainak, az utazást segítő zarándokkalauzoknak, illetve a megtett útról beszámoló különböző útleírásoknak megszületését is.⁶⁷ Az első zarándokok szinte közvetlenül Krisztus eltemetése után megindultak Jeruzsálembe. A legkorábbi peregrinusok még főként a Római Birodalom keleti tartományaiból keltek útra: Euszebiosz *Egyháztörténelem* című művében két ismert személy, Szardeszi Meliton (megh. 190. e.), valamint Alexander kappadókiai püspök (2. sz. vége - 3. sz. eleje) jeruzsálemi zarándoklatáról számolt be.⁶⁸ A zarándoklatok történetében a kereszténységet üldözötthől támogatott vallássá emelő Constantinus császár anyjának, Ilonának szentföldi utazása jelentette az első számottevő fordulópontot.⁶⁹ Ilona 326-ra tehető útja több volt egy köztisztelőben álló személy kegyes látogatásánál, a császárné ugyanis másoktól eltérően nem csak megtekintette Krisztus életének és halálának helyszíneit, de a legfontosabb ereklyék felkutatásával, a kereszténység első számú kegyhelyeinek látogathatóvá tételével, kultikus szerepükhöz méltó kialakításával mindenkinél többet tett a szentföldi zarándoklatok fellendítéséért. Tevékenységének hatása már néhány éven belül megmutatkozott. Egy Bordeaux-ból származó zarándok, aki 333-ban kereste fel Jeruzsálemet, már megcsodálhatta, és leírásában ismertette is a császárné – és fia – által építtetett egyházakat.⁷⁰

A bordeaux-i zarándoknak köszönhetjük a legkorábbi ismert írásos zarándokbeszámolót. Az ismeretlen utazó Milánón, Aquileián, Dél-Pannónián át, Konstantinápoly útba ejtésével 333-ban kereste fel Jeruzsálemet. Leírása klasszikus itinerárium: szűkszavúan közli a postai megállóhelyeket és vendégfogadókat, megjelölve a köztük lévő távolságot, s ugyanebben a stílusban sorolja fel a szentföldi látnivalókat is. Az útleírás másik típusát, a részletes élménybeszámolót képviseli Aetheria szintén a 4. században keletkezett útinaplója. Az előkelő származású galliai nő érdeklődéssel látogatta végig azokat a helyeket, ahol Jézus élt és tevékenykedett, könyvében (amely sajnos csak töredékesen maradt

⁶⁷ A műfaj áttekintő ismertetése: JEAN RICHARD: *Les récits de voyages et de pèlerinages*. Brepols, Turnhout, 1981. (Typologie des sources du Moyen-Âge occidental. Fasc. 38.)

⁶⁸ *Euszebiosz egyháztörténete*. Fordította: Baán István. Budapest, 1983. (Ókeresztény írók IV.) 183, 255.

⁶⁹ *Szókratész egyháztörténete*. Fordította: Baán István. Budapest, 1984. (Ókeresztény írók IX.) 83.

⁷⁰ „*Itinerarium a Burdigala Hierusalemusque*” *Itinera et alia geographica*. Brépols, Turnhout, 1965. (Corpus christianorum. Series latina.)

ránk) részletesen beszámolva a látottakról.⁷¹ A zarándokok számára készített első útleírásokat számos további munka követte, a koraközépkori irodalomból különösen jelentős a Piacenzai Névtelen 562 előtt írt műve, a Szent Willibald 8. századi útjáról készített leírás, valamint Bernard francia szerzetes 9. századi itineráriuma.⁷²

A 10. századból nem maradt fenn nyugati zarándok-beszámoló, noha a század vége – Ilona látogatásához hasonlóan – ismét jelentős változásokat hozott a zarándoklatok történetében. Ekkor a magyarok kereszténnyé válása gyakorolt komoly hatást a szentföldi zarándoklatok megújulására, fellendülésére.⁷³ A korábban szinte kizárólagos tengeri utazás mellett a biztonságossá vált Kárpát-medencén át az első keresztény magyar király, I. István új szárazföldi utat nyitott meg kelet felé, mely egy 1031-1043 között keletkezett itinerárium szerint többek közt Győr és Fehérvár érintésével, a Dráván és a Száván átkelve haladt át Magyarországon, és Konstantinápolyt útba ejtve, Kisázsian át érte el Jeruzsálemet.⁷⁴ Az új útvonalat sokan vették igénybe, az ezredév legismertebb krónikása, a burgundiai Rodulf Glaber szerint „ebben az időben szinte mindenki, aki Itáliából és Galliából az Úr sírjához, Jeruzsálembe igyekezett, mellőzni kezdte a szokott utat, mely a tengeren át vezetett, és ennek a királynak [ti. I. Istvánnak] a hazáján kezdett átmenni”.⁷⁵

⁷¹ Az útinapló Ivancsó István fordításában magyarul is olvasható: *Eteria útinaplója*. Nyíregyháza, 1996. Az eddigi kiadások felsorolása: uo. 127.

⁷² *Itinerarium Antonini Placentini, un viaggio in Terra sancta del 560-570*. Éd. Celestina Milani. Milan, 1977., TITUS TOBLER: *Descriptiones Terrae Sanctae ex saeculo VIII, IX, XII, et XV*. Leipzig, 1874. 1-55. 282-347., illetve 85-99. 395-408.

⁷³ PIERRE ANDRÉ SIGAL: *Les marcheurs de Dieu*. Armand Colin, Paris, 1974., magyarul Uő: *Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok*. Budapest, 1989. 99.; BÉATRICE DANSETTE: *Les relations du pèlerinage Outre-Mer: des origines à l'âge d'or*. In: *Croisades et pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en Terre Sainte. XIIe – XVIe siècle*. Édition établie sous la direction de Danielle Régnier-Bohler. Robert Laffont, Paris, 1997. 886.; STEVEN RUNCIMAN: *A kereszties hadjáratok története*. Budapest, 1999. 50.

⁷⁴ A magyar vonatkozású részek kiadása: CFH II. 844–845. Legújabb magyar fordítása: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) 160–162. Az itinerárium értékelése, a helynevek azonosítása: GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve*. Budapest, 1977. 300–302.

⁷⁵ „Tunc temporis ceperunt pene universi, qui de Italia et Galliis ad sepulchrum Domini Hierosolimis ire cupiebant, consuetum iter, quod erat per fretum maris, omittere, atque per huius regis patriam transitum habere.” – CFH III. 2064–2065. Magyarul: *Államalapítás forrásai* 183–187. István korának zarándokirodalmát áttekinti GYÖRFFY GY.: *István király* 293–308.

A kereszténység első kultuszhelyei szentek és mártírok sírjai körül alakultak ki, közülük a kezdetektől mindmáig a Rómában mártírhaltalt halt két apostol, Péter és Pál sírja tett szert a legnagyobb jelentőségre. Rómába azonban nem csak az ő sírjuk vonzotta a látogatókat. A városban, illetve a falakon kívüli temetkező helyeken nagyszámú mártír földi maradványai nyugodtak. A keresztényüldözések sok száz áldozatából különösen Szent Ágnes, Szent Cecília, Szent Lőrinc és Szent Sebestyén vált népszerűvé. A 3-4. századtól vette kezdetét a szentek sírjainak látogatása, a Szent Sebestyén és Szent Péter bazilika falára sokan közülük fel is jegyezték nevüket – a több száz ókori graffiti közt olyan is olvasható, amelyen a 260-as dátum szerepel.⁷⁶ Róma legfontosabb látnivalóiról 1140 körül Benedetto, a Szent Péter bazilika kanonokja készített útikalauzt *Mirabilia Romae*, azaz *Róma csodái* címmel, amelyben saját keresztény korának emlékei, intézményei és szokásai mellett a pogány múlt emlékeit is számba vette.⁷⁷

A szentek és mártírok sírjainak köszönhetően a 6-7. századra Róma vált a Nyugat szakrális központjává, és amikor 638-ban Jeruzsálem a muszlimok kezébe került, az egyetlen szent városa lett a kereszténységnek. Az „apostolok sírjához”, és a többi kegyhellyé vált sírhoz a keresztény világ valamennyi vidékéről érkeztek a látogatók. Egy csoport ír szerzetes, akik 660 táján zarándokoltak Rómába, szállásukon egyiptomi, palesztinai, görög és szláv zarándokokkal ismerkedtek meg.⁷⁸ A mártírkultusz azonban ekkorra már rég túljutott Róma határain: a 4-5. századtól megkezdte hódító útját, és az egész keresztény világban elterjedt.

A rómaiakon kívüli egyetlen ismert apostolsír: id. Szt. Jakab végső nyughelye az Ibériai-félsziget északnyugati részén fekvő Santiago de Compostela-ban viszonylag későn lett híres zarándokhely. A hagyomány szerint az apostol földi maradványait a 8-9. század

⁷⁶ RICHARD KRAUTHEIMER ET AL.: *Corpus Basilicarum Christianarum Romae*. I– VI. Vaticane–Roma–New York, 1937–1980. IV. 99. skk.

⁷⁷ *Mirabilia urbis Romae*. Kiadása: ROBERTO VALENTINI - GIUSEPPE ZUCCHETTI: *Codice topografico della città di Roma*. 3. Roma, 1946. (Fonti per la storia d'Italia 90.) 17–65. Legújabbban a latin, német, francia, holland és olasz nyelvű kéziratok ismertetésével: NINE ROBIJNTJE MIEDEMA: *Die Mirabilia Romae. Untersuchungen zu ihrer Überlieferung mit Edition der deutschen und niederländischen Texte*. Niemeyer, Tübingen, 1996. A kor Rómájáról lásd: RICHARD KRAUTHEIMER: *Rome, Profile of a City, 312-1308*. Princeton, 1980.; lásd még: *Rom im hohen Mittelalter. Studien zu den Romvorstellungen und zur Rompolitik vom 10. bis zum 12. Jahrhundert*. Ed: Bernhard Schimmelpfennig - Ludwig Schmutge. Jan Thorbecke, Sigmaringen, 1992., valamint az eddigi jelentősebb irodalom felhasználásával készült legfrissebb feldolgozást: *Storia di Roma dall'antichità a oggi. Roma medievale*. A cura di André Vauchez. Editori Laterza, Roma–Bari, 2001.

⁷⁸ WILFRED J. MOORE: *The Saxon Pilgrims to Rome and the Schola Saxonum*. Fribourg, 1937.

fordulója táján fedezték fel. A sír körül kezdetben csupán helyi kultusz alakult ki, nemzetközi kegyhellyé a 11. századtól vált, ekkor azonban rövid időn belül kivívta az egyik leglátogatottabb európai úti cél rangját.⁷⁹

A 12. századra az útnak induló európai zarándok bőséges kínálatból választhatott, és kegyhelytől kegyhelyig haladva szinte az egész nyugati kereszténységhez tartozó Európát körbejárhatta. A zarándokhelyek főként szentek sírjainál, illetve ereklyéinél alakultak ki. A legkorábbi kegyhelyek közé tartozott például Szent Márton püspök Tours-i sírja, ahol már Márton temetése napján, 397. november 11-én megindult a kultuszképződés. Egy másik népszerű püspökszentnek, a kisázsiai Myra 4. században élt püspökének, Miklósnak a testét eredetileg székvárosában helyezték sírba, csak évszázadokkal később, 1087-ben került a dél-italiai Bariba. Új sírja a San Nicola székesegyházban rövid idő alatt európai hírnévű kultusz központjává vált. A burgundiai Vezelay Mária Magdolna, a német Trier Mátyás apostol, Köln a Háromkirályok ott őrzött ereklyéinek köszönhetette hírnevét, és a kegytemplomát felkereső zarándokok sokaságát.⁸⁰ Európa egyik leglátogatottabb zarándokhelyén, Aachenben egész ereklye-kollekció várta a városba látogatókat.⁸¹

A Mária kegyhelyek többsége – miután már a 4. században elfogadottá vált mennybemenetelének elmélete – a Szent Szűz testereklyéinek hiányában valamilyen csodatévő kép vagy szobor körül jött létre. Az egyik legrégebbi kegyszobrot, az úgynevezett „Fekete Máriát” Le Puy-ben, Dél-Franciaországban a Karoling-kortól kezdve látogatták. A kegyhelyek sorában sajátos szint képviselnek azok a természeti képződmények – általában sziklák, barlangok – ahol egy-egy jelenés indította el a kultuszképződést. Így jöttek például létre a testetlen Szent Mihály arkangyal leghíresebb zarándokhelyei, az 5-6. században az itáliai Monte Gargano, illetve a 8. században a francia Mont-Saint-Michel.⁸²

⁷⁹ A kegyhely gazdag irodalmából lásd például ROBERT PLÖTZ: *Der Apostel Jacobus in Spanien bis zum 9. Jahrhundert*. Spanische Forschungen der Görresgesellschaft I. 30 (1982) 19–145.; *Saint-Jacques de Compostelle*. Brepols, Turnhout, 1985.; GIOVANNI CHERUBINI: *Santiago di Compostella. Il pellegrinaggio medievale*. Protagor Editori Toscani, Siena, 1998.; DENISE PÉRICARD-MÉA: *Compostelle et cultes de saint Jacques au Moyen Âge*. Presses Universitaires de France, Paris, 2000.; illetve legújabban egy különleges nézőpontú kiállítási katalógust: *Compostelle et l'Europe. L'histoire de Diego Gelmírez*. Skira Ed., 2010.

⁸⁰ Az egyes kegyhelyek történetére (további irodalommal) lásd például: *Lexikon des Mittelalters* I – X. Artemis Verlag, München–Zürich, 1980–1999.

⁸¹ HEINRICH SCHIFFERS: *Kulturgeschichte der Aachener Heiligtumsfahrt*. Köln, 1930.

⁸² Kialakulásukat röviden áttekinti: SIGAL, P. A.: *Isten vándorai* 131–144.

A 12-13. századra állandósult útvonallal, szokásokkal, ünnepekkel rendelkező, gyakran egymással is kapcsolatban álló zarándokhelyek egész Európát behálózó láncolata várta a zarándokolni vágyó híveket. A legfontosabb ilyen hálózatot egyértelműen a négy nagy és sok kisebb ágból álló compostelai útvonal alkotta, amely számos önmagában is jelentős kegyhelyet érintett. A valószínűleg több egymást követő zarándok-generáció által kialakított útvonalakat a 12. század elején egy francia zarándok, Aimery Picaud foglalta össze. Zarándokkalauza, amely a legfontosabb francia útvonalak metszéspontjától, Puente la Reinától kezdve az egyik zarándokállomástól a másikig vezeti végig utazóit az Ibér-félsziget északi részén, a *Liber Sancti Jacobi* néven ismert kompiláció ötödik könyveként maradt fenn.⁸³

A compostelai útikalauz összefoglalta mindazokat az ismereteket, amelyekre egy zarándoknak szüksége lehetett. Tizenegy fejezete nem csupán a legfontosabb útvonalakat, a megtételükhöz szükséges időtartamot vette számba, de részletesen ismertette az út melletti vizek minőségét, és nem kevés figyelmet fordított az útba ejtett tartományok és lakóik rövid jellemzésére; leírása részletesen tudósít arról, milyenek a Bordeaux-iak, Gascogne-iak, vagy épp a baszkok.⁸⁴ A munka nagyobbik része azonban – műfajából adódóan – azokról a kegyhelyekről közölt leírást, amelyeket a Szent Jakabhoz tartó utas hosszú zarándoklata során meglátogathatott. Az ismertetés kitért a kegyhely híres vagy épp csak a környéken ismert szentjére, sírjára vagy ereklyéjére, a sírnak-ereklyének helyet adó egyházra, és nem feledkezett meg a szent ünnepnapjáról sem: a sorban a tours-i Szent Márton, az arles-i Saint-Gilles kegyhely éppúgy ott szerepelt, mint a compostelai útnak köszönhetően ismertté váló helyi szent, a conques-i Sainte-Foy festői temploma. A zarándokkalauz Santiago de Compostela, és különösen a Szent Jakab sírját őrző kegytemplom alapos leírásával zárult. A ránk maradt szöveg sokkal többet adott vállalt céljánál: amellet, hogy évszázadokon át látta

⁸³ A kötet Codex Calixtinus néven is ismert. Kiadása: JEAN VIELLIARD: *Le Guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle. Texte latin du XIIIe siècle, édité et traduit en français d'après les manuscrits de Compostelle et de Ripoll*. Mâcon 1938¹, 1978².

⁸⁴ Leírásában Poitou lakói „bátor hősök, a lándzsa, a nyíl és az íj kitűnő harcosai, könnyűlábúak, világos arccal, jól vannak öltözve, és értenek ahhoz, hogy a szavakat helyesen forgassák, barátságosak, adakozóak és vendégszeretők”. A navarraiakról viszont lesújtó volt a véleménye, szerinte még a kanalat sem ismerik, ráadásul urak és szolgálólányok, szolgálók kézzel esznek a közép-re kiállított egyetlen tálból. „Ha enni látod őket, azt gondolnád, hogy kutyák vagy disznók; ha beszélni hallod őket, azt gondold, vartyogás vagy ugatás.”

el hasznos tanácsokkal a Szent Jakab útján járó zarándokokat, az útba eső számos kegyhely leírásával mintegy nyugat-európai útikönyvként szolgált.⁸⁵

A korai középkorban még meglehetősen ritka zarándok-beszámolók száma – az írni-olvasni tudás mind szélesebb körű terjedésének köszönhetően – évszázadról évszázadra nőtt, és tartalmában is gazdagodott. A felkeresett kegyhelyek hosszabb-rövidebb ismertetését gyakran személyes élmények, az utazás folyamán történt kalandok leírásai, a látott különlegességek – például sajátos helyi szokások, ismeretlen állatok, természeti csodák – bemutatása, és egyre gyakrabban más írott forrásokból átvett adatok élénkítették. Noha az útnak induló zarándokok többsége valamelyik nagy európai kegyhely – elsősorban Róma, Compostela, Aachen –, vagy valamelyik közeli kegytemplom felé vette útját, az írott beszámolók továbbra is főként a távoli, veszélyes, de egyúttal egzotikus tengerentúli, vagyis szentföldi zarándoklatról készültek.⁸⁶

A szentföldi útleírások közül egyik munkának sem sikerült olyan mértékű kizárólagosságra szert tennie, mint Aimery Picaud compostelai kalauzának, vagy a *Róma csodáinak*. Igaz, a zarándokok szentföldi ellátásában, vezetésében a késő-középkora mintegy egyeduralkodó pozíciót szerző ferencesek készítettek rövid, csak a legfontosabb látnivalókat, és az azokra vonatkozó legszükségesebb információkat tartalmazó kalauzokat, amelyek Európa-szerte elterjedtek, ezek azonban nem szorították ki a részletesebb leírásokat.⁸⁷ Ilyen részletes beszámolót hagyott maga után a 14. századból például a büneiért vezeklő nemes, Wilhelm von Boldensele,⁸⁸ a vesztfáliai Sudheim plébánosa, Sudheim-i Ludolph,⁸⁹ vagy az

⁸⁵ A szövegkiadások közül a részletes előszó és a gazdag bibliográfia miatt különösen jól használható a Paolo Caucci von Saucken szerkesztésében megjelent olasz nyelvű fordítás: *Guida del Pellegrino di Santiago. Libro quinto del Codex Caixtinus seculo XII*, a cura di Paolo Caucci von Saucken. Jaca Book, Milano, 2003. (Biblioteca di Cultura Medievale); a népek fent idézett jellemzése: 84. skk.

⁸⁶ Ismert szentföldi zarándok-útleírásokból közöl válogatást pl. *Croisades et pèlerinages*, a továbbiakban itt idézett művek többsége is olvasható a kötetben, francia fordításban, illetve francia nyelvű eredeti szöveg esetében modern francia átírásban.

⁸⁷ A ferencesek által kialakított rövid „turistaútvonal” leírását Magyarországon is használták, mint ahogy arról egy 16. század eleji, pozsonyi – sajnos felfedezése óta elveszett – kézirat tanúskodik. CSUKOVITS ENIKŐ – MAJOROSSY JUDIT: *Pozsonyi peregrinusok (Végrendeleti zarándoklatok a középkori városi gyakorlatban)*. In: Neumann Tibor (szerk.): *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. Argumentum Kiadó–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2004. (Analecta medievalea II.) 34.

⁸⁸ *Liber de quibusdam ultramarinis partibus de Guillaume de Boldensele*. Éd. Christiane Deluz. Sorbonne, Paris, 1972.

⁸⁹ LUDOLPH DE SUDHEIM: *De itinere Terrae Sanctae*. Hrsg. Ferdinand Deycks. Stuttgart, 1851.

Írországból útra kelő Symon Semeonis,⁹⁰ a 15. századból Nompar de Caumont, Caumont és Castelnau ura,⁹¹ vagy Louis de Rochechouart Saintes-i püspök – a sort hosszan folytathatnánk.⁹²

E máig lebilincselő munkák némelyike nem csupán az utókor számára szolgál tanúsággul, már saját korában is nagy népszerűsége tett szert. Wilhelm von Boldensele traktátusa huszonzét latin nyelvű középkori kéziratban maradt ránk, és hamarosan lefordították francia nyelvre, amelyből további hat kézirat maradt fenn. Szövege több későbbi szerző művében fel-feltűnik, Párizsban 1520-ban – természetesen franciául – nyomtatásban is kiadták.⁹³ Sudheim-i Ludolph munkája, a *De itinere Terrae Sanctae* két szövegváltozatban és szintén nagyszámú kéziratban maradt az utókorra: az első szövegvariáns 25 latin és 15 német kéziratban, a másik variáns négy latin kéziratban és egy közel egykorú kompilációban maradt fenn.⁹⁴ Ezek az Európában közkézen forgó különböző útleírások széles körben közvetítették a bennük foglalt gazdag információanyagot, ugyanakkor távoli tájak megismertetésével további utazásokra ösztönöztek.⁹⁵

3. A keresztes hadjáratok irodalma

A középkor utazási szokásaiban, a középkori ember ismereteiben, világról alkotott képében hatalmas és egyúttal minden korábbi politikai döntésnél szélesebb kört érintő változást hozott a keresztes hadjáratok megindulása. 1095-ben II. Orbán pápa meghirdette az első keresztes hadjáratot, és már a következő évben megindultak az első seregek. Nyomukban

⁹⁰ MARIO ESPOSITO: *Itinerarium Symonis Semeonis ab Hybernia ad Terram Sanctam*. Dublin, 1960. (Scriptores latini Hiberniae. Vol. IV.)

⁹¹ *Voyage d'Outre-Mer en Jérusalem par le seigneur de Caumont*, publié par le marquis de La Grange. Paris, 1858. (reprint: Genf, 1975.)

⁹² CAMILLE COUDERC: *Journal de voyage à Jérusalem de Louis de Rochechouart*. Revue de l'Orient latin. Paris, 1893. 1-107. A 15. század végéig, vagyis több mint egy évezrednyi idő alatt természetesen számos zarándokkalauz, zarándok-útibeszámoló, elbeszélés született – az e munkák alapján monográfiát író Aryeh Grabois idézett monográfiájának appendixe 135 ilyen munkát sorol fel, a bordeaux-i itineráriumtól egészen Heinrich szász herceg 1498-as jeruzsálemi utazásának leírásáig. ARYEH GRABOIS: *Le pèlerin occidental en Terre sainte au Moyen Âge*. De Boeck Université, Paris, 1998. 211-214.

⁹³ *Croisades et pèlerinages 1000*.

⁹⁴ *Croisades et pèlerinages 1029*.

⁹⁵ A zarándokirodalom elterjedtségét jól jelzi, hogy az 1420-as években egy angol zarándok anyanyelvén, versben adott tanácsokat a jövő peregrinusainak. RICHARD, J.: *Les récits* 19.

két évszázadon keresztül az összesen nyolc nagy hadjárat során számos hadsereg érkezett, részben tengeri, részben szárazföldi úton. Az Európán kívüli világ, amelyről addig csupán néhány száz, esetleg néhány ezer zarándok szerezhettek közvetlen tapasztalatokat, kitárult; a hadjáratokon Európa minden tájáról odaseregglő tízezrek korábban elképzelhetetlen új ismeretek birtokába juthattak, s ezeket az ismereteket – amelyek iránt odahaza is megélénkült az érdeklődés – többen írásba is foglalták. A hadjáratok történetéről nagyszámú beszámoló, történeti munka készült. A robbanásszerű gyarapodást jól jelzi, hogy például a francia nyelvű történetírás megszületése nem annyira az anyaország, vagyis Franciaország történetéhez, hanem elsősorban a keresztes hadjáratokban részt vevő franciák történetéhez köthető.⁹⁶

A keresztesek, azaz a „frankok” szentföldi tetteiről, sikeres és sikertelen katonai akcióikról, a keresztes államok létrehozásáról, szentföldi berendezkedésükről, majd folyamatos térvessztésükről és kiszorulásukról hivatásos történetírók és emlékeiket papírra vető magánszemélyek írásaiból egyaránt tájékozódhatott az egykorú közvélemény, és tájékozódhatunk mindmáig. A fennmaradt elbeszélő források között görög, latin és francia, arab, sőt, szír és örmény nyelvű szövegeket egyaránt találhatunk, prózát és verset, krónikát, életrajzot vagy hőséneket. Ezek az írások természetesen elsősorban a hadjáratok eseményeire, illetve az események hőseire fordították figyelmüket, mintegy mellékesen azonban rengeteg információt jegyeztek fel az események helyszínéül szolgáló vidékekről, városokról, illetve az ott élő népekről.⁹⁷

A legjelentősebb munkák régóta közismertek, számos kiadásban megjelentek.⁹⁸ Az első keresztes hadjárat szemtanú krónikásai közül Aguilers-i Rajmund *Historia Francorum*,⁹⁹ az ismeretlen szerző által készített *Gesta Francorum et aliorum*

⁹⁶ CSERNUS S.: *Francia történetírás* 35-49.

⁹⁷ A kérdés feldolgozását lásd két minuciózus alaposággal készült munkában: PASCAL PÉRON: *Les Croisés en Orient. La représentation de l'espace dans le cycle de la croisade*. Honoré Champion Éd., Paris, 2008. (Nouvelle Bibliothèque du Moyen Âge 86.); ARMELLE LECLERCQ: *Portraits croisés. L'image des Francs et des Musulmans dans les textes sur la Première Croisade. Chroniques latines et arabes, chansons de geste françaises des XIIe et XIIIe siècles*. Honoré Champion Éd., Paris, 2010. (Nouvelle Bibliothèque du Moyen Âge 96.)

⁹⁸ A legfontosabb irodalom áttekintéséhez lásd: AZIZ S. ATIYA: *The Crusade. Historiography and Bibliography*. Oxford University Press–Indiana University Press, Londres–Bloomington, 1962., RUNCIMAN, S: *A keresztes hadjáratok*.

⁹⁹ *Receuil des historiens des croisades*. I-XVII. Imprimerie royale, Paris, 1841-1906., I/3. 235-309.

Hierosolimitanorum című munka,¹⁰⁰ és Chartres-i Foucher *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium* című műve már a kortársak körében nagy népszerűsége tett szert.¹⁰¹ Máig alapvető forrásnak számít a hadjáratok és a keresztes államok korai történetére három további krónikás munkája: Ekkehard aurai apát *Hierosolymita* című műve,¹⁰² Caen-i Rudolf *Gesta Tancredije*,¹⁰³ valamint Aacheni Albert *Liber Christianae expeditionis* című, szemtanúk elbeszélései alapján írt munkája.¹⁰⁴

A legnagyobb keresztes szerzőnek már a kortársak is Türoszi Vilmost tartották. Vilmos a Szentföldön, Jeruzsálemben született, a szentföldi latinok második nemzedékének tagjaként. Hatalmas műveltségét Európa híres egyetemein, Párizsban és Bolognában alapozta meg, tanulmányai után azonban visszatért szülőföldjére, ahol rövid idő alatt nagy befolyásra, és jelentős egyházi méltóságokra tett szert – pályája csúcsán ő volt a jeruzsálemi királyság kancellárja és Türosz érseke. I. Amalrik jeruzsálemi király 1167-ben felkérte, hogy írja meg a tengerentúli keresztes államok történetét. 1169-ben látott munkához, és haláláig (1187) írta kéziratát. Vilmos monumentális – és sajnos befejezetlen – műve, a *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* 23 könyvben foglalta össze az 1095-1184 közötti közel egy évszázad történetét. Megírásához történeti munkákat, a királyság levéltárában hozzáférhető iratokat és bizalmas információkat egyaránt felhasznált. Vilmos írói gyakorlatához tartozott, hogy a *Historiában* időről időre megszakította az előadás fonalát, hogy egyes politikai kérdések apropóján kifejtse véleményét, vagy hogy pontos és részletes leírást adjon egy-egy történelmi

¹⁰⁰ LOUIS BRÉHIER: *Histoire Anonyme de la première Croisade*. Paris, 1924. (Classiques de l'Histoire de France 4).

¹⁰¹ *Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana*. Lateinischer Originaltext, mit Erläuterungen und einem Anhang herausgegeben von Heinrich Hagenmeyer. Winter, Heidelberg, 1913.; FOUCHER DE CHARTRES: *Histoire de la Croisade. Le récit d'un témoin de la Première Croisade. 1095-1106*. Présentation de Jeanne Ménard. Cosmopole, Paris, 2001.

¹⁰² *Hierosolymita seu libellus de oppressione, liberatione ac restauratione sanctae Hierosolimitanae ecclesiae* (nach dem Texte der Monumenta Germaniae historica mit Erläuterungen und einem Anhang). Hrsg. Heinrich Hagenmeyer. Tübingen, 1877.; *Frutolfs und Ekkehard's Chroniken und die anonyme Kaiserchronik*. Hrsg. Franz-Josef Schmale – Irene Schmale-Ott. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalter. Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe Bd. 15.) 1972.

¹⁰³ *Faits et gestes du prince Tancrede pendant l'expédition de Jérusalem*. Éd. François Guizot. Paris, J.-L.-J. Brière, 1825.

¹⁰⁴ ALBERT VON AACHEN: *Geschichte des ersten Kreuzzugs*. Übersetzt von Hermann Hefele. 2. Bd. Jena, 1923.

személyről vagy valamelyik városról – ezek a közbevetések, ismertetések különösen értékes elemei munkájának.¹⁰⁵

A második és harmadik hadjárat (1146-1149, 1187-1197) történetének fontos forrásai közé tartoznak az Európa híres keresztes uralkodóiról írt egykorú életrajzi munkák is. VII. Lajos francia királyról Odo de Deuil illetve Suger apát,¹⁰⁶ Barbarossa Frigyes életéről Freisingi Ottó készített életrajzot.¹⁰⁷ Oroszlánszívű Richárd személye és hadjárata több krónikást is megihletett, közülük talán a legjelentősebb az *Itinerarium regis Richardi* című, Richárd király egyik katonájának feljegyzésein alapuló munka.¹⁰⁸ A keresztes királyok életrajzainak sorát Jean de Joinville IX. (Szent) Lajos francia királyról, a hetedik és nyolcadik keresztes hadjárat (1245-1250, 1268-1270) hősről évtizedekkel annak halála után, a 14. század elején írt munkája, a *Livre des saintes paroles et des bons faiz nostre saint roy Loos* zárja – ez már azonban egy új műfaj, a memoár első felbukkanása is egyben.¹⁰⁹

¹⁰⁵ *Willelmi Tyrensis archiepiscopi chronicon*. Édition critique par Robert B.C. Huygens. Identification des sources historiques et détermination des dates par Hans Eberhard Mayer et Gerhard Röscher. Brepols, Turnhout, 1982. 2. vol. (Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis. XXXVIII.); a latin szöveg hozzáférhető: <http://www.thelatinlibrary.com/williamtyre.html>. (letöltés: 2011. január 10.) Munkája hamar népszerűvé vált: a 13. század elejétől kezdve rendszeresen használták, elsősorban a francia és angol történészek, már az 1220-as években franciára fordították, (Monique Zerner szerkesztői előszava, *Croisades et pèlerinages* 501.) és ezután elsősorban franciául olvasták. Amíg a latin szöveg összesen 9 középkori kéziratpéldányban maradt fenn, a francia verzióból jelenleg 52 kézirat ismert. GUENÉE, B.: *Histoire et culture historique* 257.

¹⁰⁶ ODO OF DEUIL: *De profectione Ludovici VII in Orientem*, tr. Virginia Gingerick Berry. New York, W.W. Norton and Co., 1948.; JONATHAN PHILLIPS: *Odo of Deuil's De profectione Ludovici VII in Orientem as a source for the Second Crusade*. In: Marcus Bull et al. (eds.): *The Experience of Crusading*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003. I. 80-95.; *Oeuvres complètes de Suger*. Éd. Albert Lecoy de la Marché. Paris, 1867.; (<http://gallica2.bnf.fr>, letöltés: 2009. szeptember 15.)

¹⁰⁷ *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris*. Hrsg. Georg Waitz und Bernhard von Simson. Hannover, 1912. (Monumenta Germaniae Historica [=MGH] Scriptores rerum Germanicarum [SS] 46.); Magyar fordításban: FREISINGI OTTÓ: *I. Frigyes császár tettei*. Fordította, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta: Gombos F. Albin. Budapest, 1913. (Középkori krónikások XV-XVI.)

¹⁰⁸ William Stubbs (ed.): *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*. London, 1864. (Rolls Series); HANS EBERHARD MAYER: *Das Itinerarium peregrinorum. Eine zeitgenössische englische Chronik zum dritten Kreuzzug in ursprünglicher Gestalt*. Stuttgart, 1962.; RICHARD OF HOLY TRINITY: *Itinerary of Richard I and others to the Holy Land (formerly ascribed to Geoffrey de Vinsauf)*. Cambridge, Ontario, 2001. (Medieval Latin Series)

¹⁰⁹ JOINVILLE: *Vie de Saint Louis*. Texte établi, traduit, présenté et annoté, avec variantes par Jacques Monfrin. Garnier, 1995. (Lettres gothiques)

A negyedik hadjárat eseményeiről két kiemelkedően fontos beszámoló született: Geoffroy de Villehardouin, Champagne marsallja és Robert de Clari személyes élményeken alapuló, már anyanyelven, franciául írt részletes tudósítása.¹¹⁰ A szerzők eltérő társadalmi helyzete miatt a két munka páratlan összehasonlításra nyújt lehetőséget. Amíg az előkelő, befolyásos Geoffroy de Villehardouin kiemelkedő szerepet játszott a hadjáratban, addig a picardiai kisnemes Robert de Clari egyszerű lovagként vett részt az összecsapásokban, s szerepük, helyzetük természetesen írásukban is megjelenik. A két írásnak köszönhetően egyszerre ismerhető meg alul- és felülnézetből az a hadjárat, amely már saját kortársai ellenérzését kivívta – mint köztudott, az eredetileg tervezett szentföldi céltól eltérve, velencei bízgatásra a sereg többször is keresztények ellen fordult, elfoglalta előbb a dalmáciai Zárát, majd Bizáncot, ahol 1204-ben létrehozta a Latin Császárságot.

A hadjáratokról nem csak a történetírók, nem csak a saját emlékeiket írásba foglaló magánszemélyek készítették hosszabb-rövidebb műveket, az izgalmas téma természetesen megjelent a kor bontakozó szépirodalmában is. A legrégibb keresztes éneket, a *Chevalier, mult estes gari* kezdetű sanzont 1146-ban költötte ismeretlen szerzője – szerencsésen nem csupán a dal szövege, de dallama is fennmaradt.¹¹¹ A keresztesek vállalkozó kedvének serkentésére, a leendő keresztesek ösztönzésre született a két legismertebb *chanson de geste*, a *La Chanson d'Antioche* és a *Jeruzsálem meghódítása (La Conquête de Jérusalem)* című alkotás – mindkettő vulgáris nyelven, verses formában, láthatóan azzal a céllal, hogy nyilvánosan, közönség előtt recitálják, felmondják.¹¹²

¹¹⁰ GEOFFROI DE VILLEHARDOUIN: *La Conquête de Constantinople*. Édité par Jean Dufournet. Peeters, Paris–Londres, 1969. Szövege magyar fordításban is megjelent: GEOFFROI DE VILLEHARDOUIN: *Bizánc megvétele*. Budapest, 1985. (ford.: Szabics Imre); ROBERT DE CLARI: *La Conquête de Constantinople*. Éd. par Philippe Lauer. Champion, Paris, 1924. (Classiques français du Moyen Âge), illetve *Croisades et pèlerinages* 725-801.; A francia történetírás őket tekinti az első francia történetíróknak. A személyükről, művükről keletkezett gazdag irodalomnak és eredményeinek rövid magyar nyelvű áttekintése: CSERNUS S.: *Francia történetírás* 35-43.

¹¹¹ Eredeti szövegét kiadta PIERRE BEC: *La Lyrique française au Moyen Âge. (XIIe-XIIIe siècles)*. Contribution à une typologie des genres poétiques médiévaux. Études et textes. Éd. A & J. Picard, Paris, 1978. II. 85-87. Modern francia átírásban lásd: *Croisades et pèlerinages* 3-5.

¹¹² *La Chanson d'Antioche*. Éd. Paulin Paris. Paris, 1832-1848 (Reprints: Genève, 1969.), modern francia átírása: *Croisades et pèlerinages* 25-169.; *La Conquête de Jérusalem, faisant suite à la Chanson d'Antioche, composée par le pèlerin Richard et renouvelée par Graindor de Douai au XIIIe siècle*. Paris, 1877. (Collection des Poètes français du Moyen Âge VII.) (Reprints: Genève, 1969.) Modern francia átírásban lásd: *Croisades et pèlerinages* 171-351.

A keresztes hadjáratok és a róluk tudósító különböző irodalmi alkotások robbanásszerű gyarapodást hoztak a kor földrajzi ismereteiben.¹¹³ Noha a hadjáratok útvonalai alig tértek el az évszázadok óta járt szentföldi zárandokútvonalaktól, a nézőpont láthatóan megváltozott. Jeruzsálem és környékének geográfiája a keresztes irodalomban a hadi események helyszínének leírásává, katonai geográfiává alakult: a korábbi zárandokleírásokban csupán a látvány miatt megemlített hegy, szikla stratégiai tényezővé vált, a zárandokok által kegyes célból látogatott városok meghódítandó célponttá, az ott élő népek ellenséggé vagy szövetségessé transzformálódtak.¹¹⁴ A földrajzi tudás, a helyi szokások, körülmények minél pontosabb ismerete ilyen körülmények közt sorsdöntő lehetett: egy rosszul megválasztott útvonal, egy félreértett gesztus végzetes következményekkel járt. A Szentföldet járt vagy hosszabb-rövidebb ideig a Szentföldön élő keresztesek – ha életben akartak maradni – kénytelenek voltak megismerni a vidéket és lakóit. Nem csak az akkurátus Türoszi Vilmos közel ezer oldalas krónikája, de még a legrövidebb keresztes énekek is gazdagon tartalmaznak ilyen ismereteket. Míg azonban Vilmos érsek részletes és pontos leírást ad az események helyszínéről – például Cesareáról, Türosztól, Alexandriáról – addig a *Chevalier* kezdetű sanzon csak említi, de nem jellemzi Edesszát vagy a Vörös-tengert. Fontos sajátossága ennek az irodalomnak, hogy alapvetően a valóságon alapult – ez a valóság önmagában is annyira színes és izgalmas volt, hogy a fantáziának kevés teret hagyott. Teljesen képzelet-szülte leírást – mint amilyen a *La Conquête de Jérusalem* ellenséges sorokban harcoló *Espic*-jei: a madár csőrű, kutyafejű, griff-karmú, oroszlán lábú szörnyek – alig találunk.¹¹⁵

Akik részt vettek keresztes hadjáraton, nem csak a Szentföldről szereztek új, otthon elképzelhetetlen ismereteket, de a maguk mögött hagyott Európáról, országairól és népeiről is. A megismerés több volt a vonuló hadak útjába eső helyekről és lakóikról szerzett felületes, sokszor eleve előítéletekkel terhelt benyomásnál,¹¹⁶ a legtöbb tapasztalatra épp a seregen belül lehetett szert tenni. A hónapokig, olykor évekig együtt vagy egymás mellett harcoló európai csapatok tagjai a különböző európai népek másságával is a hadjárat során, szülőföldjüktől

¹¹³ Erről lásd PASCAL PÉRON: *Les Croisés en Orient*.

¹¹⁴ A keresztes-irodalom katonai célokra használható információiról írt rövid áttekintésem: CSUKOVITS ENIKŐ: *Geográfusok, peregrinusok, tengerészek*. Századok 145 (2011) 487-491.

¹¹⁵ Kiáltásuk három mérföldes körzetben megrengeti a földet: „ils ont des becs d’oiseaux, des têtes de chiens, des griffes aux mains et aux pieds comme des lions; quand ils crient ensemble, leurs hurlements font trembler la terre sur trois lieues à la ronde.” – chant VIII./VII.; *Croisades et pèlerinages* 322.

¹¹⁶ Gondoljunk például a keresztes hadak zsidóellenes atrocitásaira.

távol szembesültek először. Egymás megismerése súrlódásokkal, olykor komoly konfliktusokkal járt: „a németek elviselhetetlenek (*importabiles*) voltak a mieink számára” – írta például Odo de Deuil a második hadjárat idején. Guibert de Nogent tudósítása szerint a francia lovagság elképedve hallgatta a német és egyéb lovagok „érthetetlen barbár nyelvét”.¹¹⁷ A „másoktól” való különbözés ugyanakkor erősítette az egy helyről érkezők önazonosságát, és világosan meghúzta az összetartozás határait.

4. A kelet felfedezése

A világ megismerésének vágya nem állt meg az újonnan létrehozott kereszties államok keleti határainál: a 13. században domonkos és ferences misszionáriusok, majd nyomukban kereskedők jutottak el Ázsia addig ismeretlen tájaira. Az elsőség a keletkutatásban a magyar Béla herceg, a későbbi IV. Béla költségén útra kelő domonkos expedíciókat illeti. A nyugati kereszténységhez tartozó államok keleti határvidékén elterülő Magyarország királyai korábban is rendelkeztek különböző keleti kapcsolatokkal: gyakran házasodtak a szomszédos ortodox – elsősorban kijevi és bizánci – uralkodócsaládokból,¹¹⁸ a magyarországi muszlimokon keresztül kapcsolatot ápoltak távoli arab városokkal,¹¹⁹ és az udvarban természetesen élt a magyarok keleti eredetének emléke is.¹²⁰ Az 1220-as években egyszerre két irányból történt olyan változás, amely új fejezetet nyitott a magyar udvar keleti politikájában: az 1222-1223. évi tatár előretörés következtében a magyar határ mellé húzódott a kunok egy része, ugyanakkor 1221-ben Magyarországon is kezdetét vette a domonkos rend

¹¹⁷ „Testor Deum me audisse nescio cuius barbare gentis homines ad nostri portum maris appulsos” – írja Guibert de Nogent. *Gesta dei per Francos*, in: JACQUES-PAUL MIGNE: *Patrologia latina*. [Paris] 1844-1865. Tomus CLVI. Venerabilis Guiberti abbatis S. Mariae de Novigento. 686. A kérdésre lásd SZÜCS JENŐ: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. *Szemponok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához*. In: *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok*. Budapest, 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 64.) 53.; SCHMUGGE, L.: *Über nationale Vorurteile* 439-459.

¹¹⁸ ZSOLDOS ATTILA: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Budapest, 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) 183. skk.

¹¹⁹ 1220-ban például Jákút arab geográfus a szíriai Aleppó városában ott tanuló magyarországi muszlimokkal találkozott. *Julianus barát és a napkelet fölfedezése*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Györffy György. Budapest, 1986. (Magyar ritkaságok) 16.

¹²⁰ Lásd Györffy György áttekintését: *Julianus barát* 16.

megszervezése.¹²¹ A pogány kunok megtérítése egyszerre jelentett kihívást a magyar világi hatalomnak, a magyar egyházi szervezetnek és a frissen megjelent domonkosoknak. Hamarosan megindult a misszió, amelynek eredményeként Milkó székhellyel létrejött a kun püspökség, az első térítő püspökség.¹²² A térítés lázában merült fel a gondolat, hogy a kereszténységet kiterjesszék a kunokon túl, az őshazában maradt pogány magyarokra is. Az 1237-ben Riccardus barát jelentésében lejegyzett domonkos hagyomány szerint egy magyar krónikában – „a keresztény Magyarok Történetében” – megtalálták, hogy „van egy másik, Nagyobb Magyarország, ahonnan a hét vezér népével együtt kiköltözött”, a krónikában azonban arra nem találtak adatot, hol fekszik ez az *Ungaria Maior*.¹²³ A reménybeli térítés érdekében tehát meg kellett keresni az őshazát.

E célból 1232 táján indult el az első domonkos expedíció, Ottó barát és három társa. Három évig tartó fáradságos út után csak Ottó tért haza, egy héttel megérkezése után azonban belehalt a fáradalmakba.¹²⁴ A halálos ágyán még elmondott reménykeltő információk – az útközben talált „magyaroktól” kapott útbaigazítás – alapján ismét útra kelt négy domonkos, Julianus barát és társai. 1235 tavaszán Béla herceg kíséretével és költségén előbb

¹²¹ Az első domonkos kolostorokra: ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS: *A Domonkos Rend konventjei a XIII. századi Magyarországon*. Tanítvány 7. (2001) 2: 81-95.

¹²² A pápa 1227. július 31-én kelt oklevelével Róbert esztergomi érseket szentszéki legátussá nevezte ki, és azzal a feladattal bízta meg, hogy Kunországban és a vele szomszédos Brodnic földön hirdesse az ígét, kereszteljen, templomokat emeljen és papokat szenteljen, sőt püspököket nevezzen ki – GEORGIUS FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tom. I-XI. Budae, 1829-1844. III/2. 109-111.; AUGUSTINUS THEINER: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I-II. Romae, 1859-1860. I. 86-87.; kivonata: *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I. 1023-1300. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlése Jakó Zsigmond. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997. 167. (145. sz.). Róbert megkeresztelte az egyik fejedelmet, Barcot, valamint több ezer főnyi népét. – *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerkesztő: Székely György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. (Magyarország története tíz kötetben) I/2. 1343.; GYÖRFFY GYÖRGY: *A kipcsaki kun társadalom a Codex Cumanicus alapján*. In: *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990. 269.

¹²³ „Inventum fuit in Gestis Ungarorum Christianorum, quod esset alia Ungaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant...” – SRH II. 535. A Julianus első útjáról készült jelentés 1237-ből. (Nagy-Magyarország dologáról, melyet Riccardus fráter szerzett IX. Gergely pápa idején.) – a jelentést, amelyet kézhezvétele után a római kúrián bevezettek a Liber Censuumba, hét középkori kéziratban maradt fenn. Kéziratait, kiadásait lásd *Julianus barát* 389-390., szövegét magyar fordításban: uo. 61-70., az idézett szöveg: 61.

¹²⁴ Útjáról szintén a Julianus első útjáról készült jelentés számolt be: SRH II. 536.; *Julianus barát* 62.

Konstantinápolyba utaztak, majd átkelve a Fekete-tengeren a Kaukázus vidékére, Alániába mentek. A nehéz körülmények és nélkülözések miatt két barát hazaindult, a harmadik pedig meghalt, végül Julianus egyedül folytatta útját, és az Etil – azaz a Volga – folyó mellett, egyéb egykorú források alapján feltehetően Baskíriában megtalálta a keresett magyarokat.¹²⁵ Célba érése után azonban tudomást szerzett az Európát fenyegető mongol, vagy ahogy akkor nevezték, tatár veszedelemről, így az eredeti térítési tervet félretéve, egy rövidebb úton sietve hazatért, hogy Bélát illetve a pápát tudósítsa a helyzetről.

Julianus 1237 első napjaiban számolhatott be tapasztalatairól Béla királynak, s ekkor foglalta írásba az utazásáról készült jelentést rendtársa, Riccardus. Julianust személyes jelentéstételre Rómába rendelték, ugyanakkor a megtalált pogány magyarok megtérítésére újfent útra kelt négy domonkos barát. Expedíciójuk nem járt sikerrel, ketten oda is veszték.¹²⁶ A térség hatalmi viszonyait időközben teljesen átalakította egy tatár támadás, amely elpusztította az épp csak megtalált őshazát, *Magna Hungariát* is. Amikor Julianus Rómából visszatérve 1237 tavaszán három társával ismét útra kelt kelet felé, már nem a térítés volt a célja, hanem a felderítés: korábbi útjai tapasztalatait hasznosítva, igyekezett minél többet megtudni a tatárok céljáról, szokásairól, harcmodoráról.¹²⁷

A második Julianus-jelentés Európában elsőként adott ismertetést a tatárokról és azok keresztények ellen irányuló terveiről. A következő évek eseményei messzemenően igazolták, hogy Julianus figyelmeztetése valós információkon alapult: a tatárok 1240 decemberében elfoglalták Kijevet, 1241 tavaszán pedig lerohanták Magyarországot és Lengyelországot. 1242 tavaszán a tatár seregek visszavonultak, a „tatárjárás” és a vele járó pusztítás azonban új korszakot nyitott a keresztény Európa keleti politikájában. Elsődleges fontosságúvá vált, hogy megbízható és részletes információkat szerezzenek a tatárokról, esetleges újabb katonai terveikről. A tatárok mind külső megjelenésükben, mind szokásaikban olyannyira különböztek az európai népektől, hogy az informálódásra a követküldés volt az egyetlen viszonylag biztonságos lehetőség. 1245 tavaszán IV. Ince pápa egy időben több követséget is útnak indított, tagjaik domonkos illetve ferences szerzetesek voltak.¹²⁸

¹²⁵ Lásd Györffy György okfejtését: *Julianus barát* 30-37.

¹²⁶ Utazásukról, sorsukról a Julianus második útjáról készült jelentés tudósít: CFH II. 1363-1367.; *Julianus barát* 80-81. A jelentés három kéziratban maradt fenn. Kéziratai, kiadásai: *Julianus barát* 396.

¹²⁷ CFH II. 1363-1367.; *Julianus barát* 71-82.

¹²⁸ JEAN RICHARD: *La papauté et les missions d'Orient au Moyen-Âge (XIIIe-XVe siècles)*. Rome, 1977. (Collection de l'École Française de Rome 33.); Uő: *Croisés, missionnaires et voyageurs. Les perspectives*

IV. Ince pápának a „tatárok királyához és népéhez” küldött legsikeresebb követe, a ferences Plano Carpini-beli Johannes fráter 1245 áprilisában indult útnak Lyonból, az ott tartott pápai zsinatról, és Lengyelországon, a Kijevi Oroszországon át utazva, a Dnyepernél lépett tatár területre. 1246 áprilisában érte el Batu kán Volga melletti szállását, júliusban pedig Gűjük kán udvarát, a Karakorum közelében fekvő Sira ordát; ott tartózkodása alatt részt vett a Gűjüktől kánná választó ünnepélyes gyűlésen is. Követségének valós eredménye nem annyira a pápa számára Gűjük kántól kieszközölt hivatalos válaszlevél volt, hanem az éles szemű követ minden kérdésre kiterjedő jelentése. Munkája páratlan beszámoló a tatárok országról és az általuk megtámadott, elfoglalt vagy fenyegetett tartományokról, jellegzetes szokásaikról, vallásukról, hiedelmeikről, a kormányzás módjáról, hadviselésükről.¹²⁹ „Mindazt, amit láttunk vagy megbízhatónak ítélt személyektől hallottunk, a legcsekélyebb tudatos hozzáadás nélkül, a valóság szem előtt tartásával írtuk le – Isten a tanunk rá.” – írta munkája zárszavában Plano Carpini. Valóban, a saját szemével látottak leírása pontos és megbízható, a hallomás alapján készült leírásokban azonban akad képzelet szülte mendemonda. Jelentésébe néhány fantasztikus nép – mint például a keréklábúak vagy a szamojédek mellett lakó kutyafejűek – is becsúszott, különös kontrasztot képezve a hitelt érdemlő részekkel.¹³⁰

orientales du monde latin médiéval. Londres, Variorum Reprints, 1983.; MICHÈLE GUÉRET-LAFERTÉ: *Sur les routes de l'empire mongol. Ordre et rhétorique des relations de voyage aux XIIIe et XIVe siècles*. Paris, 1994.

¹²⁹ Műve két változatban maradt fenn, a rövidebb változat 10 kéziratban, a hosszabb – amely a magát az utazást leíró IX. fejezetet is tartalmazza, három kéziratban. Legjobb kiadása: ANASTASIUS VAN DEN WYNGAERT: *Sinica Franciscana I. Itinera et Relationes Fratrum Minorum saeculi XIII. et XIV.* Ad Claras Aquas, 1929. 27-130. Magyarul lásd *Julianus barát* 91-183.

¹³⁰ „Inde ultra procedentes, venerunt ad quamdam terram super oceanum, ubi invenerunt quedam monstra, ut nobis firmiter dicebatur, que per omnia formam humanam habebant, sed pedes destinebant in pedes bovinos, et humanum capud habebant, sed faciem habebant ut canis.” – WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* 74., („Ezen is túl egy tengermelléki országba jutottak, hol valamiféle szörnyekre bukkantak, amint azt váltig erősítették nekünk [ti. a tatárok]: egészen emberformájúak voltak, de lábuk marhalábban végződött, és emberi fejükön kutyaábrázat éktelenkedett.” – *Julianus barát* 127.); „Quibus devictis ad meridiem ivit contra Armenos. Sed cum per deserta transierunt, quedam etiam monstra, ut nobis dicebatur pro certo, effigiem humanam habentia, invenerunt, sed nonnisi unum brachium cum manu in medio pectoris et unum pedem habebant, et duo sagittabant cum uno archu, et isti ita fortiter currebant quod equi eos investigare non poterant. Currebant einam saltando super illum pedem, et cum essent fessi taliter eundo, ibant super manum et pedem revolvendo et quasi in circulo. Istos autem Ysidorus ciclopedes appellavit.” – WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* 74., („Ezek leigázása után délnek tartottak az örmények ellen. De mikor a pusztaságon áthaladtak, ismét valamilyen szörnyekre találtak, amint nekünk határozottan állították: külsejük az emberekéhez hasonlított, de csupán egy karjuk és kezük volt, mely mellük közepéből nőtt ki, és egy lábuk. Ketten lőttek egy íjjal, és oly sebesen futottak,

Johannes de Plano Carpini fél évig tartó hazaútja Kijevtől kezdve szinte diadalmenetté vált: a lakosság és az érintett országok uralkodói egyaránt örömmel fogadták – tapasztalatairól, úgy tűnik, beszámolt IV. Bélának is.¹³¹ 1247 őszén érkezett vissza Lyonba, a pápai udvarba, majd felkereste a keresztes hadjáratra készülő IX. Lajos francia királyt.¹³² Lajos feltehetőleg alaposan kikérdezte Johannes frátert, a tőle szerzett információkra ugyanis hamarosan a gyakorlatban is szüksége volt. 1248 augusztusában seregével együtt behajózott Aigues-Mortes kikötőjében, hogy a Szentföldre utazzon, s novemberben Ciprus szigetén már mongol követekkel tárgyalt.¹³³ A követek szövetséget ajánlottak Lajos királynak: támadást indítanak Bagdad ellen, miközben ő partra száll Egyiptomban. A diplomáciai kapcsolatfelvétel ugyan nem járt kézzelfogható eredménnyel, hatására azonban útra kelt Belső-Ázsia felé a középkor egyik legjelentősebb utazója és útleírója, a IX. Lajos francia király kíséretéhez tartozó Rubruk Willelmus ferences barát.

Rubruk Lajos király követétől úgy értesült, hogy az egyik tatár vezér, Szartach felvette a kereszténységet, és híreket hallott a tatárok által elhurcolt – feltehetőleg magyarországi, vélhetőleg radnai – németek kolóniájáról is. Utazásának célja kettős volt: térítő munkát folytatni a tatárok között, és felkutatni a történelem által Belső-Ázsiába sodort németeket. 1253 áprilisában kelt útra a Szentföldről királya Szartach vezérhez intézett ajánlólevelével. Konstantinápolyból hajóval átkelt a Fekete-tengeren, eljutott Szartachhoz (aki nem volt keresztény), majd tőle apjához, Batuhoz, végül Möngke nagykán udvarába. Közel fél évig Möngke vándorló udvarával tartott, 1254 áprilisával vele együtt ért a birodalom fővárosába, Karakorumba. Júliusban indult haza, tarsolyában a nagykán levelével, és Elő-Ázsián át 1255 júniusában ért Ciprusra. Királya ekkorra már hazatért Franciaországba, s mivel a ferences generális nem engedte, hogy Rubruk hazautazzon jelentéstételre, utazásáról és az út során tapasztaltokról írásban számolt be Lajosnak.¹³⁴

Rubruk Willelmus – aki a király közbenjárására végül mégis elutazhatott Párizsba – minden elődjénél hosszabban, részletesebben és pontosabban számolt be keleti utazásáról. Míg Johannes de Plano Carpini tematikusan rendszerezve foglalta össze frissen szerzett

hogy a lovak nem értek nyomukba. Egy lábon ugrálva szaladtak, s ha belefáradtak, akkor lábukon és kezükön átfordulva, mintegy cigánykereket vetve jártak. Őket nevezte Isidorus keréklábúaknak.” – uo. 128.)

¹³¹ *Julianus barát* 50.

¹³² 1248-ban a dalmáciai Antivari érseke lett, ott halt meg 1252-ben. *Julianus barát* 411.

¹³³ JACQUES LE GOFF: *Saint Louis*. Gallimard, Paris, 1996. 552-555.

¹³⁴ Hét középkori kéziratban fennmaradt művének legjobb kiadása: WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* I. 164-339., magyar fordítása: *Julianus barát* 201-380.

ismereteit, Rubruk egyszerű kronologikus rendben leírta mindazt, amit látott, tapasztalt, hallott, gyakran kiegészítve mindezt saját gondolataival, következtetéseivel. Láthatólag nem készületlenül vágott neki a keletre vezető útnak: jelentésében többször hivatkozik Sevillai Szent Izidor munkájára,¹³⁵ tisztában volt Plano Carpini-beli János testvér utazásának részleteivel,¹³⁶ informálódott Hainault-i Balduintól, „aki járt erre”,¹³⁷ és beszélt domonkos barátokkal is, akik „a tatárok jövetele előtt” jártak Baskíriában – lehetséges, hogy Julianus barát utolsó expedíciójának valamely résztvevőjével.¹³⁸

Munkamódszere egyszerű és világos: mindenről ott számolt be, ahol az adott ténnyel, dologgal, néppel stb. először találkozott. „Miután tehát eltávoztunk Szudakból, harmadnapra tatárookra akadunk; amint közibük léptem, tisztán láttam, hogy más világba érkeztem” – írta beszámolója első fejezetében, és rögtön az első találkozásnál részletesen ismertette e más világ mindennapi kellékeit: a tatárok jurtaíit, szekereit, háztartásuk teljes felszerelését, viseletüket és ételeiket-italaikat. Útja során alkalmazkodott a helyi viszonyokhoz: ette ételüket, itta italukat – a kumiszt is, amelyet egyébként a keresztények nem szoktak meginni – a szélsőséges időjárás miatt a tatároktól kapott ruhákat hordta. Aszkéta módon viselte a nehézségeket és kellemetlenségeket, bölcsen egyensúlyozott a birodalom számára ismeretlen és kiszámíthatatlan politikai útvesztőiben. Rubruk Willelmus barát nem hitt a mendemondákban: „Kérdezősködtem a szörnyetegek, illetőleg az emberi szörnyek felől, akikről Isidorus és Solinus tudósít. Azt mondták nekem, hogy sohasem láttak efféléket; módfelett csodálkoznánk is, ha igaz volna.” – írta egy helyütt, s ez a felfogás jellemző volt egész munkájára.¹³⁹ Több helyen pontosította, javította kora földrajzi ismereteit:

¹³⁵ Például a Kaszpi-tengernél – amelyet helyben Sircan-tengernek neveztek – említi, hogy Izidor Kaszpi-tengernek nevezi, de pontosítja is az ott olvasottakat: „et non est verum quod dicit Ysidorus quod sit sinus exiens ab oceano. Nusquam enim tangit oceanum, sed undique circumdatur terra.” – WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* I. 211. („nem igaz, amit Isidorus mond, hogy az óceán egy öble, mert sehol sem érinti a tengert, hanem mindenfelől szárazföld övezi” – *Julianus barát* 251.)

¹³⁶ Batu udvaránál írja például: „Fuerat enim ibi frater Iohannes de Policarpo, sed ipse mutaverat habitum, ne contempneretur quia erat nuncius domini Pape.” („Plano Carpini-beli Johannes fráter is járt már ugyan náluk, de ő ruhát váltott volt, hogy a pápa úr követe lévén, ki ne gúnyoltassék.”) – WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* I. 213.; *Julianus barát* 254.

¹³⁷ WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* I. 268.; *Julianus barát* 312.

¹³⁸ WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* I. 220.; *Julianus barát* 260.

¹³⁹ WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* I. 269.; *Julianus barát* 313.

megállapította a Kaszpi-tenger tó jellegét,¹⁴⁰ elsőként azonosította az ókori Seres-t,¹⁴¹ a selyem országát Kínával, és nyugatiként ugyancsak elsőként ismertette a reinkarnáció buddhista tanát.¹⁴² Jelentése a magyar történettudomány számára azért is értékes forrás, mert gyakran írt a tatárok által elhurcolt, köztük élő magyarokról vagy más magyarországi népekről; legjobb tolmácsa is egy Magyarországon fogságba esett francia ötvösnek volt a fia.¹⁴³

Amíg a Julianus-jelentéseken még átüt a tatárok keltette friss rettegés, a tatárjárás utáni utazók – noha egy percig sem érezték köztük magukat biztonságban – egyre természetesebben viszonyultak ehhez a minden ízében idegen, veszélyes néphez.¹⁴⁴ Az európai nekibátorodást jelzi, hogy egyre több kereskedő merészkedett be a birodalom területére. Johannes de Plano Carpini munkája végén – „hogyanémelyekben kétely ne támadjon, hogy valóban voltunk-e a tatároknál” – felsorolta mindazokat, akikkel útja során találkozott, és akik szükség esetén tanúsíthatják expedícióját. A népes tanúnévsorban itáliai származású konstantinápolyi kereskedőket is felsorolt, „akik a tatárokon keresztül jöttek Oroszországba, és Kijevben tartózkodtak”, amikor Plano Carpini visszatért a tatárok földjéről – a név szerint említettek közt volt genovai, velencei és pisai kalmár is.¹⁴⁵ Konstantinápolyi – vélhetőleg ugyancsak olasz – kereskedők tanácsa alapján állította össze úti poggyászát Rubruk is, akik tanácsaik

¹⁴⁰ Lásd fentebb, 135. jegyzet.

¹⁴¹ WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* I. 236; *Julianus barát* 274.

¹⁴² „quidam puer fuit adductus de Cataya qui secundum quantitatem corporis non erat trium annorum, tamen erat capax omnis rationis. Et ipse de se ipso dicebat quod fuerat ter incorporatus, et sciebat litteras et scribere.” („Kínából egy fiút hoztak ide, aki testének nagyságát tekintve nem volt még hároméves, de minden értelmi tevékenységre képesnek bizonyult. Ő magamagáról azt állította, hogy harmadszor öltött testet, ismerte a betűket és tudott írni.”) – WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* I. 295.; *Julianus barát* 342., lásd Györffy György szövegmagyarázatát, uo. 460.

¹⁴³ „magister aurifaber, Willelmus nomine oriundus Parisius” – WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* 253., („párizsi eredetű ötvösmester, Willelmus nevű” – *Julianus barát* 294.); „qui habet uxorem filiam Lotoringi oriundam in Hungaria” – WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* 278., („a mester felesége, egy lotharingiai ember lánya, Magyarországon született” – *Julianus barát* 322.); „quidam enim ex fratribus ipsius, ex parte patris, cepit eum in Hungaria in quadam civitate que dicitur Belegrave” – WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* 287., („a kán egyik apai féltestvére fogta el Willelmust Magyarországon, egy bizonyos Belegrave [Fehérvár] nevű városban” – *Julianus barát* 332.)

¹⁴⁴ „Et quamvis a Tartaris vel ab aliis nationibus temeremus occidi vel perpetuo captivari” – írta Plano Carpini munkája előbeszédében; WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* I. 26.; („S bár féltünk, hogy a tatárok vagy más népségek megölhetnek, vagy örökös rabságra vethetnek” – *Julianus barát* 91.)

¹⁴⁵ WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* I. 129.; *Julianus barát* 183.

alapján többször megtették már a Rubruk előtt álló utat.¹⁴⁶ A velencei Polo fivérek – Nicolò és Matteo – nem az egyedüliek voltak tehát, akik szerencsét próbáltak a tatárok földjén, a nagykán udvarába azonban nyugati kereskedőként feltehetőleg elsőként ők jutottak el. Nevük azonban még csak nem is elsőségük miatt maradt fenn mindmáig, hanem azért, mert utazásaikról Nicolò fia, Marco 1298-ban, Genovában raboskodva, részletes és máig olvasott beszámolót mondott tollba cellatársának.¹⁴⁷

A két Polo fivér 1260-ban, Konstantinápolyból indult el az első keleti utazásra, s egy követséghez csatlakozva utazták be a birodalmat, s jutottak el Kubilaj nagykán udvarába. Egy évtized múltán, 1269-ben a kán követeként tértek vissza, akik Kubilaj üzenetét hozták a pápának – a kán száz tanult embert kért, valamint olajat a Szent Sír feletti lámpából. Mivel hazatérésükkor a pápai trón épp üresedésben volt, csak két év múlva indultak vissza, a frissen megválasztott X. Gergely pápa leveleivel és a kért szent olajjal, de tanult emberek nélkül; a velük küldött domonkos barátok ugyanis a veszélyek miatt Örményországban visszafordultak. Útjukra azonban magukkal vitték Nicolò fiát, az ekkor tizenöt éves Marcót. Útjuk – melynek során átutaztak Örményországon, Grúzián, Perzsián, átkeltek a Pamír-fennsíkon, a Takla-Makán sivatagon – több mint három évet vett igénybe. 1275-re értek Sangtuba, a kán nyári palotájába. Az utazás alatt Marco felnőtté vált, s megérkezésük után gyorsan elnyerte a kán bizalmát. Számos megbízást kapott, melyek elvégzése gyakori utazással járt együtt, így ura képviselőjeként biztonságban járhatta be Ázsia különböző tájait.

Marco Polót lenyűgözte a nagykán személyisége és hatalma, udvara és birodalma. „Ő a világ leghatalmasabb embere, akár haderejét, országát vagy kincsét tekintjük, és a régi királyok között nincs egyetlen, akinek úgy engedelmeskedtek volna, mint neki.” – olvashatjuk a kánról és udvaráról szóló rész bevezető soraiban.¹⁴⁸ Nála nyomát sem találni a néhány évtizeddel korábbi utazóknál még zsigeri félelemnek. Elismeréséből nem csupán a kínai szokásokat, műveltséget elsajátító, a nomád hagyományoktól már messze távolodott nagykáni udvarnak, de az egy emberöltővel korábban még Európát (is) pusztító tatár hadseregnek is

¹⁴⁶ WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* I. 166.; *Julianus barát* 205.

¹⁴⁷ Marco Polo utazásainak olasz nyelvű kritikai kiadása: MARCO POLO: *Il Milione. Prima edizione integrale a cura di Luigi Foscolo Benedetto*. Olscki Editore, Firenze, 1928.; magyar fordítása több kiadásban is megjelent, az utolsó: *Marco Polo utazásai*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

¹⁴⁸ Az általam használt fordítás: *Marco Polo utazásai*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Vajda Endre. Budapest, 1984. 141.

bőven jutott.¹⁴⁹ Kubilaj nagykán csillogó palotavárosa, amelyet Marco Polo szerint vadaspark és hattyúkkal teli tó övezett, valóban messze távolodott Güjük kán egykori ordájától, vagyis sátorvárosától, ahol Johannes de Plano Carpini járt, Marco Polo nézőpontja azonban az udvar civilizációs lépésváltása ellenére is feltűnően egyoldalú és elfogult, elüt a 13. század többi Ázsia-utazójának felfogásától.

Marco elbeszélése szerint tizenhét esztendőöt töltött a nagykán udvarában, ahol nagy befolyásra és vagyonra tett szert, a kán előrehaladott kora miatt azonban – félve a halála után előre prognosztizálható trónharctól – apjával és nagybátyjával együtt a hazatérés mellett döntöttek. Egy diplomáciai megbízásnak köszönhetően sikerült elhagyniuk az udvart, és tengeri úton indulva, Indokína, India partjai mentén elhajózva, végül kikötöttek a Perzsa-öböl bejáratánál fekvő Hormuzban. 1295-ben, Trapezunt, majd Konstantinápoly érintésével tértek haza Velencébe. Marco Polo negyven esztendő volt ekkor és a magával hozott kincseknek köszönhetően dúsgazdag.

Marco Polo leírása Európában elsőként mutatta be Ázsia távoli országait, tartományait: Kínát, Tibetet, Indiát, Japánt, Jávát és Szumátrát, Indokínát és Ceylont, hírt adott Zanzibárról és Madagaszkárról, de még Szibéria sarkkörön túli vidékeiről is. Az aszaszinok gyilkos szektája,¹⁵⁰ a tibetiek vagy a szumátraiak halottevési szokásai,¹⁵¹ a kán vadászata elefántokkal és idomított párducokkal, tigrisekkel,¹⁵² az egész országot behálózó futárszolgálat, ahol minden postaállomáson négyszáz ló áll készenlétben,¹⁵³ a hegyekben bányászott „fekete kövek”, amelyekkel fűteni lehet;¹⁵⁴ csodálatos városok, mint a száz mérföldnyi területű Kinszé, amelynek négyezer fürdője és tizenkétezer hídja volt; a Madagaszkártól délre élő griffmadarak¹⁵⁵ – Marco Polo történeteiben szétválaszthatatlanul fonódott egymásba a hihetetlennek tűnő valóság és a fikció. Az európai közvélemény hitte is, nem is azokat az olykor valóban fantasztikus ismereteket, amelyeket a gyorsan népszerűvé

¹⁴⁹ *Marco Polo utazásai* 121. skk.; a Rubruk és Marco Polo felfogása, nézőpontja közti különbségről: SYLVIE BAZIN-TACHELLA: *Les Mongols dans les récits de voyage de la seconde moitié du XIIIe siècle: démythification et utopie*. In: *En quête d’Utopies. Textes réunis par Claude Thomasset et Danièle James-Raoul*. Presses de l’Université Paris-Sorbonne. 2005. (Cultures et Civilisations Médiévales 29.) 251-275.

¹⁵⁰ *Marco Polo utazásai* 83. skk.

¹⁵¹ *Marco Polo utazásai* 135., 296.

¹⁵² *Marco Polo utazásai* 168. skk.

¹⁵³ *Marco Polo utazásai* 184.sk.

¹⁵⁴ A köszén – *Marco Polo utazásai* 190.

¹⁵⁵ *Marco Polo utazásai* 339.

váló munkában olvashattak. A hatalmas számokkal zsonglörködő Marco Polót Itáliában mindmáig az „*il milione*”, a milliomos gúnynévvel emlegetik, ugyanakkor művének csak a könyvnyomtatás kezdetéig mintegy százötven kódexváltozata maradt fenn.¹⁵⁶ A kételkedés máig nem múlt el, egyes kutatók napjainkban is vitatják, hogy Marco Polo valóban járt Kínában.¹⁵⁷ Az azonban vitathatatlan tény, hogy könyve egyike volt a középkor legnépszerűbb olvasmányainak, amely Kolumbusz Kristófra is inspirálón hatott.¹⁵⁸

A 14. század elején az örmény Hayton herceg, ciprusi premontrei szerzetes már nem útleírást írt, hanem az addig szerzett keleti ismeretek összefoglalását, rendszerezését tartalmazó munkát, úgynevezett florilégiumot készített. Hayton, az örmény király unokaöccse hosszú ideig élte előkelő világi életét: nagybátyja udvarában nőtt fel, ahol fontos tisztségeket viselt, diplomáciai feladatokat teljesített, és feleségül vette az egyik legelőkelőbb szentföldi frank család lányát, Ibelin-i Izabellát, akivel hat gyermeket nemzett. Noha régóta tervezte, hogy kolostorba vonuljon, csak politikai feladatai elvégzése után költözött be Ciprus egyik premontrei apátságába, de ezután sem tudta magát kivonni a politizálásból: 1306-ban, egy ciprusi államcsíny után az új uralkodó követeként utazott Franciaországba. Itt mondta tollba művét, amelyet elkészülte után, 1307 augusztusában mutatott be a pápának.

Hayton könyve négy részre tagolódik: az első röviden leírja Ázsia tizennégy királyságát, Kínától Szíriáig, a második a térség uralkodóházairól ad sommás történeti áttekintést. A leghosszabb, harmadik rész a tatárok történetét meséli el Dzsingisz kántól a 14. század elejéig, végül a negyedik rész a keresztes hadjáratoknak és a térség államainak történeti és politikai áttekintése, amelyet a szerző következtetései valamint a pápához intézett, *passagium generaléra*, keresztes hadjáratra buzdító fejezetek zárnak.¹⁵⁹ A *Fleur des histoires de la terre d'Orient* komoly történeti munka, elkészítéséhez Hayton saját szerteágazó

¹⁵⁶ VAJDA ENDRE: *Bevezetés*. In: Marco Polo utazásai 25-27.; a szöveg két középkori szerkesztésben maradt fenn: az első a Marco által Pisai Rustichellónak diktált változat, két verzióban maradt fenn. A másik redakció sokkal teljesebb, tartalmazza nem csak Marco további visszaemlékezéseit, de apja és nagybátyja emlékeit is. – RICHARD, J.: *Les récits* 43-44.

¹⁵⁷ FRANCES WOOD: *Did Marco Polo go to China?* Secker & Warburg, London, 1995.

¹⁵⁸ NUMA BROC: *La géographie de la renaissance (1420-1620)*. Paris, 1980. 18.; JEAN DELUMEAU: *A paradicsom története. A gyönyörök kertje*. Budapest, 2004. 70.

¹⁵⁹ Legjobb kiadása mindmáig: *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*. T. II. 111-254. (franciául), 255-363. (latinul), részletes bevezetővel XXIII-CXLII., bár a kötet mérete és főként súlya komoly akadályt jelent az olvasónak. Modern francia átírásban, Christiane Deluz bevezetőjével: *Croisades et pèlerinages* 803-878.

ismeretei mellett krónikákat, eredeti forrásokat is használt. Stílusa száraz, de adatai pontosak, a jól szerkesztett, világos szöveg mindmáig az egyik leghasználhatóbb forrás a 13. század végi, 14. század eleji Közel-Kelet bonyolult politikai játszmáinak a megismeréséhez és megértéséhez. Erényei már a kortársak közt népszerűvé tették Hayton florilégiumát: az eredetileg franciául diktált, majd a latin fordításról franciára még egyszer visszafordított szöveg tizenhat francia, harmincegy latin kéziratban maradt fenn. A francia fordítás négy kéziratban őrződött meg, de a 14. századból ismert spanyol, a 15. századból pedig angol nyelvű szövegvariáns is.¹⁶⁰

A legnagyobb népszerűsége a középkorban azonban nem Marco Polo, nem is Hayton műve, hanem egy feltehetőleg fiktív útleírás, Jehan de Mandeville *Utazásai* tett szert. A 14. század közepén franciául írt műnek mintegy 250 kézirata ismert, és már a 14. században számos nyelvre lefordították; a szokásos angol, spanyol, olasz, német mellett többek közt még dán és cseh nyelvre is.¹⁶¹ A prolóógus és a befejezés szerint Angliában született Mandeville lovag 1322-ben szállt tengerre, körbeutazta szinte az egész akkor ismert Földet, és több mint három évtizedes távollét után, hazatérve elhatározta, hogy papírra veti ismereteit. Mandeville könyve két részre tagolódik: egy szentföldi leírásra valamint egy Ázsiáról és az Indiai-óceán szigeteiről készített leírásra. A szerző prolóógusban közzétett célja, személyes megjegyzései ellenére a könyv tulajdonképpen nem útleírás, hanem a 14. század földrajzi ismereteinek az összegzése. Részben saját tapasztalatai, részben más 13-14. századi utazók leírásai, részben klasszikus földrajzi munkák alapján rendszerezte mindazt, amit saját korában tudtak vagy tudni véltek az Európától távoli, nem is oly rég megismert tájakról. A franciául általában a *Livre des merveilles du monde*, vagyis a *Világ csodáinak könyve* címen ismert mű magában foglalja a kor földrajzi közhelyeinek szinte teljes tárházát. Így India, Indonézia, Kína mellett részletesen ismerteti többek közt János pap országát, sőt, még a földi paradicsomot is – igaz, ez utóbbi esetében beismeri, hogy személyesen nem járt ott, azonban azt állítja, másoktól hallott róla.¹⁶²

¹⁶⁰ Christiane Deluz, in: *Croisades et pèlerinages* 807.

¹⁶¹ *Le livre de Jehan de Mandeville. Une „Géographie” au XIVe siècle*. Publ. de l'Univ. De Louvain-la-Neuve. 1990.; *Croisades et pèlerinages* 1393-1435. Szignatúrája tanúsága szerint olvasta például V. Károly francia király is, aki 1371-ben, orvosától kapta a kötetet. MICHEL SOT – JEAN-PATRICE BOUDET – ANITA GUERREAU-JALABET: *Histoire culturelle de la France*. Édition du Seuil, Paris, 1997. 281.

¹⁶² *Croisades et pèlerinages* 1431.

János pap országának legendája a középkor legnépszerűbb földrajzi toposzai közé tartozott. A történet több forrásból eredt, valós történelmi alapját a muzulmán világon túli nesztoriánus illetve etiópiai keresztény közösségek léte jelentette.¹⁶³ „János pap” neve a 12. század közepén, Freisingi Ottó krónikájában bukkant fel először írásban: egy szíriai frank püspök elbeszélésére hivatkozva feljegyezte, hogy „sok évvel ezelőtt valami János király és pap, aki Perzsián és Arménián túl Kelet legszélén lakozott s népével együtt keresztény vala, persze nesztoriánus”, a Háromkirályok leszármazottja, legyőzte a médeket és a perzsákat, és a jeruzsálemi egyház megsegítésére indult, de nem tudott átkelni a Tigrisen”.¹⁶⁴ A titokzatos János pap és országa felbukkant a kor szinte minden valamirevaló munkájában, megemlékezett róla Plano Carpini,¹⁶⁵ a szokásos mértéktartásával Rubruk,¹⁶⁶ részletesen Marco Polo,¹⁶⁷ de említését megtaláljuk még Joinville Szent Lajos életrajzában is.¹⁶⁸ János pap országának egyik legkerekebb, mesebeli leírását Mandeville-nél olvashatjuk, amely egyrészt hozzájárult a könyv népszerűségéhez, másrészt épp e nagy népszerűségnek köszönhetően széles körben ismertté vált.

Elbeszélése szerint – hogy csak néhány részletet emeljünk ki szövegéből – János pap szigeten fekvő székhelyét mágneshegyek veszik körül, amelyek vasalkatrészeik miatt magukhoz rántják az arra haladó hajókat. Palotájának kapuit elefántcsont keretezi, ablakai kristályból készültek, asztalai, ágya, szobájának oszlopai aranyból vannak, drágakő díszítéssel, trónusának minden lépcsőjét más drágakő borítja. János papnak állandóan hét

¹⁶³ A téma kutatásában alapvető: JACQUELINE PIRENNE: *La légende du Prêtre Jean*. Presses Universitaires de Strasbourg, 1992.; A legenda kialakulását, a kutatás legfontosabb eredményeit áttekinti: DELUMEAU, J.: *A paradicsom története* 92-122.

¹⁶⁴ *Otonis episcopi Frisingensis Chronica sive Historia de duabus civitatibus*. Herausgegeben von Adolf Hofmeister. Hannover 1912. (MGH SS 45.) Magyarul: *Freisingi Ottó krónikája*. Bevezetéssel és magyarázó részletekkel ellátta: Gombos F. Albin. Budapest, 1912. (Középkori krónikások XII-XIV.) VII. 33.

¹⁶⁵ WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* I. 59.; *Julianus barát* 117.

¹⁶⁶ „Et in quadam planicie inter illas alpes erat quidam nestorinus, pastor potens et dominus super pupulum qui dicebatur Naiman, qui erant christiani nestorini. Mortuo Coirchan, elevavit se ille nestorinus in Regem et vocabant eum nestoriani Regem Johannem, et plus dicebant de ipso in decuplo quam veritas esset.” („E havasok között egy síkságon élt egy nesztoriánus, nagyhatalmú pásztor, és ura a najmannak mondott népnek, mely nesztoriánus keresztény volt. Gürkán halálával ez a nesztoriánus megtette magát királynak, a nesztoriánusok János királynak nevezték, és tízszer annyi híreszteltek róla, mint ami az igazság.”) – WYNGAERT, A.: *Sinica Franciscana* I. 206.; *Julianus barát* 243.

¹⁶⁷ *Marco Polo utazásai* 114. skk., 129. skk., 200. skk.

¹⁶⁸ JOINVILLE: *Vie de Saint Louis* 474. skk.

király áll a szolgálatára, hetvenkét herceg és háromszázhatvan gróf, országa pedig olyan nagy, hogy meg sem lehet mérni – mintha a világ minden mesebeli kincse, gazdagsága, hatalma itt összpontosulna.¹⁶⁹ János pap nagy hegyekkel, sivatagokkal határolt földjén túl, a világ legmagasabb hegységében fekszik a fallal körülvett földi paradicsom, a közepén található forrásból ered a Föld négy legnagyobb folyója¹⁷⁰ – folytatódott hasonló szellemben Mandeville képzeletbeli utazásának leírása, amely érthetően felcsigázta olvasói érdeklődését.

Hogy leírásai hogyan elevenedtek meg a középkori olvasó képzeletében, azt egy 15. századi luxuskódex illusztrációi teszik számunkra megismerhetővé. 1413-ban Félelemnélküli János burgundi herceg nagybátyjának, Berry hercegnek készítette azt a kötetet, amelybe bemásolták a kor legismertebb keleti útleírásait, összefoglalásait – köztük Marco Polo, Mandeville, Hayton, Wilhelm von Boldensele itt idézett munkáit –, illetve néhány a témába vágó levelet. A kódex közel háromszáz főlíójának miniatúráin életre keltek történeteik: Kubilaj kán vadászata,¹⁷¹ János pap és palotája,¹⁷² a földi paradicsom,¹⁷³ véres csaták és kegyes zarándoklatok,¹⁷⁴ valós és fantázia-szülte emberek és állatok.¹⁷⁵ A 13. században megkezdődött keleti utazások rengeteg valódi ismerettel gazdagították Európa szegényes földrajzi ismereteit, ezek verifikálása, a tények és mendemondák elkülönítése azonban hosszú időt vett igénybe; és mint Berry herceg csodálatos könyve mutatja, a 15. század elején ez a folyamat még nagyon távol volt a lezárulástól.

5. Az új földrajzi világgép megjelenése

A 14. század elejéig tartó időszak hirtelen – és egyelőre ellenőrizetlenül-ellenőrizhetetlenül – Európára zúduló friss földrajzi ismeretanyagához hamarosan új gondolkodás is párosult, az ekkor születő humanizmus; a két „újdonság” egymásra találása, házassága, majd összezsírozódása azonban hosszabb időt vett igénybe. A humanizmus, amelynek alapját az antikvitás iránti szenvedélyes érdeklődés vetette meg, szinte

¹⁶⁹ *Croisades et pèlerinages* 1423-1429.

¹⁷⁰ *Croisades et pèlerinages* 1431.

¹⁷¹ BnF, Manuscrits, français 2810. fol. 31.v., 42., 42.v.

¹⁷² BnF, Manuscrits, français 2810. fol. 26., 212.

¹⁷³ BnF, Manuscrits, français 2810. fol. 222.

¹⁷⁴ BnF, Manuscrits, français 2810. fol. 246.v., 170., 154.v.

¹⁷⁵ Például tatárok: BnF, Manuscrits, français 2810. fol. 203., amazonok: fol.181., tibetiek: fol. 52.v., blemmyusok: fol. 194.v., további népek, állatok pl.: fol. 29.v., 59.v., 85., 219.v.

megszületése pillanatától kezdve igényelte a megbízható földrajzi ismereteket. Az első ismert humanisták – Petrarca, Boccaccio, Coluccio Salutati, Domenico Bandini és társaik – számára hamar egyértelművé vált, hogy a latin irodalom olvasásához, megértéséhez szükségük van arra, hogy értsék és ismerjék az ókori világ geográfiáját.¹⁷⁶ Merre hajózott Odüsszeusz? Hol szállt partra a Trójából elmenekült Aeneis? Hol zajlottak Julius Caesar gall háborújának legfontosabb összecsapásai? A klasszikus szerzők hiába adták meg a történetek helyszínét, ezek évezredes távlatból történő azonosítása gyakran komoly akadályokba ütközött. Az ókori földrajzi helyek – folyók, hegységek, városok vagy tájak – téves lokalizációja, a helynevek körüli bizonytalanság pedig jelentősen növelte annak kockázatát, hogy magukat a szövegeket is pontatlanul, vagy akár teljesen rosszul értelmezzék.¹⁷⁷

A hibák kiküszöbölése érdekében megújult érdeklődéssel fordultak az ókori földrajzi munkákhoz; különösen három mű vált újra népszerűvé: Plinius *Historia naturalis*a, Solinus – Plinius munkáját kommentáló – *Collectanea rerum memorabilium* című összeállítása, valamint Pomponius Mela *Chronographi*ája. Solinus műve, amelyet a középkorban általában *De mirabilibus mundi* címen ismertek, olyan könyv volt, amelyet minden művelt ember, akár humanista volt, akár nem, biztosan olvasott és hasznosított. Ismert kéziratának a száma meghaladja a kétszázötvenet; népszerűségéhez feltehetőleg az a körülmény is hozzájárult, hogy rövidebb és könnyebben kezelhető volt, mint az alapjául szolgáló Plinius-életmű.¹⁷⁸

¹⁷⁶ BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 107. skk. A 14. századi humanisták földrajzi tudásának, gondolkodásának áttekintésében a továbbiakban is elsősorban e kiváló munkára támaszkodom, gondolatmenetét, értékeléseit, konklúzióit azonban nem minden esetben követem. Az itáliai humanizmus rövid, jól használható és sokat idézett összefoglalása: EUGENIO GARIN: *Der italienische Humanismus*. A. Francke Verlag, Tübingen, 1947., legújabb, francia nyelvű kiadása: *L'humanisme italien. Philosophie et vie civile à la Renaissance*. Éditions Albin Michel, Paris, 2005. (Bibliothèque de l'Évolution de l'Humanité); A Magyarországon kevésbé ismert Coluccio Salutati életére, tevékenységére, könyvtárára: BERTHOLD L. ULLMAN: *The humanism of Coluccio Salutati*. Antenore Ed., Padova, 1963. (Medioevo e umanesimo 4.)

¹⁷⁷ A nehézséggel szinte valamennyien szembesültek. Így írt erről például Boccaccio *De Montibus* című munkája prologusában: „Memini quippe tales, et potissime qui tracti desiderio rudes stadium intrant studiorum huiuscemodi, circa integrum lectionis sensum impediri plurimum dum non nunquam montium, sylvarum, fontium, fluviorum, stagnorum, seu paludum vel maris occurrunt vocabula, aliter scilicet intelligendo quam debeant: utputa, dum montis nomen pro flumine, dum paludis pro monte, seu silve civitatis vel provincie loco sumitur, facile sensus hystorialis confunditur.” – *De montibus, sylvis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis, seu paludibus, de nominibus maris*. Éd. Manlio Pastore Stocchi. Milan, 1998. (Tutte le opere di Giovanni Boccaccio. VII-VIII. I/2.) 1827. A szöveget említi, és további példákat hoz: BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 108. skk.

¹⁷⁸ BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 144-149.

Hasznosítására a kor szinte minden, földrajzi ismereteket igénylő írásában találhatunk utalásokat. Guglielmo da Pastrengo például *De viris illustribus et de originibus* című műve első részében rövid méltatást szentelt Solinusnak, akitől a mű második részében több mint száznegyvenszer idézett; értékelése szerint Solinus elegáns és ragyogó stílusban írta meg könyvét, az egykorú hivatkozások alapján azonban a szerzők többsége hihetetlen, csodás leírásaiért kedvelte elsősorban.¹⁷⁹

Az idősebb Plinius sokkötetes *Természettörténete* a középkor folyamán mindvégig ismert és értékelt munkának számított,¹⁸⁰ a könnyebb olvashatóság és használhatóság érdekében a 12. században egy angol klerikus kivonatot is készített a szövegéből.¹⁸¹ Érdekes módon azonban a humanista földrajzi érdeklődés hajnalán Itáliában, különösen annak középső területein ritkaságszámba ment egy-egy Plinius kézirat. Petrarca – mint idézeteiből kitűnik – 1341-től kezdve olvasta és használta Pliniust; kezdetben az avignoni pápai könyvtár kéziratát, 1350-től pedig saját, Mantovában vásárolt példányát.¹⁸² A meglehetősen romlott szövegű kézirat nagy népszerűsége tett szert: ezt a példányt forgatták-annotálták Petrarca barátai is, így például – idézeteik illetve saját kezű bejegyzéseik tanúsága szerint – Guglielmo da Pastrengo vagy Giovanni Boccaccio.¹⁸³ Noha egy Plinius-kézirat beszerzése még a század második felében sem ment könnyen, a 14. század valamennyi ismert, geográfia iránt vonzódó

¹⁷⁹ „Solinus De Mirabilibus mundi librum eleganti et florido stilo composuit” – GUGLIELMO DA PASTRENGO: *De viris illustribus et de originibus*. A cura di Guglielmo Bottari. Padoue, 1991. 209. A csodás feljegyzések átvételére jó példa: RICCOBALDUS DE FERRARE: *De locis orbis*. Ed. Gabriele Zanella. Ferrara, 1986.

¹⁸⁰ Arno Borst több mint harminc szerzőn illetve munkán keresztül járja körbe a kérdést, hogyan olvasták és értelmezték Plinius *Természettörténetét* a „pergamen korában”, köztük ott szerepelt Solinus, Szent Ágoston, Beda Venerabilis, Cremonai Liutprand, Saint-Victor-i Hugo vagy Salisbury-i János: ARNO BORST: *Das Buch der Naturgeschichte: Plinius und seine Leser im Zeitalter des Pergaments*. Heideberg, 1994. (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1994. 2. Abhandlung)

¹⁸¹ KARL RÜCK: *Das Exzerpt der Naturalis Historia des Plinius von Robert von Cricklade*. In: Sitzungsberichte der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München, philosophisch-philologische und historische Klasse. 1902. 195-285.

¹⁸² BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 151.; Petrarca fennmaradt kódexét jelenleg a Bibliothèque nationale de France őrzi (BnF, Manuscrits, Lat. 6802.) Petrarca Plinius és a kor számos jelentős geográfiai kézírata szerepelt a Biblioteca Medicea Laurenziana 1992-ben, Amerika felfedezésének 500. évfordulója alkalmából rendezett kiállításán. A kiállítás katalógusa: *Firenze e la scoperta dell'America. Umanesimo e geografia nel '400 Fiorentino*. Catalogo a cura di Sebastiano Gentile. Leo S. Olschki Editore, Firenze, 1992. Az idézett Petrarca-féle Plinius leírása: nr. 22.

¹⁸³ BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 151-152.

humanistája hozzájutott a vágyott szöveghez, Petrarcához hasonlóan többen saját példánnyal is rendelkeztek.¹⁸⁴ A nehezen megszerezhető Pliniust rendkívül sokra tartották, Boccaccio egyenesen az ókori auktorok egyik leghíresebbikeként emlékezett meg róla.¹⁸⁵ A trecento végi Itáliában a *Historia naturalis* a legidézettebb munkák közé tartozott.

A kor humanistáinak harmadik kedvencét, Pomponius Mela *Chronographiá*ját ma már egyszerűen második vonalbeli munkának tekinti a geográfia történetével foglalkozó szakirodalom, 14. századi újfelfedezése azonban akkoriban revelációerejűnek számított. Az első latin nyelven írt geográfiai traktátust a 9. században még olvasták, azt követően azonban évszázadokra megfeledkeztek róla. Legrégebbi, a 9. század közepén, Franciaországban írt kéziratának egyik 12. századi másolata került Petrarca kezébe; ő volt az, aki – először természetesen barátai körében – elterjesztette a művet.¹⁸⁶ A *Chronographia* – amelyet az itáliai humanisták *Cosmographia* címmel olvastak – népszerűségét több körülmény is indokolta: sokkal rövidebb volt, mint Plinius műve, precízebb és egyértelműbb, mint a körülményes Solinus kommentárja, ráadásul épp a humanisták érdeklődésének homlokterében álló Földközi-tengeri partvidék részletes ismertetésével indult. Petrarca kézírata elveszett, de a *Chronographiá*nak jelenleg öt olyan 14. századi kéziratát őrzik különböző könyvtárak, amelyeket a humanisták használtak.¹⁸⁷ Használatát, hatását azonban az egykorú kéziratpéldányoknál is ékebben bizonyítják Petrarca, Boccaccio, Guglielmo da Pastrengo és társaik ekkor írt művei.¹⁸⁸

Érdeklődésük nem érte be a kor kikiáltott alapműveivel, a három favorit mellett előszeretettel olvastak minden olyan munkát, amelyben földrajzi ismereteket találhattak. A római történetírók, költők mellett szívesen vették kézbe a középkorban született enciklopédikus munkákat és az utazási irodalom különböző műveit, például Marco Polo épp ekkoriban népszerűvé váló útleírását.¹⁸⁹ Olvasási módszerüket, tudósi attitűdjüket

¹⁸⁴ BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 152-153.

¹⁸⁵ BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 155.

¹⁸⁶ CATHERINE GORMLEY – MARIE ROUSE – RICHARD ROUSE: *The medieval circulation of the „De Chronographia” of Pomponius Mela*. *Mediaeval Studies* 46 (1984) 268-319.; a 9. századi kéziratot a Vatikáni Könyvtár őrzi (Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 4929.)

¹⁸⁷ E kéziratok közül egy esetben sikerült azonosítani a possessort, Coluccio Salutati. (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, XXX 21.); *Firenze e la scoperta dell’America* nr. 17.; BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 163.

¹⁸⁸ BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 163-167., annotációikra uo. 185. skk.

¹⁸⁹ BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 168-175.

szemléletesen példázzák Domenico Silvestri Marco Polo kapcsán papírra vetett észrevételei, megjegyzései.¹⁹⁰ Így Marco Polónak a távol-keleti szigetekről írt – Silvestri számára különösen érdekes – sorait elsősorban az a körülmény tette hihetővé, hogy egybecsengett az ókori auktoroknál olvasható ismeretekkel, ugyanakkor már fontosnak tartotta azt is kiemelni, hogy egy megbízható szemtanú, egy kortárs velencei lovag is megerősítette.¹⁹¹

A szemtanúk szerepe valóban kezdett felértékelődni. A különböző korokban írt földrajzi munkák egyidejű, lázas olvasása egyre több olyan ellentmondást, kérdést vetett fel, amelyek feloldásához, megválaszolásához már nem volt elegendő felütni az ókori geográfusok műveit. A humanisták ráébredtek, hogy az antikvitás földrajza önmagában nem biztosítja a világ megismerését és leírását. A hiány különösen két aspektusból vált szembetűnővé: egyrészt az utazási irodalom egyre több, az ókorban még nem ismert hellyel gazdagította Európa földrajzi ismereteit, másrészt az ókori munkák megírása óta teljesen átalakult Európa földrajza is. A római birodalom felbomlása utáni változások – új városok, újonnan megjelent népek, időről időre átrajzolt határok – még a szülőföld, az ismertnek hitt Itália esetében is komoly akadályokat gördítettek az azonosítás elé. Vajon melyik egykori provinciában feküdt Ferrara? – tette fel a szülővárosának a Velencével szembeni autonómia szempontjából is fontos kérdést Riccobaldo da Ferrara krónikájában.¹⁹² Hogyan hívták az ókorban Città di Castellót? – ez a kérdés külön kutatásra ösztönözte Coluccio Salutati, aki hatalmas energiát fektetett a probléma megoldásába. Nagyszámú kézirat átvizsgálásával, a szövegek összehasonlításával, a szóba jöhető helynevek nyelvészeti vizsgálatával, lokalizációjával született meg az eredmény: Città di Castello a római Tifernussal azonos.¹⁹³ Coluccio Salutati – mai szemmel egyszerűen helytörténetinek minősíthető – kutatását két körülmény teszi tudománytörténeti jelentőségűvé. Egyrészt a kutatás során – 1405-öt írtak ekkor – az elsők közt hasznosított egy újonnan felfedezett klasszikus forrást, Ptolemaiosz *Geographiáját*, amelynek felbukkanása önmagán túlmutató korszakhatárrá vált, másrészt a

¹⁹⁰ DOMENICO SILVESTRI: *De insulis et earum proprietatibus*. Ed. Carmela Pecoraro. (Atti della Accademia di Scienze Lettere e Arti di Palermo. Ser. IV. parte seconda: lettere, 1953-1954., fasc. II.)

¹⁹¹ „Quedam tamen que narrat Marcus Polus, in hoc opusculo nequaquam inseruissem, nisi prudentissimus vir Dionisius Ioannis Nigrus appellatus Fantinum venetum militem strenuum virum una mecum audisset asserentem se in India ex his multa vidisse. Et quasi omnia que scribit Marcus Polus in multis a claribus autoribus non discordans...” – SILVESTRI, D.: *De insulis* 30-31.

¹⁹² RICCOBALDUS DE FERRARE: *Chronica parva ferrariensis*. Intro., ed. e note di Gabriele Zanella. Ferrara, 1983. (Deputazione provinciale ferrarese di storia patria. Monumenti 9.)

¹⁹³ BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 289-290.

kutatás módja, megvalósítása magán viselte a humanista geográfia valamennyi jellegzetességét.

Az első modern földrajzi összefoglalások megszületéséig még hosszú, rögös út állt a humanisták előtt. Nehéz, olykor lehetetlen volt választani az egymásnak ellentmondó, és gyakran ellenőrizhetetlen információk között. Már érzékelhetővé váltak az ókori tudásanyag hiányosságai, az antikvitás földrajzi képét több ponton felülírták az új ismeretek, a gyarapodó tudást azonban nem mindig lehetett integrálni az addigi világképbe. Geográfiai műveltségük messze meghaladta az előttük járó generációkét, de képtelenek voltak ezt a műveltséget szintetizálni. Nehézségeiket szemléletesen példázzák Boccaccio *De montibus* című munkájának Kaszpi-tengerről tudósító sorai. A Kaszpi-tengert az ókori geográfusok még az óceán egyik öblének tartották, zárt tenger voltát Rubruk Willelmus írta le elsőként.¹⁹⁴ Boccaccio, úgy tűnik, hozzájutott Rubruk szövegéhez,¹⁹⁵ hinni azonban – határozott bizonyíték hiányában – nem mert neki. A kérdés eldöntéséhez további kéziratokat – például Marco Polót – is fellapozott, végül azonban nem tudott választani az ellentétes megállapítások között, így jobb híján egymás mellé rakta őket. *De montibus*a szerint két Kaszpi tenger létezik: egy zárt tenger és egy másik, az óceánnal kapcsolatban álló tenger.¹⁹⁶ A humanisták szíve láthatóan az ókori auktorokhoz húzott, műveikbe azonban mégis egyre több új ismeret került. „Inkább szeretnék hinni az ő tekintélyüknek, mint a saját szememnek” – írta a Kaszpi-tenger kapcsán Boccaccio,¹⁹⁷ az ókori alapokon nyugvó világkép átrajzolása azonban már kezdetét vette, és épp a *De montibus*-féle munkákkal. A tudásuk és lehetőségeik közt feszülő ellentmondásra a humanisták az ábécérendben, illetve az enciklopédikus jellegű munkákban találtak megoldást. Az információk alfabetikus rendezése biztosította számukra, hogy egyelőre ne kényszerüljenek átírni az antikvitás földrajzát, ugyanakkor tudásanyagát messzemenően hasznosíthassák. A megoldást a kényszer szülte, az egy-egy földrajzi helyre vonatkozó különböző, sokszor kaotikus információk összegyűjtése, egymás mellé rendezése azonban hosszú távon elősegítette a problémák, ellentmondások tisztázását.¹⁹⁸ Ily módon az

¹⁹⁴ Lásd 135., 140. jegyzet.

¹⁹⁵ Ezt feltételezi előszavában a szöveget kiadó Pastore Stocchi is – PASTORE STOCCHI, M.: *De montibus* XLIV.

¹⁹⁶ „Caspium duplex esse mare comperio: aliud in mediterraneis nullo communicans mari, aliud vero ab Oceano procedens haud longe ab Oceano Scythico, et Scythas Hyrcanosque descindens” – *De montibus* 2001.

¹⁹⁷ „vidi quedam se aliter habere quam veterum rationes ostendant, quibus in tantum indulgens fui ut mallem potius eorum auctoritati quam oculis credere meis” – *De montibus* 2027.

¹⁹⁸ BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 203-235.

ábécérend fontos, kihagyhatatlan lépcsőfoknak bizonyult az új földrajzi felfogás felé vezető úton.

Fárasztó, sok fejtörést igénylő munkájuk során nem csak írott szövegeket, de olykor már térképeket is kézbe vettek. „Elhatároztam, hogy hosszú utazást teszek ezekre a földekre, nem a tengeren, nem lovon, nem is gyalog, hanem egy kis térkép segítségével, lélekben utaztam” – írta Petrarca *Itinerarium ad sepulcrum domini* című írásában.¹⁹⁹ Petrarca több, különböző típusú térképpel is rendelkezett, régi és új példányokkal egyaránt.²⁰⁰ A középkor elterjedt térképtípusa, az utazási segédletként még nem hasznosítható, formája után T-O térkép néven is ismert *mappa mundi* mellett már a 12. század közepétől megjelentek az új, gyakorlati célokat szolgáló tengeri- vagy portolán térképek – a híres költő is rendelkezett ilyen tengeri térképpel.²⁰¹ Az új térképek persze nem a tudósoknak, hanem navigációs segédletként készültek, a tengeri utazás veszélyeinek csökkentésére, megszületésük azonban a tudományra is megtermékenyítően hatott. Az ismeretek átalakulásának, a valós földrajzi határok megismerésének pontos és szinte jelképes példája, hogy a korábban tölgyfalevélként ábrázolt Itália hogyan alakult át a mappákon, és hogyan vette fel a jól ismert csizma-alakot.²⁰² A portolánok megjelenésével a térkép visszavonhatatlanul bevonult a földrajzi ismeretközlés eszköztárába, széleskörű elterjedése azonban még több évszázadot vett igénybe.

A trecento itáliai humanistáinak – különösen Jacob Burckhardt klasszikus műve óta – kiemelt szerepet tulajdonítunk a természetes környezet szépségeinek észlelésében. „Az olaszok a legelsőek az újabb korban, akik a táj alakját, mint valami többé vagy kevésbé szépet vették észre és élvezték” – vezette föl a táji szépség fölfedezéséről írt gondolatmenetét Burckhardt.²⁰³ Az úttörők közt főként Petrarcát méltatta, a nyitány szerepét pedig egy látványos és egyben gesztusértékű kiránduláshoz, az Avignon közelében magasodó, 1800 métert meghaladó Mont Ventoux megmászásához kapcsolta. A túra – Petrarca alapos beszámoló levelének köszönhetően – részleteiben is jól ismert.²⁰⁴ A minél magasabbra

¹⁹⁹ „Itaque consilium coepi ad eas terras, non navigio, non equo pedibusque per longissimumque iter semel tantum, sed per brevissimam chartam” – BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 138.

²⁰⁰ BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 198-199.

²⁰¹ A *mappa mundi* sajátosságaira még visszatérek, lásd a *Magyarország a T-O térképeken* című fejezetet. A tengeri térképekhez: *The History of Cartography* 371-463.; PATRICK GAUTIER DALCHÉ: *Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le Liber de existencia riveriarum et forma nostri mediterranei*. Rome, 1995.

²⁰² BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 101-104.

²⁰³ JACOB BURCKHARDT: *A reneszánsz Itáliában*. Budapest, 1978. 178.

²⁰⁴ FRANCESCO PETRARCA: *Familiarum rerum libri*. Éd.: Vittorio Rossi. Firenze, 1933-1942. IV. 1.

jutásnak, minél távolabbra látásnak a költőben egyre fokozódó vágya akkor fordult végső elhatározásba, amikor Liviusnál rábukkant arra a részletre, melyben Fülöp makedón király megmászta a tesszáliai Haemus-hegyet.²⁰⁵ Petrarca öccsével és két környékbeli kísérővel vágott neki az útnak, és nagy fáradság árán feljutott a hegytetőre. Az utazás önmagán túlmutató mivolta a beszámoló e részénél nyilvánul meg igazán: Petrarca lelke előtt lepörög az addigi élete, vágyódó tekintete a szülőháza, a *patria*, Itália felé fordul.²⁰⁶ Röviden ugyan számba veszi, mit lát és mit nem lát a Mont Ventoux-ról,²⁰⁷ fontosabbnak tartja azonban, hogy Szent Ágoston magával hozott *Vallomásaiból* felolvasson egy részletet, amely tökéletesen egybevág saját érzéseivel: „És akkor az emberek elindulnak megcsodálni a hegyek ormait, a tenger hatalmas hullámain, a szélesen hömpölygő folyókat, az óceán partjait és a csillagok körforgását, és megfélemedeznek magukról.”²⁰⁸ A legendaképződés itt, ebben a pillanatban kezdetét vette. Igaz, azóta már sokan megkérdőjelezték, hogy Petrarca a valóságban is fenn járt a Mont Ventoux-n,²⁰⁹ szimbolikussá vált utazása azonban így is, úgy is mintaadóvá

²⁰⁵ „Altissimum regionis huius montem, quem non immerito Ventosum vocant, hodierno die, sola videndi insignem loci altitudinem cupiditate ductus, ascendi. Multis iter hoc annis in animo fuerat; ab infantia enim his in locis, ut nostri, fato res hominum versante, versatus sum; mons autem hic late undique conspectus, fere semper in oculis est. Cepit impetus tandem aliquando facere quod quotidie faciebam, precipue postquam relegenti pridie res romanas apud Livium forte ille michi locus occurrerat, ubi Philippus Macedonum rex... hemum montem thesalicum conscendit...” – PETRARCA: *Familiarum* IV.1. 1-23. (153. p.)

²⁰⁶ „Dirigo dehinc oculorum radios ad partes italicas, quo magis inclinatur animus... Suspiravi, fateor, ad italicum aerem animo potius quam oculis apparentem, atque inextimabilis me ardor invasit et amicum et patriam revidendi...” – PETRARCA: *Familiarum* IV.1. 121-139. (156-157. p.)

²⁰⁷ „Limes ille galliarum et Hispanie, Pireneus vertex, inde non cernitur, nullius quem sciam obicis interventu, sed sola fragilitate mortalis visus; Lugdunensis autem provincie montes ad dexteram, ad levam vero Massilie fretum et quod Aquas Mortuas verberat, aliquot dierum spatio distantia, preclarissime videbantur; Rodanus ipse sub oculis nostris erat.” – PETRARCA: *Familiarum* IV.1. 179-191. (158. p.)

²⁰⁸ „Et eunt homines admirari alta montium et ingentes fluctus maris et latissimos lapsus fluminum et oceani ambitum et gyros siderum, et relinquunt se ipsos...” – S. Aureli Augustini Confessiones. Liber X. VIII. 15. Magyar-latín kétnyelvű kiadása: *Szent Ágoston vallomásai*. Fordította és magyarázta Balogh József. Budapest, 1995. (az idézett rész: II. 244., a fenti fordítás részben eltér Balogh József szövegétől)

²⁰⁹ Például GIUSEPPE BILLANOVICH: *Petrarca letterato. I. Lo scrittoio del Petrarca*. Roma, 1947. 193-198.

vált.²¹⁰ Kezdetét vette a környező táj valódi megismerése, szépségének felfedezése – a személyes, nem könyvekből származó tudás megszerzése.

6. A késő-középkor földrajzi tudása Kolumbusz utazása előtt

A 15. századra megérett az idő az addig szerzett geográfiai, történeti ismeretek összegzésére.²¹¹ Az új évszázad nem csak a földleírásban, de a térképészetben is új korszakot nyitott,²¹² s az új korszak nyitányának – mind a geográfia, mind a kartográfia művelésében – Ptolemaiosz *Geográfiájának* újrafelfedezése tekinthető. Az elfeledett kézirat egy bizánci tudós, Manuel Chrysoloras poggyászában Konstantinápolyból került Európába. Chrysoloras 1396-97-ben, görög tanárként érkezett Firenzébe, a *Geográfia* egy volt a magával hozott számos kézirat közül. 1406 táján Chrysoloras egyik első tanítványa, Jacobus Angelus elkészítette a görög szöveg – hibátlannak a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető – latin fordítását, és a *Geográfia* a kor lehetőségeihez képest viharos gyorsasággal ismertté vált az egész kontinensen.²¹³

A humanisták által mintegy a földrajztudomány Bibliájaként tisztelt *Geográfia* egyes 15. századi kéziratai csak szöveget, más kéziratai térképlapokat is tartalmaztak; de akár atlással, akár anélkül készültek, a Ptolemaiosz-kéziratok mindenképpen szenzáció-számba

²¹⁰ A Petrarca-levél itáliai hatásáról: ENRICO STRAUB: *Bericht und Reflexion in Petrarca's Ventoux-Epistel (Familiares, IV,1)*. In: *Italien und die Romania in Humanismus und Renaissance* (Festschrift für E. Loos zum 70. Geburtstag). Wiesbaden, 1983. 270-288.

²¹¹ BROU, N.: *La géographie de la renaissance* 17.

²¹² A térképészet, térképhasználat európai fejlődésének jó áttekintése: *The History of Cartography*.

²¹³ Az első nyugatra került térképes görög nyelvű kézirat: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Urbinate gr. 82., leírása: *Firenze e la scoperta dell'America* nr. 38.; a legrégibb latin nyelvű kézirat: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vaticano lat. 5698., leírása: *Firenze e la scoperta dell'America* nr. 40.; a fordításról, tudományos jelentőségéről: ROBERT WEISS: *Jacopo Angeli da Scarperia (c. 1360-1410-11)*. In: *Medioevo e Rinascimento. Studi in onore di Bruno Nardi*. II. Firenze, 1955. 803-827.; PATRICK GAUTIER DALCHÉ: *L'oeuvre géographique du cardinal Fillastre (†1428). Représentation du monde et perception de la carte à l'aube des découvertes*. Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge. 59 (1992) 324. Gautier Dalché alapvető tanulmánya megjelent még in: Didier Marcotte (Éd.): *Humanisme et culture géographique à l'époque du concile de Constance autour de Guillaume Fillastre*. Actes du Colloque de l'Université de Reims 18-19 novembre 1999. Brepols, Turnhout, 2002. (Terrarium Orbis 3.) 293-356.

mentek.²¹⁴ A *Geográfia* reveláció-erejű jelentőségét elsősorban annak köszönhetjük, hogy pontos (a földrajzi helyek szélességi és hosszúsági adatait tartalmazó), vagy legalábbis annak tűnő adatsorai a rendteremtés ígérését hordozták a különböző földrajzi szövegek ellentmondásaiba belefáradt humanisták számára.²¹⁵ Elterjedésében – a kézirat nyilvánvaló értékei mellett – nem kis szerepet játszott a lefordítását követő évtized világpolitikai jelentőségű eseménye, az 1414-1418 között lezajlott konstanzi zsinat. Az egyház megreformálásának, az egyházzsakadás megszüntetésének céljából összehívott zsinatra összesereglettek Európa legképzettebb tudósai: több száz egyetemi grádussal, vagy doktori címmel rendelkező, tudására büszke személy, valamint a legbefolyásosabb egyháziak, a teljes hierarchia képviselői: bíborosok, érsekek, püspökök, apátok és követeik. (A két kör részben fedte egymást.) Műveltségüket természetesen elsősorban az egyház érdekében igyekeztek minél hatékonyabban kamatoztatni, de a hosszú együttlét arra is lehetőséget biztosított, hogy a kánonjog mellett más műfajban is megcsillogtassák tudásukat. A konstanzi zsinat – akárcsak a kor valamennyi hasonló eseménye – hivatalos programja mellett egyúttal a könyvvásár és a tudományos fórum szerepét is betöltötte; aki akarta, itt könnyen tudott kéziratot és eszmét cserélni.

A zsinati tárgyalásokon fontos szerepet játszott két bíboros, akik egyben a kor legjelentősebb földrajztudósaiként is nevet szereztek maguknak: Pierre d'Ailly, a párizsi egyetem egykori kancellárja, cambrai-i püspök, és Guillaume Fillastre, a reims-i érsek vikáriusa.²¹⁶ Mindketten a 14. század közepén születtek, és hatvanévesen, 1411-ben nyerték el a bíborosi kalapot. D'Ailly teológiai, Fillastre jogi doktorátust szerzett, de ha tehették, szabad óráikban legszívesebben geográfiával foglalkoztak. Sokoldalú, már érzékelhetően humanista műveltségüket jól tükrözi Fillastre bíboros könyvtára, amelyben a feladatai ellátásához szükséges teológiai, jogi kötetek mellett a középkori történetírás ismert munkái, ókori

²¹⁴ Az ismert 15. századi kéziratok közül többet is ismertet: *Firenze e la scoperta dell'America*, pl. nr. 42. 45. 46. 47. 48. 49. 51.; egykori birtokosaik közt a firenzei San Marco kolostor szerzeteseit épp úgy megtalálhatjuk (nr. 46: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, XXVIII 38.), mint V. Sándor pápát (nr. 47.: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, XXX 5.).

²¹⁵ Jelentőségének okait már Jakobus Angelus is igyekezett áttekinteni a fordítása elé írt prologusban. GAUTIER DALCHÉ, P.: *L'oeuvre* 324.

²¹⁶ Pierre d'Ailly mintaszerű, kiváló életrajza: BERNARD GUENÉE: *Entre l'Église et l'État. Quatre vies de prélats français à la fin du Moyen Âge (XIIIe-XVe siècle)*. Gallimard, Paris, 1987. (Bibliothèque des Histoires) 125-299. mindkettejükre lásd: Marcotte, D. (Éd.): *Humanisme et culture géographique*, Fillastre életrajza ugyanott: HÉLÈNE MILLET: *Guillaume Fillastre: esquisse biographique*. Uo. 7-24.

klasszikus szerzők írásai, sőt, görög és arab művek latin fordításai is szerepeltek.²¹⁷ Egyik kódexébe csak földrajzi tárgyú szövegek kerültek, *Descriptiones terrarum plures* címmel.²¹⁸ Fillastre bíboros kódexei közül nem is keveset Konstanzban másoltatott: így például a zsinat idején készült egyik Cicero-kötete, egy vegyes tartalmú kódexe, amelyben Ciceró mellett ifjabb Plinius levelei olvashatók, vagy Pomponius Mela *Chronographiája*.²¹⁹ Mind Fillastre, mind d'Ailly rendelkezett saját Ptolemaiosz kötetével is.²²⁰ Hogy ez mekkora kincsnek számított akkoriban, jól jelzi, hogy Franciaországban mindössze három személy esetében lehetünk biztosak abban, hogy saját példányuk volt: nekik kettejüknek, és Jó Fülöp burgundi hercegnek.²²¹ Értékével maguk is tisztában voltak. Fillastre, aki magánkönyvtárát még életében a Reims-i káptalannak adományozta, csak két kötetet tartott meg magának: a zsinat idején újrafelfedezett Cesareai Euszebiosz *Krónikáját*, és Konstanzban másoltatott Ptolemaioszát.²²²

Ők ketten már nem csak bizonyítottan olvastak, de írtak is földrajzi tárgyú munkát. Pierre d'Ailly 1410-ben összeállított *Imago Mundi*-ja a kor leghíresebb művei közé tartozott. Az *Imago Mundi* tulajdonképpen nem volt több egy nagyszabású kompilációnál, a bíboros az ókor és a középkor klasszikus szerzőire alapozva, általában tartózkodva saját véleménye kinyilvánításától, egyszerűen számba vette kora földrajzi ismereteit. A hatvan fejezetre osztott traktátus három nagyobb logikai egységre tagolódik. Az első rész – ahogy d'Ailly megjegyezte, az asztrológusok alapján – a Föld és az ég általános leírását foglalja magában: itt tárgyalja azokat az ismereteket, amelyeket fontosnak tartott írásba foglalni a napjárásáról, a szférákról, a Föld klimatikus zónáiról, lakott és lakatlan régióiról. A második egység – a kozmográfusok nyomán – a három földrészt, Ázsiát, Európát és Afrikát ismerteti. Ázsia

²¹⁷ Könyvtárának a káptalani könyvtár leltárában szereplő 53 kötetéből negyvenet máig Reimsben őriznek, a Bibliothèque municipale-ban. – COLETTE JEUDY: *La bibliothèque de Guillaume Fillastre*. In: Marcotte, D.: *Humanisme et culture géographique* 245-290.

²¹⁸ Reims, Bibliothèque municipale (=BM) 1322.: a kódexbe többek közt Orosius, Szent Izidor és Pierre d'Ailly munkáit másolták. JEUDY, C.: *La bibliothèque* 278.; GAUTIER DALCHÉ, P.: *L'oeuvre géographique* 320.

²¹⁹ Paris, BnF, Lat. 7831.; Reims, BM 1111.; Reims, BM 1321.

²²⁰ D'Ailly-é: Cambrai, BM 926.; Fillastre kézirata: Nancy, BM 441., ez utóbbi leírása: *Firenze e la scoperta dell'America* nr. 60.; a reimsi káptalan példányát is Fillastre bíboros küldte Konstanzból (Reims, BM 1320.)

²²¹ JEAN-PATRICE BOUDET: *Un prélat et son équipe de travail à la fin du Moyen Âge: remarques sur l'oeuvre scientifique de Pierre d'Ailly*. In: Marcotte, D.: *Humanisme et culture géographique* 138.

²²² JEUDY, C.: *La bibliothèque* 245., 247.

részletes leírása a 15. fejezettel, Indiával indul, és a 25. fejezettel, Kisázsia tartományainak ismertetésével zárul. A 26-31. fejezet Európa keletről nyugat felé haladó áttekintését, a 32-37. fejezet pedig az akkor ismert Afrika – vagyis főként az északi partvidék – országainak, tartományainak leírását tartalmazza. A harmadik blokk földrajzi fogalmak szerint halad: előbb a híres hegyeket, majd a szigeteket (40-48.), tengereket, tavakat (49-54.), végül a folyókat veszi számba (55-59.), hogy befejezésképpen még kitérjen a különféle szelekre.²²³

Az *Imago Mundi* klasszikusokra alapozott ismeretanyaga tipikus íróasztal melletti tudás volt, utazáskor nem igazán lehetett hasznosítani. Megírásakor d'Ailly főként Pliniusra, Solinusra, Orosiusra és Sevillai Szent Izidorra támaszkodott, a legmodernebb felhasznált szerző az 1294-ben elhunyt Roger Bacon volt. A világ azonban Bacon halála óta is sokat változott, nem is szólva Izidorról vagy épp Pliniusról! Az *Imago Mundi* azonban nem reflektált a változásokra, az időközben kitágult horizontra; Pierre d'Ailly egy olyan világ képét rögzítette, amely már rég elenyészett. Mivel azonban ez a kép világos és pontos volt, szívesen forgatták.²²⁴ A felhasznált források és a valóság közti feszítő ellentmondást természetesen ő is érzékelte: munkájában megjegyezte például, hogy Orosius, Izidor és a többi régi kozmográfus alig beszél a francia királyságról, amely pedig „ma” – azaz d'Ailly korában Európa legnagyobb királysága, és nem tesznek említést szeretett Párizsáról sem, amely pedig a „világ lámpása” a tudomány iránt érdeklődők számára.²²⁵ Az észlelt hiányok pótlására azonban nem vállalkozott. D'Ailly Európája változatlanul 10 részre oszlott: Alsó-Szkitiára, Germániára, Moesiára, Trákiára, Görögországra, Pannóniára, Isztriára, Itáliára, Galliára és Hispániára; Észak-Európa – amelyet egyébként természetesen ismert – mintha nem is létezett volna.²²⁶ Ebben az idejét-múlt Európában a Duna – amelyről megírja, hogy azonos az Isterrel – Germánia hegyeiben ered, ahonnan a nyugat barbár régióin keresztül

²²³ EDMUND BURON: *Ymago Mundi de Pierre d'Ailly, cardinal de Cambrai et chancelier de l'Université de Paris (1350-1420). Texte latin et traduction française des quatre traités cosmographiques de d'Ailly et des notes marginales de Christophe Colomb. Étude sur les sources de l'auteur.* Paris, 1930.

²²⁴ GUENÉE, B.: *Entre l'Église et l'État* 265.

²²⁵ „Sciendum autem quod Orosius et Ysidorus et alii antiqui cosmographi nichil pene loquuntur de Francie regno in Gallis constituto quod omnium regnorum Europe nunc maximum est. Nichil etiam de ejus precipua civitate Parisiis ubi est velut quedam mundi lucerna maximum tam divinarum quam humanorum studium litterarum.” – BURON, E.: *Ymago Mundi* 334.

²²⁶ BURON, E.: *Ymago Mundi* 254.

folyik kelet felé.²²⁷ Alsó-Szkítiát az ott lakó barbár népek miatt barbaricumnak nevezik, Germániát pedig vad népek lakják.²²⁸

A tudós bíboros kételkedés nélkül átvette elődeitől a világ számos csodájának leírását: művében éppúgy olvashattak-olvashatunk India különös népeiről és állatairól – griffekkel hadakozó macrobiusokról, kutyafejűekről, egyszemű küklopszokokról, az óceánt átúszó óriáskígyókról és számos egyébről – mint a földi paradicsomról.²²⁹ Ezek a csodák azonban a 15. században is lebilincseltek az olvasót, a könyv óriási hatást gyakorolt a korabeli gondolkodásra. Szövegéről számos kéziratos másolat készült, s 1480-83 táján nyomtatásban is megjelent.²³⁰ Jelentőségét mindennél jobban bizonyítja, hogy az *Imago Mundi* volt Kolumbusz Kristóf egyik kedvenc olvasmánya, amelynek a birtokában lévő példányát – a sok száz széljegyzetből ítélve – alaposan elolvasta és végiggondolta. Akkurátus jegyzeteit a kötet minden oldalán megtalálhatjuk: figyelmét éppúgy lekötötte a földi paradicsom helyének megjelölése, mint Európa országai vagy India fentebb taglalt csodáinak ismertetése.²³¹ Az *Imago Mundi* egyik bekezdése Kolumbusz olvasatában hatalmas jelentőségre tett szert. A bíboros Arisztotelészre hivatkozva kijelentette, hogy Hispánia nyugati partjai és Kelet-India között kicsi a tenger, amelyen Seneca szerint jó széllel néhány nap alatt át lehet kelni. Kolumbusz margóra írt jegyzete röviden megismételte a számára oly fontos megállapítást: Hispánia és India között egy kicsi tenger található, néhány nap alatt át lehet rajta kelni.²³² Kolumbusz olvasással összekötött töprengéseinek világtörténelmi következményei közismertek, d'Ailly bíboros Kolumbusz intellektuális fejlődésében játszott szerepéről ellenben csak kevesek tudnak. Talán túlzás az a cím, amellyel az *Imago Mundi* kiadó Edmund Buron látta el Pierre d'Aillyt – „Amerika spirituális apja” –, az azonban tény, hogy geográfiai munkája jelentős lökést adott Kolumbusz úttörő vállalkozásához.²³³

²²⁷ „Oritur a Germanicis iugis et occidentalibus partibus barbarorum pergens contra orientem.” – BURON, E.: *Ymago Mundi* 484. skk.

²²⁸ BURON, E.: *Ymago Mundi* 315. skk.

²²⁹ „De Mirabilibus Indie”: „sunt ibi Macrobiei... qui bellant contra griffes”, „alii qui canina capita habent”, „scenopes qui ciclopes dicunt”, „sunt etiam ibi serpentes tam magni ut ceruos devorent et ipsum oceanum transeant.” – BURON, E.: *Ymago Mundi* 266. skk.; „De fluviis Paradisi” – uo. 468. skk.

²³⁰ Az ismert kéziratok felsorolását lásd: BOUDET, J-P.: *Un prélat* 139., 42. jegyz.; hiányos szöveggel ugyan, de megvolt Fillastre bíboros könyvtárában is: Reims, BM 1320.; JEUDY, C.: *La bibliothèque* 278.

²³¹ „Paradisus terrestris ibi est.” – BURON, E.: *Ymago Mundi*, a 7. fejezet mellé írt annotációban.

²³² BURON, E.: *Ymago Mundi* 211.

²³³ BOUDET, J-P.: *Un prélat* 139.

Fillastre bíboros, aki d'Aillyhez hasonlóan szenvedélyes érdeklődést tanúsított a geográfia iránt, Pomponius Mela *Cosmographiájához* készített bevezetést és kommentárokat.²³⁴ Műve terjedelme ugyan elmarad bíborostársáé mellett, sőt, forma szerint nem is önálló alkotás, Mela munkája nélkül látszólag funkciótlan, valójában azonban egy művelt, problémaérzékeny tudós számos eredeti gondolatot felvető, modern értekezése – több szempontból modernebb, mint az *Imago Mundi*. A viszonylag rövid szöveg Mela *Cosmographiájának* szerkezetét követve áttekinti, értékeli, pontosítja, vagy épp vitatja annak megállapításait. Fontos újdonság, hogy d'Ailly művétől eltérően itt már szerepelnek az aktuális földrajzi helyzetet tükröző adatok is: a szerző a török birodalomról éppúgy említést tett, mint Oroszországról, Lengyelországról vagy Norvégiáról.²³⁵ Fillastre *Introductiója* nem került meg a kor geográfiájának új felfedezéseit, de a kényes kérdéseit sem: Lakott-e az egész föld? Mi a helyzet az antipódus – ellenlábás – vidéken élőkkel? Körbeveszi-e az óceán az egész földet?²³⁶ Következtetései sok esetben gyakorlatiasak: Pierre d'Aillyhez hasonlóan ő is úgy gondolta, lehet nyugatról keletre hajózni.²³⁷ Állítása alátámasztására minden lehetséges érvet felsorakoztatott, még a Kanári-szigetek felfedezésének hírért is.²³⁸ Fillastre megengedhetőnek tartotta Afrika déli körbehajózását is, érvei közt ez esetben a szentírástól Meláig számos szerző munkája szóba került.²³⁹ Az *Introductio*, amelynek megírásához Fillastre bíboros aktuális híreket hasznosított, térképet használt, ütköztette a geográfusok nézeteit, fontos lépést jelentett egy új geográfusi attitűd, az önálló gondolkodás felé.²⁴⁰

²³⁴ Szövege több kéziratban, két szövegváltozatban maradt fenn. Fillastre bíboros saját példánya: Reims, BM 1321.; további kéziratok: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Archivio di San Pietro, H 31. (Orsini bíborosé); Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, XCI inf. 7. (a montepulcanói ferences konventé), leírása: *Firenze e la scoperta dell'America* nr. 58. Kiadása: GAUTIER DALCHÉ, P.: *L'oeuvre géographique* 345-372.; MARCOTTE, D.: *Humanisme et culture géographique* 319-338.

²³⁵ „Et in ista Asya est Turquia que olim non nominabatur sic, et hodie est imperium Turcorum quod fuit regnum Asye minoris...” – Guillelmi Filliastri *Introductio* in Pomponii Melae *Cosmographiam* 24.185.; „in istis sunt qui hodie dicuntur Rutheni in Rossya” – uo. 28.205.; „Et iste sinus diuidit germaniam a Noruegia quam ponit de Germania” – uo. 34.237.; MARCOTTE, D.: *Humanisme et culture géographique* 334. 335.

²³⁶ Guillelmi Filliastri *Introductio* 6-18.; MARCOTTE, D.: *Humanisme et culture géographique* 330-333.

²³⁷ „Inde est quod dicunt quidem posse nauigari ab occidente in orientem...” – Guillelmi Filliastri *Introductio* 14.135.; MARCOTTE, D.: *Humanisme et culture géographique* 332.

²³⁸ Guillelmi Filliastri *Introductio* 18.155.; MARCOTTE, D.: *Humanisme et culture géographique* 333.

²³⁹ Guillelmi Filliastri *Introductio* 42-46. MARCOTTE, D.: *Humanisme et culture géographique* 337.

²⁴⁰ A munkát részletesen elemzi: GAUTIER DALCHÉ, P.: *L'oeuvre géographique*.

A trecento humanistáinak első próbálkozásaitól egy egész évszázadnak kellett elteltie, mire megszülett az első olyan geográfiai összegzés, amelynek szerzője az antik auktorok mellett már bátran hasznosította saját kora ismereteit is. A szerző, Aeneas Sylvius Piccolomini a konstanzi zsinat kezdetén még gyermek volt, egyházi karrierje és nemzetközi ismertsége azonban neki is egy zsinaton kezdődött. Aeneas Sylvius a Siena közelében fekvő Corsignanóban, a mai Pienzában született, firenzei, majd sienai tanulmányok után Domenico Capranica fermói püspök kíséretében került az 1432-ben megnyílt bázeli zsinat nemzetközi forgatagába. Bázelen befolyásos támogatókra és egyre jelentősebb megbízásokra tett szert. Innen indult V. Félix pápa megbízottjaként a német birodalmi gyűlésre, ahol 1443 januárjában támogatói ajánlására III. Frigyes birodalmi kancelláriájának jegyzője lett. 1446-ban szentelték pappá, a következő évben trieszti, újabb két év elteltével sienai püspökké választották. Amikor 1458-ban II. Piusz néven a pápai méltóságba emelkedett, már nem csak Itáliában, de Európa-szerte ismerték és elismerték, mint humanista író és költőt.²⁴¹

Hírnevét nem tudományos, hanem meglehetősen frivol költeményekkel illetve egy regénnyel alapozta meg: ő írta a késő-középkori európai szépirodalom egyik legismertebb szerelmes regényét, a *Historia de Eurialo et Lucretia*, vagy másképpen *De duobus amantibus historia* címen széles körben olvasott széphistóriát.²⁴² Euryalus és Lucretia történetét ma már kevesen ismerik, annál nagyobb becsben tartja az utókor Aeneas Sylvius egyéb, alapvetően történeti-földrajzi tárgyú műveit. Minden műfajban jelentőset alkotott: levelei, a gyermek V. László királynak ajánlott nevelési traktátusa, Csehországról illetve Ausztriáról írt történeti munkái, vagy legismertebb műve, a *Commentarii* címen ismertté vált önéletírása egyaránt remek olvasmányok és egyúttal fontos és pontos kordokumentumok.²⁴³ Szerzőjük földrajzi

²⁴¹ Életére lásd elsősorban: GIOACCHINO PAPARELLI: *Enea Silvio Piccolomini. L'umanesimo sul soglio di Pietro*. Longo Editore, Ravenna, 1978.

²⁴² Euryalus és Lucretia históriája valós eseményt mesél el: egy sienai szépasszony és a császárkoronázásra tartó kíséret egyik prominens tagjának végzetes szerelmét. – *Aeneae Sylvi de duobus amantibus historia*. Recensevit, illustravit, emendavit Iosephus I. Dévay. Budapest, 1904.; Magyar fordítása: *Aeneas Sylviusnak a két szerelmesről szóló története, és annak válogatott levelei*. Latinból fordította Dévay József. Budapest, 1917.; a regény történeti alapjának áttekintése: CSUKOVITS ENIKŐ: *I due amanti (Il Re Sigismondo e la sua corte a Siena)*. In: *Miscellanea di studi in onore di Mária Farkas*. A cura di Andrea Kollár. Szeged, 2006. 295-300.

²⁴³ RUDOLF WOLKAN: *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*. I-IV. Wien, 1908-1918. (Fontes rerum Austriacarum); AENEAS SYLVIVUS DE PICCOLOMINI: *Historia Austriacalis. Österreichische Geschichte*. Herausgegeben von Jürgen Sarnowsky. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2005. (Freiherr vom

érdeklődését, újszerű geográfiai látásmódját minden munkájában tettenérhetjük, a legnyilvánvalóbban azonban természetesen *Cosmographia* címen ismertté vált, eleve történeti-földrajzi összefoglalónak szánt, kiemelkedő jelentőségű művében.

Aeneas Sylvius – 1461-ben, már pápaként – először Ázsia leírását készítette el. Földleírásának második, Európa ismertetését tartalmazó részén haláláig dolgozott – a szerkezet, a stílus ugyan több helyen is jelzi, hogy a végső tisztázásra már nem maradt elég ideje, az elkészült mű azonban így is teljes értékű. A *De Asia* először 1477-ben, Velencében jelent meg nyomtatásban, a *De Europa* első nyomtatott kiadása 1490-ből maradt fenn; a két részt közös kiadásban, *Cosmographia* címen először a 16. század elején adták ki.²⁴⁴ Írói és tudósi ars poeticáját maga fogalmazta meg műve előszavában: elsősorban saját korának említésre méltó eseményeiről kívánt beszámolni, azok helyszíne szerint rendezve mondanivalóját. A történetek helyének leírása, az ott élő népek ismertetése e rendszerben elsősorban arra szolgált, hogy segítse az olvasót az események megértésében.²⁴⁵

Stein Gedächtnisausgabe Bd. 44.); AENEAS SILVIUS PICCOLOMINI: *Historia Bohemica*. Herausgegeben von Joseph Hejnic und Hans Rothe. Band 1. Historisch-kritische Ausgabe des lateinischen Textes. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2005. (Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Neue Folge 20.1.); *Pii II Commentarii Rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt*. Ad codicum fidem nunc primum editi ab Adriano van Heck. Vol. I-II. Città del Vaticano, 1984. (Studi e testi 312. 313.), magyar fordítása: *II. Piusz pápa feljegyzései*. Fordította Bellus Ibolya – Boronkai Iván. I-II. Balassi Kiadó, Budapest, 2001. (Történelmi források II.)

²⁴⁴ Korszerű kritikai kiadása jelenleg még csak az Európának van: *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa*. Edidit commentarioque instruxit Adrianus van Heck. Città del Vaticano, 2001. (Studi e testi 398.); a 16. század elejétől kezdve számos kiadásban megjelent. Első, 1509-es egyesített párizsi kiadásának címe: *Cosmographia Pii papae in Asiae et Europae eleganti descriptione. Asia Historias rerum ubique gestarum locorumque descriptione complectitur. Europa temporum authoris varias continet historias*. Keletkezésére, kézirataira, szerkezetére lásd: NICOLA CASELLA: *Pio II tra geografia e storia: la „Cosmographia”*. Archivio della Società romana di Storia patria. Vol. XCV, XXVI della terza serie (1972) 35-112.; tartalmára lásd még BARBARA BALDI: *Geografia, storia e politica nel De Europa di Enee Silvio Piccolomini*. In: *Pio II umanista Europeo. Atti del XVII Convegno Internazionale* (Chianciano–Pienza 18-21 luglio 2005). A cura di Luisa Secchi Tarugi. Franco Cesati Editore, Firenze, 2007. 199-215.

²⁴⁵ Az így kialakított rendszer miatt az elkészült munka mai szemmel nézve inkább egyféle sajátos földrajzi lexikon, mint történeti mű. Mivel országoként, vagy tájanként adta elő a történeteket, egy-egy jelentősebb eseményt – például a kor török háborúit – a helyszínek szerint szétaprózva, gyakran egymástól távoli fejezetekben mesélte el. Ha valaki Aeneas Sylvius elbeszélése alapján kívánta rekonstruálni a történeteket, nem biztos, hogy sikerült megfelelő kronológiai rendbe szednie a kigyűjtött információkat, mint ahogy azt jól

A *De Asia* Kisáziától kezdve, földrajzi tájegységek szerint haladva mesélte el az antikvitás újragondolt, felfrissített ismeretanyagát. Európája Magyarország leírásával vette kezdetét. Ez a Magyarország már nem azonos Pannóniával: Aeneas Sylvius pontosan tisztában volt az egykori római provincia és a részben annak helyén elterülő Magyar Királyság közti földrajzi különbségekre. Leírásának ugyan szinte minden mondatában támaszkodott valamelyik klasszikus szerzőre,²⁴⁶ a szöveg összességében mégis az aktuális helyzetről és eseményekről tudósított: a Zsigmond király uralmától Mátyás trónrajutásáig terjedő időszak történéseiről és azok helyszínéről.²⁴⁷ A *De Europa* régióként haladt, sajátos köröket rajzolva egy képzeletbeli térképre. Előbb Kelet-Európát írta le: Magyarország, majd a román fejedelemségek ismertetése után rátért a balkáni helyzetre, főként a török terjeszkedés részletes taglalására. Innen Isztria felé kanyarodott vissza az osztrák tartományokhoz, majd északkeletnek fordulva Lengyelország és szomszédai kerültek sorra. Ezután esett szó a német tartományokról és Skandináviáról, Németalföldről és Franciaországról. A nyugat-európai országok ismertetését Anglia és Skócia, végül az Ibériai-félsziget országai, Hispánia és Portugália áttekintése zárta. Szülőföldjéről, Itáliáról külön – mintegy a geográfiai sorból kiemelve – és rendkívül részletesen szólt.²⁴⁸ Genovától indulva, tartományonként ismertette mindazt, amit említésre méltónak ítélt – így Sienánál nem csupán azt tartotta fontosnak megemlíteni, hogy egykor Etruriához tartozott, de azt is, hogy ő maga is onnan származott.²⁴⁹

Aeneas Sylvius Piccolomini úttörő munkásságának a kortársak és a kései utókor tudósai egyaránt elismeréssel adóztak. „Itálián kívül hol akadhatott példa a XV. század közepe táján a földrajzi, a statisztikai és a történeti érdeklődésnek olyan társulására, mint Aeneas Sylviusban? Hol akadhatott olyan egyenletesen kialakult előadótehetség? Nem csak tulajdonképpen kozmográfiai főművében, hanem leveleiben és kommentárjaiban is egyforma remekléssel írja le Aeneas Sylvius a tájakat, a városokat, a szokásokat, a kézművességet és a jövedelmeket, a politikai állapotokat és alkotmányokat. [...] Az emberek ezrei látták azt, amit ő és tudták legalább részleteiben azt, amit ő tudott, de semmi sem ösztökélte őket arra, hogy

példázza Thuróczy János krónikája, amelynek vezérfonalául a szerző a *Cosmographiát* választotta. MÁLYUSZ ELEMÉR: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest, 1967. (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) 125.

²⁴⁶ Forrásait lásd Adrianus van Heck alapos lábjegyzeteiben.

²⁴⁷ *Enee Silvii De Europa* I-II. 75-1210. (27-57.)

²⁴⁸ „Ultimis Europe finibus peragratiss et quantum propositi nostri fuit septentrione decurso in patriam tandem reuersos, nouitates Italie cum iam referende occurrant, ab ea nimium urbe incipiendum esse arbitror, cuius creberrimas mutationes et Oriens simul et Occidens admiratur.” – XLVIII. 6193. (190.)

²⁴⁹ *Enee Silvii De Europa* LV. 7446. (223.)

képet rajzoljanak róla és nem volt tudatuk arról, hogy a világnak szüksége van olyan képekre.” – ragadta meg Aeneas Sylvius újszerűségének lényegét a reneszánsz Itália 19. századi szerelmese, Jacob Burckhardt.²⁵⁰ Valóban, ami még nem sikerült Petrarcának és Boccacciónak, Pierre d’Ailly és Guillaume Fillastre bíborosoknak, sikerült II. Piusz pápának. Aeneas Sylvius munkái elkészítésénél könnyedén, természetesen és bátran hasznosította sokirányú tudását-tehetségét: kiemelkedő humanista műveltségét, utazásai során szerzett gazdag és széleskörű gyakorlati ismeretanyagát, kormányzati-politikai ismereteit, a táji szépségre különösen fogékony esztétikai érzéket és bravúros íráskészségét. Csak ezeknek a képességeknek és ismereteknek együttes megléte tette lehetővé, hogy túllépve az előző generációk nehézkes és múltba ragadt tudásán és felfogásán, a modern és antik geográfiát szintetizáló írásaival új korszakot nyisson a földrajztudomány művelésében.

A *Cosmographia* óriási hatást gyakorolt az európai geográfiai műveltségre, gondolkodásra. Elterjedésében nagy szerepet játszott a kor jelentős találmánya, a könyvnyomtatás, de szövegét már kinyomtatása előtt, kéziratban is sokan olvasták.²⁵¹ Az a mű volt, amelyet nem csak olvastak, de forrásként is sokan hasznosítottak. Európa-szerte krónikások tucatjainak szolgált forrásbázisként: a kortárs magyar krónikás, Thuróczy János krónikájának vázát éppúgy e munka biztosította,²⁵² mint Hartmann Schedel 1493-ban nyomtatott, népszerű *Világkrónikájának* alapját.²⁵³ A *Cosmographia* nem hiányzott Kolumbusz Kristóf könyvtárából sem: az *Imago Mundi*, Mandeville és Marco Polo útleírása mellett Aeneas Sylvius Piccolomini geográfiája is hozzájárult ahhoz, hogy legnevesebb

²⁵⁰ BURCKHARDT, J.: *A reneszánsz Itáliában* 173.

²⁵¹ Feltehetően Magyarországon is sokkal jobban ismerték, mint ahogy arra adattal rendelkezünk. Jelenleg egy olyan példányról van csupán tudomásunk, amely a 16. század elején magyar *possessor*, név szerint Gosztonyi János esztergomi érkanonok birtokában volt – a jelenleg Győrben őrzött kötet Pius *Historia Bohemica* című műve mellett az Ázsiáról írt rész 1477-es velencei kiadását tartalmazza. CSAPODI CS. – CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Bibliotheca Hungarica* I. 1578. sz.; Pius pápa II: *Historia Bohemica*. Roma, 1475. Nyomtatott, uő: *Historia rerum ubique gestarum...* Pars I. Asia. Venezia, 1477. Nyomtatott. Possessor: „Jo Gosthon Custos Strigoniensis perlegit Prage feliciter sub famulatu et clientela Reverendissimi Domini Georgii (Szatmári) Episcopi Waradiensis... 1502.” – Lásd HOFFMANN EDITH: *Régi magyar bibliofilek*. Az előszót és az új jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette: Wehli Tünde. Budapest, 1992. 269.

²⁵² MÁLYUSZ E.: *A Thuróczy-krónika* 110-130.; KULCSÁR P.: *Bonfini* 11. skk.

²⁵³ Jelenleg legalább 800 latin és 400 német kiadását őrzik különböző gyűjteményekben, Magyarországon 20 közgyűjtemény rendelkezik példánnyal. Német nyelvű hasonmás kiadása: HARTMANN SCHEDEL: *Weltchronik. Kolorierte Gesamtausgabe von 1493*. Einleitung und Kommentar von Stephan Füssel. Weltbild, 2004.

olvasójuk a Santa Maria fedélzetén elindult világtörténelmi jelentőségű útjára.²⁵⁴ A *Cosmographia* magában foglalta mindazt, amit a művelt európai a 15. század második felében az ismert világról tudott. Az ismeretlen világ megismerése csak ezután kezdődött.

²⁵⁴ DELUMEAU, J.: *A paradicsom* 70. 72.; BROU, N.: *La géographie de la renaissance* 18.

II. LÉPÉSEK MAGYARORSZÁG MEGISMERÉSÉNEK ÚTJÁN

Pogány magyarok – keresztény magyarok / Magyarok Európa útjain / Magyarország és szomszédai / Követek és útutazók / A félelem irodalma / Magyarország geográfiájának úttörői

Pietro Ranzano lucerai püspök 1487-ben Ferdinánd nápolyi király követeként érkezett Mátyás király udvarába, és a királyi pár felkérésére 1489-90 közt írta meg *A magyarok történetének rövid foglalata* című művét.²⁵⁵ Habár a még otthon, Itáliában írt főművében, az *Annales omnium temporum*ban (*Minden idők évkönyvei*) is több magyar vonatkozású részlet olvasható,²⁵⁶ Magyarországra érkezve hamar szembesült addigi ismeretei csekély voltával. A királyhoz intézett ajánlása szerint az *Annales*ből, „amely az összes országokra kiterjed, amelyek az emberi nem özönvíz utáni sokasodásától egészen századunkig mindinkább híresek és nevesek voltak, csak a te királtságodat hagytam ki, nem azért, mintha restelltem volna megemlékezni róla, hanem az volt az akadály, hogy Itáliában egyetlen olyan embert sem találtam, akinek a tanítása révén az említett dolgokról igaz és pontos ismeretem lehetne.”²⁵⁷ A nápolyi király követe feltehetőleg igazat mondott: szülőhazájában sem szóban, sem írásban nem jutott hozzá a munkájához szükséges magyar vonatkozású adatokhoz. Ransanus eredménytelen kutatása ellenére természetesen léteztek ilyen adatok – például Aeneas Sylvius Piccolomini kéziratban már terjedő műveiben –, megszerzésük, felkutatásuk azonban a kor viszonyai közt valóban nem volt könnyű, sőt, gyakran nem is volt lehetséges. Ransanus a szicíliai Palermóban született, Firenzében és Perugiában tanult, élete jelentős részében Szicíliában illetve Nápolyban élt – Magyarországról jövő utazóval, magyar vonatkozásokat

²⁵⁵ PETRUS RANSANUS: *Epithoma rerum Hungararum*. Curam gerebat Petrus Kulcsár. Budapest, 1977.; magyarul: PETRUS RANSANUS: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Közreadja Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Budapest, 1985.; illetve Kulcsár Péter fordításában: PETRUS RANSANUS: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Osiris, Budapest, 1999. (Milleniumi magyar történelem. Források)

²⁵⁶ Pl. Hunyadi János életrajza. Lásd RANSANUS, P.: *Epithoma* 33-36.; RANSANUS, P.: *A magyarok történetének* (1999.) 166-169.

²⁵⁷ „Opere nanque illo meo, cuius memini et memoravi, quae pertinere sunt visa ad regna paene omnia, quae a multiplicatione generis humani post diluvium ad hucusque saeculum magis in orbe clara magisque celebrata fuere, solum praetermiseram regnum hoc tuum non plane, quod illud describere me piguerit, fuit autem mihi impedimento, quod nunquam fui in Italia nactus hominem quo docente rerum, de quibus loquor, veram atque exactam potuissem habere noticiam.” – RANSANUS, P.: *Epithoma* 28.

tartalmazó irodalommal csak e helyszíneken találkozhatott.²⁵⁸ Számára egy 12. vagy 13. századi német krónikás munkája éppúgy elérhetetlennek számított, mint egy 14. századi francia regény, vagy egy velencei követjelentés, bármennyire értékes információkat foglaltak is magukba.

Napjaink történésze generációk kutatómunkájának köszönhetően – Ransanustól eltérően – akár a fennmaradt források teljességéhez is hozzáférhet, s a lehetőségek bősége könnyen tévútra is vezetheti. A jelenleg ismert forrásanyag ugyanis korántsem azonos azzal, amely a középkor különböző időszakaiban meghatározta Nyugat-Európa magyar tárgyú tudását. Egyrészt ugyanis a megmaradás szeszélye korántsem biztos, hogy a legértékesebb műveknek kedvezett, másrészt az is gyakran előfordult, hogy a fennmaradt, és a történészek által – méltán – kitüntetett figyelemben részesített értékes művet, műveket a kortársak nem, vagy alig ismerték, szövegüket csak az utókor olvashatta.²⁵⁹ A ma rendelkezésünkre álló források egyszerű számbavételével tehát még nem ismerhetjük meg a középkor tudását, de más lehetőség híján csak e források alapján ismerhetjük meg e tudás elemeit, továbbá azt, melyek voltak, melyek lehettek a legfontosabb mozzanatainak a folyamatnak, amelynek során a középkori Nyugat-Európa ismereteket szerzett és véleményt alkotott a magyarokról és országokról.

²⁵⁸ Az 1450-1460-as években a domonkos rend szicíliai tartományfőnöke volt, az 1460-as évek végén került I. Ferdinánd király nápolyi udvarába. Az *Annalest* 1458 körül kezdte írni, és a nápolyi-magyar diplomáciai kapcsolatok (amelyek révén feltehetőleg érdemi információk jutottak el Magyarországról az Aragón-udvarba) Mátyás és Beatrix házasságához vezető felélénküléséig már a mű jelentős részét megírta. Személyére, munkásságára a későbbiekben még visszatérünk. Életére elsősorban: BRUNO FIGLIUOLO: *L'umanistae teologo palermitano Pietro Ranzano (1426/27-1492/93)*. In: Uő: *La cultura a Napoli nel secolo Quattrocento. Ritratti di protagonisti*. Forum, Udine, 1997. 87-276.; rövid magyar életrajz: KRISTÓ GYULA: *Magyar historiográfia I Történetírás a középkori Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2002. 114-115.

²⁵⁹ Így például Freisingi Ottó híres munkájának, a *Gesta Frideric*inek a 12. századból öt kézírata maradt fenn, azt követően azonban a 13-14. századból egy sem, úgy tűnik, megfeledkeztek róla. A 15. században azonban újra felfedezték (e századból jelenleg kilenc ismert kézírata is van), így került vissza az európai köztudatba. A kérdésről lásd GUENÉE, B.: *Histoire et culture historique* 248. skk., Freisingi Ottó példája uo. 273. A jelen munka III. fejezetében további példák szerepelnek a csak az utókor számára hozzáférhető művekből. Ottó püspök munkásságát a 19-20. századi, elsősorban német historiográfia a középkori történetírás egyik csúcsteljesítményének tartja, elsősorban elméleti megalapozottsága miatt. Erről pl. HERBERT GRUNDMANN: *Geschichtsschreibung im Mittelalter: Gattungen – Epochen – Eigenart*. 4. Aufl. Vandenhoeck-Reihe, Göttingen, 1987. 60.; HEINZ QUIRIN: *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte*. 4. Aufl. Steiner, Stuttgart, 1985. 62.

1. Pogány magyarok – keresztény magyarok

A magyarok a kalandozó hadjáratokkal jelentek meg Európában és egyúttal az európai irodalomban. A magyar történetírás által eufemisztikusan kalandozásoknak nevezett hadjáratok a 800-as évek utolsó évtizedeiben indultak, és Nyugat-Európa területén a 955-ös augsburgi vereségig, a Balkán-félszigeten egészen 970-ig rendszeresen ismétlődtek. A hadjáratokat átélő, arról híreket halló, a következő magyar támadástól rettegő vidékek krónikásai természetesen beszámoltak ezekről a hadjáratokról: a mai Franciaország, Belgium, Olaszország, Svájc és különösen Németország egymástól sok száz kilométernyi távolságra fekvő kolostorainak évkönyveibe a kalandozások évtizedeiben több hosszabb-rövidebb, a magyarokról és tetteikről tudósító bejegyzés került.²⁶⁰ A „korábban ismeretlen ellenségek”, a magyarok első említése egy 862-es évhez bejegyzett dán hadjáráshoz kapcsolódóan maradt fenn.²⁶¹ Nem ez az egyetlen olyan korabeli feljegyzés, ahol együtt – sőt, olykor összemosva – szerepeltek a 9. században különböző irányból Európára törő „barbár” népek, arra is találni példát, hogy a magyarokat a szaracénokkal azonosították.²⁶² A kontinens népeit ezekben az évtizedekben rettegésben tartó normannok, szaracénok és magyarok összekeverése azonban nem vált általános gyakorlattá: a magyarok keletről érkeztek, így kategorizálásukhoz alapvetően ebből a körülményből kiindulva kerestek azonosítási pontokat a korabeli írástudók.

²⁶⁰ A forrásrészeket eredeti nyelven közreadó CFH mellett a korszak forrásai több magyar nyelvű kiadásban is megjelentek: *A magyar honfoglalás kútfoi*. Szerk.: PAULER GYULA – SZILÁGYI SÁNDOR. Budapest, 1900. (Reprint: 1995.); *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Sajtó alá rendezte: Györffy György. Budapest, 1986.³; *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.); a kalandozásokról és annak forrásairól lásd még: GOMBOS F. ALBIN: *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898-904)*. Hadtörténelmi Közlemények 28 (1927) 429-519. A kalandozások újabb irodalmának számbavételével: TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *A honfoglalás előtti magyar kalandozások*. Hadtörténelmi Közlemények 109 (1996) 3-34.

²⁶¹ „Dani magnam partem regni Hludowici regis Germaniae... predantur, sed et hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem populantur.” – CFH I. 111.; *A honfoglalás korának* 184. A magyarok korabeli értékelésére elsősorban lásd: GYÖRFFY GYÖRGY: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Balassi Kiadó, Budapest, 1993. 48-49., 129-130.; SZÜCS JENŐ: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Szeged, 1992. (Magyar Őstörténeti Könyvtár) 107-111.; illetve legújabban: KÖRMENDI TAMÁS: *A magyarság ábrázolása a nyugat-európai elbeszélő forrásokban a 13. század végén*. Korall 10 (2009) 30-46.

²⁶² Hugo Flaviciensisnél pl. „Ungri id est Saraceni” – CFH II. 1201.

Regino, a lotharingiai prümi monostor egykori apátja volt az első a keresztény Nyugaton, aki 908-ban Trierben befejezett Világkrónikájában nemcsak bővebben adott hírt egy „korábbi nemzedékek által hallomásból sem ismert, név szerint is ismeretlen” nép, a magyarság feltűnéséről „a pannoniaiak és avarok pusztaságain”, de egyúttal arra is kísérletet tett, hogy elhelyezze a jövevényeket a kereszténység történeti-geográfiai világtérképén.²⁶³ Regino tudomása szerint a magyarok a szkíta tartományokból jöttek elő, s ezzel a kijelentéssel egyúttal az ismeretlen – személyesen sosem látott – nép bemutatásához is megtalálta a megfelelő ismeretanyagot: a klasszikus szerzőknek az ókori szkítákról készített leírásait. A prümi apát részletes, a magyarok szokásait taglaló érzékletes mondatai többségükben régi toposzok, főként a 3. századi római történetíró, Justinus Regino korában közismert kivonatából származnak,²⁶⁴ a magyarok ugyancsak Reginónál felbukkant borzasztó szokása pedig, mely szerint „nyers hússal táplálkoznak, vért isznak, az elfogott emberek szívét mintegy orvosság gyanánt lenyelik”,²⁶⁵ Sevillai Izidor *Etymológiájának* szkíta-képére vezethető vissza.²⁶⁶

Regino határozott különbséget tett a magyarok és az avarok között, a kor egyes szerzői azonban az avarokkal, illetve a hunokkal azonosították a Kárpát-medencébe költöző, onnan Európa más vidékeire rontó magyarokat. A fuldai monostor évkönyveiben „magyaroknak nevezett avarok” szerepelnek,²⁶⁷ a vele egykorú *Annales Alamannici* lapjain a magyarokról írva „a hunok népe” kifejezés olvasható.²⁶⁸ A 10-11. században még csak alkalmilag, bizonytalanul felbukkanó hun-magyar azonosítás oda-vissza működött: nem csupán a magyarokat nevezték hunnak, de a 10. századtól az is előfordult, hogy a hunokat illették *Ungari*, *Hungari* névvel, Attila fejedelem pedig a 10. század elején, Itáliában készült

²⁶³ Mint ahogy azt Szűcs Jenő megállapította: SZÜCS J.: *A magyar nemzeti tudat* 107.; „retro ante seculis ideo inaudita quia nec nominata” – CFH III. 2038-2039.

²⁶⁴ SZÜCS J.: *A magyar nemzeti tudat* 107.; KÖRMENDI T.: *A magyarság ábrázolása* 34.; Justinus művének magyar nyelvű kiadása: *Világkrónika a kezdetektől Augustusig (Fülöp királynak és utódainak története)*. Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből. Ford. Horváth János, Borzsák István utószavával. Helikon Kiadó, Budapest, 1992.

²⁶⁵ „Carnibus siquidem, ut fama est, crudis vescuntur, sanguinem bibunt, corda hominum, quos capiunt, particulatim dividentes veluti pro remedio devorant” – CFH III. 2039.

²⁶⁶ ECKHARDT SÁNDOR: *A magyar kannibálizmus meséje*. Erdélyi Múzeum Új folyam 1 (1930) 90.; KÖRMENDI T.: *A magyarság ábrázolása* 35.

²⁶⁷ „Pacem... cum Avaris, qui dicuntur Ungari” – CFH I. 132.

²⁶⁸ „Gens Hunnorum” – CFH I. 91.

hagiográfiai munka, a *Vita S. Geminiani* szerint magyar király volt.²⁶⁹ Míg az avar-magyar azonosítás átmenetinek bizonyult,²⁷⁰ a hun-magyar azonosság gondolata a következő évszázadokban mind nyugaton, mind Magyarországon látványos sikert ért el; időről időre aktualizálódott, és folyamatosan új elemekkel gazdagodott.²⁷¹

Pogány és kegyetlen – alapvetően ez az a két jelző, amellyel a kortársak a magyarokat a leggyakrabban minősítették. Regino a „magyarok féktelen és minden fenevadnál kegyetlenebb népéről”,²⁷² Folcuin lobbes-i apát „a magyarok kegyetlen és oly vad” népéről írt, „amelyhez hasonlót a mi vidékünk sohasem látott”.²⁷³ A magyarokról közvetett és közvetlen információkat egyaránt főként a kalandozó hadjáratoknak köszönhetően szerző történetírók a honfoglalást is mintegy a kalandozások szemüvegén keresztül szemléltek. A „pogány”, „barbár”, „bárdolatlan” magyarok megítélése csak az ezredfordulón, a kereszténység felvételével változott meg, akkor azonban gyökeresen.

A keresztény Európa megváltozott szemléletét a legpontosabban az ezredév legismertebb krónikása, a burgundiai francia szerzetes, Rodulf Glaber öntötte szavakba: „És végül maga a magyar nép is, annyi gyalázatos tett elkövetése után, a [más] népeknek okozott annyi csapást követően királyával együtt a katolikus hitre tért, így a [nép], amely megszokta korábban, hogy mások vagyontárgyait kegyetlenül elragadja, jó szívvel adja Krisztusért saját tulajdonait.”²⁷⁴ A magyar fenyegetés megszűnését láthatóan hálával fogadták Európa írástudói: a keresztény magyar állam megalapítójáról, I. (Szent) István királyról 1526-ig

²⁶⁹ „ab Ungarorum rege Attila” – CFH III. 2419. A 10-12. századi hun-magyar azonosításokat lásd GYÖRFFY GY.: *Krónikáink* 129-130.

²⁷⁰ A feledésbe merült magyar-avar azonosítás felelevenítésével született az 1970-es években László Gyula nagy vitát kiváltó elmélete: LÁSZLÓ GYULA: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest, 1978.

²⁷¹ A kérdés máig legjobb áttekintése: ECKHARDT SÁNDOR: *Attila a mondában*. In: Németh Gyula (szerk.): *Attila és hunjai*. Budapest, 1940. (Reprint: Budapest, 1986.) 143-216.

²⁷² „gens Hungarum (!) ferocissima et omni belua crudelior” – CFH III. 2038-2039.; *A magyar honfoglalás kútfeői* 320-323.; *A magyarok elődeiről* 205-209.; *A honfoglalás forrásai* 194-200.

²⁷³ „saeva Hungrorum gens et qualem numquam terra nostra sensit barbariem” – CFH II. 932-934.; *A honfoglalás forrásai* 228-231.

²⁷⁴ „Ipsa denique Hungrorum gens, post tot patrata flagitia, post tot flagellata gentibus illata, cum suo rege ad catholicam fidem conversa, quae prius consueverat crudeliter rapere aliena, libens inperitur pro Christo propria” – CFH III. 2064-2065.; magyar fordítása: *Államalapítás forrásai* 183-187.

körülbelül ötszáz külföldi krónikás emlékezett meg.²⁷⁵ A „békétlen”, pogány magyarok „békés” kereszténnyé válása olyan fontos eseménynek számított, amely félezer évvel később is helyet kapott a krónikákban, sőt, a róla szóló tudósítások száma évszázadról-évszázadra gyarapodott – nincs még egy békés eseménye a középkori magyar történelemnek, amely ilyen széles körben tett szert ismertségre.

Már az István korában, 1050 előtt szerkesztett ismertebb külföldi munkák száma is eléri a két tucatot, a 11. századiak száma pedig mintegy félszázra tehető.²⁷⁶ Rodulf Glaber, aki Istvánt *rex christianissimus*nak nevezte, különösen nagy tisztelettel írt az első magyar királyról, de hozzá hasonlóan elismerően emlékezett meg személyéről és uralkodásáról a kortárs szerzők közül például Thietmár merseburgi püspök,²⁷⁷ Chabannes-i Adémar,²⁷⁸ a szűkszavú, de megbízható Herimannus Augiensis,²⁷⁹ sőt, még István ellenfelének, II. Konrádnak udvari történetírója, Wipo is.²⁸⁰ Wipo még azzal is egyetértett, hogy a magyar uralkodó nem engedte országán áthaladni a császár zarándoknak álcázott követét, s úgy érezte, Konrád Magyarország elleni támadásával a magyar király „igazságtalanul szenvedett sérelmet”. Konrád császár követének feltartóztatása azért is fontos momentum, mert – ahogy Wipo is megjegyzi – „ez abban az időben [ti. Magyarországon] senki mással nem esett meg az imádkozók rendjéből”. Mint ugyanis több forrásból – köztük Rodulf Glaber, valamint Chabannes-i Adémar említett *Históriájából* is – egyértelműen kitűnik, a kortársak elismerését

²⁷⁵ Gombos F. Albin számítása szerint. GOMBOS F. ALBIN: *Szent István a középkori külföldi történetírásban*. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk: Serédi Jusztinián. Budapest, 1938. 631.

²⁷⁶ GOMBOS A.: *Szent István történetírásban* 631. (az egész tanulmány: 631-674.)

²⁷⁷ „Sohasem hallottam, hogy valaki annyi kíméletet tanúsított volna a legyőzöttek iránt, amiért is Isten győzelemre juttatta ellenségei fölött.” = „Numquam audiui aliquem, qui tatum parceret victis,... sedulam Deus eidem concessit victoriam” – CFH III. 2201-2204., magyar fordításait számba veszi, de a vonatkozó szövegrészt nem közli: *Államalapítás forrásai* 107-114.

²⁷⁸ CFH I. 15-17., magyarul: *Államalapítás forrásai* 163-169.

²⁷⁹ „Ipso anno [1038] Stephanus Ungariorum rex, cum... ecclesias multas et episcopatus construxisset et in regnum suum probis mitissimus operam inpendisset... obiit.” – CFH II. 1143., említi: GOMBOS A.: *Szent István történetírásban* 632.

²⁸⁰ CFH III. 2665-2666., magyarul: *Államalapítás forrásai* 177-182.; II. Konrád háborújára: GOMBOS F. ALBIN: *Szent István háborúja II. Konrád római-német császárral 1030-ban*. In: Emlékkönyv Szent István király 301-324.

István elsősorban a Magyarországon átvezető szentföldi zarándokút megnyitásával, biztosításával, a zarándokok fogadásával nyerte el.²⁸¹

A zarándoklatok tömegessé válása a 10-11. században, épp abban az időben vette kezdetét, amikor a formálódó magyar királyság tagja lett a keresztény államok közösségének. A magyarok kereszténnyé válása komoly hatást gyakorolt a szentföldi zarándoklatok megújulására, fellendülésére. A Krisztus sírjához készülők zarándokok számára korábban nem volt más lehetőség, mint a költséges és kiszámíthatatlan tengeri utazás. A térítés alatt álló, félpogány Magyarország felé kevesen indultak, s akik megkísérelték, számos veszélynek tették ki magukat. Az 1010-es években például egy skót zarándok, Kálmán gyalogszerrel indult útnak abban a hitben, hogy a Duna keresztény országokon folyik keresztül. Bécs közelében azonban elfogták, és mint morva kémet kivégezték.²⁸² István király néhány évvel a később szentté avatott Kálmán mártíromsága után biztonságossá tette a zarándokok magyarországi áthaladását – az újonnan megnyitott szárazföldi út állomásairól egy 1031-1043 között keletkezett itinerárium tudósít.²⁸³

István az országon átvonuló zarándokokat személyesen fogadta, az út során szerzett tapasztalatokról, ismeretekről részletesen kikérdezte, végül bőkezűen megajándékozta őket. István zarándokpártoló tevékenységét hosszan dicsérte Rodolfus Glaber,²⁸⁴ de nem ez az egyetlen ilyen tárgyú adatunk: Chabannes-i Ademar angoulême-i szerzetes krónikája szerint a magyar király fogadta és gazdagon megajándékozta az országon 1026-ban áthaladó Vilmos angoulême-i grófot és kíséretét,²⁸⁵ Berno reichenai apát Istvánhoz írt levelében szintén azért mondott köszönetet a magyar királynak, mert segítette a zarándokokat,²⁸⁶ Azecho worms

²⁸¹ Lásd az I. fejezet vonatkozó részét (73-75. jegyz.). István korának zarándokirodalmát áttekinti GYÖRFFY GY.: *István király* 293–308.

²⁸² Kálmán mártíromságáról lásd GYÖRFFY GY.: *István király* 294., ill. legújabban, a Szent Kálmán-irodalom ismertetésével: KERTÉSZ BALÁZS: *Albert királyról és Szent Kálmán magyarországi tiszteletéről*. Magyar Könyvszemle 127 (2011) 4: 452-461.

²⁸³ Lásd 74. jegyzet. Az itineráriumot egy 12. századból származó szöveg őrizte meg. Azonosítását, datálását az a körülmény biztosította, hogy a leírás szerinti geopolitikai helyzet csak az 1031-1043 közötti időszakban állt fenn, használatára semmiféle támpontunk nincs. Erről részletesebben is írtam: CSUKOVITS E.: *Geográfusok, peregrinusok, tengerészek* 484. skk.

²⁸⁴ Lásd korábban, 75. jegyzet. Szövege: CFH III. 2064-2065. Magyarul: *Államalapítás forrásai* 183-187.

²⁸⁵ CFH I. 15-17. Magyarul: *Államalapítás forrásai* 163-169.

²⁸⁶ *Diplomata Hungariae antiquissima I. (1000-1131)* Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapest, 1992. (=DHA) 112.; magyarul: *Államalapítás forrásai* 147.

püspök pedig hasonló támogatás elnyerése érdekében kért a magyar királyhoz szóló ajánlólevelet.²⁸⁷ A zarándokok irányába megnyilvánuló királyi jóindulat és az értékes adományok elérték a kívánt eredményt, a magyar király jó híre az egész kontinensen elterjedt. A korabeli Európa egyik legbefolyásosabb személyisége, Odilo cluny-i apát Istvánhoz intézett levelében a következőképpen ír erről: „Hogy lelketekben mekkora szenvedély árad az isteni vallás tisztelete iránt, szinte az egész világ hirdeti, hanem leginkább azok tettek tanúságot rólatok, akik az Úr sírjától visszatértek.”²⁸⁸

István király – nem kis részt az Európa különböző vidékeiről érkező zarándokok által széles körben elterjesztett – jó híre visszamenőleg is javított a magyarok megítélésén. A történetírók ettől kezdve a kalandozásokat is bizonyos megértéssel tárgyalták, olyan eseményként, amely – mentségül szólva – még a magyarok megkeresztelkedése előtt történt.²⁸⁹ A magyar földön keresztülutazó szentföldi zarándokokról későbbi források is tudósítanak: így például az Altaichi Évkönyvekben az 1065-ös esztendőnél feljegyezték, hogy „ebben az évben olyan sokaság indult el Jeruzsálembe az Úr sírjához imádkozni, hogy bárki azt hihette volna: a népek egész tömege vonult el”.²⁹⁰ Az évkönyvet író szerzetes által tizenkétezerre becsült sokaság a feljegyzés szerint oda-vissza Magyarországon haladt át, s mivel a szerző semmi ilyesmiről nem tudósít, a zarándokok nagy tömege ellenére minden atrocitás nélkül.²⁹¹

A keresztes hadjáratok megindulásával a zarándok-csoportoknál jóval nagyobb számú, fenyegető sokaság jelent meg Magyarország határainál, és kért bebocsátást az ország területére. A szárazföldi utat választó keresztes hadak több hullámban érték el a magyar határt. Áthaladásuk a lakosság számára folyamatos veszélyhelyzetet, a király és serege

²⁸⁷ DHA I. 108; magyarul: *Államalapítás forrásai* 143-144.

²⁸⁸ „Quantus erga cultum divine religionis affectus vestro redundet in animo, cum pene omnis proclamat mundus, tum maxime hii, qui a dominico tumulo redeunt, habundantissime vobis testimonium ferunt.” – DHA I. 110. Magyarul: *Államalapítás forrásai* 157.

²⁸⁹ „Hungari adhuc pagani”, „Hungari ante baptismum” stb. – a jelenséget említi, a példákat összegyűjti, felsorolja: GOMBOS A.: *Szent István történetírásában* 638.

²⁹⁰ CFH I. 104., magyarul: *Írott források az 1050-1116 közötti magyar történelemről*. Szerk.: Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006. (Szegedi Középkortörténet Könyvtár 22.) 82-84.; az eseményről Hersfeldi Lampert is beszámolt Évkönyveiben. CFH II. 1389-1393., magyarul: *Írott források* 105.

²⁹¹ Az évkönyv szerint a bolgárok „titokban raboltak”, az úzok „nyíltan tomboltak” a zarándokok ellen, a magyarokról ellenben azt állapította meg, hogy „hit nélkül is szolgáltak”. „Expertí enim sumus Ungros sine fide famulantes, Vulgarios occulte rapientes, fugimus Cuzos aperte debachantes” – Uo.

számára pedig komoly katonai kihívást jelentett; a nyugat-európai keresztesek és az immár keresztény magyarok első nagyobb találkozása a magyarok elleni durva atrocitások, a többnyire a keresztesek által kiprovokált összecsapások jegyében telt. A Bouillon Gottfried vezette főszereg előtt öt nagyobb had vonult át – Ninestelen Valter, Amiens-i Remete Péter, Folkmar presbiter, Gottschalk, végül Emicho leiningeni gróf hada –, s mindegyik sereggel sor került fegyveres konfliktusra is. A magyar király, Könyves Kálmán megbirkózott a nehéz feladattal, és sikerrel védte meg az ország javait és lakosságát; a keresztesek körében kialakult, előítéletekkel terhelt magyar-kép kialakulásában azonban vélhetőleg komoly szerepet játszott a fosztogató hadakkal szembeni határozott fellépés, illetve a keresztesek felett aratott magyar győzelmek.²⁹²

Különösen az első keresztes hadjárat egymást követő seregeinek magyarországi átvonulásáról maradt fenn sok, részletgazdag leírás; közülük pártatlansága, magyar vonatkozású információinak megbízhatósága miatt elsősorban Aacheni Albert *Históriája* érdemel figyelmet.²⁹³ Albert személyesen nem vett részt a hadjáraton, információit szemtanúktól szerezte, akiknek elbeszélését igyekezett körültekintően hasznosítani, de még ő sem volt mentes a magyarokkal szembeni előítéletektől: „Végül annyi rengeteg, rosszat sejtető szóbeszéd hatására, hogy miként legyenek óvatosabbak és elővigyázatosabbak a magyarok kegyetlen viselkedésének kifürkészésében, mint egyébként keresztény felebarátaikkal szemben szükséges lenne” – írta például, amikor beszámolt a magyar királyhoz küldött követség összeállításáról.²⁹⁴ Aurai Ekkehard, a keresztesek magyarországi tetteiről beszámoló másik német krónikás már egyenesen azt jegyezte fel, hogy „a német

²⁹² Az eseményeket már Pauler Gyula alapvető munkája ismertette: PAULER GYULA: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. Budapest, 1899. A további összefoglaló művek felsorolásától eltekintek. A források áttekintéséhez lásd pl. BOROSY ANDRÁS – LASZLOVSZKY JÓZSEF: *Magyarország, a Szentföld és a korai keresztes hadjáratok*. In: Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk.: Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 75-90.

²⁹³ CFH I. 34-45., magyarul: *Írott források* 295-314., feldolgozása: VESZPRÉMY LÁSZLÓ: *Magyarország és az első keresztes hadjárat. Aacheni Albert tanúsága*. Hadtörténelmi Közlemények 118 (2005) 501-516., ill. megjelent in UÓ: *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Argumentum Kiadó, 2008. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára) 78-118.; Lásd még: jelen munka I. fejezet, 104. jegyzet.

²⁹⁴ „Tandem post plurimum mali rumoris, quid primum, quid cautius et consultius agerent ad explorandam rem et crudelitatem Hungarorum, quam fecerant adversus christianos confratres...” – CFH I. 41.

észjárás semmi különbséget nem tesz a pogányok és a magyarok legyilkolása közt”,²⁹⁵ az *Augsburgi évkönyvek* szerzője pedig egyszerűen lebarbározta a javaikat védő magyarokat.²⁹⁶ Megközelítésére jellemző, hogy számára nem a fosztogató keresztesek, hanem a jogosan védekező magyarok a barbárok: a keresztesek „Magyarországon és a szomszédos tartományokban zabolátlanul és óvatlanul rabolni, zsákmányolni és az erősségekbe betörni kezdenek. Mivel a barbárok nem tűrték ezek szertelen viselkedését, részben kard által pusztítottak el”.²⁹⁷

Az átvonuló keresztes hadak a későbbiekben már nem veszélyeztették az ország békéjét. Ugyan jelentősebb sereggel érkezett Magyarországra 1147-ben, a második keresztes hadjárat alkalmával III. Konrád német, majd VII. Lajos francia uralkodó, illetve 1189 tavaszán, a harmadik keresztes hadjárat idején I. (Barbarossa) Frigyes német császár, áthaladásuk azonban mindegyik alkalommal komoly konfliktusok nélkül zajlott le.²⁹⁸ III. Konrád seregével érkezett az országba rokona, Ottó freisingi püspök, aki vélhetőleg ekkor szerzett rossz tapasztalatait sűrítette a Frigyes császárról írt művében olvasható, elfogult leírásába. A sokat idézett szöveg szerint „a magyarok visszataszító külsejűek, mélyen ülő szemeik vannak, termetük alacsony, erkölcseikben és nyelvükben pedig annyira barbárok és

²⁹⁵ CFH II. 865-872., magyarul: *Írott források* 274., a jelenséget említi, további példákkal együtt: VESZPRÉMY: *Magyarország és az első keresztes* 86.

²⁹⁶ CFH I. 106-107., magyarul: *Írott források* 213.

²⁹⁷ „in Ungaria adiacentibusque provinciis liberius incautiusque inchoant agere, praedari, munitiones irrupere. Quorum insolentiam barbaris non ferentibus, partim gladiis extincti...” – CFH I. 107., magyarul: *Írott források* 213. Félbarbároknak nevezi a magyarokat egy másik német krónikás, Frutolf von Michelsberg is: CFH II. 865-872.

²⁹⁸ VII. Lajos útjáról káplánja, Odo de Deuil, Frigyes császár utazásáról, magyarországi fogadtatásáról pedig Lübecki Arnold számolt be részletesen. Előbbire lásd 106. jegyzet, utóbbi: CFH I. 304-306., magyarul: *III. Béla emlékezete*. A szöveganyagot válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc. Magyar Helikon, Budapest, 1981. 76-78. A magyar korona ellen keresztes támadásra „csak” később, a negyedik hadjárat alkalmával, Dalmáciában került sor, amikor a keresztesek serege 1202-ben, Velence kérésére megtámadta és elfoglalta Zárát. A zárai ostromról a negyedik keresztes hadjárat két ismert „tudósítója”, Geoffroy de Villehardouin és Robert de Clari is megemlékezett, leírásukban azonban elsikkadt az a körülmény, hogy Zára ekkor a magyar király uralma alá tartozott. CFH II. 997-1006., magyarul: VILLEHARDOUIN, G.: *Bizánc megvétele* 24-32.; Clari tudósítása: *Croisades et pèlerinages* 737.sk.; személyükre lásd még CSERNUS S.: *Francia történetírás* 35-43. 272., valamint jelen munka I. fejezetét.

vadak, hogy joggal lehet kárhóztatni a szerencse szeszélyét, vagy inkább csodálni az Isten türelmét, amiért martalékul hagyta ezt az oly szép földet az emberiség e szörnyetegeinek”.²⁹⁹

Akár a rosszindulatú Freisingi Ottó leírásának figyelembevételével, akár anélkül vesszük számba, tény, hogy az egykorú forrásokból kibontakozó magyar-kép egyáltalán nem hízelgő. A keresztesektől egyébként sokat szenvedő magyarok a hadjáratok irodalmában szinte csak negatív jelzőket kaptak: a krónikások szerint barbárok voltak és vadak (*barbari et feroces*), kegyetlenek (*crudelis*), kemények (*durus*) és csalárdak (*dolosus*). Ezek a minősítések sokkal közelebb állnak a pogány magyarok megítéléséhez, mint a szent istváni idők értékeléséhez. Az összkép azonban kissé csalóka, a 11-12. század forrásainak magyar-képe ugyanis többnyire inkább semleges volt, mint elítélő.³⁰⁰ A keresztes hadjáratok eseményeiről tudósító krónikák azonban alapvetően a keresztesek dicséretének szándékával születtek, s elsősorban ez az attitűd határozza meg a különböző ellenfelek – köztük a javaikat joggal védő, keresztény magyarok – értékelését.

Miközben a keresztesek véleményét tolmácsoló krónikások a magyarokról ellenségesen nyilatkoztak, ugyanakkor az ország nagysága, a hatalmas távolságok, a változatos táj, a minden téren tapasztalt bőség elragadtatott leírásokat váltott ki. „E föld hihetetlen bőséggel kínálja a táplálékok minden nemét” – írta például az első hadjárat egyik francia krónikása, Nogent-i Guibert,³⁰¹ Odo de Deuil szerint pedig „az ország annyi élelmet termel, hogy úgy hírlík, ez volt Julius Caesar birodalmának éléskamrája”.³⁰² Ottó freisingi püspök az országot egyenesen Isten paradicsomának nevezte: „Ezt a régtől Pannóniának nevezett tartományt, mivel köröskörül erdőségek és hegyek, főként az Appenninek övezik, amelynek belseje a róna tágas síksága, és amely a folyók és folyamok futásától ékes, a különböző fajú vadakban dús erdőségekben bővelkedik, oly gazdagnak ismerik természetétől

²⁹⁹ „Ungari facie tetri, profundis oculis, statura humiles, moribus et lingua barbari et feroces, ut iure fortuna culanda ve potius divina patientia sit admiranda, quae, ne dicam hominibus, sed talibus hominum monstris tam delectabilem exposuit terram.” – CFH III. 1767.

³⁰⁰ Erről lásd még KÖRMENDI T.: *A magyarság ábrázolása* 39-44.

³⁰¹ „quorum regiones cum earum rerum quae ad alimentum pertinent opulentissimas...” – GUIBERT DE NOGENT: *Dei Gesta per Francos et cinq autres textes. Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis.* 127/A. Turnhout, 1996. 121-123.; CFH II. 1096-97. Épp a krónikában részletesen taglalt bőség váltotta ki a keresztesek által elkövetett rablásokat, garázdaságokat.

³⁰² „Terra hec in tantum pabulosa est, ut dicantur in ea pabula Iulii Cesaris extitisse.” – CFH III. 1720.

fogva virágzó szépsége és földjeinek termékenysége miatt, hogy szinte Isten paradicsomának, vagy a hírneves Egyiptomnak látják.”³⁰³

Az országon átvonuló keresztesek nem csupán a magyar seregek katonai erejéről, nem csupán az ország bőséges élelmiszerkészleteiről tettek szert közvetlen tapasztalatokra, de ismereteket szereztek egy számukra korábban ismeretlen ország elhelyezkedéséről, geográfiai viszonyairól is. A legalaposabbnak e téren is Ottó freisingi püspök bizonyult, aki rövid leírást adott az országról és az ott élők szokásairól. A „régől Pannóniának nevezett tartomány”-nak nem csupán fekvését, szomszédait, lakóit mutatta be, de fejedelmének hatalmát, a kormányzás alapelveit és alapintézményeit is áttekintette. A keresztesek vonulási útvonalát követve azonban más szerzők – különösen Lübecki Arnold vagy Aacheni Albert – is számos földrajzi nevet emeltek be az európai ismeretanyagba, elsősorban Magyarország folyóit, útba eső városait: a Duna és a Tisza mellett a Drávát, a Szávát, valamint Mosont, Esztergomot, Zimonyt, Szalánkemént.³⁰⁴ Ráadásul ez a tudás jóval több volt egyszerű földrajzi név felsorolásnál, láthatóan személyes tapasztalatok hasznosításával született: hol találhatnak az országon átutazók forrásvízre, hol tudnak átkelni a nagyobb folyókon, hol terülnek el nagyobb mocsarak – aki a beszámolókat hallgatta vagy olvasta, értékes gyakorlati információk birtokába juthatott.³⁰⁵

A Magyarországon átutazó keresztesek, és az utazásukról tudósító, tapasztalataikat, véleményüket írásba foglaló krónikások nyomán sajátos fél-visszarendeződés állt be a kereszténység felvételével pozitív átalakuláson átment magyar-képben: noha tisztában voltak azzal, hogy az országot keresztény nép lakja, mintegy saját tetteik igazolásául a jól ismert régi toposzokhoz nyúltak.³⁰⁶ Sajátos módon ez a kettősség a keresztes hadjáratok lezárulása után is

³⁰³ „Haec enim provincia, eo quod circumquaque silvis et montibus et precipue Apennino clauditur, ex antiquo Pannonia dicta, intus planitie campi latissima, decursu fluminum et amnium consicua, nemoribus diversarum ferarum generibus plenis conserta, tam innata amenitate faciei laeta quam agrorum fertilitate locuples esse cognoscitur, ut tamquam paradysus Die vel Egyptus spectabilis esse videatur.” – CFH III. 1767.

³⁰⁴ Aacheni Albert műve már saját korában komoly ismertségre tett szert, fennmaradt 12 kéziratából 6 még a 12-13. században készült. *Írott források* 295.

³⁰⁵ Pl. Odo de Deuil beszámolójában; a Dráva folyóról: „In medio sui [ti. Hungaria] fluvium habet Droam, qui stanni more unam ripam proclivem habet et alteram arduam. Unde modica pluvia effluit, et adiutus vicinis paludibus, etiam aliquanto remota submergit...” – CFH III. 1719-1720.

³⁰⁶ Pl. Nogent-i Guibert-nél a magyarok „utpote christianis venalia cuncta granter ingererent” – CFH II. 1096.; a régi magyar kép használatára lásd Körmendi Tamás logikus magyarázatait is: KÖRMENDI T.: *A magyarság ábrázolása* 42.

megmaradt; a keresztény és a pogány megítélés párhuzamossága még évszázadok múlva is felbukkant, mint ahogy azt például szemléletesen mutatja az egyik legismertebb magyar szent, az 1235-ben kanonizált Árpád-házi Szent Erzsébet személye körül Nyugat-Európában kivirágzó legenda- és prédikációirodalom. Ebben az irodalomban a magyarok gyakran mint frissen megtért, félbarbár, félig keleti nép szerepelnek. Erzsébet, aki a *Legenda Aurea*-ban mint „Magyarország királyának jeles lánya” szerepelt, aki „nemes nemzetségét példájával nemesítette, csodáival híresítette”,³⁰⁷ Thomas de Chartres francia prédikátor közel egykorú prédikációjában mint *filia regis pagani* jelent meg.³⁰⁸

2. Magyarok Európa útjain

A kontinens távolabbi vidékein, közvetlen magyarországi tapasztalatok híján a magyarok csak akkor szerepeltek a krónikák lapjain, ha az országban rendkívüli esemény történt,³⁰⁹ illetve amennyiben testi valójukban is feltűntek a krónikás szemelőtt. Az Európa különböző kegyhelyeire tartó magyar zarándokok, uruk képviselőjében eljáró, sajátos „magyaros” ruházatot viselő királyi követek, külföldön szolgálatba álló magyar zsoldoskompániák, harcba induló magyar seregek vagy seregnyi nagyságú kísérettel utazó uralkodók egyaránt jó lehetőséget biztosítottak arra, hogy távol az országtól is megismerhessék, megfigyelhessék és feljegyezzék „a magyarok” szokásait, megjelenését.³¹⁰

Szent István a kereszténységgel együtt a zarándoklat szokását is meghonosította: az országon átvezető zarándokút megnyitásával nem csak az idegenek, de a saját alattvalói számára is lehetőséget biztosított arra, hogy eljuthassanak a Szentföldre. A legfőbb

³⁰⁷ Magyar nyelvű kiadása: JACOBUS DE VORAGINE: *Legenda aurea*. Helikon Kiadó, Budapest, 1990. 276. skk.

³⁰⁸ KLANICZAY GÁBOR: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000. 289-290., illetve a pogány megítélésről elsősorban FALVAY DÁVID: *Szent Erzsébet, Szent Vilma és a magyar királyi származás mint toposz Itáliában*. Aetas 23 (2008) 1:71.

³⁰⁹ Erről lásd a továbbiakban *A félelem irodalma* című fejezetet.

³¹⁰ A jelenséget természetesen Európa más népeinél is megfigyelhetjük. Így például az Itáliában különböző okból – zarándokként, iparosként, kereskedőként stb. – megforduló németek ottani jelenlétéről, utazásuknak a kölcsönös megismerésben játszott szerepéről önálló tanulmánykötetben olvasható részletes feldolgozás: *Comunicazione e mobilità nel Medioevo. Incontri fra il Sud e il Centro dell'Europa (secoli XI-XIV)*. A cura di Siegfried de Rachewiltz e Joseph Riedmann. Società editrice il Mulino, Bologna, 1997. (Annali dell'Istituto Storico Italo-Germanico. Quaderno 48.)

kegyhelyekre érkező magyarok számára zarándokszállásról is gondoskodott: Jeruzsálemben, Konstantinápolyban, Rómában és – 13. századi hagyomány szerint – Ravennában alapított ilyen házakat.³¹¹ Az első név szerint is ismert magyar zarándokok a 12. század elején keltek útra,³¹² s példájuk egyre nagyobb számban talált követőkre. A 14-15. század magyarjai körében Róma, Jeruzsálem és Aachen volt a legkedveltebb úticél, de találhatunk adatokat a kontinens távolabbi kegyhelyeire, többek közt Bariba, Compostelába, az írországi Szt. Patrik purgatóriumába, vagy Rocamadourba zarándokló magyarokra éppúgy, mint a közelebbi német kegyhelyeket választó magyarokra.³¹³

A zarándokokat sajátos viseletük, jellegzetes szokásaik tették azonosíthatóvá, de némi figyelemmel az úton járó zarándok-csoportok közt nemzeti hovatartozásuk alapján is különbséget lehetett tenni – épp az elbeszélő források szolgáltatják a legjobb bizonyítékot arra, hogy a magyarok feltűnően nagy számban mentek külföldi zarándokútra. A legkorábbi esemény, amelyről feljegyezték, hogy sok magyar vett részt rajta, Szent Szaniszló ereklyéinek 1254-ben végrehajtott krakkói elevációja volt.³¹⁴ A következő tudósítás már egy évszázaddal későbbi eseményről számolt be, ezúttal egy kortárs szemtanú tollából. Az 1350-es szentévben a híres firenzei krónikás, Matteo Villani arról tudósított, hogy „az óriási tömegekben és csapatokban érkező németek és magyarok a hideg miatt sűrűn összetolva s nagy tüzekkel segítve magukon, a mezőkön töltötték az éjt”.³¹⁵ 1500-ban egy jeles velencei szerző, Marino Sanuto állapította meg, miszerint „közismert dolog, hogy a jubileum idején a németek és a

³¹¹ Az alapításokról – a ravennairól hallgatva – Szent István nagy legendája tudósít: SRH II. 386.; GYÖRFFY GY.: *István király* 302–305.

³¹² SRH I. 427.; DHA I. 411.; Új Magyar Múzeum 1854. 472.

³¹³ CSUKOVITS ENIKŐ: *Középkori magyar zarándokok*. Budapest 2003. (História könyvtár. Monográfiák 20.) 23–36.

³¹⁴ Długosz két évszázaddal későbbi krónikájában azt olvashatjuk, hogy „nemcsak Lengyelország minden vidékéről, de Magyarországról is mindkét nembeli nép nagy sokasága gyűlik össze”. A krónikában megőrzött hagyomány szerint a zarándokok száma olyan nagy volt, hogy az emberek nem fértek el a városban, sokan a mezőn várakoztak: „Quo quidem die adveniente ex omnibus Polonorum regionibus, sed et ex omnibus Polonorum regionibus, sed et ex Hungarie Regno tanta multitudo plebis utriusque sexus <in> Cracowiensem convenit <urbem>, ut homines advenas urbs tanta non caperet, sed et in campis quasi quidam greges turbe consisterent.” – *Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*. Liber septimus. Ed. Danuta Turkowska. Varsaviae 1975. 96.

³¹⁵ *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*. I-II. Trieste, 1857-1858. II. 31.; magyar fordítása: *A három Villani krónikája*. Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani. Fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Rácz Miklós. Budapest, 1909. (Középkori krónikások VIII-IX.) 219.

magyarok nagy számban jöttek Rómába”.³¹⁶ Egy másik kegyhelyen, Aachenben az 1517-es szentévi ünnepség idején jegyzete fel az épp ott tartózkodó Aragóniai Lajos bíboros, hogy „ezekre a hétévenkénti ünnepségekre a magyarok mindig oly tömegben érkeznek, hogy a levegő már mérföldekre bűzlik tőlük.”³¹⁷ A különböző kegyhelyekre tartó magyar zarándokok – akár csoportosan, akár egyénileg vágtak neki az utazásnak – nagy számuk miatt jelentős szerepet játszottak-játszhattak a középkori magyarság-kép kialakulásában, ennek módjáról azonban részletesebben már nem tájékoztatnak a kor említett forrásai.³¹⁸

Nagyobb figyelmet kapott, ha uralkodó vállalkozott külföldi peregrinációra, akár hagyományos zarándokként kelt útra, akár – a kor forrásaiban ugyancsak zarándoknak nevezett – keresztes lovagként. A magyar királyok közül egyedül II. András vett részt személyesen szentföldi hadjáraton; 1217 tavaszán szállt tengerre, hogy beváltsa apjától örökölt keresztes-fogadalmát. Hadjárata nagyra törő tervekkel indult, de a keresztes hadak lendületéből végül csupán néhány nem túl jelentős összecsapásra futotta: eredménytelen ostromot folytattak a Tábor-hegy ellen, egy kisebb seregtesttel nagy veszteséggel járó hadjáratot vezettek a Jordán forrásvidékére.³¹⁹ II. András expedíciójáról kevés egykorú információt találhatunk: a sereg indulásáról, behajózásáról Spalatói Tamás számolt be,³²⁰ András szentföldi tartózkodásáról, katonai akcióiról elsősorban Olivér kölni skolasztikus *Historia Damiatina* című munkájának tömör összefoglalása,³²¹ illetve Jacques de Vitry *Historia orientalis* tudósít.³²² Rövid, néhány mondatos értékelés András szerepéről számos egykorú és későbbi krónikában olvasható – szerzőik többsége lesújtó véleményt formált a magyar királyról, aki nem ért el katonai eredményt, és rövid szentföldi tartózkodás után,

³¹⁶ „Noto in questo tempo a Roma viandava assai fiamengi o Todeschi etiam Hungari al jubileo.” – Magyar Történelmi Tár XIV. (1869) 96.

³¹⁷ „Per il che in deceto septennio ce e tanto concorso de Hungari che ne spuzza l’aere de molti miglia intorno...” – *Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes*. Hgg. von Ludwig Pastor. IV. Bd. 4. Heft: Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis. Freiburg im Breisgau, 1905. 110.

³¹⁸ A fentiek mellett további példákkal: CSUKOVITS E.: *Középkori magyar zarándokok* 146-147.

³¹⁹ A hadjárat eseményeiről többek között PAULER GY.: *A magyar nemzet* II. 65-68. II. András szentföldi hadjáratáról legújabbán lásd: VESZPRÉMY L.: *II. András király keresztes hadjárata, 1217-1218*. In: Magyarország és a keresztes háborúk 99-111.; a kérdés irodalmából lásd még JAMES ROSS SWEENEY: *Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12-13. században*. Századok 118 (1984) 114-124.

³²⁰ CFH III. 2229-2231.

³²¹ CFH III. 1745-1747.

³²² CFH II. 1218-1220.

magára hagyva a kereszteseket, dicstelenül haza is tért. Az európai vélekedést jól tükrözik például a klosterneuburgi évkönyvfolytatások, ahol a bűnösen és szégyenletesen hazatérő magyar királyról olvashatunk.³²³

A külföldi uralkodói zarándoklatot az Anjouk emelték be a politikai propaganda eszköztárába. I. Károly özvegye, Erzsébet anyakirályné személyéhez két ilyen nagyobb utazás kapcsolódik. 1343-ban kisebbik fia, András herceg nápolyi trónöröklésének biztosítása érdekében utazott Nápolyba, onnan pedig római zarándokútra – a római utazás elsősorban a nápolyi királyság hűbérurának, az Avignonban székelő VI. Kelemen pápának a meggyőzését szolgálta. A magyar krónikás, Küküllei János szerint – aki valószínűleg maga is résztvevője volt az eseményeknek – egész kíséretével, nagyszámú apuliai nemessel „mint Sába királynője” vonult végig Itálián. Megérkezése még Rómában is jelentős eseménynek számított: „a Tiberis egyik partján ama híres Colonnák, a másik parton meg ama Orsinik fogadták a királynét a legnagyobb tisztelettel. A többi nép pedig, a polgárok apraja-nagyja, az asszonyok és a leányok arra futottak, amerre a királyné elvonult, és hangos szóval kiáltozták: Éljen Magyarország királynéja! [...] Amikor aztán Szent Péter apostol szentegyházának ajtaja elé ért a királyné, az egész pápai udvar fogadta, körmenetben vonulva eléje, nagy pompával és tiszteletadással.”³²⁴ Római látogatása végeztével a királyné visszautazott Nápolyba, majd egy másik híres kegyhely, Bari Szent Miklós sírját őrző székesegyházának a felkeresése után hajóra szállt, és hazatért Magyarországra.³²⁵ Más jellegű volt az a fejedelmi zarándokút, amelyen Erzsébet királyné 1357-ben IV. Károly német-római császárral és annak harmadik feleségével, Schweidnitz Annával vett részt. Az Aachenbe, illetve Marburgba vezető utazásra

³²³ CFH I. 762. 764. Amíg az osztrák krónikások II. András dicstelen szereplésével szembeállítják Lipót osztrák herceg kiváló teljesítményét, addig másoknál – mint például Andrea Dandolo velencei dózse krónikájában egy évszázaddal később, a 14. század közepén – a hadjárat valamennyi vezetője, így András mellett az osztrák és bajor herceg, a ciprusi király is elmarasztaló értékelést kapott: CFH I. 64. Az elbeszélő források II. András hadjáratáról szóló tudósításainak információit röviden ismerteti: BOROSY ANDRÁS: *A keresztes háborúk és Magyarország*. II. rész. Hadtörténelmi Közlemények 109 (1996) 33-38.

³²⁴ JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum*. I. Edd. Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985. 163. (Magyarul: THURÓCZY JÁNOS: *A magyarok krónikája*. Budapest, 1978. 255. Az idézett magyar fordítás Horváth János munkája. Legújabb magyar nyelvű kiadása Kristó Gyula fordításában jelent meg: KÜKÜLLEI JÁNOS: *Lajos király krónikája*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. (Milleniumi magyar történelem) 13.

³²⁵ Bariban tett adományairól lásd FLORIO BANFI: *Magyar emlékek Itáliában*. Bővített, átdolgozott kiadás. Szerk.: Kovács Zsuzsa és Sárközi Péter. Szeged, 2005. (Magyar-olasz tanulmányok. Studi e documenti italo-ungheresi) 46-47.; TAKÁCS IMRE: *Kápolna alakú ereklyetartó magyar címerrel a Bari San Nicola kincstárban*. Ars Hungarica 26 (1998) 66-82.

láthatóan nagy figyelem irányult, eseményeiről több német elbeszélő forrás is beszámolt. Erzsébet a német szerzőktől nem kapott különleges jelzőket, senki nem hasonlította Sába királynőjéhez – de még az utazás tárgyyszerű ismertetéséből is kiolvasható a királyné iránt mindenütt megnyilvánuló csodálat: az anyakirályné hétszáz lovasból álló, fényes kísérete, és az a körülmény, hogy utazásán a császár is mindvégig vele tartott, Németország-szerte feltétlen tiszteletet keltett.³²⁶

Nem csak Erzsébet királyné, de fia, I. (Nagy) Lajos király is járt távoli zarándokúton: 1350 szeptemberében zarándokként a szentévet ünneplő Rómába ment. A jubileum miatt hatalmas tömegben érkeztek a zarándokok Rómába, köztük – mint Villani is említette – különösen nagy számban a németek és a magyarok, a magyar király megjelenése azonban

³²⁶ Az utat ismerteti, a forrásokat összegyűjtötte PÓR ANTAL: *Erzsébet királyné acheni zarándoklása 1357-ben*. Századok 35 (1901) 1-14.; Károly zarándoklatára újabban HANS PETER HILGER: *Der Weg nach Aachen*. In Ferdinand Seibt (Hrsg.): *Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen*. München, 1978. 344-356.; Diessenhofeni Henrik konstanzi kanonok krónikája szerint IV. Károly a magyar király anyjával Aachenbe és Kölnbe utazott. A királyné hétszáz lovassal a mondott helyekre, valamint Szent Erzsébethez Marburgba zarándokolt, a császár és felesége oda-vissza elkísérték: „Karolus imperator... cum matre regis Ungarie reversus in regnum Alamannie, ivit in Aquisgranum et in Coloniam, ipsam associando. Que causa peregrinationis cum DCC equitaturis peregrinavit ad predicta loca et ad sanctam Elisabetham in Marchpurg, imperatore et imperatrice, quam ipsa educaverat, quia consanguinea ipsius, eam eundo et redeundo concomitantibus usque in Bohemiam” – *Fontes rerum Germanicarum. Geschichtsquellen Deutschland*. (=FRGer.) I-IV. Herausgegeben von Johann Friedrich Boehmer. Stuttgart, 1843-1868. IV. 108. A második szerző, Rebdorf Henrik arról tudósított, hogy a magyar királyné hétszáz lovassal látogatást tett Aachenben Szűz Mária egyházánál, és Marburgban Szent Erzsébet monostorában: „Item regina Ungarie cum magna comitiva, videlicet septingentis equis limina beate virginis visitas Aquisgrani, et monasterium sancte Elisabeth in Marburch.” – FRGer. IV. 544.; A *Cronica Treberorum Episcoporum Anonyma* címet viselő kiadatlan krónika előadta, hogy a magyar királyné nagy kísérettel Németországba jött, hogy Szent Erzsébet sírját lássa. Károly császár Marburgba kíserte, ahol Szent Erzsébet koporsóját ünnepélyes körmenetben körülvitték a városban. Innen a császár a királynéval Aachenbe ment, ahol a harmadik feleségét megkoronázták: „Anno domini MCCCLVIII regina Ungarie cum maximo comitatu venit in Almanniam videre sepulchrum sancte Elisabeth, que quondam fuit filia regis Ungarie. Cui dominus Karolus occurrit cum suo equitatu eamque gloriosissime suscepit et cum ipsa in Marborch [...] ubi capsam seu tumbam cum corpore beate Elisabeth auro et argento lapidibusque preciosis contextam solemniter cum principibus et dominis ibi agregatis per civitatem portavit et magnum festum ibi celebravit dominica die post Ascensionem Domini. Et inde cum ipsa regina Aquisgrani pervenit, ubi uxorem suam terciam coronavit.” – Közli PÓR A.: *Erzsébet királyné* 3. A negyedik forrás, a mainzi krónika azt jegyezte fel, hogy a császár a magyar királynéval 1357-ben áldozócsütörtök körül zarándokúton járva Mainzban volt – uo. 3.

még ilyen körülmények közt is eseményszámba ment.³²⁷ Bármennyire számontartották azonban az Örök Városban Lajos király érkezését, római útja csupán egyik rövid epizódja volt annak a három éves időszaknak, amelyet röviden a nápolyi hadjáratok koraként ismerünk. A hadjáratokra egy merénylet miatt került sor: 1345 szeptemberében a Nápolyhoz közeli Aversában brutálisan meggyilkolták Lajos öccsét, András herceget. A magyar király két hadjáratot vezetett András herceg özvegye, a férjgyilkosnak tekintett Johanna királynő „megbüntetésére”, a nápolyi trón megszerzésére illetve megtartására: elsőször 1347 novemberében, másodszor 1350 áprilisában kelt útra.³²⁸

Itália földjén nem a magyar király hadserege volt az első idegen sereg, de évszázadok óta az első olyan Alpokon-túlról jött had volt, ahol a felvonuló vitézek egy részénél keleties viseletet, könnyűlovas fegyverzetet lehetett látni. A nyugati hadakhoz szokott olaszok kíváncsisággal elegy félelemmel várták a magyarokat; a hadjárat indítékával azonban az egykorú közvélemény alapvetően egyetértett. Az első hadjárat alkalmával Lajos király és serege szárazföldi úton ment Nápolyba; a széttagolt Itáliában államról-államra haladt, útja során ünnepekkel, hódoló küldöttségekkel fogadták. Veronában a Scalák, Modenában a d’Esték, Reginiben a Malatesták vendége volt – Itália egymással gyakran véres harcra bocsátkozó kényurai versengve látták vendégül a magyar királyt. Második hadjáratára tengeri úton indult: Zengg kikötőjéből, egy kisebb flottával utazott Dél-Itáliába, a hazafelé tartó utat azonban ezúttal is lóháton tette meg. Az útba ejtett városok, vagy épp a vendéglátó családok krónikáiban hosszabb-rövidebb tudósításokat olvashatunk Lajosról és seregéről, az út állomásairól és eseményeiről. Az érdeklődés természetesen nem szűnt meg azzal, hogy a magyar had továbbvonult a következő város irányába: az itáliai krónikák lehetőségeik szerint a hadjárat későbbi katonai eseményeit is igyekeztek figyelemmel kísérni. A hol szűkszavú, hol részletes beszámolókból meglehetősen pontossággal rekonstruálhatók a hadjárat eseményei,

³²⁷ Zarándokútról Lajos uralkodásának két magyarországi krónikása, Küküllői János és a Névtelen Minorita egyaránt tudósított. Lajos látogatása a két krónika alapján viszonylag pontosan rekonstruálható, s miután az események menete szinte teljesen megegyezik Erzsébet zarándokútjának forgatókönyvével, biztosak lehetünk benne, hogy a fejedelmi személyek római fogadása többé-kevésbé egységes koreográfia szerint zajlott le. *Chronica Hungarorum* 174., M. FLORIANUS: *Chronicon Dubnicense*. Quinque-ecclesiis, 1884. 159-160. Lajos király esetleges egyéb külföldi zarándoklatairól: CSUKOVITS E.: *Középkori magyar zarándokok* 69.

³²⁸ A két hadjárat eseményeit – elsősorban az itáliai elbeszélő források alapján – ismerteti: PÓR ANTAL: *Nagy Lajos, 1326-1382*. Budapest, 1892. (Magyar történeti életrajzok) 111-256.; MISKOLCZY ISTVÁN: *Nagy Lajos nápolyi hadjáratai*. Hadtörténelmi Közlemények 34 (1933) 46-70., 123-146., uo. 35 (1934) 41-57.; a történetek vázlatos áttekintését lásd még KRISTÓ GYULA: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988. 102-125.

és egyúttal a magyar királyról és seregéről alkotott lokális képek összessége szemléletes panorámává áll össze.³²⁹

A kortárs itáliai krónikások közül különösen a firenzei testvérek, a kereskedői tevékenység mellett írni kezdő Giovanni és Matteo Villani, illetve a dél-itáliai jegyző, Domenico da Gravina írt sokat a magyarokról.³³⁰ Megközelítésük eltérő: amíg a Villani-fivérek krónikájának Firenze állt a középpontjában, de a kor történelmének minden fontos eseményéről tudósítottak, addig Domenico da Gravina csak egy szűk időszak helyi – apuliai – eseményeiről, azon belül kiemelten épp Nagy Lajos hadjáratairól adott részletes beszámolót. A Villanik tárgyilagosan, bármilyen elfogultság nélkül írtak a magyarokról, nem csupán a láthatóan élénk figyelemmel kísért nápolyi hadjáratok idején, de számos egyéb esetben is, a magyarbarát Domenico da Gravina viszont elragadtatással taglalta a magyarok sikereit.³³¹ Krónikájában a legkisebb összecsapásokról is aprólékosan tudósít, párbeszédet idéz – nem

³²⁹ *Chronicon Estense cum additamentis usque ad annum 1478*. A cura di Giulio Bertoni e Emilio Paolo Vicini. Città di Castello 1908-1929. (Rerum Italicarum Scriptores. [=RIS] Raccolta degli Storici Italiani del cinquecento al millecinqucento ordinata da L. A. Muratori. XV/III.); *Chronicon Mutinense Iohannis de Bazano (1188-1363)*. A cura di Tommaso Casini. Bologna, 1917-1919. (RIS XV/IV.); *Cronache Senesi*. A cura di Alessandro Lisini e Fabio Iacometti. Bologna, 1939. (RIS XV/VI.); *Marcha di Marco Battagli da Rimini (1212-1354)*. A cura di Aldo Francesco Massera. Città di Castello 1912.; *Corpus chronicorum Bononiensium*. A cura di Albano Sorbelli. Città di Castello, 1910-1938. (RIS XVIII/I.); *Mathaei de Griffonibus memoriale historicum de rebus Bononiensium*. A cura di Lodovico Frati e Albano Sorbelli. Città di Castello, 1902. (RIS XVIII/II.); *Annales Forolivienses ab origine usque ad annum 1473*. A cura di Giuseppe Mazzatinti. Città di Castello, 1903. (RIS XXII/II.); *Breve chronicon Monasterii mantuani Sancti Andree ord. bened. di antonio Nerli (aa. 800-1431)*; a cura di Orsini Begani. Città di Castello [1908-1910], (RIS XXIV./XIII.); *Matthaei Palmerii Florentini de vita et rebus gestis Nicolai Acciajoli, magni Apuliae senescalli, ab anno MCCCX usque ad annum MCCCLXVI commentarius*. 1728. (RIS XIII. 1197-1232.); *Annales Caesenates: auctore anonymo ab anno MCLXII usque MCCCLXII, nunc primum prodeunt ex manuscripto Brandolino Foroliviensi*. 1729. (RIS XIV.) 1065-1188.; *Historia miscella Bononiensis ab anno MCIV usque ad annum MCCCXCIV: auctore Fratre Matthaeo della Puglioli Ordinis Minorum*. 1731. (RIS XVIII.) 237-792.; *Chronicon Regiense la Cronaca di Pietro della Gazzata nella tradizione del Codice Crispi*, a cura di Laura Artioli, Corrado Corradini, Clementina Santi, presentazione di Jacques Le Goff. Fondazione Giulia Maramotti, 2000. A nápolyi vonatkozású forrásokról készült első tudományos áttekintés: *Le fonti della storia delle provincia Napolitana dal 568 al 1500*, di Bartolommeo Capasso. Napoli, 1902.

³³⁰ *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*; RÁCZ M.: *A három Villani krónikája*; DOMENICO DA GRAVINA: *Chronicon de rebus in Apulia gestis ab a 1333 ad a 1350*. A cura di Albano Sorbelli. (RIS XII/III.) 1903-1909.; ill. legújabb kiadása: NOTAR DOMENICO: *Chronicon de rebus in Apulia gestis*, a cura di Maria Giovanna Montrone. Giuseppe Barile Editore, Matera, 2008. (Collana la mandragora 3.)

³³¹ Pl. GRAVINA, D.: *Chronicon* 56-57., 99. skk., 131. skk.

véletlen, hogy Arany János a Toldi szerelmében a nápolyi hadjáratokat elsősorban Gravinai alapján írta meg. A történész számára ma is Gravinai szövege az izgalmasabb, felhasználásánál azonban nem feledkezhetünk meg arról a körülményről, hogy elfogultsága miatt nem tükrözte a kor közvéleményét, s mivel krónikája csupán egyetlen kéziratban maradt fenn, nem is befolyásolta azt.³³² A Villaniak krónikája ellenben – amelyet a 16. századtól nyomtatásban is többször kiadtak – rendkívül nagy népszerűsége tett szert.³³³

Itália a nápolyi hadjáratok végeztével sem maradt magyar katonák nélkül: Nagy Lajos magyar vitézei közül sokan próbáltak zsoldosként is szerencsét. Voltak, akik a nápolyi hadjáratok után döntöttek a maradás mellett, és voltak, akik később, például az 1357-ben Lackfi Miklós, vagy 1360-ban Meggyesallyai Móroc Simon vezetésével a pápa támogatására küldött magyar sereg tagjaként kezdtek zsoldos-karrierbe.³³⁴ A leghíresebb kompániát, a *magna societas Ungarorum*, azaz „nagy magyar sereg” néven ismertté vált zsoldossereget a régóta Itáliában hadakozó magyarok és a pápai zsoldból kifogyott újabb csapatok egyesüléséből, 1361 tavaszán alapították. A sereg egy része később – mintegy 1600 fő – Toldi Miklós vezetésével a „fehér sereg” néven ismert angol csapathoz csatlakozott. 1365-ben hat hónapra az egyházi állam és Johanna nápolyi királynő szolgálatába álltak, a szerződés szerint a sereg vezére az angol Mortimer, alvezére Toldi volt. Az Itália hadszínterein zsoldért vitézkedő magyarok fel-feltűnnek a kor helyi forrásaiban, egy-egy mondat erejéig az elbeszélő forrásokban, elsősorban a városkrónikákban.³³⁵ Ezek az említések rövidségük ellenére fontos elemei a korabeli magyarság-képnek, Itália lakosságának jelentős része ugyanis a zsoldosokon kívül más magyarral nem találkozott. S amíg az okleveles anyagok – például a fennmaradt zsoldszerződések – csupán a zsoldos jogi helyzetét, jogait és

³³² GRAVINA, D.: *Chronicon*, Prefazione XXII., a szerzőről és munkájáról újabban: MARINO ZABBIA: *I notai e la cronachistica cittadina italiana nel Trecento*. Roma, Nella sede dell'istituto Palazzo Borromini, 1999. (Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, nuovi studi storici 49.) 121-143.

³³³ Illusztrált kéziratát lásd: *Il Villani illustrato. Firenze e l'Italia medievale nelle 253 immagini del ms. Chigiano L VIII 296 della Biblioteca Vaticana*, a cura di Chiara Frugoni. Le mattere, 2005.; kéziratairól: GIUSEPPE PORTA: *Censimento dei manoscritti delle cronache di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*. Studi di Filologia Italiana 34 (1976) 61-129., 37 (1979) 93-117.

³³⁴ Meggyesallyai Itáliában a szemléletes „Simone della morte” nevet kapta: idézi JÁSZAY MAGDA: *Párhuzamok és kereszteződések. A magyar-olasz kapcsolatok történetéből*. Gondolat, Budapest, 1982. 104.

³³⁵ Például *Cronaca della città di Perugia dal 1309 al 1491 nota col nome di Diario del Graziani*. A cura di Ariodante Fabretti, Francesco Bonaini, Filippo Luigi Polidori. Archivio Storico Italiano 16 (1850) 71-75.; *La cronica domestica di Messer Donato Velluti scritta fra il 1367 e il 1377*. A cura di Isidoro Del Lungo, Giuliano Volpi. Firenze, 1914. 238.

kötelezettségeit rögzítették,³³⁶ az elvégzett „munkáról”, annak eredményéről elsősorban a krónikákból tájékozódhatunk.³³⁷

A 15. század elején Zsigmond király utazásainak köszönhetően – az uralkodó útítársaként – a magyarok ismét nagy létszámban járták Európa útjait. Zsigmond német királlyá választása után gyakran évekig volt távol Magyarországtól, hol német, hol cseh ügyek, hol a legfontosabb egyházi problémák megoldásának szándéka szólította külföldre. A számos külföldi út közül mind jelentőségét tekintve, mind a megtett távolság alapján két „nagy utazás” emelkedett ki: 1412-1419 között a konstanzi zsinat megszervezése, lebonyolítása, 1430-1434 között pedig a császárkoronázás és a bázeli zsinat ügye adott okot az utazásra. 1412 decemberében Zsigmond a Velence elleni háború irányítására elhagyta az országot, és több mint hat évig távol volt országától. Hosszabb időt töltött Lombardiában, megállapodott XXIII. János pápával az egyetemes zsinat összehívásáról, majd Németországba indult. 1414. november 8-án Aachenben német királlyá koronázták, innen utazott az ugyanekkor megnyílt konstanzi zsinatra. Az utolsó politikai nehézségek elsimítása érdekében hamarosan újra útra kelt. Konstanzból Avignonon át Narbonne-ba, majd Perpignanba utazott, ahol I. Ferdinánd aragón királyt sikerült rábeszélnie az egység támogatására. A nagy európai körutazás a következő évben folytatódott: mivel a zsinat eredményeire veszélyt jelentett az időközben kiújult „százéves háború”, Zsigmond 1416-ban előbb a párizsi, majd a londoni udvart kereste fel, hogy a két fél között közvetítsen. 1417 januárjában érkezett vissza Konstanzba, ahonnan a zsinat feloszlata után, 1418 májusában indult vissza Magyarországra. A második „nagy utazás” alkalmával, 1430 nyarán először Németországba indult, ahonnan – egy huszitaellenes hadjáratra elegendő kitérő után – 1431 őszén kelt át Itáliába. A Milánótól Rómáig tartó 600 kilométeres út megtételére – elsősorban Itália

³³⁶ Például WENZEL GUSZTÁV: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból.* (=ADE) I-III. Budapest, 1874-1876. II. 571-578., 584-585., 625., 626-627.

³³⁷ Az itáliai magyar zsoldosokkal több tanulmány is foglalkozott, a kérdés teljes körű feldolgozására azonban máig nem került sor. Lásd LUKSICS PÁL: *Olaszországban vitézkedő magyar lovagok jelvényei a XIV. században.* Turul 45 (1931) 84-88.; MÁLYUSZ ELEMER: *Toldy Miklós Olaszországban.* Irodalomtörténet 12 (1923) 17-23.; Uő: *A Toldi-monda történeti alapja.* Hadtörténelmi Közlemények 25 (1924) 3-23.; legújabban: BÁRÁNY ATTILA: *Angol-magyar zsoldoskompániák a 14. századi Itáliában.* In: Bárány A. – Laszlovszky J. – Papp Zs.: *Angol-magyar kapcsolatok II.* 283-299.; *Az Itáliában hadakozó német zsoldosokról a közelmúltban készült alapvető monográfia több esetben is közöl a magyar zsoldosokra vonatkozó adatokat:* STEPHAN SELZER: *Deutsche Söldner im Italien des Trecento.* Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2001. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom. Bd. 98.)

bonyolult belső szövetségi viszonyainak köszönhetően – másfél esztendőre volt szüksége, csak 1433. május 21-én vonult be Rómába.³³⁸

Zsigmondot európai útjain elsősorban német uralkodóként fogadták, egyre nemzetközibb összetételű kíséretében azonban uralkodása végéig a magyarok alkották a legnépesebb csapatot. Több ezer kilométernyi távolságot kitevő utazásairól feltűnően sok egykorú forrás tudósított, a helyi jelentőségű városi krónikáktól egészen a hivatalosnak tekintett udvari krónikákig: német és olasz városok krónikái, a konstanzi vagy a bázeli zsinat történetének különböző forrásai, spanyol, francia és angol krónikák.³³⁹ Párizsi és londoni látogatása a korabeli francia történetírás legrészletesebben ismertetett, kiemelten kezelt magyar vonatkozású eseménye. A párizsi eseményekről szűkszavúan beszámolt a helyi közvéleményt megjelenítő *Journal d'un bourgeois de Paris*, részletesebben a francia királyság hivatalos történetének tekintett Saint-Denis-i krónika, vagy a cambrai-i nemes, Enguerrand de Monstrelet – hogy csak a legjelentősebbeket említsük.³⁴⁰ A francia krónikások nagy érdeklődéssel követték Zsigmond utazásának angliai eseményeit is, s látható nehezteléssel számoltak be arról, hogy a „császár” átpártolt az ellenség oldalára.³⁴¹ A londoni, leeds-i vagy canterburyi, lakomákkal, lovagi tornákkal és vadászatokkal élvezetessé tett tartózkodásról azonban főként az angol történetírók tudósítottak részletesen.³⁴²

³³⁸ ENGEL PÁL – C. TÓTH NORBERT: *Itineraria regum et reginarum (1382-1438). Királyok és királynék itineráriumai (1382-1438)*. Budapest, 2005. (Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1.); a római útra: CSUKOVITS ENIKŐ: *Egy nagy utazás résztvevői. (Zsigmond király római kísérete)* In: Csukovits Enikő (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Magyar Országos Levéltár*, Budapest, 1998. 11-35.

³³⁹ A konstanzi zsinatra tk. ÜLRIK RICHENTAL: *Das Konzil zu Konstanz MCDXIV-MCDXVIII. 1-2. Bearb. Von Otto Feger*. Starnberg, Konstanz, 1964.; a bázeli zsinat elbeszélő forrásai (Johannis de Ragusio, Johannis de Segovia et al.): *Monumenta conciliorum generalium seculi decimi quinti*. Scriptorum tomus 1-4. Vindobonae, 1857-1935.

³⁴⁰ *Journal d'un bourgeois de Paris*, texte original et intégral présenté et commenté par Colette Beaune. Paris, 1990. (Lettres Gothiques) 12.; *Chronique du religieux de Saint-Denys: Contenant le règne De Charles VI, de 1380 à 1422*, publiée en latin et traduite par M. L. Bellaguet 1842. Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques, 1994. Vol. III. Tom. 5. 743-749.; ENGUERRAND DE MONSTRELET: *Chronique*. Éd: L. Douet-D'Arcq, S.H.F., Paris, 1857-1862.; a francia forrásokról kimerítő ismertetést és elemzést ad: CSERNUS S.: *Francia források Zsigmond* 103-140.; CSERNUS S.: *Francia történetírás* 184-214.

³⁴¹ Ismerteti: CSERNUS S.: *Francia történetírás*; valamint legújabban BÁRÁNY ATTILA: *Zsigmond király angliai látogatása*. Századok 143 (2009) 319-355.

³⁴² *Gesta Henrici Quinti. The Deeds of Henry the fifth*. Ed. Frank Taylor – John S. Roskell. Oxford, 1975.; THOMAS WALSINGHAM: *Chronica Monasterii Sancti Albani. The Saint Albans Chronicle, 1406-1420*.

Noha a krónikások többsége mind Franciaországban, mind Angliában elsősorban a „császári” látogatás politikai, alkotmányjogi kérdéseire helyezte a hangsúlyt, azt vizsgálva, érvényesítette-e, és ha igen, hogyan a császári szupremácia elvét a nyugat-európai udvarokban vendégeskedő Zsigmond, a látogatásról tudósító források számos adalékkal szolgálnak Zsigmond és környezete szokásairól, mindennapjairól is; emellett szemléletesen tükrözik azt is, hogyan fogadta a vendéglátó város, ország közvéleménye a „császár” politikai lépéseit vagy épp sajátos szokásait. Zsigmond, a női nem nagy barátja – mint ahogy arról számos forrás megemlékezett – utazásai során előszeretettel adott fogadást a látogatásával megtisztelt városok előkelő hölgyeinek. Párizsi „fogadásáról” Jean Juvénal des Ursins tudósított a legrészletesebben, leírásában a felszolgált étel-italra is kitérve: „S csináltatott igen nagy pompázatosságot országa módszerei és szokásai szerint; ételt, amely sűrű raguból és erősen fűszerezett léből állt” – írta, azt is megemlítve, hogy a fűszerek erőssége miatt kevesen tudtak enni a lakomán. A fűszeres ragu már a középkorban a magyarországi konyha sajátosságának számított,³⁴³ vagyis Zsigmond utazás közben is magyar módra főzetett, és egyben megtudjuk azt is, hogy az ilyen étel idegen volt a párizsi ízléstől.³⁴⁴ Cseppben a tenger – mint a példa is mutatja, egyetlen mondatban is tetten érhető a szokások és hagyományok különbözősége, és annak egykorú észlelése.

Közel két évtizeddel később a római császárkoronázás, illetve Zsigmond Rómába vezető útja került az itáliai közfigyelem előterébe, s így számos kortárs krónikába. Római császárkoronázásra már generációk óta nem került sor (Zsigmond apjának, IV. Károlynak 1355-ös koronázása volt az utolsó), így az esemény önmagában is érdeklődést váltott ki, az útba eső, vendéglátóként számba jövő itáliai városok pedig már csak azért is nagy

Edited from Bodley Ms. 462 by Vivian H. Galbraith. Oxford, 1937.; *Vita Henrici Quinti Redmanno auctore*. In: Memorials of Henry the Fifth, king of England. Ed. Charles Augustus Cole. London, 1858. (Rerum Britannicarum medii Aevi scriptores. Rolls series 11.); *A Chronicle of London from 1089 to 1483 written in the 15th century and for the first time printed from MSS in the British Museum*. Ed. Edward Tyrell, Sir Harris N. Nicolas. London, 1827.

³⁴³ Lásd Galeotto Marzio ismert, sokat idézett leírását: „Szokásuk a magyaroknak, hogy... minden ételt mártásban tálalnak...” – GALEOTTO MARZIO: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Magyar Helikon, Budapest, 1977. 55.

³⁴⁴ JEAN JUVENAL DES URSINS: *Histoire de Charles VI, roy de France*. In: Joseph-François Michaud – Jean-Joseph-François Poujoulat (éd.): Nouvelle collection des mémoires pour servir à l’histoire de France depuis le XIIIe siècle jusqu’à la fin du XVIIIe siècle. I-XXXII. Paris, 1836-1839. I. 529-532.; a vonatkozó rész magyar fordítása: CSERNUS: *Francia források* 129.

figyelemmel kísérték Zsigmond és kísérete jövetelét, hogy megfelelő módon fel tudjanak készülni fogadásukra. Kosztról-kvartélyról ugyanis a meglátogatott városok gondoskodtak, s a fejedelmi látogatás költségeit is többnyire állniuk kellett.³⁴⁵ A látogatás városról városra ismétlődő eseményei: a bevonulás, a különböző ünnepségek, lakomák, de maga a soknyelvű, számos nép fiait egyesítő, tarka udvar látványa számos krónikást megihletett, Luccától Sienáig, Riminitől Ferraráig.³⁴⁶ Az utazás végcélja, a római koronázás természetesen számos krónika lapjain felbukkan, szemtanúk éppúgy beszámoltak arról, hogyan zajlott le a szertartás és a hozzá kapcsolódó ünnepségek, mint az út során érintett városok történetírói, többnyire hallomásból szerzett információk alapján.³⁴⁷ A római eseményekről mások közt írt Zsigmond útjainak egyik állandó tudósítója, hűséges útítársa, Eberhard Windecke is. A mainzi polgár, aki saját bevallása szerint minden eseménynél, amelyet emlékirataiban elmesél, „a római császár parancsára” személyesen jelen volt, a koronázásról meglehetősen tömören számolt be, a szertartás legfőbb elemeit azonban pontosan rögzítette.³⁴⁸ Emlékiratai elsőrangú forrást jelentenek Zsigmond és udvara életére, így utazásaira is: Windecke 1415 tavaszán csatlakozott Zsigmond kíséretéhez, vele tartott nyugat-európai útjára, s ettől kezdve, ha a király útra kelt, szinte mindig vele tartott. Bizalmas, olykor pikáns udvari információinak

³⁴⁵ 1432 júniusában például Siena utasította Zsigmond mellett tartózkodó követét, nézzen utána, kik alkotják a kíséretet, milyen méltóságuk van, hány ló van velük, hogy mindenkit illő módon el tudjanak látni. A követ Luccából válaszolt: a Zsigmonddal tartó bárók olyan sokan vannak, hogy aligha lehet a szükséges szobákat előteremteni. Méltó elhelyezésük pedig már csak azért is fontos lenne, nehogy lemaradjanak más városok mögött. *Deutsche Reichstagsakten*. Hrsg. durch die historische Kommission bei der königlichen Akademie der Wissenschaften. Bd. I-XII. München, 1867-1901. X. 350-352.

³⁴⁶ *Cronaca Malatestina del secolo XV (Aa 1416-1452)*. A cura di Aldo Francesco Massera. Bologna, 1922. (RIS XV/II.) 64-65.; *Cronica Riminse dall'anno 1188 fino al anno 1385*. A cura di Ludovico Antonio Muratori. Milano, 1729. (RIS XV.) 960.; Zsigmond itáliai útjáról újabban E. KOVÁCS PÉTER: „A szent koronára! Ez kedvemre telik.” *Zsigmond császár Luccában*. Századok 141 (2007) 353-364.; Uő: *L'imperatore Sigismondo a Gubbio*. In: *Annuario. Studi e documenti italo-ungheresi*. 1991., illetve magyarul: Uő: *Zsigmond császár Gubbióban*. *Aetas* 23 (2008) 1:57-63.; valamint Uő: *Vénusz vonzásában. Zsigmond király és az itáliai hölgyek*. In: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Kronosz, Pécs, 2012. 137-150.

³⁴⁷ *Chronicon Cornelii Zantfliet*. In: EDMUNDUS MARTÈNE – URSINUS DURAND: *Veterum scriptorum et monumentorum...* Parisiis, 1724. V. 432-434.; *Gimignano Inghirami naplója*. Archivio Storico Italiano Serie V. T. I. 45-47.; Lásd: ÁLDÁSY ANTAL: *Zsigmond király római császári koronázása*. Századok 47 (1913) 481-501., 563-576., valamint CSUKOVITS E.: *Egy nagy utazás*.

³⁴⁸ *Eberhard Windecke emlékirata* 258-259.

azonban olyannyira az uralkodó a hőse, hogy általánosító, Zsigmond országaira vagy azok lakosaira vonatkozó megállapításokat szinte nem is olvashatunk nála.

Lajos hadjáratai, Zsigmond utazásai olyan alkalmi, többé vissza nem térő eseményei voltak a magyar történelemnek, amikor uralkodójukat kísérve magyarok ezrei járták Európa útjait.³⁴⁹ Külföldön – elsősorban továbbra is Itáliában – alkalmazott magyar zsoldosokkal ugyan a 15. század forrásaiban találkozhatunk,³⁵⁰ a magyar zsoldoskompániák nagy korszakának azonban a 14. század második fele számított. A Zsigmondot követő magyar királyok – akárcsak Zsigmond – általában nem csupán Magyarországon, hanem további egy vagy több országban is uralkodtak, Zsigmondtól eltérően azonban nem tettek utazásokat országaik határain túl. A magyar udvari elitet így Nyugat-Európa udvaraiban már nem maguk az uralkodók, csupán követeik képviselték, nem egyszer azonban a magyar követek is magukra vonták a közvélemény figyelmét. Ilyen nagyszabású – és egyúttal jól dokumentált – követség volt például az ifjú V. László 1457-ben Franciaországba küldött leánykérő követsége, amelyet Várdai István kalocsai érsek vezetett. A több mint 500 főnyi kíséret önmagában is látványosságzámba ment: „a legszebb és a legnagyobb követség, amely Franciaországba jött” – írta emlékirataiban Olivier de la Marche, a flandriai gróf udvarmestere.³⁵¹ A művelt Várdai beszéde éppúgy elismerést aratott,³⁵² mint a követség praktikus hordozható pénzverdéje – László leánykérő követsége azonban mégis azáltal vált emlékezetes eseménnyé, hogy párizsi tartózkodásuk idején érkezett meg a reménybeli vőlegény, V. László váratlan halálának a híre.³⁵³ Nem feltétlen volt azonban szükség tragikus fordulatra ahhoz, hogy egy magyar követ felhívja magára a figyelmet: Mátyás király követe

³⁴⁹ Lajos, illetve Zsigmond Velence elleni, ugyancsak nagy figyelemmel kísért hadjárataira itt most nem térek ki. Lásd elsősorban: BAUMGARTEN FERENC: *Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velence viszonya történetéhez*. Századok 36 (1902) 1-20., 112-130., 326-346., 428-443.; ÁLDÁSI ANTAL: *Zsigmond király viszonya Milánóhoz és Velencéhez római útja idejében*. Budapest, 1909.

³⁵⁰ Lucca könyveiben például E. Kovács Péter csak az 1432-es évben 12 magyar zsoldos katonát talált. E. KOVÁCS: *A szent koronára* 356-357.

³⁵¹ ECKHARDT, A.: *De Sicambria a Sans-Souci* 127.

³⁵² ECKHARDT SÁNDOR: *Várdai István beszéde a francia király előtt*. Archivum Philologicum 63 (1938) 100-104. (<http://www.thelatinlibrary.com/oratio.stephani.html>, letöltés: 2010. február 10.)

³⁵³ A követségre lásd ECKHARDT, A.: *De Sicambria a Sans-Souci* 125-137.; illetve CSERNUS S.: *Francia történetírás* 238-246.

és udvari embere, Buzlai Mózes 1489-ben Milánóban nagy feltűnést keltett csupán magyar viseletével és azzal, hogy haját hosszú, gyöngyökkel díszített hajfonatokban viselte.³⁵⁴

3. Magyarország és szomszédai

A magyar királysággal szomszédos, illetve a Magyarországhoz közeli országokban nem volt szükség átvonuló magyar csapatokra-csoportokra ahhoz, hogy az országról híreket halljanak; erre utal, hogy a dél-német területeken – főként Bajorországban –, Cseh- és Morvaországban, Lengyelországban, de különösen az osztrák tartományok területén készült művekbe rendszeresen, olykor szinte folyamatosan kerültek magyar tárgyú információk, megállapítások.³⁵⁵ Természetesen a magyarokkal folytatott háborús konfliktus – amelyre a szomszédság miatt értelemszerűen gyakrabban került sor – esetén az említések száma észrevehetően sűrűbbé vált, ezeken a területeken azonban békeidőben is folyamatosan gazdagodtak magyar vonatkozásokkal a különböző források.

Az információk folyamatossága különösen szembetűnő az osztrák tartományok történetírásában, amelynek megindításában, művelésében a legjelentősebb kolostorok – Melk, Zwettl, Heilingenkreuz és Kremsmünster, illetve a bécsi skót bencés apátság – jártak az élen. Az osztrák kolostorok évkönyvei – amelyeket együttesen *Annales Austriae* névvel illet a szakirodalom – szoros és gyakran kölcsönös kapcsolatban álltak egymással, e kapcsolat részleteit, jellegét azonban máig sok homály fedi.³⁵⁶ Rövid, lényegre törő bejegyzéseik közt rendszeres a magyar tárgyú információ, összességében – valamennyi évkönyv anyagát

³⁵⁴ Bartolommeo Chalco hercegi titkár Lodovico Sforzához küldött jelentése szerint: „Dicto amaxatore haveva una bellissima turcha de drappo d’oro cum uno friso in testa rivolto a treze et perle cum li capelli longhi anellati.” – BALOGH JOLÁN: *A művészet Mátyás király udvarában*. I. kötet. Adattár. Budapest, 1966. 435.

³⁵⁵ A német nyelvű források magyar képeire lásd RADEK TÜNDE: *Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters*. Frankfurt am Main, 2008. (Budapester Beiträge zur Literaturwissenschaft 12.)

³⁵⁶ Az osztrák évkönyvekre elsősorban lásd OSWALD REDLICH: *Die österreichische Annalistik bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (=MIOG) 3 (1882) 499–538.; ALPHONS LHOTSKY: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreich*. Graz-Köln, 1963. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergbd. XIX.); illetve WILHELM WATTENBACH – FRANZ-JOSEPH SCHMALE: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*. I. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976. 209-230.; felsorolásuk: CFH I. 108-109. (219. sz.)

együttesen hasznosítva – szinte minden évre találunk magyar adatot.³⁵⁷ A többnyire a 12. századtól vezetett évkönyveknek főként az egykorú bejegyzései értékesek, noha szerzői korábbi eseményekről – mint például a kalandozó hadjáratok, a 11. század első felének német-magyar összecsapásai – is beszámoltak. Lapjaik magyar vonatkozásokban főként a 13. század második felében, a Babenberg-örökségért folytatott cseh-magyar vetélkedés időszakában váltak gazdaggá. A Harcias Frigyes osztrák herceg 1246-os halálát követő osztrák-magyar, illetve cseh-magyar hadjáratok, összecsapások, békekötések, a stájerországi magyar uralom történései egészen az 1278-as, Habsburg győzelmet hozó dürnkruti csatáig gazdag muníciót szolgáltatottak az évkönyveket vezető szerzeteseknek. Különösen az 1270-es évek eseményeiről emlékezik meg bőségesen a *Continuatio Vindobonensis*, amelyet valószínűleg egy Bécs környéki kolostorban vezettek,³⁵⁸ valamint a bécsi *História annorum 1264—1279*,³⁵⁹ a küzdelmekről azonban a legrészletesebben az *Osztrák rimes krónika*, vagyis az *Österreichische Reimchronik*, Ottokar von Steier német nyelven, versben írt történeti munkája számol be.³⁶⁰

A szerző több mint egy fél évszázadnyi időtartam, az 1246-1309 közti időszak Ausztriában, Stájerországban és Karintiában történt eseményeit szedte versbe, mintegy százezer verssornyi terjedelemben. Az első magyar vonatkozású versszakra az 1253-as esztendőnél bukkanhatunk, ezt követően azonban magyar vonatkozásokban bővelkedő szöveget kapunk, sőt, az *Osztrák rimes krónika* épp a magyar ügyekre tartalmazza a legtöbb eredeti, máshol nem olvasható információt. A Stájerországért viselt háborúktól az 1300-as évek magyarországi trónküzdelmeiig számos eseményt ismertet, köztük nem csak osztrák vonatkozású történéseket, de egyértelműen magyar belpolitikai eseményeket – mint például

³⁵⁷ Figyelemre különösen érdemes a Babenbergeek házi kolostorában 1123-tól vezetett *Annales Mellicenses* (MGH Scriptorum [=SS] IX. 484-501., magyar vonatkozású bejegyzései: CFH I. 155-156., 754-756.), a hozzájuk kapcsoló *klosterneuburgi* (MGH SS IX. 607-746., CFH I. 761-768.), továbbá az *admonti* (MGH SS IX 569-579., CFH I. 89-90) évkönyvek.

³⁵⁸ MGH SS IX. 698-722., magyar vonatkozású bejegyzések: CFH I. 782-791.

³⁵⁹ MGH SS IX. 649-654., magyar vonatkozású bejegyzések: CFH II. 1166-1168.

³⁶⁰ *Ottokars Österreichische Reimchronik*. Nach den Abschriften Franz Lichtensteins hrsg. v. Joseph Seemüller. Hannover, 1890-1893. (MGH Deutsche Chroniken V,1-2), magyar vonatkozású részek: CFH III. 1780-1953.; rövid magyar vonatkozású ismertetése: PÓR ANTAL, Századok 27 (1893) 710-714.; a műről lásd ALFONS HUBER: *Die steierische Reimchronik*. MIÖG 4 (1883) 41-74.; MAJA LOEHR: *Der steierische Reimchronist her Otacher miz der Geul*. MIÖG 51 (1937) 89-130.; valamint újabban elsősorban: JEAN-MARIE MOEGLIN: *Recherches sur la Chronique rimée styrienne*. Journal des Savants. Juillet-Décembre 1987. 159-179.

IV. László és a kunok viszonya – is. Viszonylagos jól informáltsága nem párosult a magyarok iránti rokonszenvvel – ahol róluk esett szó, általában igyekezett valami becsmérlőt beszúrni szövegébe. Megközelítésére jó példa a Béla herceg és Kunigunda brandenburgi hercegnő 1264-es lakodalmának leírása: a magyarok, élükön IV. Béla királlyal hatalmas pompát kifejtve érkeztek az esküvőre, ahonnan dicstelenül, menekülve távoztak. A menekülés oka tudatlanságuk volt, Ottokar von Steier szerint ugyanis nem ismerték a csoportos lovagi tornát, a buhurtot, ezért a több száz fegyveres lovag meginduló támadását kelepcének vélték.³⁶¹ A történet az eltérő, kölcsönösen fenntartásokkal kezelt szokásokról, a kétoldalú bizalmatlanságról tanúskodik. „A bajorok egymással kezdtek harcba, de azt hiszem, minket magyarokat fenyeget veszély.” – szólította fel az elbeszélés szerint menekülésre a magyar királyt hírnöke a torna megkezdése után. Ottokar von Steier egyetlen lehetőséget sem hagyott ki, ha a magyarokat ócsárolhatta. Az esküvő kapcsán hosszasan részletezte a magyar urak gazdag ruházatát, ékszereit, majd levonta a következtetést: „Büszkeségüket és gazdagságukat tanúsították ezzel a tatárok szokása szerint, amitől nekünk németeknek hideg szaladgál a hátunkon. A szakállukba gondos kézzel számos igazgyöngyöt és drágakövet fontak be. Ha ilyen ékkövekkel lettek volna feldíszítve a Mark melletti csatában, állkapcsostul téptük volna ki a szakállukat.”³⁶²

A 14. századra továbbra is főként a különböző évkönyv-folytatásokban – például a folytatásokban egészen 1455-ig vezetett klosterneuburgi évkönyvben – találhatunk magyar vonatkozású adatokat, a század második felében azonban egyéb, részben új megközelítésű krónikás munkák is megjelentek, amelyek ugyancsak érdeemesek a figyelmünkre. Műgelni Henrik, a német mesterdalnok, aki sorra látogatta Közép-Európa uralkodói udvarait, patrónusainak írásaival hálálva meg a támogatást, IV. Rudolf osztrák herceg számára elkészítette az első német nyelvű magyar történetet.³⁶³ Sajátos szint képvisel az osztrák, sőt, az összeurópai elbeszélő irodalomban is a Rudolfot a fejedelmi székből követő III. Albert osztrák herceg udvari káplánjának, Leopold Stainreuter Ágoston-rendi szerzetesnek a 14. század végén írt műve, az *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*, vagyis az

³⁶¹ A vonatkozó rész: CFH III. 1799-1804., magyar fordítása: VÍZKELETY ANDRÁS: *Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője*. Irodalomtörténeti Közlemények 97 (1993) 5-6: 576-580.

³⁶² VÍZKELETY A.: *Béla hercegnek* 578-579.

³⁶³ Az 1333-ig terjedő munka magyar források alapján készült, eredeti megállapításokat nem tartalmaz. Kiadása: SRH II. 105-223.; elemzése, értékelése: DOMANOVSKY SÁNDOR: *Műgelni Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes krónika*. Századok 41 (1907) 20-35., 119-142.

Osztrák krónika 95 uralkodóról, Ausztria meseszerű őstörténetével.³⁶⁴ A munka, amely Ausztriának fantasztikus, a valósággal köszönő viszonyt sem ápoló múltat kreált, a benne olvasható pontos nevek, évszámok miatt hitelesnek számított, és hatalmas népszerűsége tett szert. Népszerűségét jelzi, hogy mintegy ötven kézírata maradt fenn – par excellence ez a munka lett az osztrák nemzeti krónika. Az *Osztrák krónika 95 uralkodóról* magyar vonatkozásokban is bővelkedik.³⁶⁵ Ezek részben valóságos eseményekről tudósítanak – így többek közt IV. (Kun) László meggyilkolásáról, III. András Magyarországra hozataláról, vagy a II. (Kis) Károly és Mária királynő közti trónküzdelem véres fordulatairól –, részben minden alapot nélkülöző fikciók.³⁶⁶ A szerző – és általa közvetve a környezete – magyar-képét azonban ezek a fikciók legalább annyira jellemzik, mint a többé-kevésbé pontosan ismertetett politikai események. A mű szerint ugyanis a magyarok mindig is a szomszédban laktak, eredetileg azonosak voltak a hunokkal,³⁶⁷ az osztrák uralkodók pedig már a legendák kódébe vesző őstörténeti időkben is többször házassági kapcsolatra léptek a magyarokkal – a fejedelmi listában, az úgynevezett *Fabelfürstenreiche*-ben a fiktív osztrák uralkodók mellett hasonlóképpen soha nem létezett magyar feleségek sorakoznak.³⁶⁸ Stainreuter – eltérően a forrásként egyébként felhasznált *Osztrák rimes krónika* szerzőjétől, Ottokar von Steiertől – meglepően barátságosan tekintett a magyarokra, elbeszélésében pedig láthatóan elhagyta a hagyományosan használt negatív toposzokat.³⁶⁹

A 15. század udvarhoz kötődő írástudói körében már érzékelhető a humanizmus hatása, a kor legjellegzetesebb, máig jelentősnek tartott művei azonban épp mentesek maradtak a humanizmus szellemiségétől és stílusától. A 15. század krónikásai közül két szerzőt kiemelkedő hely illet meg az osztrák történetírás pantheonjában, s magyar

³⁶⁴ Kiadása: JOSEPH SEEMÜLLER: *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*. MGH Deutsche Chroniken, T. VI. Hanovre–Leipzig, 1909.; korszerű elemzése: JEAN-MARIE MOEGLIN: *La formation d'une histoire nationale en Autriche au Moyen-Âge*. Journal des Savants. Janvier-Septembre 1983. 169-218.

³⁶⁵ A magyar vonatkozások részletes, elemző ismertetése: BRADÁCS GÁBOR: *A Chronica Patriae. Egy 14. századi osztrák krónika és a magyar történelem*. Századok 143 (2009) 1421-1454.

³⁶⁶ SEEMÜLLER, J.: *Österreichische Chronik* 156-158., 205-206.; BRADÁCS G.: *A Chronica Patriae* 1442-1451.

³⁶⁷ „Die zeit tet künig Eczel, der Heun oder der Unger chünig, wider daz römisch reich manigen streit” – SEEMÜLLER, J.: *Österreichische Chronik* 67.; BRADÁCS G.: *A Chronica Patriae* 1442.

³⁶⁸ A *Fabelfürstenreiche* uralkodóit táblázatos formában lásd: BRADÁCS G.: *A Chronica Patriae* 1452-1454.

³⁶⁹ BRADÁCS G.: *A Chronica Patriae* 1451.

szempontból is méltán ítélték jelentősnek: Thomas Ebendorfer, a bécsi egyetem tanára, és Jakob Unrest karintiai plébános. Szemléletük, műveltségük, körülményeik és helyzetük egyaránt eltért egymástól, mint ahogy munkásságuk is különbözik, közös pontjuk azonban, hogy mindketten hagyományos, a középkor krónikairódmába illeszkedő műveket alkottak, gondolkodás- és írásmódjukat nem érintette meg a humanizmus szelleme. Az alsó-ausztriai születésű Thomas Ebendorfer a bécsi egyetem diákja, 1412-től tanára, majd – elsőként 1423-ban – rektora volt, amellet a Bécshez közeli Perchtoldsdorf plébánosa. Az egyetem képviselőjeként részt vett a bázeli zsinaton, és az uralkodóval, III. Friggyessel is kapcsolatban állt. A nála egy emberöltővel később született Jakob Unrest bécsi tanulmányait csak feltételezi a kutatás, sem Karintia határain túli utazásairól, sem kapcsolatairól nem rendelkezünk információkkal.

Ebendorfer munkái közül magyar szemmel nézve is fő műve, a *Chronicon Austriacum*, *Ausztria krónikája* a legértékesebb. Ebendorfer hatalmas munkát végzett, összegyűjtötte, rendszerbe foglalta az osztrák történelem saját korában elérhető forrásanyagát, amelyből személyes hangvételű krónikát írt. Az *Ausztria krónikája* első három könyve, amely 1440-ig tárgyalja a történetet, elkészült, a negyedik-ötödik könyv ellenben, az 1440-1453 közti időszak történetével befejezetlen, tulajdonképpen fogalmazványok, feljegyzések, jegyzetek együttese, amely azonban épp kidolgozatlansága miatt sokkal izgalmasabb, pontosabb kordokumentum, mint az elkészült első rész.³⁷⁰ További művei közül – noha jórészt ismert szerzők kivonatolására épült – haszonnal forgatható még a *Chronica regum Romanorum*, vagyis *A római királyok krónikája* című, életrajzi formában írt áttekintése, amelynek szintén az utolsó, saját koráról írt naplószerű szakasza a legérdekesebb.³⁷¹

Magyar vonatkozásokban rendkívül gazdag Jakob Unrest, Sankt Martin am Techelsberg-i plébános német nyelvű *Österreichische Chronikja*.³⁷² Csonkán fennmaradt szövege az 1435-1499 közötti időszak történetét taglalja, és különösen az 1468-as évtől kezdve fontos forrása nem csupán az osztrák tartományoknak, közülük is elsősorban Unrest szülőföldjének, Karintiának, de az osztrák-magyar viszony, Mátyás király osztrák háborúinak

³⁷⁰ THOMAS EBENDORFER: *Chronica Austriae*. Herausgegeben von Alphons Lhotsky. Berlin-Zürich, 1967. (MGH SS N.S. 13.)

³⁷¹ THOMAS EBENDORFER: *Chronica regum Romanorum*. Herausgegeben von Harald Zimmermann. Hannover, 2003. (MGH SS. N.S. 18:1-2.)

³⁷² JAKOB UNREST: *Österreichische Chronik*. Hrsg. v. Karl Grossmann, Weimar, 1957. (MGH SS. N.S. 11.)

részletes elmesélésével a magyar történelemnek is. Unrest hagyományos középkori krónikásként egyformán beszámolt saskajárásról, különböző hadjáratokról, vagy épp a Mátyást cserbenhagyó esztergomi érsek, Bechensloer János szökéséről. Krónikájában két eseménysor azonban kiemelt figyelmet kapott: az osztrák-magyar háborúk különböző hadmozdulatait, valamint az 1470-es évektől az osztrák tartományokban, főként Karintiában és Krajnában is már szinte minden évben esedékes török betörések. Magyarpárti elfogultsággal éppenséggel nem vádolható, de ez a magyar zsoldoscsapatok pusztításai miatt érthető is. „Ez az iszonyatos háború Karintiának több kárt okozott, mint korábban négy török portya” – írta például keserűen 1482-ben.³⁷³

Unrest még két krónikát írt. Karintiai krónikája a 764-1335 közötti időszak történetéről leginkább az *Osztrák rímes krónika* prózai kivonata, kevés eredeti információval és gondolattal.³⁷⁴ Történeti szempontból nem számít jelentősnek harmadik műve, a *Von dem landt Vngern weylant Pannonia genannt* sem, magyar szemmel azonban feltétlen jelentősnek kell tekinteni a megírását.³⁷⁵ Értékét még az a körülmény sem csökkenti, hogy Unrest ezúttal nem alkotott eredetit, a Budai Krónikát vagy Thuróczy János krónikáját fordította le és dolgozta át saját felfogásának megfelelően.³⁷⁶ Mügelni Henrik 14. századi *Chroniconja*, illetve Jakob Unrest *Von dem landt Vngern* című munkája azonban azt jelzi, hogy a szomszédos osztrák tartományokban folyamatos lehetett az érdeklődés Magyarország és annak története iránt.

4. Követek és átutazók

Magyarország Angliától Perzsiáig, Dániától Egyiptomig terjedő, szerteágazó diplomáciai kapcsolataira az egész középkorból rendelkezünk adatokkal, számos magyar, illetve Magyarországra küldött külföldi követ nevét ismerjük, akiknek olykor a megbízatásáról, végzett tevékenységéről is több-kevesebb információval szolgálnak a

³⁷³ „das lanndt Kerndten von dem haylossen kryeg mer zu schaden khomen ist, dann vor von vier Turckhenrayssen” – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 132.

³⁷⁴ JAKOB UNREST: *Kärntner Chronik von der Urzeit bis 1335 mit einem Anhang über ausgestorbene Adelsgeschlechter*. Hrsg. S. F. Hahn. 1724.

³⁷⁵ JAKOB UNREST: *Ungarische Chronik*. Hrsg. Franz Krones von Marchland. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1, 1880.

³⁷⁶ TRINGLI ISTVÁN: *A magyar történetírás átalakulása Hunyadi Mátyás korában*. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. Kiállítási katalógus. Budapest, 2008. 505.

fennmaradt források.³⁷⁷ A több mint félezer évnyi hosszú időszak alatt természetesen számos változás történt a magyar külkapcsolatok irányában, prioritásaiban, intenzitásában, e változások áttekintése azonban jelen munkának nem feladata. Az öt évszázad alatt történt változások közül egyet azonban fontos kiemelni: a hivatásos és állandó, kiépített apparátussal működő diplomácia a középkor végén, újkor hajnalán, pontosabban a 15. század végén, 16. század elején született meg. Bölcsője a megosztott Itáliában ringott, ahol az egymással is versengő államok számára létkérdés volt, hogy folyamatosan értesüljenek vetélytársaik, ellenfeleik lépéseiről. Az állandó követségek felállításában Velence járt az élen: a városállam elsőként, az 1480-as évektől kezdve Rómában, illetve Isztambulban tartott állandó követet. Budán 1498-tól kezdve állomásozott velencei követ, aki rendszeres beszámolókat küldött haza, s e beszámolók szerencsésen fenn is maradtak.³⁷⁸ Az egy-egy országba állandó tartózkodásra akkreditált követekkel általában együtt járó adminisztrációs fejlődés, amely hirtelen felduzzasztotta a forrásanyagot, nem csak a megbízókat látta el bőségesen információval, de a témát kutató magyar történész számára is korszakhatárt jelent. A középkor évszázadainak lassan gyarapodó mennyiségű diplomáciai tárgyú forrásanyagában ugyanis az állandó követek megjelenése nem csak mennyiségi, de egyúttal minőségi változást is eredményezett: a Mohács előtti évtizedekről minden korábbi időszagnál több és részletesebb jelentésre támaszkodhatunk.

A magyar középkor első évszázadaiban elsősorban az országba küldött pápai legátusok láthattak bele az ország életébe, ismereteikről azonban ekkor még csak utalásszerűen tudósítottak a nevükben kiállított oklevelek.³⁷⁹ Az 1308 novemberétől 1311 szeptemberéig, közel három esztendőn át Magyarországon tevékenykedő, a belpolitikába közvetlenül beavatkozó Gentilis bíboros fennmaradt, minden korábbi legátusnál gazdagabb magyarországi irattermésében sem találunk leírást az országról, noha az anyagból némi

³⁷⁷ Néhány példa – ezúttal csak a magyar követekre – vonatkozó irodalomból: ZSOLDOS ATTILA: *Az Árpádok követei*. In: Piti Ferenc (szerk.): „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2000. 703-714.; TARDY LAJOS: *Régi magyar követjárások keleten*. Budapest, 1971. (Körösi Csoma Kiskönyvtár 11.); FRAKNÓI VILMOS: *Mátyás király magyar diplomatái*. Budapest, 1898.

³⁷⁸ FRANÇOIS-LOUIS GANSHOF: *Histoire des relations internationales. I. Le Moyen Âge*. Paris, 1953.; BERNARD GUENÉE: *L'Occident aux XIVe et XVe siècles*. Les États. Paris, 1971. 214-217.; Rövid magyar áttekintés: KOSÁRY DOMOKOS: *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Budapest, 1978. (Gyorsuló idő)

³⁷⁹ Pecorariai Jakab pápai legátus magyarországi tevékenységéről: ALMÁSY TIBOR: *Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab bíboros magyarországi legációja*. Magyar egyháztörténeti vázlatok 5 (1993) 129-141.

munka árán már számos ilyen tárgyú következtetés levonható.³⁸⁰ A 14. század elejéről már más országok uralkodói is kaptak híreket Magyarországról: az Anjouk kelet-európai térnyerése iránt érthető okból élénken érdeklődő aragón királyhoz például rendszeresen érkeztek tudósítások.³⁸¹ Az Anjou-kor diplomáciai forrásanyagában még alapvetően ügyintéző levelek szerepeltek: köztük különböző szerződéseket, rendeleteket, engedélyeket, utasításokat, határozatokat találhatunk, a magyarországi helyzetről, állapotokról tudósító, beszámoló írásokat csak alig-alig.³⁸² 1335 novemberében, Visegrádon fényes külsőségek közepette került sor három uralkodó, a cseh, a lengyel és a házigazda magyar király találkozójára. Az eseményről azonban csak elbeszélő forrás tudósít: amíg a 15. század második feléből, Mátyás király életének hasonló jelentőségű eseményeiről részletes tudósítások születtek, az Anjou-korból ilyen beszámolók még nem állnak rendelkezésünkre.³⁸³

Klasszikus követjelentésekre a 14. század végétől, az 1390-es évektől kezdve találunk példákat. Mantova ura, Francesco Gonzaga 1395 őszén küldte el követét Zsigmond király

³⁸⁰ Az oklevelek kiadása, a bevezetőben Pór Antal áttekintésével: *Acta legationis cardinalis Gentilis. Gentilis bibornok magyarországi követségének okiratai 1307-1311*. Budapest, 2000. (Monumenta Vaticana. Vatikáni magyar okirattár I/2.) Az 1309. június 15-én, a budai Nagyboldogasszony-templomban (amelyet ma Mátyás-templom néven ismernek) tartott második koronázás részleteiről például: „...prefatus dominus C Ungarie rex in manibus prefati Strigoniensis archiepiscopi et mei notarii infrascripti, librum tenentium, flexis genibus ante altare predictum et coram eodem Strigoniensi archiepiscopo, tactis et osculatis sacrosanctis evangeliis, infrascripta, primo litteraliter lecta, deinde in Ungarico exposita per sepedictum Strigoniensem archiepiscopum inviolabiliter servare iuravit.” „Super quibus tam barones predicti presentes ibidem,... a sepefato Strigoniensi archiepiscopo singulariter requisiti, tactis eisdem sacrosanctis evangeliis, eadem omnia et singula sub iuramento firmantes, ipsumque dominum C recognoscens in verum et legitimum regem Ungarie, ac suum et dicti regni dominum naturalem, ipsi regi in sepedicti Strigoniensis archiepiscopi et mei predicti notarii manibus, ut predicatur, librum tenentium, prestiterunt debite fidelitatis homagium et solitum Ungarie regi ab eiusdem regni baronibus iuramentum” – *Acta Gent.* LXV. (305-306.), magyar fordítása: *Károly Róbert emlékezete. A szöveganyagot válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc*. Budapest, 1988. 82-84.

³⁸¹ Az 1301-ben küldött levelek szerzői úgy látták, az ország nagyobb része a cseh király fiát tartja urának, az egyik levél szerint „a szicíliai király unokáját csak a kunok támogatták”. *Anjou-kori oklevéltár* (=AOKI.) I. 1301-1305. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1990. 69. 130. sz.

³⁸² 1349-ben például a velencei doge tudósítja Perugiát, hogy a pestis Magyarországon is felütötte a fejét, és a járváynak a fiatal királyné, Margit is áldozatul esett. ADE II. 370. (299. sz.)

³⁸³ A visegrádi királytalálkozó legfrissebb áttekintése, a legfontosabb okleveles források hatnyelvű kiadásával: György Rác (edited by): *Visegrád 1335*. International Visegrad Fund et al., 2009.

budai udvarába. A követ, Paolo de Armanis értékes vadászkutyákat vitt a magyar királynak, akit azzal a megbízással keresett fel, hogy tájékoztódjék távlati külpolitikai terveiről.³⁸⁴ A Mantova-Zengg-Zágráb-Buda útvonalat 18-20 nap alatt tette meg, a királyt azonban nem találta székvárosában. Feladata mielőbbi elvégzése érdekében követte az uralkodót, aki ekkor épp Nagyolaszi mellett táborozott, végül Budára visszatérőben sikerült őt utolérnie. Paolo de Armanist fogadta a király, tárgyalta udvara legbefolyásosabb embereivel, Kanizsai János esztergomi érsekkel, Szepesi János zágrábi püspökkel és Stibor vajdával. A Budán töltött rövid idő alatt meglehetősen határozott véleményt alakított ki a magyar királyról és az udvarról: „A király nem a maga ura, főembereinek és báróinak a nézetét tartozik követni. Ennél fogva helyzete nagyon ingatag, mert ezek közt különféle nézetek uralkodnak. Nagy a kölcsönös irigykedés, ezért nem lehet őket teljesen kielégíteni, s a király, amennyire módjában áll, azon van, hogy tetszésükre tegyen.” – írta egyik jelentésében.³⁸⁵ „Ez az udvar ugyanis nem érdemli meg az udvar nevet és csak nagy szegénységével pompázik” – jegyezte fel tömören másik levelében.³⁸⁶ A mantovai levéltárban fennmaradt öt levele, amely a szöveget kiadó, elemző Thallóczy Lajos szerint „írójuk személyiségét s a tartalom minőségét nézve, nem elsőrendű fontosságú források”, valójában izgalmas pillanatképek a magyar udvar életéről, belső viszonyairól, informális hierarchiájáról. Egy-egy mondatnál tudósítanak az étkezési, kutya- és lótartási, vagy épp a követfogadási szokásokról – azokról a mindennapi megnyilvánulásokról, amelyekről más források általában hallgatnak.

Az ismert itáliai humanista, Ambrogio Traversari kamalduli generális IV. Jenő pápa követeként, 1435-ben érkezett Magyarországra. Utazásáról, élményeiről levelei

³⁸⁴ THALLÓCZY LAJOS: *Mantovai követjárás Budán. 1395.* Budapest, 1905.

³⁸⁵ THALLÓCZY L.: *Mantovai követjárás* 45. Thallóczy irodalmi értékű fordítása nem pontosan szó szerint, de tartalmilag precízen adja vissza az eredetileg latin nyelven írt szöveget: „qui suos dominus dici non potest, sequi oportet voluntates suorum principum et baronum, tamquam homo non habens statum suum aliquatenus firmum propter varias opiniones et invidias magnas regnantes inter ipsos cum male contentantur, maxime barones Ungarie ipsum in suum regem habere, et ipse eis cotidie complacere conatur in omnibus, quibus potest.” (uo. 99.)

³⁸⁶ THALLÓCZY L.: *Mantovai követjárás* 76.; „curia ista que nomen curie non meretur, tanta paupertate viget ipsa...” (uo. 110.) A levelek értelmezéséhez lásd: CSUKOVITS ENIKŐ: *Az uralkodói udvar és az új elit.* In: Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387-1437. Szerk: Takács Imre. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2006. 284-286.

tudósítanak.³⁸⁷ Bázélból, a zsinat helyszínéről útitársaival előbb Ulmba indult, ahonnan Bécsbe hajózott, útközben meglátogatva a folyómenti kolostorokat. A kapott hírek alapján Zsigmondot előbb Bécsben, majd Tatán próbálták meg elérni, végül Székesfehérváron sikerült utolérni.³⁸⁸ Traversari elismeréssel ír Tatáról és környékéről, beszámol a császárral folytatott tárgyalásairól, saját fehérvári beszédéről, a Zsigmond kérésére meglátogatott budai várról. Két hónapot töltött Magyarországon, s noha utazás során érte kellemetlenség is – például eltévedtek Tata és Fehérvár közt – feljegyzései egyértelműen pozitívak.³⁸⁹ Különösen Buda látnivalóiról szólt superlatívuszokban Zsigmondhoz írt köszönő leveleiben, egyaránt dicséri az épületet, a kerteket és a kilátást. Jó véleménye azért is értékes, mert személyében értő, művelt látogatója volt Zsigmond tatai, budai palotájának.

Mátyás király csak egy emberöltőnyivel később uralkodott, mint Zsigmond, uralkodási idejéből azonban már nagyságrendekkel több diplomáciai forrás áll rendelkezésünkre, s e források többsége összegyűjtve, nyomtatásban is hozzáférhető.³⁹⁰ Magyarországról – a

³⁸⁷ Magyarországi követjárásáról tíz levele maradt fenn. Levelezésének kiadása: *Ambrosii Traversarii generalis Camaldulensium aliorumque ad ipsum, et ad alios de eodem Ambrosio Latinae Epistolae*. Tomus I-II. Forni Editore Bologna, 1968. (az eredeti, 18. századi kiadás hasonmása)

³⁸⁸ Utazásának magyar vonatkozásairól: APRÓ I.: *Ambrogio Traversari Magyarországon*; valamint röviden: TARDY LAJOS: *Régi feljegyzések Magyarországról*. Budapest, 1982. 16-19.

³⁸⁹ „...inspeximus summa cum admiratione praecipuoque stupore aedificatum abs te palatium... structure moles tam vasta ut nullum toto, orbe maiorem reperiri posse arbitremur...”, „... piscinas quoque hortos circuiui... transivimus ad contuendam peripatum illum spatiossimum prospectu omnino mirabilem plerumque voluptatis...” – Ep. V. 2., APRÓ: *Ambrogio Traversari* 58.; Zsigmondot követve Traversarihoz hasonlóan járt Bécsben, Budán, Fehérváron és Tatán is az a firenzei követség, amelynek két tagja 1426-ban érkezett Magyarországra. Rinaldo degli Albizi feljegyzéseinek alapos, minden részletet érintő feldolgozása: E. KOVÁCS PÉTER: *Egy firenzei követjárás Magyarországon*. Századok 144 (2010) 1455-1536.

³⁹⁰ *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából: 1458–1490.* (=MDEM) Szerk.: Nagy Iván és B. Nyáry Albert. I-IV. Budapest, 1875-78.; *Mátyás király levelei. Külügyi osztály* I. 1458-79. II. 1480-90. közléteszi: Fraknói Vilmos, Budapest, 1893-95.; a levelek egy részének magyar fordításai: *Mátyás király levelei 1460-1490*. Válogatta: V. Kovács Sándor, ford.: Bellér Piroska. Budapest, 1986. További okmánykiadás a vatikáni levéltárból: *Mathiae Corvini epistolae ad Romanos Pontifices datae et ab eis acceptae 1458-1490*. Budapest, 1891. (Monumenta Vaticana ser. I. tom. V.); *Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. Kiad: Berzevitz Albert, Gerevich Tibor és Jakubovich Emil közreműködésével. Budapest, 1914.; Egy-egy rövid forrásközlés is tartalmaz fontos információkat, így például az Esték fejedelmi udvara és Buda közt – Mátyás és Beatrix házassága, vagy Beatrix unokaöccse, a gyermek Hyppolit esztergomi érsekké tétele miatt létrejött kapcsolatok iratait (levelezéseket, olaszok magyarországi jelentéseit) tartalmazó modenai levéltár magyar vonatkozású anyagára: NYÁRY ALBERT: *A modenai kir. levéltár magyar történelmi szempontból* Századok 2

fennmaradt források szerint – ezekben az években rendszeresen küldött haza jelentéseket Velence követe; hol saját követtel, hol más forrásból, de tisztában volt a magyar hírekkel a milánói herceg; a Beatrix nápolyi hercegnővel kötött házasság kapcsán folyamatos volt Mátyás udvarában a nápolyi valamint a ferrarai diplomáciai jelenlét, és természetesen rendszeresen érkeztek Mátyás udvarába pápai követek is.³⁹¹ A legtöbb jelentést Velence magyarországi követei küldték (de legalábbis közülük maradt fenn a legtöbb), az is állandó gyakorlat volt, hogy a megszerzett információk alapján más országokat – például Franciaországot – is Velence tájékoztatott a magyarországi hírekről. Bizonyos jeles alkalmakra – mint például Mátyás 1464-es koronázása – Velence külön követeket küldött.³⁹²

A ferrarai követ, Cesare Valentini 1486-ban érkezett Magyarországra, hogy előkészítse a királyné unokaöccsének, Estei Hippolitnak (Ercole ferrarai fejedelem és Aragóniai Eleonóra fiának) esztergomi érsekségét. Cesare Valentini lelkiismeretesen írt mindenről: a legfontosabb politikai hírek mellett arról, hogy milyen ajándékot hozzon magával a gyermek érsek káptalanja tagjainak, hogy Beatrix királyné Pécsre zárandokolt, hogy milyen volt a fogadtatása az érkezésekor Pozsonyban időző királyi udvarban, vagy hogy miként zajlott Mátyás és Ulászló cseh király iglaui találkozója.³⁹³ Iglauból 1486. szeptember 11-én küldött levele részletesen beszámolt a királytalálkozóról: tudósítása szerint a magyar

(1868) 244-254.; ÓVÁRY LAJOS: *A modenai és mantuai levéltári kutatásokról*. Századok 23 (1889) 392-402.; benne Valentino Cesare ferrarai követ jelentése Mátyás és Ulászló iglaui találkozásáról. Fraknói Vilmos több követség anyagát is feldolgozta: FRAKNÓI VILMOS: *Carvajal János bibornok magyarországi követségei, 1448-1461*. Budapest, 1889.; Uő: *Pecchinoli Angelo pápai legátus Mátyás udvaránál, 1488-1490*. Katolikus Szemle 12 (1898) 373-425.; Uő: *Egy pápai követ Mátyás udvaránál, 1488-1490*. Budapest, 1901. (Olcsó könyvtár)

³⁹¹ A magyar kutatás figyelmét eddig sajátos módon nem keltette fel, hogy a Nápoly és Milánó, Nápoly és Firenze, vagy Milánó és a burgundi udvar közti diplomáciai levelekben is meglehetősen gyakran szerepeltek Mátyásra, illetve Magyarországra vonatkozó információk, mint ahogy azt a kiadott diplomáciai levelezések egyértelműen tükrözik: *Carteggi diplomatici fra Milano Sforzesca e la Borgogna*. Vol. I (8 marzo 1453 – 12 luglio 1475), vol. II. (26 luglio 1475 – 19 ottobre 1476). A cura di Ernesto Sestan. Roma, 1985. 1987. (Fonti per la storia d'Italia. Carteggi); *Corrispodenza dell'ambasciatore Giovanni Lanfredini* I. (13 aprile 1484 – 9 maggio 1485) A cura di Elisabetta Scarton. Carlone Editore, Salerno, 2005. (Istituto Italiano per gli Studi Filozofici. Fonti per la storia di Napoli aragonese. Serie seconda. Corrispodenza degli ambasciatori fiorentini a Napoli). A Mátyás udvarába érkező külföldi követeket, illetve a Mátyás által külföldre küldött követeket, a vonatkozó forráshellyel összegyűjtötte: BALOGH J.: *A művészet Mátyás király udvarában* I. 671-682.

³⁹² *Magyar diplomáciai emlékek* I. 266. skk. (162. 163. sz.)

³⁹³ *Magyar diplomáciai emlékek* III. 101. (80. sz.), 110. (83. sz.), 117. (89. sz.), 124. (91. sz.), 137. (100. sz.) stb.

király és kísérete olyan hatalmas pompát fejtett ki, hogy Ulászló és kísérete a nyomába sem ért.³⁹⁴ A magyarok ruházatának, fegyvereinek, lószerszámainak, Mátyás Ulászlónak adott ajándékainak ismertetése a magyar művészet- és művelődéstörténet elsőrangú forrásává avatja Cesare Valentini iglaui jelentését, de többi jelentésében is számos értékes adatot találunk a magyar udvar mindennapi életére, és ezeknek a mindennapoknak a tárgyi környezetére.³⁹⁵

A magyar udvarba küldött pápai követek jelentéseiben ugyancsak gazdagon találunk értékes információkat. Feltehetőleg az 1460-as évek elején készült az a jelentés, Hieronymus Landus pápai nuncius írása, amelynek kulcsfontossága van a király bevételeinek megismerése szempontjából.³⁹⁶ A nuncius tudósításában Magyarország határaitól és méreteiről, népeiről, várairól és erődített városairól, valamint folyóiról tájékoztatta megbízóját – a török veszély vezérmotívumként szövi át a szöveget. Megközelítésének illusztrálására álljon itt néhány mondat Erdélyről: „Az ország egyik leghasznosabb része Erdély, mivel ez az egész országot ellátja sóval, amiből a koronának évenként 50 ezer arany jövedelme van. A só mellett sok az arany-, ezüst-, réz-, ólom-, vas-, és higany. Marha, ló, juh és egyéb hasznos állatok szintén nagy bőségben fordulnak elő. Erdélyt igen férfias nép lakja.” A vitézségre-férfiasságra a török

³⁹⁴ „tamen non era da equipare ad quella de questo Serenissimo Re” – ÓVÁRY L.: *A modenai és mantuai* 393-397.

³⁹⁵ Művészettörténeti adatait összegyűjtötte BALOGH J.: *A művészet Mátyás király udvarában*, valamennyi hivatkozását lásd a kötet név- és tárgymutatójában, (I. 783.)

³⁹⁶ J. C. ENGEL: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. Halle, 1798. II. 6-17.; *Descrizione dell'Ungheria nei secoli XV. e XVI., edita nell'occasione del congresso geografico internazionale, a Venezia 1881*. Budapest, 1881. 29-34, Szövege Johann Christian Engel 18. századi kiadásában 1480-as dátummal szerepel, mint a Mátyás királyhoz küldött pápai követ jelentése, egy másik, száz évvel későbbi – nem teljes, épp a bevételekre vonatkozó adatokat már nem tartalmazó – átírás címléírása szerint viszont Mátyás udvarának velencei követe készítette. A király pénzügyeire vonatkozó adatok felhasználásával készült: FÜGEDI ERIK: *Mátyás király jövedelme 1475-ben*. In: Barta Gábor (szerk.): *Mátyás király 1458-1490*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 41-61.; illetve legújabban: Csukovits Enikő (szerk.): *Mátyás és a humanizmus*. Osiris Kiadó, Budapest, 2008. (Nemzet és Emlékezet) 454-474.; továbbá lásd még DRASKÓCZY ISTVÁN: *A „Landus jelentés” kéziratai*. In: „Fons, skepsis, lex” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2010. 85-94.; DRASKÓCZY ISTVÁN: *15. századi olasz jelentés Erdély ásványi kincseiről*. In: Papp Imre, Angi János, Pallai László (szerk.): *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Debrecen, 2010. 49-59. Draskóczy István felvetette, hogy a jelentés esetleg nem Hieronymus Landus nuncius, hanem Pietro Tommasi velencei követ tollából származik. A felvetés ésszerűnek tűnik – már a *Descrizione dell'Ungheria* (29.) is mint „relazione d'un ambasciatore veneto alla corte del re Mattia” hivatkozott a szerzőre – a velencei szerzőség azonban egyelőre nem nyert bizonyítást. Akár a nuncius, akár a velencei követ is volt azonban a szöveg szerzője, a bennünket érdeklő tartalmi kérdéseket ez a körülmény érdemben nem befolyásolja.

ellen volt szükség – e szükség szerint vette sorra Erdély népeit is: a németeket, a székelyeket és külön a szászokat.³⁹⁷ Egy másik pápai legátus, Pecchinoli Angelo útjára Mátyás király Anconába küldött katonai segítsége kapcsán került sor. 1487-ben Ancona – amely a Szentszék fönnszékhatóság alatt állt – a magyar király védelme alá helyezte magát. Az eset nagy megütközést váltott ki Itáliában, különösen a pápai kúriában – a kényes kérdés megoldása volt Pecchinoli Angelo elsődleges feladata. VIII. Ince legátusaként 1488 októberében érkezett meg Bécsbe, ahol Mátyás akkor az udvarát tartotta.³⁹⁸ Mátyás négyszemközt is fogadta, és a megbeszéléseken számos olyan kérdést is érintettek, amelyekről érdemi információkat csak a legátus jelentéseiben olvashatunk: így például Váradi Péter kalocsai érsek fogságának okáról, Mátyás és a török szultáni család rokonságáról, az egyiptomi-magyar kapcsolatokról.³⁹⁹ A levelek legfőbb tanulsága, hogy Mátyás rendkívüli tájékozottságot árult el minden felvetődő kérdésben: nem csupán az őt közvetlenül érintő témákról, de távoli országok ügyeiről is pontos és bizalmas információkkal rendelkezett, amelyek birtokában határozott és markáns véleményt formált.⁴⁰⁰

A külföldi követek tollából a legtöbb életmód-leírás Mátyás király különböző alkalmakból rendezett ünnepségeiről maradt fenn. A különféle királytalálkozók – mint a ferrarai követ által ismertetett iglaui – jó alkalmat kínáltak a magyar uralkodó számára a

³⁹⁷ „La piu utile e la principal parte del ditto regno sie la terra silvana dela quale se traze prima tuto el sale che bisogna nel regno, che li vale zercha ducati L M l’anno, che he la principal intrada dela corona. Apresso ditto sale sono molte de ori, arzenti, rami, piombi, arzenti vivi, ferri, azali e grandissima quantita de animali de ogni sorte, come bovi, castrai cavalli e molte altre cose utilissime. La qual terra silvana è bene habitada da zente virile, perche continuamente sono ale mane cum el Turcho, e cavasse de dita terra transilvana ala defension del regno circha 40 M persone de bone e utile zente a tale impresse. El forzo sono todeschi, e una altra nation apelati Seculi, e molto vigorosi, e una altra nation apellati Sassi...” – az idézett rész: *Descrizione dell’Ungheria* 32.; a számok esetében nem árt óvatosságnak lennünk: J. C. Engel 100 ezer aranyat írt. A szöveg meglehetősen pontatlan, ezért itt nem idézett magyar fordítása: SZAMOTA I.: *Régi utazások* 500. Szamota legnagyobb hibája – itt, és a továbbiakban idézett források esetében egyaránt –, hogy fontos, érdemi információkat tartalmazó szövegrészeket nem fordított le, a kihagyott részeket pedig sehol sem jelölte.

³⁹⁸ A követutasítások közül egy maradt fenn a Vatikáni Levéltárban, kiadása: THEINER, A.: *Vetera monumenta* II. 514.; Pecchinoli Angelo jelentéseiből ugyancsak egy példányt őriznek, kiadása: THEINER: *Vetera monumenta* II. 521-530.; a többi jelentés, szám szerint nyolc levél a velencei Biblioteca Marcianában – Classis XIV., Codex XCIX. – maradt fenn. A kiadatlan leveleket Fraknói Vilmos dolgozta fel: FRAKNÓI V.: *Pecchinoli Angelo*

³⁹⁹ FRAKNÓI V.: *Pecchinoli Angelo* 382., 395., 404.

⁴⁰⁰ FRAKNÓI V.: *Pecchinoli Angelo* 414-415.

vetélytársakat, ellenfeleket felülmúló pompa kifejtésére, gazdagsága, korszerű ízlése bemutatására. A külhoni követek a legnagyobb pompával, legfényesebb ünnepségekkel azonban Mátyás és Beatrix 1476 decemberében tartott menyegzőjén találkozhattak – nem véletlen, hogy a két hétig zajló rendezvény-sorozatról több részletes leírás is készült.⁴⁰¹ Ilyen alapos beszámolót készített például Hans Seybold, a pfalzi gróf követe, aki a teljes eseménysort úgy írta le, hogy beszámolt minden egyes alkalom – mise, lakoma, lovagi torna – jeles résztvevőiről, ülésrendjükről, ruházatukról, asztalnemükről, ajándékokról. Ahhoz, hogy a hatalmas tömegben mindent ilyen jól megfigyelhessen, alighanem állandó közelharcot kellett folytatnia a többi nem fejedelmi rangú meghívottal – a folyamatos versengésre utal, hogy elbeszélésének visszatérő motívuma, hogyan próbáltak a pimasz velencei követek újra és újra jobb helyet foglalni maguknak, mint ami a diplomáciai hierarchia szerint megillette őket.⁴⁰²

II. Ulászló, majd II. Lajos udvara élénk diplomáciai élet színhelye volt, ahol Európa valamennyi jelentős országának a követei megfordultak.⁴⁰³ A velencei köztársaság állandó követet tartott Budán, minden más helyről alkalmanként, bizonyos ügyek elintézése érdekében küldtek diplomáciai megbízottakat. Különösen intenzív diplomáciai kapcsolat kötötte össze a magyar udvart a Szentszékkal – amely a korszak végén a török elleni pápai segítség gyakorlati lebonyolítása érdekében állandó nunciust tartott a magyar székvárosban –, valamint Miksa bécsi udvarával, a rokoni lengyel udvarral, s a Jagelló-korra rutinosan működött a diplomáciai kapcsolattartás Isztambul és Buda között is. 1500 májusában a

⁴⁰¹ Mátyás ünnepségeinek forrásairól: BALOGH J.: *A művészet Mátyás király udvarában* I. 632.

⁴⁰² Egy másik, Seyboldéhoz hasonló részletességű leírás olvasható Peter Eschenloer boroszlói jegyző krónikájában. Seybold leírásának legújabb magyar nyelvű kiadása: *Krónikáink magyarul*. III/1-3. Válogatta és fordította Kulcsár Péter. Balassi, Budapest, 2006-2008. (Történelmi források III.) III/1. 123-132.

⁴⁰³ A Jagelló-kor gazdag diplomáciai tárgyú forrásanyaga részben jól ismert, sokat idézett, részben azonban máig feltáratlan-feldolgozatlan. A nagy okmánykiadás-sorozatok Mátyás halálával véget értek, a külföldi – elsősorban itáliai – levéltárakban a 19. századtól kezdve gyűjtött, másolt oklevelek-iratok már többségükben nem találtak kiadóra, egy részük elkallódott, egy részük kis kutatással hozzáférhető az MTA Kézirattárában. Mostoha sorsuk valószínűleg a Jagelló-kor negatív történelmi megítélésének egyenes következménye, noha épp e források árnyalhatnák-módosíthatnák ezt a hagyományos – hagyományosan elfogult – kor-képet. Megállapításomat alátámasztja Neumann Tibor több közelmúltban született tanulmánya, amelyekben – részben épp a diplomáciai levelekben olvasható információk használatával – tulajdonképpen újraírja a kor politikátörténetét. Lásd elsősorban: NEUMANN TIBOR: *Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490-1492)*. Századok 144 (2010) 335-372., 145. (2011) 293-347.

magyar udvarban egyszerre tárgyalt egy-egy spanyol, nápolyi, lengyel, velencei, francia, valamint két császári követ a török ellen létrehozandó keresztény szövetség ügyében, s együttes jelenlétük nem számított rendkívüli jelenségnek.⁴⁰⁴

A Magyarországon hosszabb-rövidebb időt eltöltő külföldi követek közül a velenceiek hagyták ránk a leggazdagabb forrásanyagot. Jelentéseik fennmaradása nem csupán az ezekre az évekre már kialakult, szabályozott velencei diplomáciai ügymenetnek, hanem legalább annyira egyetlen személy átlagon felüli érdeklődésének és kitartó szorgalmának köszönhető. A régi velencei patríciuscsaládból származó Marino Sanuto gyermekkorától kezdve érdeklődött az irodalom és történelem iránt, s már tizenévesen elkezdte gyűjteni a különböző forrásokat majdani történetírói munkájához. Több kisebb-nagyobb történeti művet írt, az egész életében olyannyira vágyott hírnevet azonban végül az eseményeket napról napra feljegyző, 1498-tól kezdve 37 éven át vezetett naplói, a *Diarii* hozták meg számára. Marino Sanuto nem volt első vonalbeli történetíró, éles, a legapróbb részletekre is kiterjedő megfigyelőképessége, politikusi képességei azonban 58 kötetnyire terjedő kéziratait kora legértékesebb forrásává avatták. Sajátkezűleg jegyezte fel a Velencében történt eseményeket, a városa számára fontos eseményeket, híreket, a tanácsban lezajlott vitákat, az ott hozott határozatokat, minden olyan hivatalos iratot, kezébe jutott levelet, ami bármilyen információt tartalmazott. Művének egyik legértékesebb – számunkra mindenképpen a legfontosabb – része, hogy naplói tartalmazzák a beérkezett követjelentéseket is.⁴⁰⁵

⁴⁰⁴ Rövid áttekintés: FÖGEL JÓZSEF: *II. Ulászló udvartartása*. Budapest, 1913. 106-124.; Uő: *II. Lajos udvartartása*. Budapest, 1917. 94-107. A Jagelló-kori magyar udvar diplomáciai kapcsolatrendszerét is megvilágítja az 1523. évi bécsújhelyi-pozsonyi királytalálkozóról tudósító remek forrás: *Krzysztof Szydlowieci kancellár naplója 1523-ból*. Sajtó alá rendezte Zombori István. METEM, Budapest, 2004.

⁴⁰⁵ A hatalmas munka – sok szerencséjével – máig fennmaradt. Marino Sanuto élete végén, 1531-től kezdve tevékenységéért évdíjat kapott városától, s 1536-ban bekövetkező halála után a tízek tanácsa gondoskodott a kéziratokról is. A „biztos” rejtékhelyre rakott kötetekről később megfeledeztek, csak 1784-ben bukkant rájuk Francesco Donà, Velence utolsó hivatásos történetírója, aki saját költségén a teljes anyagot lemásoltatta. A 19. században Európa történészei sorra felfedezték a becses kéziratot: az angol Rawdon Brown három kötetes munkájában az Angliára vonatkozó adatokat tette közre, s öt követően számos nemzet tudósai válogatták ki a hazájukra vonatkozó részeket. Az 1870-es években elhatározták és el is kezdték a *Diarii* teljes kiadását, s nem egészen három évtized alatt a teljes sorozat napvilágot is látott. *I Diarii di Marino Sanuto*. Tomo 1-58. Pubblicato per cura di Federico Stefani – Guglielmo Berchet – Nicolò Barozzi. Venezia, 1879-1903. A *Diarii* magyar vonatkozású bejegyzéseit Wenzel Gusztáv tette közzé, még a sorozat megjelenése előtt. WENZEL GUSZTÁV: *Marino Sanuto világkrónikája*. Magyar Történelmi Társaság, XXIV, XXV, 1869-1878.; Lásd még Uő: *Marino Sanuto Magyarországról, 1496–1501*. Századok 5 (1871) 1–11., 73–93., 165–179.; a magyar

Marino Sanuto köteteiben megtalálhatók az 1499-1525 között Budán tartózkodó velencei követek rendszeresen, legalább kéthetente küldött sürgönyeinek kivonatai (*dispacci*), illetve fontos esetekben másolatai, a küldetésük végén készített beszámoló beszédek (*relazionék*), valamint a dalmáciai velencei tisztviselők számos magyar tárgyú információt tartalmazó jelentései. Amíg a sürgönyök általában konkrét híradásokat tartalmaznak, a *relazionék* általános képet igyekeznek adni az ország belső viszonyairól. A hazatérő követek olyan ismereteket tártak a város tanácsa elé, melyhez csak a helyszínen lehetett hozzájutni: sokszor személyes tapasztalatok, vagy épp nehezen megszerzett bizalmas információk állnak a jelentések mögött. A követek az udvarhoz köthető híreken, az udvari elit bemutatásán túl tudósítottak az országban élő népekről, Magyarország természeti kincseiről, műveltségi viszonyairól, katonai erejéről, az államháztartás helyzetéről, és számos egyéb apróságról.⁴⁰⁶ A jelentésekből kibontakozó összkép egy természeti kincsekben gazdag, de széthúzó, rosszul vezetett országot mutat, ahol „sokszor megtörtént, hogy [a királynak] nem volt elegendő pénze az ebédre, ahol „nincs olyan rend, hogy háborút lehessen viselni, mert a közpénz hiányzik”, de ahol a magyarok „kemény emberek, s képesek mindenféle nélkülözést elviselni”.⁴⁰⁷

Érdekes vagy épp különleges leírások természetesen nem csak a velencei követjelentésekbe kerülhettek. A budai udvarról, Buda város hétköznapijairól és ünnepeiről számos adalékkal szolgálnak Tommaso Daínero ferrarai követ 1501-1502-ben készült jelentései. Egyik sokat idézett levelében például a budai úrnapi ünnepségekről számolt be urának: a körmenet útvonalában felállítottak egy mecsetet, Mohamed koporsójával, amelyre – épp akkor, amikor a körmenet, soraiban a királlyal odaért – egy tűzsugár sújtott le, lángba borítva az egész alkotmányt, végül mindazt, ami a tűz után maradt, a jelenlévők békésnek épp nem nevezhető módon szétverték.⁴⁰⁸ Lángoló körmeneti látványosságról nem, de az ország

vonatkozásokról lásd még: BENISCH ARTHUR: *Marino Sanuto „Diarii”-jének magyar művelődéstörténeti vonatkozásai*. Budapest, 1903. (Művelődéstörténeti értekezések 9.) 5-19.

⁴⁰⁶ A jelentéseket Sanuto alapján olaszul és magyar fordításban újraközi, rövid bevezetéssel: BALOGH I.: *Velencei diplomaták*; a követek budai működéséről lásd még: FÖGEL JÓZSEF: *Velencei diplomaták Budán a XVI. század elején*. Budapest, 1912., kny., VI. ker. fõgimn. ért.

⁴⁰⁷ „e qualche volta non havia danari da spender per il suo disnar” – BALOGH I.: *Velencei diplomaták* XXXVII., „non li è ordine dipoter guerizare però che’l danaro publico non c’è” – uo. LXIV.; „hongari sono aspri homini, usadi a patir ogni desasio” – uo. VIII.

⁴⁰⁸ *Descrizione dell’Ungheria* 7-24, az említett levél: 16-17., szövegét pontatlan fordításban közli: SZAMOTA I.: *Régi utazások* 497-498.

állapotáról, az udvar helyzetéről rendkívül részletes leírást találunk a szentszéki követek Jagelló-kori levelezésében is. A Jagelló-éra utolsó itt tevékenykedő pápai megbízottainak, Campeggio bíboros legátusnak, valamint Antonio Burgio nunciusnak jól ismert jelentései a Mohács előtti évek legfontosabb forrásai közé számítanak. Ezek a levelek, különösen Burgiónak a török támadás megindulásától kezdve egyre elkeseredettebb, reményvesztettebb írásai saját korukban is befolyásolták Európa mértékadó közvéleményét, és máig meghatározzák a magyar történetírás Jagelló-korról alkotott képét.⁴⁰⁹ Ez a kép – főleg a magyar politika és politikai elit szemléletes ábrázolása – talán sötétebbre sikerült a valós helyzetről, Burgio helyzetértékelését azonban úgy tűnt – úgy tűnik, hogy a mohácsi katasztrofális vereség utólag véresen igazolta. „Azt látom, hogy nincsen rá mód, amivel ezt az országot meg lehetne menteni” – írta 1526 januárjában, majd utána többször is, különböző kontextusban, egészen a csata előtti napokig, de reménykedve a csodában.⁴¹⁰ Vajon mennyiben olvasnánk másként Burgio jelentéseit, ha nem követi a mohácsi vereség?

Habár a szemtanú-források java követjelentésként készült, botcsinálta útleíró fegyvernök, vagy épp külföldön üzleti ügyben eljáró kereskedő is készíthetett (és hagyhatott az utókorra) hosszabb-rövidebb úti-feljegyzéseket. A II. Ulászló jövődöbelijének, Candale-i Annának a kíséretébe tartozó Pierre Choque a francia királynőhöz írt részletes, számos izgalmas információt tartalmazó levelet.⁴¹¹ Pierre Choque nem volt diplomata, levele azonban felér egy hivatásos tudósító jelentésével: az utazás, majd a fehervári esküvő leírása mellett királynőjének rövid, de informatív leírást készített Budáról illetve az országról. A fényes lakodalom, a budai ünnepek sem feledtethették az ekkorra már akuttá váló török veszélyt: a Magyarországra érkező királyi ara és kísérete Zenggtől Zágrábig mindenhol a pusztulás

⁴⁰⁹ A jelentések kiadása: *Relationes oratorum pontificiorum. Magyarországi pápai követek jelentései. 1524-1526.* Budapest, 1884. 2001. (Monumenta Vaticana. Vatikáni magyar okirattár II/1.); a jelentések magyar fordításai különböző munkákban különböző válogatásokban jelentek meg: *Mohács Magyarországa. Bárány Burgio pápai követ jelentései.* Fordította: Bartoniek Emma. Budapest, 1926.; Katona Tamás (szerk.): *Mohács emlékezete.* Magyar Helikon, 1976.; legújabb: B. SZABÓ JÁNOS: *Mohács.* Osiris Kiadó, Budapest, 2006. (Nemzet és Emlékezet); első monografikus felhasználásuk: FRAKNÓI VILMOS: *Magyarország a mohácsi vész előtt. A pápai követek jelentései alapján.* Budapest, Szent István Társulat, 1884.

⁴¹⁰ *Mohács emlékezete* 114. (Bartoniek Emma ford.)

⁴¹¹ MARCZALI HENRIK: *Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból Magyar Történelmi Társ. XXIII.* 97-113. Magyar fordítás: SZAMOTA I.: *Régi utazások* 131-146.; a teljes francia szöveg online is hozzáférhető: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/bec_0373-6237_1861_num_22_1_461942 (Letöltés: 2013. január 5.)

nyomait láthatta, s a levelet író fegyvernök még a magyar társadalomkép felvázolásakor is azt emelte ki, hány katonát tudott a király szükség esetén harcba hívni.

Magyarországon, különösen Budán, az udvar közelében jelentős olasz kereskedőkolónia élt, melynek tagjai időről időre cserélődtek. Az országba látogató viszonylag nagyszámú olasz érdekes módon nem jeleskedett a látottak-tapasztaltak leírásával. Egyikük, a fiatal firenzei kereskedő, Buonacorso Pitti 1376-ban sáfrányt hozott Budára, ahol azonban súlyosan megbetegedett. Már hat hete nyomta az ágyat egy honfitársa budai házában, amikor a házigazda mulatozó vendégei „vagy felgyógyulsz, vagy meghalsz, és nem szenvedsz tovább” felkiáltással magukkal vitték inni, táncolni, és a radikális terápiának köszönhetően sikerült meggyógyítani. Buonacorso Pitti két hétig mulatott és kockázott egy másik honfitársa, Bartolomeo di Guido Baldi pénzverőispán házában, olyan szerencsésen, hogy egy kisebb vagyont sikerült összegyűjtenie. A budai szép napokról később, visszaemlékezéseiben beszámolt, a városról azonban alig írt – kissé egysíkú budai tartózkodása alatt arra már nem maradt ideje, hogy kissé körülnézzen.⁴¹² Sajátos budai időzése egy másik utazót, a magyarországi tartózkodásának egy sajátos, csak kocsmázáshoz használható német-magyar „úti szótárban” emléket állító Rotenburgi János deákot juttatja a kor kutatójának eszébe, aki a feljegyzett szavak, mondatok alapján a magyarországi társadalomnak csak egy szűk rétegével került közelebbi – igaz, velük nagyon is közeli – kapcsolatba.⁴¹³

Míg a „hivatásos” diplomaták általában csak megbízóikat tudósították, jelentéseiket pedig nem olvashatta a szélesebb közönség, addig az (esetleg már saját korukban is) ismertté

⁴¹² *Cronica di Buonaccorso Pitti*. Ed. Alberto Bocchi della Lega. Bologna, 1905.; a magyar vonatkozású rész tartalmi ismertetése: JÁSZAI M.: *Párhuzamok és kereszteződések* 121. A budai olasz kereskedőkolónia tagjainak azonban feltehetőleg nem kevés szerepe volt abban, hogy a 14-16. századi Itáliában nagy számban megjelenő novella-gyűjteményekben rendre felbukkannak magyar témájú vagy magyar vonatkozásokat is tartalmazó történetek. Ezek összegyűjtésére, elemzésére máig nem került sor. Gyakori ezekben a novellákban a magyar szokások nem ismeréséből adódó félreértés, mint azt jól példázza a firenzei papról írt Poggio Bracciolini novella: POGGIO BRACCIOLINI: *Pajkos történetek*. Budapest, é. n. (Magyar Elzevirek) 96-97.; a *Paradiso degli Alberti* című novellagyűjteményben pedig olyan firenzeiekről olvashatunk, akik Magyarországon járva nem ismerték fel Nagy Lajos királyt. Erről lásd KARDOS TIBOR: *Az Albertiek édenkertje*. Minerva 15 (1936) 3-14.

⁴¹³ A szöveg trágársága miatt az Ó-magyar olvasókönyvben még kipontozva szerepel. JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ: *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, 1929. 277-284.; Kiadása, átírása: MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI: *Magyar nyelvelmékek*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976. 64-66.

vált útleírások nem kis hányadát magánszemélyek készítették.⁴¹⁴ A középkori klasszikus útleírások sajnos ritkán írtak Magyarországról, és ha írtak, akkor sem Magyarország állt leírásuk előterében. Magyarország sem célállomásként, sem kiindulópontként nem tartozott Európa élvonalába, az utazók többsége csak átutazóként járt területén, a fennmaradt útleírások így viszonylag kevés érdemi információt tartalmaznak.⁴¹⁵ Ilyen információkra inkább csak a 15. századtól kezdve számíthatunk, amikor az egyre gyarapodó számú útleírások közt már több magyar vonatkozású szöveget találunk.

A spanyol nemes, Pedro Tafur az 1430-as években tett nagyszabású, három kontinenst érintő körutazást. Útja során felkereste Albert királyt – aki épp Boroszlóban tartózkodott –, és Budán időző feleségét, Erzsébet királynét is. Erzsébet a Sárkány-renddel is kitüntette, „azzal az indoklással, hogy e rendet édesatyja alapította, s csakis ő, Zsigmond leánya jogosult annak adományozására”. A sokat tapasztalt Pedro Tafur Buda nagyságát Valladolidéhoz hasonlította; a város tisztaságát a német városok tisztaságával, Zsigmond palotáját a padovai hercegi palotáéval vetette össze. Úgy találta, a budaiak kissé elhízottak – ennél a megállapításnál több egyéni információval azonban sajnos nem szolgált.⁴¹⁶

A források 15. századi gyarapodása nem csak az írástudók körének kiszélesedésében keresendő, az útleírások változásaiban legalább olyan fontos szerepet játszottak a kelet-európai politikai változások, köztük is elsősorban a török terjeszkedés. Az egyre súlyosabb török helyzet nem csupán az érintett országok politikai elitjét foglalkoztatta, de időről időre felmerült egy törökellenes összeurópai fellépés gondolata. A keresztes háború eszméje különösen a burgundi udvarban tett szert nagy népszerűsége, ahol az 1420-as, 30-as években különösen megélénkültek a felderítő, kémkedési céllal indult utazások, amelyekről több

⁴¹⁴ Ilyen Felix Faber több kiadásban is napvilágot látott szentföldi utazása, amely számos magyar vonatkozást tartalmaz az útitárs Lászlai János kapcsán. *Die Pilgerfahrt des Bruders Felix Faber; Fratrís Felicis Fabri Evagatorium*, lásd jelen munka 35. jegyzetét.

⁴¹⁵ Az átutazó útleírók egészen a 14. századig zarándokok vagy keresztes vitézek voltak, akik az útjuk során érintett Magyarországnak csak néhány mondatot szenteltek. Így a negyedik hadjárat résztvevőjeként Geoffroy de Villehardouin és Robert de Clari meglehetősen röviden emlékezett meg a magyar koronához tartozó Záráról, amelyet pedig velencei kérésre megostromoltak és elfoglaltak. VILLEHARDOUIN, G.: *La Conquête de Constantinople*; magyar fordításban: VILLEHARDOUIN, G.: *Bizánc megvétele* 28-33.; CLARI, R.: *La Conquête de Constantinople*, illetve *Croisades et pèlerinages* 738-739.

⁴¹⁶ M. JIMENEZ DE LA ESPADA: *Andanças e viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos*. Madrid, 1874.; ismerteti KROPF LAJOS: *Régi utazók Magyarországon*. Századok 41 (1907) 926-928., valamint TARDY L.: *Régi hírünk a világban* 29-32.

részletes beszámoló is született.⁴¹⁷ 1421-ben a burgundi udvar költségén Ghilbert de Lannoy indult kétéves, hosszú utazásra, amely során bejárta egész Kelet-Európát, majd a Földközi-tenger térségét, Poroszországtól Tatárföldig, Júdeától Egyiptomon át Németorszáig. Magyarországot sajnos épp megkerülte, így beszámolója sajnos kevés magyar tárgyú információt tartalmaz, a térség politikai- és erőviszonyairól alkotott képe azonban így is tanulságos.⁴¹⁸ 1420-38 között írta a Közel-Keletet jól ismerő Emmanuel Piloti traktátusát. Piloti láthatóan nagy figyelmet szentelt a török terjeszkedésnek, munkájában – konkrét időpont és hely feltüntetése nélkül – említést tett a Magyarország elleni török támadásokról, a nagy számban elhurcolt magyar rabokról is. A munka, amely eredetileg latin nyelven készült, csak francia fordításban maradt fenn.⁴¹⁹

Az egyik legismertebb burgundi utazó, Bertrandon de la Broquière, aki Magyarországról is a legrészletesebb tudósítást írta, 1432-33-ban tett nagyszabású körutazást. Előbb tengeri úton – mint egy zarándok – a Szentföldre ment, majd onnan szárazföldi úton, Kisázsian, a Balkán-félszigeten át, Magyarországot útba ejtve indult haza.⁴²⁰ Belgrádnál lépte át a magyar határt, ahol – leírásából egyértelműen kitűnik – alaposan megsemmisítette a vár védműveit. A magyar határon látottak, illetve törökországi tapasztalatai alapján érdekes módon arra a következtetésre jutott, hogy a törököt nem is lenne olyan nehéz kiűzni Európából. „A törökök nem olyan rettenetesek és nem oly borzasztók, mint általában hiszik.” – szögezte le, a győzelem esélyével azonban csak az egyesült francia, angol, német hadak léphetnének fel ellenük. A magyarok ugyanis szerinte „remegnek a töröktől”, a másik érintett nép, a szerbek pedig megbízhatatlanok. Útja során láthatóan a törökök vívták ki leginkább az elismerését, róluk több ízben is elismerően nyilatkozik. A magyar nádornál, Garai Miklósnál

⁴¹⁷ JACQUES PAVIOT: *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'Orient (fin XIVe siècle – XVe siècle)*. Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2003. (Cultures et civilisations médiévales) Az utazások magyar vonatkozásairól lásd: CSERNUS S.: *A XV. századi francia útleírások Magyarország-képe* II. 1006-1019.

⁴¹⁸ CHARLES POTVIN: *Oeuvres de Guillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste, 1386-1462*. Louvain, 1878.

⁴¹⁹ *Traité d'Emmanuel Piloti sur le passage en Terre sainte (1420)*, publié par Pierre-Herman Dopp. Louvain-Paris, 1958.; újabban *Croisades et pèlerinages 1227-1278*.

⁴²⁰ *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*. Publié et annoté par Charles Schefer. Paris, 1892.; illetve legújabban: BERTRANDON DE LA BROQUIÈRE: *Le Voyage d'Orient. Espion en Turquie*. Sous la direction de Jacques Paviot et d'Hélène Basso. Anacharsis, Toulouse, 2010.; magyar fordítása: SZAMOTA I.: *Régi utazások* 48-99. Szamota sajnos nem a legmegbízhatóbb irodalom: fontos, érdemi információkat tartalmazó szövegrészeket nem fordított le, a kihagyott részeket pedig sehol sem jelölte.

tett látogatása után például azt a meglepő megállapítást tette, hogy a látottak alapján, és a hallottak után ítélve „sokkal inkább bíznék a törökben, mint a magyarban”.⁴²¹ Leírása – Garairól tett kiszólását leszámítva – tárgyilagos és pontos: beszámol a Szeged környéki termékeny vidékről, a hatalmas ménesekről, Buda fekvéséről, lakosairól, a magyar bányakincsekről, a sajátos magyar szekerekről illetve az itt honos lovagi bajvívásról. Budától nyugatra már csak felsorolta, de nem részletezte a felkeresett városokat, Tatát és Győrt, a szomszédos Ausztriától, pontosabban Bécs városától kezdve pedig be is fejezte tapasztalatai írásba foglalását, csupán egy rövid itineráriumot készített. „Béctől kezdve nem terjeszkedtem ki az országok leírására, mivel ezek nagyon is ismeretesek.” – indokolta döntését.⁴²²

Gilles le Bouvier jó egy évtizeddel később, 1445-ben írta ugyancsak személyes tapasztalatokon alapuló, *Az országok leírása* című művét.⁴²³ A *Le livre de la description des pays* már valódi leíró földrajzi munka, s mint ilyen, tömören, elfogultságoktól mentesen igyekezett ismertetni a felsorolt országokat. Magyarországról könyvében csupán néhány mondatot olvashatunk: fekvéséről, gazdagságáról, a magyarok gyakori zarándoklatairól, fegyverzetükről, és a török ellen viselt gyakori háborúkról. Az 1440-es évek Hunyadi János nevével fémjelzett török elleni harcait a biztonságban élő ember lakonikus félmondatával intézte el: „országuk gyakran áll nagy háborúságban a szaracénokkal”.⁴²⁴

5. A félelem irodalma

A határoktól távol a magyarok – ha csak nem bukkantak fel nagyobb csapatban a krónikás szülőföldjén – csak akkor tettek szert hírértékre, ha Magyarországon valamilyen nagy horderejű történelmi esemény történt. Az európai közvélemény figyelmét egyaránt kivívta, ha a magyarok jelentettek veszélyt, vagy ha Magyarország került veszélybe – békés

⁴²¹ „...et autant que je les az hantez, je me fieroys plus en la promesse d’ung Turc que je ne ferois d’ung Hongre.” – *Le Voyage d’Outremer de Bertrandon de la Brocquière* 238.

⁴²² „Je me passe de parler plus au long de la situation du pays depuis Vienne jusques icy pour ce que plusieurs sçavent bien quel il est et se je dis vray ou non.” – *Le Voyage d’Outremer de Bertrandon de la Brocquière* 261.; SZAMOTA I.: *Régi utazások* 98. Útja során naplót vezetett, s feljegyzései alapján állította össze a végleges szöveget.

⁴²³ ERNEST THÉODORE HAMY: *Le livre de la description des pays de Gilles Le Bouvier dit Berry, premier roi d’armes de Charles VII, roi de France*. Recueil des voyages pour servir à l’histoire de la géographie. Paris, 1908.

⁴²⁴ HAMY, E. T.: *Le livre de la description* 48-49.

esemény ritkán került a figyelem középpontjába. A történelmi krízishelyzetek viszont szinte azonnal, az eseményekkel egy időben megjelentek az elbeszélő forrásokban, és nem csupán a szomszédos országokban-tartományokban, de a kontinens távolabbi vidékein is. Az egykorú történelmi irodalom ily módon pontosan jelzi, melyek voltak a magyar történelem európai horderejű, közfigyelemre méltó eseményei. A történelmi irodalom azonban azt is szemléletesen mutatja, hogy az adott eseményt csak megtörténtekor érezték-gondolták jelentősnek, vagy az esemény után egy-két emberöltővel, esetleg századokkal később is számon tartották. Minél nagyobb a „hír” krónikás említéseinek száma, minél szélesebbek az említések földrajzi elterjedésének határai, és minél jobban széthúzódik az említések időbeli megoszlása, annál biztosabbak lehetünk az adott esemény (vagy eseménysor) történelmi fontosságában.⁴²⁵

A mai gondolkodás szerint a magyar királyságot ért súlyos mongol támadásnak, az úgynevezett tatárjárásnak feltétlen kiemelt hely járt az egykorú krónikákban, a források azonban nem erről tanúskodnak. A tatárok 1241. március 12-én törtek be Magyarországra, a következő évben, 1242 márciusában vonultak ki – a két március között eltelt épp egy esztendőnyi időben hatalmas pusztítást vittek végbe, egész vidékeket néptelenítve el.⁴²⁶ „Ebben az évben Magyarországot, mely háromszázötven éven át fennállott, a tatárok hada elpusztította” – jegyezte be a niederaltaichi monostor évkönyvébe az 1241-es esztendőben Hermann apát.⁴²⁷ Lakonikus kijelentése szerencsére nem felelt meg a valóságnak – Magyarországon szörnyű pusztítást végzett a tatár had, de az országot nem sikerült elpusztítani. A rövid bejegyzés azonban szemléletesen jelzi a magyarországi – mégoly tragikus – események iránti érdeklődés csekély voltát is. Habár a tatár támadás híre – mint arról több krónikás is megemlékezett – a kontinens távolabbi vidékein is nagy riadalmat keltett,⁴²⁸ a történetekről kevés érdemi információ került be Európa évkönyveibe,

⁴²⁵ Erre lásd pl. a középkori Európa gazdag Szent István irodalmát: GOMBOS A.: *Szent István történetírásban*.

⁴²⁶ A rettegés generációk múlva is emlegetett esztendejéről részletes és érzékletes beszámolót készített a tatárjárás hű krónikása, Rogerius mester. Ahogy ajánlásában írta, „valótlan adatok belevegyítése nélkül” írta meg Siralmas énekét. Életéről, művéről lásd: HORVÁTH JÁNOS: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, 1954. 239-254.; KRISTÓ GY.: *Magyar historiográfia* 60-64.; ALMÁSI TIBOR: *Rogierius*. In: Korai magyar történelmi lexikon. 576. Kiadása: SRH II. 543-588., magyar fordítása: *A tatárjárás emlékezete*. Szerk.: Katona Tamás. Magyar Helikon, 1981. 111-152.

⁴²⁷ „Hoc anno regnum Ungarie, quod 350 annis duravit, a Tartarorum gente destruitur.” – CFH II. 1147.

⁴²⁸ „Mert ez a barbár nép nagy riadalmat keltett még a távolabbi országokban is, a félelem nemcsak Galliát szállta meg, megszállta Burgundiát és Hispániát is, amely országokban a tatár név ezelőtt ismeretlen

krónikáiba.⁴²⁹ Jelzésértékű, hogy a 13. századi keletet nagyon jól ismerő, a tatár hódítás egyes szakaszairól akkurátusan beszámoló Hayton örmény herceg a Magyarországot elpusztító tatár támadásnak, a „tatárjárásnak” mindössze egy mondatot szentelt összefoglaló művében, a *Fleur des histoires de la terre d'Orient*-ben.⁴³⁰ A magyar határoktól távol a legalaposabban az angliai St. Albans kolostorban vezetett *Chronica Maiora* foglalkozott a Kelet-Európát ért tatár támadással.⁴³¹ A szerző, Matthew Paris tájékozottságát egykorú uralkodói levelekből szerezte, amelyeket be is illesztett krónikája szövegébe – érdeklődését azonban láthatólag elsősorban nem a lemészárolt magyarok és más keresztények, hanem a „vad és embertelen”, szörnyeknek tekintett tatárok keltették fel. A *Chronica Majora* magyar ismereteit azonban csupán kevesen olvashatták, a szélesebb közvéleményhez ugyanis csupán rövidített változatai jutottak el, amelyekből kimaradtak a kelet-európai utalások.⁴³²

Az egyetlen valóban részletes korabeli tudósítás Tamás spalatói esperes nevéhez fűződik, aki *Historia Salonitanorum Pontificum atque spalatensium*, vagyis *A salonai és spalatói főpapok története* című művében Magyarországról jött szemtanúk (köztük az 1249-ben spalatói érsekké választott Rogerius) elbeszélése, illetve – Béla király spalatói napjairól – saját tapasztalatai alapján írt részletesebb beszámolót a „tatár veszedelemről”.⁴³³ Magyarország pusztulását sötét, túlzásoktól sem mentes, de alapvetően hihető képekkel ecsetelte. Leírását záró értékelése szerint az ország hatalmas emberveszteségét részben maga a tatár támadás, részben annak következményei – az éhínség, illetve az elszaporodott vadak pusztításai – okozták: „... a barbárok dühe Magyarországot féktelen fegyverével már egészen összetörte, most még a nyomban bekövetkezett éhínség veszedelme is az éhhalál dögvészével tizedelte a nyomorult népet. Mert amíg a tatár veszedelem dühöngött, a szerencsétlen

volt.” – A kölni Szent Pantaleon-kolostor évkönyvei. CFH I. 172-173., magyarul: *A tatárjárás emlékezete* 200-201.

⁴²⁹ A forrásokat számba veszi: PAULER GY.: *A magyar nemzet* II. 513-514., BARTONIEK E.: *Magyar történeti forráskiadványok* 91-93.

⁴³⁰ „Il che vaucha ensuite jusqu’au royaume de Hongrie ou il trouva des Coumans qu’il fit prisonniers.” – *Croisades et pèlerinages* 834. A műre lásd fent, a 159-160. jegyzetet.

⁴³¹ MATTHAEUS PARIS: *Chronica Maiora*. In: Henry Richards Luard (ed.): *Rerum Britannicorum Medii Aevi Scriptores*. London, 1872-1883. (Rolls Series 57.); a tatárjárásra vonatkozó szövegeiből magyar fordítást közöl: NAGY BALÁZS: *Tatárjárás*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. (Nemzet és Emlékezet) 48-52.

⁴³² PAPP ZSUZSANNA: *Magyarország-kép a 13. századi Angliában*. In: Bárány A. – Laszlovsky J. – Papp Zs.: *Angol-magyar kapcsolatok I.* 234-240.

⁴³³ CFH III. 2232-2244., magyarul: *A tatárjárás emlékezete* 172-193.

parasztnak nem tudták földjeiket bevetni, nem lehetett az elmúlt aratás termését betakarítani; így aztán, mivel élelmiszerük nem volt, az éhínség kínjától emésztve, egyre csak hullottak. Ott hevert az utakon, a mezőkön a rengeteg holttest, ezért általános volt a vélemény: az éhínség eme keserves csapása nem kevésbé pusztította a magyar nemzetet, mint a tatárok öldöklő kegyetlensége. Mindezek után, mintha az ördög barlangjából jöttek volna elő, tömegestül tűntek fel a ragadozó farkasok, ezek aztán csak az emberi vére szomjaztak, de már nem alattomos fortéllyal, hanem nyíltan rohantak a házakba, és az anyák öléből ragadták el a csecsemőket, és nemcsak a kisdedeket, hanem csoportokba verődve megtámadták még a fegyveres férfiakat is, és kegyetlen fogaikkal szétmarcangolták őket.”⁴³⁴

Az európai közvéleményt – mint egyéb forrásainkból kitűnik – különösen a megpróbáltatások szélsőséges formái hozták izgalomba: az éhség következtében fellépő emberhús-evés, valamint a vadállatok Tamás esperes által oly érzékletesen megrajzolt támadásai. Míg az egykorú hazai forrásokban nincs nyoma a kannibalizmusnak, a külföldi elbeszélőknél az eseményektől időben távolodva egyre szélsőségesebb leírásokra bukkanunk.⁴³⁵ A heilingenkreutzi évkönyvek egykorú folytatása szerint „borzalmas és sohasem hallott éhínség tört Magyarország földjére, és többen hullottak el az éhínség, mint a pogányok miatt. Kutyákat ettek, macskákat meg embereket; az emberhúst nyíltan árulták a vásárokon”.⁴³⁶ Az 1300-ban elhunyt francia bencés történetíró, Guillaume de Nangis IX. Lajos francia királyról írt életrajzában hasonló hírről számolt be: „Azt mondják, hogy ezután a tomboló öldöklés után akkora éhínség ütötte fel a fejét Magyarországon, hogy az élők

⁴³⁴ „Licet autem barbarica rabies totum regnum Hungaricum imoderato gladio attrivisset, e vestigio tamen famis subsecuta pernicios miserabilem plebem tabe inedie devastavit. Instante namque furore Tartarico non licuit colonis miseris arvis semina tradere, non valere preterite messonis recoligere fruges; sic ergo, non exstantibus alimentorum subsidiis, cadebant infelicitum corpora clade famis absorpta. Iacebant per campos, per vias innumera vulgi cadavera, ut non minus credatur hec acerbalues inedite gentem Hungaricam devastasse, quem pestilens immanitas Tartarorum. post hec vero rabidorum luporum multitudo quasi de diaboli caverna emersit, qui non nisi humanum sanguinem sicientes, non iam occultis insidiis, sed palam irrumpebant in domos et de matrum gremiis parvulos rapiebant, nec solum parvulos, sed ipsos etiam armatos viros facto agmine invadentes, sevis dentibus lacerabant.” – CFH III. 2244.; *A tatárjárás emlékezete* 191.

⁴³⁵ „minél későbbiek, annál cifrább alakban jelentkeznek” az emberhús-evés e szövegekben – állapította meg már Pauler Gyula is: PAULER GY.: *A magyar nemzet* II. 519.

⁴³⁶ „Interea fames horribilis et inaudita invasit terram Ungarie, et plures perierunt fame quam antea a paganis. Canes edebant et catti et homines; humana caro publice vendebatur in nundinis.” – CFH I. 777-78., magyarul: *A tatárjárás emlékezete* 202-204.

megették a halottak testét. Még kutyákat is ettek és minden effélét, amit csak fellelhettek.”⁴³⁷ Martinus Oppaviensis krónikája szerint „a rettenetes éhínség miatt az anyák gyermekeik húsával táplálkoztak”,⁴³⁸ lengyel évkönyvi feljegyzésben pedig arról olvashatunk, hogy „Magyarországon farkasok, rókák (!) és sasok irtották az embereket”.⁴³⁹ A heilingenkreutzi évkönyv is beszámolt az elszaporodó farkasokról, amelyek „kíméletlenül szedték áldozataikat”, hogy végül levonja a Spalatói Tamásénál is határozottabb konklúziót: „Krisztus születése óta egy országban ekkora csapást és nyomorúságot nem látott, de még csak nem is hallott az emberiség, mint amilyen Magyarországon volt az elkövetett bűnök miatt.”⁴⁴⁰

A tatárjárás – noha pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre – feltehetőleg a legnagyobb és egyben legkegyetlenebb támadás volt, amely az országot fennállása alatt érte.⁴⁴¹ A középkori magyar állam területére ezt követően százötven évig nem hatolt számottevő ellenséges sereg, e téren a 14. század végén, a törökök megjelenése hozott gyökeres – és a tatárjárástól eltérően – hosszantartó változást. Az ország déli területein, elsősorban a Szerémségben és a Temesközben az 1390-es években jelentek meg az első török portyázók, hogy felprédálják a településeket, elhurcolják a lakosságot és javait. A portyák hírére a helyszínre siető magyar csapatok általában már csak a pusztítás nyomait találták, a törökök – foglyaikkal, zsákmányukkal együtt – a lehető leggyorsabban elhagyták az országot,

⁴³⁷ „Tantaque post illam debacchationem fames invaluisse dicitur in Hungaria, ut homines vivi comederent mortuorum corpora. Canes etiam edebant, et quicquid tale invenire poterant.” – GUILLAUME DE NANGIS: *Gesta Ludovici IX*. In: Recueil des historiens des Gaules et de la France. T. XX. Éd. Pierre-Claude-François Daunou et Joseph Naudet. Paris, 1840. 312-465.; a vonatkozó rész CFH II. 1102-1103., magyarul: *A tatárjárás emlékezete* 206.

⁴³⁸ „ut pre fame pervalida matres puerorum suorum vescerentur carnibus” – CFH II. 1575., magyarul: *A tatárjárás emlékezete* 207.

⁴³⁹ „Eo tempore in Ungaria lupi, vulpes, aquile occiderunt homines” – CFH I. 176., magyarul: *A tatárjárás emlékezete* 201.

⁴⁴⁰ „A nativitate Christi non est tanta plaga et misera visa et audita in aliquo regno, sicut in Hungaria propter peccata eorum.” – CFH I. 778., magyarul: *A tatárjárás emlékezete* 204.

⁴⁴¹ Az ország embervesztésének nagyságát a történészek máig vitatják, egyes becslések szerint a lakosság 10-15, mások szerint akár 50%-a is áldozatul esett a tatár harcmodor szerves részét képező esztelen pusztításnak. SZÜCS JENŐ: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993. (História könyvtár. Monográfiák 1.) 3-6.; konkrét számításokhoz lásd: GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I-IV. Budapest, 1963-1997. köteteit, pl. I. 49. 166. 205. 258. stb. A rettegve várt, de az elsőhöz képest jelentéktelen 1285-ös második tartárjárásról elsősorban lásd: SZÉKELY GYÖRGY: *Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben*. Századok 122 (1988) 52-85.

de ha időben érkeztek, és legyőzték a török seregeket, győzelmük már akkor is kevés volt ahhoz, hogy megállítsa a délvidéki helyzet romlását. A támadások többsége a későbbiekben is főleg erre a területre irányult, a déli megyék mellett azonban a török portyázók egyre újabb és újabb területekre is eljutottak, vagyis a front évtizedről évtizedre egyre szélesebbé vált.⁴⁴² A tatároktól eltérően a török csapatok ritkán nyúltak az öncélú mészárlás eszközéhez, egymást követő portyáik sora azonban összességében már az ország három részre szakadása, a török hódoltság létrejötte előtt a tatárjáráshoz hasonló nagyságrendű pusztulást eredményezett.⁴⁴³

Az 1390-es évektől, az első Magyarország ellen indított portyáktól kezdve három teljes évszázadon át, egészen a felszabadító harcokat lezáró 1699-es karlócai békéig a török kérdés kiemelkedően fontos szerepet játszott a magyar kül- és belpolitikában, és társadalmi hovatartozástól függetlenül meghatározó eleme volt a magyarországi közgondolkodásnak. Az országot külföldön is a leggyakrabban a török veszéllyel kapcsolatban emlegették – a „kereszténység védőpajzsa” állandó jelzőt a magyar királyság a 15. század elejétől viselte.⁴⁴⁴ A török kérdés dominanciája a külföldi elbeszélő forrásokban is megfigyelhető.⁴⁴⁵ Az 1440-es évektől Magyarországról szólva békeidőszakban is megemlítették, hogy állandó harcban áll a

⁴⁴² ENGEL PÁL: *A török-magyar háborúk első éve 1389-1392*. Hadtörténelmi Közlemények 111 (1998) 561-577. (megjelent még in: Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Budapest, 2003. [Milleniumi magyar történelem. Historikusok] 555-577.); ENGEL PÁL: *Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387-1437)*. Századok 128 (1994) 273-287.

⁴⁴³ A déli országrészben akadtak olyan területek, ahol a 16. század közepéig a településeknek a 90%-a eltűnt a térképről – ENGEL PÁL: *A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája*. Századok 134 (2000) 267-321. A Mohács előtti török-magyar küzdelem áttekintésére elsősorban lásd SZAKÁLY FERENC: *A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365-1526)*. In: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc (szerk.): *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest, 1986. 11-57.

⁴⁴⁴ Elsősorban TERBE L.: *Egy európai szállóige életrajza* 297. skk.; BENDA KÁLMÁN: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században*. Budapest, 1937.; FODOR PÁL: *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15-16. századi magyar közvéleményben*. Történelmi Szemle 39 (1997) 21-49.; MARTON JÓZSEF: *Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében*. Irodalomtörténeti Közlemények 110 (2006) 469. skk.

⁴⁴⁵ Egyúttal az is megfigyelhető, hogy a török-kérdés feltűnéséig Magyarország keveset is szerepelt a nyugat-európai történeti irodalomban. „Hiteles magyar vonatkozású információt a 14. század jó részének történeti szövegei alig tartalmaznak” – állapította meg a francia nyelvű történeti irodalmat vizsgálva Csernus Sándor. CSERNUS: *Francia történetírás* 165.

törökkel, háborús időszakokban, nagyobb hadjáratok idején pedig láthatóan széleskörű érdeklődés kísérte az eseményeket.⁴⁴⁶

Mennyisége – és részben feltáratlansága – miatt lehetetlen számba venni az 1390-1526 közötti hosszú időszaknak a török veszélyről, támadásokról, illetve a török elleni küzdelemről tudósító európai forrásanyagát. A kérdés megközelítésének, megjelenítésének módját, az európai közvélekedést azonban szemléletesen mutatják a legjelentősebb összecsapásokról, a nikápolyi, a várnai és a mohácsi csatáról tudósító történeti munkák. A három ütközet kiválasztása nem a történész szeszélye, ugyanis már a 16. században ezeket az összecsapásokat tartották a török elleni küzdelem legfontosabb eseményeinek.⁴⁴⁷

A Magyarországot – és közvetve az egész kereszténységet – fenyegető török előretörés kérdése már az 1390-es években, az első támadások után beszédtemává vált a nyugat-európai udvarokban. Zsigmond király a török megállítása érdekében erőteljes diplomáciai offenzívát indított – követei sorra járták a legfontosabb udvarokat, ahol épp ezekre az évekre szárbá szökkent a terjeszkedő oszmán hatalom elleni keresztes hadjárat eszméje.⁴⁴⁸ A magyar követek, Kanizsai Miklós és Szepesi Jakab a legjobbkor, a százéves háború harcainak elültekor érkeztek meg a hadi dicsőségre kiéhezett francia illetve a burgundi udvarba.⁴⁴⁹ Felhívásuk látványos sikert aratott: 1396 tavaszán jelentős lovagi kontingensek indultak Európa különböző vidékeiről, júniusra becslések szerint már több ezer fős lovagsereg gyűlt össze Budán. A nemzetközi had augusztusban átkelt a Dunán, elfoglalta Vidint, szeptember 12-én pedig ostrom alá vette Nikápoly várát. A tervezett elsőprő győzelem helyett azonban a

⁴⁴⁶ Lásd például Gilles le Bouvier fentebb idézett megállapítását („Országuk gyakran áll nagy háborúságban a szaracénokkal”)

⁴⁴⁷ Lásd például Johannes Cuspinianusnak a mohácsi csata után a német fejedelmek előtt elmondott híres beszédét, amely először 1526 végén jelent meg nyomtatásban: *Oratio protreptica Joannis Cuspiniani ad Sacri Ro. Imp. Principes et proceres...*; magyar fordítása: Katona Tamás (szerk.): *Mohács emlékezete*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979. (Pro memoria) 245-276., a hivatkozott rész: 256.

⁴⁴⁸ A keresztes gondolat felújításában, propagálásában jelentős szerepet játszott Philippe de Mézières lovag, a ciprusi, majd a francia király diplomatája, főként *Nova religio passionis* című munkájával, illetve a kor ismert költője, Eustache Deschamps, *Exhortation à la croisade* című költeményével. CSERNUS S.: *Francia történetírás* 66., 277.; BÁRÁNY ATTILA: *Magyarország és a kései keresztes hadjáratok*. In: *Magyarország és a keresztes háborúk* 148.; BÁRÁNY ATTILA: *Angol lovagok a nikápolyi csatában*. *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005) 524-528.

⁴⁴⁹ Kanizsai Miklós beszédét Boucicaut marsall életrajza őrizte meg: *Le Livre des faits du bon Messire Jean Le Maingre, dit mareschal Boucicaut*. Ed.: Denis Lalande. Geneve, 1985. 88-91.; említi: BÁRÁNY A.: *Angol lovagok* 539.

hadjárat súlyos vereséggel ért véget: az ostromlott vár felmentésére érkező Bajezid szultán megsemmisítette a keresztes hadat. Zsigmondnak sikerült elmenekülnie, számos előkelő azonban fogságba esett.

A nyugati lovagok készülődéséről, magáról a hadjáratról, a nikápolyi vesztes ütközetről és gyászos következményeiről nagyszámú elbeszélő forrás tudósít, köztük több olyan leírást is találunk, amelyek hosszan és részletesen taglalják a történeteket.⁴⁵⁰ E források közül különösen három egykorú krónika méltó a történész figyelmére (annál is inkább, mert a középkorban is népszerű olvasmánynak számítottak): a „hivatalos” francia krónika-sorozat, a *Grandes Chroniques de France* aktuális szerzőjének, Michel Pinton-nek a munkája,⁴⁵¹ a nikápolyi hadjáratban személyesen is vitézkedő Boucicaut marsall életrajza,⁴⁵² valamint a hadjáratnak kiemelkedően hosszú részt szentelő Jean Froissart krónikája.⁴⁵³

Az eseményekről részletesen beszámoló francia történetírók láthatólag azonos, összetett céllal fogtak a nikápolyi hadjárat leírásába: egyrészt pontos tudósítást szándékoztak írni a történetekről, másrészt e tudósításon belül szerették volna minél jobban kidomborítani a francia vitézséget, ugyanakkor a vereség felelősségét lehetőség szerint a keresztes sereg más kontingenseire, elsősorban a magyarokra hárítani. E téren a szerzők közül Pinton volt a legkiegyensúlyozottabb, aki Zsigmond királyt mindvégig a hadjárat racionális, bölcs vezéréként, pozitív szereplőként tünteti fel.⁴⁵⁴ A bukást megközelítése szerint a franciák fennhéjázása, önzése okozta, nem pedig a magyarok más szerzők által kiemelt „gyávasága”.

⁴⁵⁰ A nyugat-európai források számba vételét lásd: BÁRÁNY A.: *Angol lovagok* 517-520.; CSERNUS S.: *Francia történetírás* 174-184., 342. (103.jegyz.); a nikápolyi csatának szentelt konferencia előadásainak kiadása: *Nicopolis, 1396-1996*. Éd.: Jacques Paviot – Martine Chauney-Bouillot. *Annales de Bourgogne* 68 (1996); a magyarországi konferencia tanulmányainak kiadása a Hadtörténelmi Közlemények tematikus, *Memoria rerum Sigismundi regis* címet viselő számában (HK 111 [1998]).

⁴⁵¹ *Chronique du religieux de Saint-Denys*; rövid ismertetés a munkáról: CSERNUS S.: *Francia történetírás* 76-88., a Pinton által a nikápolyi ütközetről írt részről: uo. 175-179.

⁴⁵² *Le Livre des faicts*; ismertetése: NORMAN HOUSLEY: *Boucicaut marsall Nikápolynál*. Hadtörténelmi Közlemények 111 (1998) 593-602.; CSERNUS S.: *Francia történetírás* 180-183.

⁴⁵³ JEAN FROISSART: *Chroniques*. I-IV. Librairie Générale Française, 2001. (Le Livre de Poche, Lettres gothiques). A franciaországi elindulástól a török fogságból való hazatérésig: IV. 525-710.; a hadjáratra vonatkozó rész sajnálatos módon kimaradt a krónika szemelvényes magyar fordításából (*Froissart krónikája*. Válogatás. Gondolat, Budapest, 1971.). A magyar vonatkozásokat említi: CSERNUS S.: *Francia történetírás* 183. Az említett művek olvasottságáról, népszerűségéről: SOT, M. – BOUDET, J.-P. – GUERREAU-JALABET, A.: *Histoire culturelle* 284.

⁴⁵⁴ *Chronique du religieux de Saint-Denys* 495.; CSERNUS S.: *Francia történetírás* 178.

Sokkal kevésbé árnyalt a Boucicaut-életrajz megközelítése: az egész munka, így a nikápolyi rész is a francia lovagok dicsőségét hirdeti, súlyos vereségüket nem a franciák hibás taktikájával, hanem a magyarok hitványságával magyarázza. „Halljátok a magyarok nagy hitványságát, hitszegését és gyávaságát, akiknek viselkedése örökre szégyent hoz rájuk” – írta, mivel a magyarok „ahelyett, hogy a török gyalogsággal küzdő francia lovagok segítségére siettek volna, hátat fordítottak, és menekülni kezdtek”.⁴⁵⁵

A lovagi értékek tisztelete áll Froissart *Chroniques*-ja középpontjában is. Elbeszélése szerint a keresztes hadat az ellenfél is a „világ legszebb, legjobban felszerelt” hadának minősítette.⁴⁵⁶ Ez a kiváló had vesztett Nikápolynál, a hosszasan részletezett előkészületek, a legkiválóbb francia lovagok felvonulása ellenére. Kritikájukat Froissart Zsigmond szájába adta: „ezeknek a franciáknak a gögje miatt elvesztettük ezt a napot” – mondta ki a csata elvesztését látva a magyar király azt, amit a krónikás is gondolt, kimondása azonban nem fért össze felfogásával, szándékával.⁴⁵⁷ A nikápolyi csatáról tudósító krónikások – noha céljuk általában nem ez volt – végeredményben a franciák felelősségéről, és a magyarok felmentéséről győzték-győzik meg olvasóikat. A híres külföldi, főleg a francia lovagok jelenléte miatt a nikápolyi hadjárat gyászos következményei mellett pozitív eredménnyel is járt Magyarország számára: Európa közvéleménye a nikápolyi kudarc, a győzhetetlennek kikiáltott lovagsereg csúfos bukása révén szembesült a török veszély valós nagyságával, ébredt rá a magyar határok védelmének jelentőségére.

Az 1444-es, a várnai ütközetben végződő hadjáratra ugyancsak nemzetközi összefogással – és még nagyobb nemzetközi érdeklődés közepette – indultak el a keresztes hadak. A sereg zömét ezúttal a magyar bandériumok alkották. Rajtuk kívül a király, I. Ulászló csapatában harcoltak még lengyelek, a havasalföldi vajda segédcsatáiban románok – a pápai legátus, Cesarini Julián vezette keresztesek csupán egy bandériumot tettek ki a tizenkettőből. Az akció nemzetközi jellegét elsősorban az adta, hogy egy burgundiai-pápai-velencei hajóhad megpróbálta megakadályozni a török sereg átkelését a Boszporusz európai partjára. Amíg a nikápolyi csata hősei – legalábbis a nyugati történetírók szerint – egyértelműen a francia lovagok voltak, a magyar király és csapatai pedig szinte csak statisztáltak heroikus (és

⁴⁵⁵ *Le Livre des faicts* 110-111.; CSERNUS S.: *Francia történetírás* 182.

⁴⁵⁶ „Ilz sont plus cent mille, respondy le Turcq, et la plus belle compaignie de gens d’armes du monde et les mieulx armez et tous à cheval”. – FROISSART, J.: *Chroniques* IV. 558.

⁴⁵⁷ „Nous perderons hui la journée par l’orgueil... de ces Francois...” – FROISSART, J.: *Chroniques* IV. 614.

ésszerűtlen) küzdelmükhöz, addig 1444-ben – a sikeres hosszú hadjárat miatt – Európa közvéleménye kifejezetten a magyar csapatoktól várta a diadalt. Az 1444-es hadjárat élén három kiemelkedő alak állt: az ifjú uralkodó, Ulászló, Magyarország és Lengyelország királya, a hadjáratot szinte kikényszerítő fáradhatatlan szervező, Cesarini Julián pápai legátus, valamint a török elleni háborúk új hőse, Hunyadi János, aki rövid idő alatt hatalmas nemzetközi ismertségre és tekintélyre tett szert – a beszámolók is az ő tetteiket állították a középpontba.⁴⁵⁸ A Balkán-félsziget felszabadításáért indított, hatalmas várakozással kísért offenzíva azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: november 10-én a Fekete-tenger melletti Várnánál a többszörös túlerőben lévő török had megsemmisítette a keresztény sereget. A csatában a király és a legátus is életét vesztette, Hunyadi János pedig csak nagy nehézségek árán jutott haza Magyarországra.⁴⁵⁹

A várnai csatának különösen gazdag irodalma van: a történetekről azon frissiben levelek tudósítottak, szemtanúk számoltak be hosszabb-rövidebb terjedelemben,⁴⁶⁰ s beszámolóik alapján hamarosan krónikák, históriás énekek készültek. Az első tudósítások még számos kérdést nyitva hagytak – a vereség ténye biztos volt, a király sorsáról azonban egymásnak ellentmondó hírek terjedtek. Aeneas Sylvius Piccolomini decemberben írt levelében úgy fogalmazott, hogy „a lengyel királyról nem lehet biztosat tudni; egyesek halálhírét hozzák, mások szerint fogságba esett”.⁴⁶¹ Egy másik, szemtanúkra alapozott beszámolóban, a páрмаi Andrea Palacio 1445 májusában (!) Poznanból, Lengyelországból Rómába küldött levelében a következő olvasható: „a király pedig, miután az éjszaka a csatát

⁴⁵⁸ A korabeli Hunyadi-képre elsősorban lásd: CSERNUS SÁNDOR: *Zsigmond és a Hunyadiak a francia történetírásban*. Századok 132 (1998) 47-127.; Uő: *Mítosz, propaganda és népi etimológia. Hunyadi János: „Fehér” vagy „Vlach” lovag?* Acta Historica, Tomus 128, Szeged, 2011. 3-33.

⁴⁵⁹ A hadjárat előzményeiről: ENGEL PÁL: *A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez*. In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 77-96.; magára a hadjáratra elsősorban: BISZTRA CVETKOVA: *A várnai csata*. Gondolat, Budapest, 1988.

⁴⁶⁰ Európában az első hivatalos jelentés Aeneas Sylvius 1444. december 13-án, Filippo Mario Visconti milánói herceghez írt levele volt. WOLKAN, R.: *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*. I. 167. sz., magyar fordítása: AENEAS SILVIUS PICCOLOMINI: *Pápa vagy zsinat?* Magyar Helikon, 1980. 109-112.; CVETKOVA, B.: *A várnai csata* 208

⁴⁶¹ PICCOLOMINI, A. S.: *Pápa vagy zsinat* 111.

félbeszakította, többé nem jelent meg, és nem is találtak senkit, aki látta volna, hogy elesik, vagy elfogják”.⁴⁶²

Elsők között, az 1450-es években keletkezett a burgundiai történetíró, Jehan de Wavrin Anglia történetéről írt krónikája.⁴⁶³ Ebben a nagyszabású kompilációban – mintegy idegen testként – egy több mint százoldalas szöveg tudósít az 1444-45-ös esztendő török elleni harcairól, így a várnai csatáról is. Szövege Wavrin unokaöccsének, Waleran de Wavrin kapitánynak, a Boszporusz lezárására küldött burgundi hajóhad parancsnokának személyes beszámolója alapján készült, feltehetőleg már 1446-ban, közvetlenül a kapitány hazatérése után.⁴⁶⁴ A szöveg – amellett, hogy elmeséli, miért nem sikerült a hajóhadnak megakadályozni a török sereg átkelését – beszámolt az épp a szultáni had áthajózása miatt bekövetkező várnai csatáról is. Wavrin már leírta a király halálát, ugyanakkor még akkurátusan beszámolt az Ulászló megmeneküléséről tudósító kósza hírekről is.⁴⁶⁵ Krónikájában értékes információkra bukkanhatunk a magyarok hadi és békés szokásairól egyaránt. Megfigyeléseit nagyrészt a következő évben, 1445-ben szerezte, amikor flottájával az Al-Dunán felhajózva, Hunyadival közös törökellenes akcióban vett részt.

A 15. század második felében további jelentős szerzők igyekeztek összefoglalni, mi történt a várnai csatamezőn. Aeneas Sylvius Piccolomini *De Europája*, amely már az 1460-as években készült, Valachia és Thrákia leírása után részletesen elmeséli az 1440-es évek török elleni harcainak történetét, így a várnai csatát is. Az ütközet eseménytörténete, amelynek 1444 decemberében még számos részletével nem volt tisztában, időközben „összeállt” – itt már szerepel például annak máig „hivatalosnak” tekintett leírása, hogyan vesztette életét a király

⁴⁶² Andrea Palacio beszámolója a várnai csatáról (1445. május 16.) magyarul kiadva in: *Krónikáink magyarul* III/3. 23-33.; a hivatkozott szöveg: 32-33.

⁴⁶³ JEHAN DE WAVRIN: *Recueil des croniques et anchiennes istoires de la Grant Bretagne a present nomme Engleterre*. Kiadása: William Hardy: *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*. (Rolls Series 39.) London, [1864-1891. I-VI.] V. 5-119.; részletes vizsgálatát lásd a jelen munka III.3. *Magyarország, mint ellenség* című fejezetében.

⁴⁶⁴ CSERNUS S.: *Francia történetírás* 106., 219-222., szövegét részletesen ismerteti: KROPF LAJOS: *Jehan de Wavrin krónikájából. (Néhány adat Hunyady [!] János török hadjáratainak történetéhez)*. Századok 28 (1894) 675-696., 881-903.

⁴⁶⁵ KROPF L.: *Jehan de Wavrin* 883-885.

és a legátus.⁴⁶⁶ Részletessége, adatgazdagsága miatt itt érdemes megemlíteni a 15. század egyik legtermékenyebb német költőjének, Michael Beheimnek megbízható források alapján írt német nyelvű költeményét Ulászló király török elleni harcairól.⁴⁶⁷ A szemtanúnak-szemtanúknak köszönhetően ugyanis Beheim verse a hadjárat egyik legrészletesebb, egyben legpontosabb forrása, például akkurátusan felsorolja az ütközetben részt vevő valamennyi magyar bandériumot.⁴⁶⁸

A várnai ütközet és a hagyományosan a magyar középkor záró dátumának tekintett mohácsi csata közötti időszakban korszakalkotó változások történtek az információáramlás területén. Az események elmesélésének hagyományos módszerei mellett a 16. század elején megjelent a nyomtatott sajtó – az 1526. augusztus 29-én, a Mohács melletti síkon lezajlott összecsapásról a nyugat-európai közvélemény már újságokból is tájékozódhatott. Természetesen továbbra is éltek az információközlés hagyományos módszerei: a történetekről levelek, követjelentések tudósítottak, információik bekerültek a híreket feldolgozó történeti művekbe. Amíg azonban a levelek, jelentések csak szűk közönséghez juttatták el a híreket, a történetíróknak pedig időre volt szükségük ahhoz, hogy összegezzék, rendszerbe foglalják a begyűjtött információanyagot, addig a nyomtatott újságoknak köszönhetően a szélesebb közvélemény is gyors, ugyanakkor kíváncsiságát kielégítő, részletes tájékoztatást kapott.

A mohácsi csatáról készült hét egykorú újságlap, *Neue Zeytung* számos kiadásban és megállapíthatatlan számú utánnyomásban forgott közkézen. Az első keltezett tudósítás 1526. szeptember 13-án, az utolsó november közepén látott napvilágot.⁴⁶⁹ Már a két dátum is mutatja, hogy a magyarországi eseményeket hosszantartó érdeklődés kísérte, s ezt az érdeklődést az is pontosan jelzi, hogy a 16. században a mohácsi csatáról szóló újságokról

⁴⁶⁶ *Eneae Silvii De Europa* 67-76.; magyar fordítása: NÓTÁRI TAMÁS: *Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini „Europa” c. művéből.* Szeged, 1999. (Documenta historica 42.) 26-32.; Aeneas véleményéről lásd MARTON J.: *Magyarország képe és megítélése* 466-467.

⁴⁶⁷ *Von dem kung Pladislau, wy der mit den türken streit* – kiadása: *Zehn Gerdichte Michael Beheim's zur Geschichte Oesterreichs und Ungarns.* In: Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst. 1849. 35-46., ismerteti: BLEYER JAKAB: *Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából.* Századok 36 (1902) 215-232., 347-364.; a verset Beheim egy bizonyos Hanst Mägest elbeszélése alapján írta, aki maga is részt vett a csatában, ahol elfogták, és tizenhat évet töltött török fogságban. Uo. 217., 364.

⁴⁶⁸ BLEYER J.: *Beheim Mihály* 350-351.

⁴⁶⁹ FRAKNÓI VILMOS: *A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában.* Magyar Könyvszemle 1 (1876) 8-14.; PUKÁNSZKY BÉLA: *Mohács és az egykorú német közvélemény.* In: Lukinich Imre (szerk.): *Mohácsi emlékkönyv 1526.* Budapest, [1926] 277-293.

készült a legtöbb utánnnyomás. Ezek az újságlapok információkat, félinformációkat és rémhíreket egyaránt tartalmaztak. A pontosság nem volt a legnagyobb erényük: általában már a csata dátumát, helyszínét sem írták jól, s hasonlóképpen pontatlanok voltak a seregek létszámáról, illetve a mohácsi vereséget követő pusztulás mértékéről írt adataik is. Mivel a tudósításokat olyan németek információi alapján készítették, akik maguk is jelen voltak az ütközetben, értelemszerűen előtérbe került a német landsknechtek bátorsága, kitartása, amit szembeállítottak a magyarok megbízhatatlanságával, gyávaságával. A tudósítások szerint „sok magyar gazember nem gondolt sem a hűségre, sem a barátságra, csak a csúf menekülésre”, sőt, királyukat is elárulták, hiszen „a török császár két pénzzel teli hordót küldött néhány magyar úrnak, hogy segítsék be Magyarországra”.⁴⁷⁰ Az újságokban burjánzó rémhírek talán legszebb példája a Buda elfoglalását követően Pozsonyt (!) ostromló törököknek juttatott szüzek története: „Ekkor a polgárok ezeregyszáz szüzet küldtek a török elé, hogy kegyelmet kérjenek tőlük. A törökök meg is hallgatták a kérést, de a szüzeket ott tartották a táborban, és valamennyit meggyalázták; amelyikük pedig akarataknak nem engedett, azt leszúrták, úgy hogy majdnem valamennyi ott pusztult.”⁴⁷¹

Noha az egykorú lapok hol részvétellel, hol látható magyarellenességgel, ugyanakkor farizeus borzongással sorolják a lakosságot sújtó csapásokat, a magyarországi események főszereplője, első számú tragikus hőse mégis az ifjú uralkodó, II. Lajos volt. A királyt és sorsát állították a mohácsi csata középpontjába, bukásának felelősségét pedig egyértelműen a magyar előkelőkre hárították. Az első tudósítások idején még nagy volt a bizonytalanság a király eltűnése körül: „senki sem tudja, mi lett vele, azt hiszem, hogy néhány magyar megölte és elrejtette” – olvashatjuk az egyik újságban,⁴⁷² később azonban a sajtóban is megjelent a király biztos halálhíre, és beszámoltak arról is, hogy mocsárba veszett. Az életét feláldozó Lajos iránti szimpátia mellett azonban hamarosan a lapokban is megjelent a magyarok iránti részvét, és újra előtérbe került a „Magyarország a kereszténység védőpajzsa” motívum.⁴⁷³

A csata után néhány hónappal már megszülettek az első összegzések is. Az ismert humanista, Johannes Cuspinianus *„buzdító beszéde a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőihez, hogy indítsanak háborút a török ellen”* nyomtatásban is megjelent, először 1526 végén vagy 1527 elején. „Siessenek a kereszténység oltalmára” – szólította fel beszédében a

⁴⁷⁰ *Mohács emlékezete* 151.

⁴⁷¹ PUKÁNSZKY B.: *Német közvélemény* 282-283.

⁴⁷² *Mohács emlékezete* 151.

⁴⁷³ PUKÁNSZKY B.: *Német közvélemény* 284-288.

német birodalmi főrendeket Cuspinianus, „Magyarországról ugyanis sima út vezet a törököt Ausztriába, Bajorországra és Svábföldre”. Érvei alátámasztásaként részletesen leírta a mohácsi csatát, majd Magyarországnak, „a királyságok királyságának” egykori gazdagságát szembeállította a török pusztítást követő siralmas helyzettel. Cuspinianus a magyarok felelősségét is hangsúlyozta: a „régí” magyarok – mint Hunyadi János, Kinizsi Pál – vitézségét hiányolta saját korából, amikor „hanyag, szundikáló magyarok” hagyták elveszni Nándorfehérvárt, s amikor a Mohács felé tartó magyar seregben „nem akadt józan ember”, csak „sok ostoba”.⁴⁷⁴ Cuspinianus magyarellenes vádjai hatására írta meg Brodarics István kancellár *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről* című, nyomtatásban először 1527-ben kiadott munkáját.⁴⁷⁵ Elsősorban Brodarics művének – valamint Burgio pápai legátus leveleinek – felhasználásával írt a csatáról a korszak neves itáliai történétírója, Paolo Giovio, előbb a törökről írt olasz nyelvű kommentárgyűjteményében, majd nagyszabású történeti összefoglalójában. A *Commentario delle cose de’Turchi* 1531-ben jelent meg Rómában, mint a címe is jelzi, olasz nyelven. Tömör és hiteles leírását, amelyet némileg megváltoztatott tartalommal épített be az 1550-ben megjelent *Historiarum sui temporis* című művébe, Itáliában sokan olvasták. Giovio úgy látta, a magyarok bukását elsősorban a tapasztalatlanság, a hadijártasság hiánya okozta, hogy a Jagellók uralkodása alatt semmivé vált „Mátyás király rendje és katonai fegyelme”, de korántsem volt olyan elítélő, mint a korabeli német források.⁴⁷⁶ A 16. században a mohácsi síkon történt ütközetéről számos további feldolgozás született, Magyarországon és külföldön egyaránt, ezek azonban már érdemben keveset változtattak a történekről kialakult képen.⁴⁷⁷

6. Magyarország geográfiájának úttörői

A 15. századtól Európa-szerte egyre gyarapodó számban készülő földrajzi leírások célja nem egy bejárt útvonal és a körülötte elterülő vidékek saját tapasztalatokon alapuló, személyes véleményt, egyéni megállapításokat is tartalmazó leírása; szerzőik egy adott terület

⁴⁷⁴ Mohács emlékezete 1979. 245-276.

⁴⁷⁵ Mohács emlékezete 9-48.

⁴⁷⁶ PAOLO GIOVIO: *Commentario delle cose de’Turchi*. Roma, 1531.; a mohácsi csatára vonatkozó rész magyar fordítása: BRODARICS ISTVÁN: *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983. (Gondolkodó magyarok) 71-74.; illetve B. SZABÓ J.: *Mohács* 158-159.; PAOLO GIOVIO: *Historiarum sui temporis*. Florentiae, 1550-1551.

⁴⁷⁷ Ismertetésüket lásd B. SZABÓ J.: *Mohács* válogatott bibliográfiájában, 614-616.

– amely lehetett akár kontinensnyi is – teljes körű ismertetését tűzték ki maguk elé. Az első földrajzi összefoglalások általában nem annyira érdekes és érzékletes olvasmányok, mint az útleírások, hasznosságuk azonban kétségbevonhatatlan. A tudományos igényű földrajzi szintézis készítésekor ugyanis a kor földrajzi ismereteinek hiányosságai minden egyéb munkánál nyilvánvalóbban kiderültek; s épp a felismert hiány volt egyik ösztönzője a további felfedezéseknek.

Magyarország első részletesebb földrajzi leírásait külföldiek, Mátyás király itáliai történetírói, Pietro Ranzano és Antonio Bonfini készítették. A Mátyás-kor geográfiai érdeklődése nem a semmiből bukkant fel, több irányból is voltak előzményei.⁴⁷⁸ Egyrészt már korábban is születtek olyan munkák, amelyek tartalmaztak hosszabb-rövidebb leírást az országról, másrészt Mátyás és a környezetéhez tartozó humanisták láthatóan fogékonyak voltak az elérhető földrajzi ismeretekre,⁴⁷⁹ harmadrészt pedig az első országleírást készítő Pietro Ranzano már komoly geográfia-írási tapasztalatok birtokában fogott hozzá munkájához. Az előzményként számba vehető geográfiai leírások különböző időben, más-más helyen születtek, ismereteik nem épültek egymásra, szerzőik nem is ismerték egymás munkáit, megszületésük azonban így is fontos lépést jelentett a modern geográfia irányába. A régió – és benne Magyarország – első részletesebb leírása a 14. század elején született. Szerzője, a legvalószínűbb feltételezés szerint egy francia domonkos barát (véltetőleg) bejárta Kelet-Európa országait, műve ugyanis nagy számban tartalmaz olyan információkat, amelyekhez csak a helyszínen juthatott. Figyelme mindenre kiterjedt: leírásában egyaránt helyet kapott az egyes országok külső képe, természeti kincsei, mezőgazdaságának terményei, valamint az ott élő népek külső és belső jellemzése. A *Descriptio Europae Orientalis* címen ismertté vált leírásban Magyarország a konstantinápolyi császárság után a második leghosszabb leírást kapta, de ez a terjedelem is csak a legalapvetőbb ismeretek rögzítésére volt elegendő.⁴⁸⁰ Hasonló leíró földrajzi munka Gilles le Bouvier 1445-ben készített, *Le livre de la description des pays* című műve, amelynek azonban magyar vonatkozású része a

⁴⁷⁸ KULCSÁR PÉTER: *A humanista földrajzírás kezdetei Magyarországon*. Földrajzi Közlemények 17 (1969) 297.

⁴⁷⁹ Erről elsősorban: CSUKOVITS ENIKŐ: *Változó földrajzi gondolkodás Mátyás király udvarában*. Korunk 19 (2008) 7: 12-16.

⁴⁸⁰ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis, „Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia” anno MCCCVIII exarata*. Edidit, praefatione et adnotationibus instruxit: Olgierd Górka. Cracoviae, 1916. Részletes ismertetését lásd a következő, III. fejezetben.

*Descriptio*énál is jóval rövidebb.⁴⁸¹ A harmadik jelentősebb Magyarország-leírást tartalmazó munka, Aeneas Sylvius Piccolomini *Cosmographiája* mind ismertségében, mind az általa gyakorolt hatásban jelentősen felülmúlta mind a névtelen szerzetes, mind Gilles le Bouvier szövegét, a Magyarországról készült, viszonylag hosszú szövegrész ellenére azonban az ország földrajzi megismeréséhez még ez a munka is kevés érdemi információt tartalmazott. Aeneas Sylvius Piccolomini ugyan az ország fekvésének felvázolásával indította leírását, a továbbiakban azonban főként saját kora politikatörténetéről adott világos áttekintést.⁴⁸²

Az első valódi földrajzi leírás elkészítésének érdeme tehát Mátyás két Itáliából érkezett történetírójához köthető, akik történeti műveik bevezetőjeként, előbb a régi, ókori történetírók szerint, majd saját koruknak az állapota szerint (ahogy Ranzano írta: „jelenlegi városainak fekvése szerint”) vették számba az ország főbb városait, látnivalóit. A sort Pietro Ranzano nyitotta, *A magyarok történetének rövid foglalata* című művével. Ferdinánd nápolyi király követe, aki 1487-ben érkezett Mátyás király udvarába, a királyi pár felkérésére 1489-90 közt írta meg művét, amelyben jól áttekinthető rendszerben, országrészek, azon belül pedig megyék szerint csoportosítva részletes leírást készített Magyarországról.

Magyarországról ugyan ideérkezése előtt csak keveset tudott,⁴⁸³ a geográfia-készítésben azonban már nagy tapasztalattal rendelkezett. Még otthon, Itáliában írt, *Annales omnium temporum* című grandiózus enciklopédikus művének 14. és 15. kötetében ugyanis elkészítette szülőföldje geográfiai leírását. A *Descriptio totius Italiae* – számos előképe, elsősorban Flavio Biondo Ranzano által is sokat használt *Italia illustrata* című klasszikus alpműve, illetve Aeneas Sylvius Piccolomini Itáliát hosszan részletező *De Europája* ellenére – Itália első teljes analitikus leírása.⁴⁸⁴ Az *Epithoma rerum Hungararum*, azaz *A magyarok történetének rövid foglalata* megértéséhez is érdemes fellelőzni a *Descriptio*t, hisz Ranzano

⁴⁸¹ HAMY, E. T.: *Le livre de la description*, lásd fent, a II.4. fejezetben.

⁴⁸² *Enee Silvii De Europa* 27-59., de a török elleni harc magyar vonatkozásokban gazdag eseményeiről főleg a következő fejezetekben tudósított: uo. 67. skk.; a magyar vonatkozású részek fordítása: NÓTÁRI T.: *Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini*

⁴⁸³ Lásd a jelen, II. fejezet bevezetését.

⁴⁸⁴ Első kritikai kiadása a közelmúltban jelent meg: PIETRO RANZANO: *Descriptio totius Italiae* (*Annales*, XIV-XV), a cura di Adele di Lorenzo, Bruno Figliuolo e Paolo Pontari. Firenze, Sismel – Edizioni del Galluzzo, 2007. (Il ritorno dei classici nell'umanesimo IV. 3.) A korábbi geográfiai munkák nem tartalmazták a szigetek leírását. A felhasznált művek – elsősorban Biondo Italia illustratája, valamint Sztrabón Geográfiájának Guarino Veronese által készített latin fordítása – elkészülte, illetve kiadása alapján a *Descriptio* csak 1474 után készülhetett – erről lásd a kiadás előszavát; uo. IX-X.

műveltsége, nézőpontja, érdeklődése Magyarországra érkezve sem változott, és a magyarok történetén dolgozva nem csak az otthon már kiérlelt szerkesztési elvei, de jórészt a felhasznált olvasmányai is változatlanok maradtak. „A Magyarországnak is nevezett Pannonia” régi állapotának leírásához éppúgy elsősorban Sztrabón, Plinius és Ptolemaiosz munkáját vette alapul, mint a *Descriptio* készítésénél, de számára is új helyzetet jelentett, hogy saját kora állapotának ismertetéséhez Itáliától eltérően nem talált használható irodalmat, így alig két év itt tartózkodás után, egy idegen, más nyelvet beszélő országban, elsőként fogott az ország és nevezetességei ismertetéséhez.

Noha leírásában megyéről megyére haladt, munkája országleíró részét nem a magyarországi megyék számbavételére készítette – elsősorban a legjelentősebb városokat, egyházi emlékeket, természeti ritkaságokat akarta ismertetni, ha úgy tetszik, középkori „turistakalauzt” írt. Ranzano, a domonkos humanizmus jeles képviselőjének összeállítása elsősorban az ország legfőbb egyházi emlékeinek kalauza, amelyben egyúttal láthatóan nagy figyelmet szentelt az ország ókori emlékeinek és természeti csodáinak is. Az elkészült leírásba ugyan pontatlanságok is becsúsztak, hiányosságaival, bizonytalanságával azonban maga a szerző is tisztában volt: „Bevallom, nem olyan gonddal és igyekezettel jártam be egész Pannóniát, hogy arról a tárgyról, amit ígéretem szerint ezen a helyen meg fogok írni, pontos ismertetést adhatnék, ámde úgy segítettem magamon, hogy magam mellé vettem néhány magyar embert, akik a helyeket jól ismerik...” – vallotta munkamódszeréről.⁴⁸⁵ Ha azonban figyelembe vesszük a leírás célját, valamint azt a körülményt, hogy egy külföldi szerző előismeretek nélkül vágott bele az ország megismerésébe, megállapíthatjuk, hogy Ranzano az elkövetett hibák ellenére önálló és úttörő művet alkotott, és – Kulcsár Péter szavaival – „meglepően rövid idő alatt végére járt a dolognak”.⁴⁸⁶ Az *Epithoma* geográfiai leírása végre biztosította az olvasónak azokat a magyar vonatkozású ismereteket, amelyekhez Ranzano az *Annalest* írva még eredménytelenül próbált Itáliában hozzájutni. A legfontosabb magyarországi kegyhelyek, így Székesfehérvár, Várad összehasonlíthatóvá váltak Assissivel vagy Barival, a magyarországi sóhegyek vagy gyógyvizek természeti jelentősége a

⁴⁸⁵ „Fateor me non ea vel cura vel diligentia totas peragrasse Pannonias, ut ea de re, quam hoc loco scripturum me polliceor, nimium exactam possim dare notitiam, mihi tamen ita ipse consului, ut ex Hungaris hominibus aliquot mihi adhiberem, qui essent locorum periti....” – RANSANUS, P.: *Epithoma* 59.; RANSANUS, P.: *A magyarok történetének* 63. Az országleírásról és hibáiról lásd CSUKOVITS ENIKŐ: *Ismerték-e a késő középkori magyar udvarban az összes megyét?* In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk.: Font Márta – Fedele Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2010. 93-121.

⁴⁸⁶ KULCSÁR P.: *A humanista földrajzírás* 302.

Vezúvéval, a megyékre tagolt országleírás után külön, részletesen is leírt Duna folyása, környéke pedig a Póéval.⁴⁸⁷

Ranzano kollégája, Antonio Bonfini, aki *A magyar történelem tizedei* címen írta meg hamarosan Európa-szerte ismertté vált művét, 1486-ban állt Mátyás szolgálatába, ahol a király udvari történetírója lett. Művét, amelyet Mátyás halála után is folytatott, a király felkérésére írta.⁴⁸⁸ Az ország leírását tartalmazó rész jórészt Ranzano alapján készült, a szöveget azonban Bonfini antik és aktuális ismeretekkel egyaránt kibővítette. Munkamódszerét szemléletesen illusztrálják például a Székesfehérvárról írt sorai, ahol a Ranzanónál olvasott információkat – Fehérvár fekvéséről, a bazilikáról, a királysírokról, a mátyási építkezésekről – a hivatalban lévő prépost, Kálmáncsehi Domonkos dicséretével, valamint a Fehérvár név használatának értelmezésével bővítette.⁴⁸⁹ Az antikvitás iránti humanista érdeklődés szép példája, hogy leírásukban – ott, ahol lehet – mindketten kitértek az országban található ókori emlékekre. A nyugat-dunántúli Szombathelyről például Ranzano a következőket írta: „Ott van a hajdani város, Sabaria, melynek sok maradványa ma is megvan, ezek között rendkívüli nagyságú oszlopok; itt született és élte gyermekéveit Szent Márton”.⁴⁹⁰ A 15. században Európa-szerte számos hasonló leírás készült, országokról vagy akár egyes városokról is; e sorba illeszkedtek a Magyarországról készült első geográfiai munkák is.⁴⁹¹ Tartalmuk hosszú időre

⁴⁸⁷ Pl. Székesfehérvár leírása: RANSANUS, P.: *Epithoma* 61.; vö. Bari: „Pulchra et opulenta civitas est fertilis amoenisque habens agrum, ut coetera quibus laudari possit omittam, inclita est et archiepiscopalis ecclesia, quae est cunctarum huius regionis ecclesiarum metropolis, et sepulchro corporeque beati Nicolai Mirrehae, quondam civitatis episcopi. Ad quod venerandum, ex toto paene orbe christiano innumera peregrinorum multitudo concurrit.” – RANZANO, P.: *Descriptio totius Italiae* 234.

⁴⁸⁸ *Antonii Bonfinii Asculani Rerum Hungaricarum Decades*. Ed. I. Főgel, B. Iványi, L. Juhász. Tom. I-IV. Lipsiae, Budapest, 1936-1941.; magyarul: ANTONIO BONFINI: *A magyar történelem tizedei*. Fordította Kulcsár Péter. Balassi, Budapest, 1995.; a Bonfini által felhasznált munkákról lásd KULCSÁR: *Bonfini magyar történetének forrásai*.

⁴⁸⁹ BONFINI: *A magyar történelem tizedei* 40.

⁴⁹⁰ „Illic est Sabaria vetusta olim civitas, cuius apparent adhuc multa vestigia, inter quae spectantur columnae eximiae magnitudinis, ibi natus est beatus Martinus, ubi et transegit pueriles annos” – RANSANUS, P.: *Epithoma* 64.; RANSANUS, P.: *A magyarok történetének* 69.

⁴⁹¹ A városleírások magyarországi sajátosságait helyezte nemzetközi kontextusba KATALIN SZENDE: „Innen-” und „Aussensicht”. *Das Bild der Ungarischen Städte vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*. In: Ferdinand Oppl (Hrsg.): *Bild und Wahrnehmung der Stadt*. Linz, 2004. 241-263., illetve magyarul megjelent részlete: SZENDE KATALIN: *Parva cum laude. Humanisták a késő középkori magyar*

meghatározta, mit tudtak az országról, idehaza és külföldön. A 16. században mindkét munka többször megjelent nyomtatásban is, népszerűvé azonban végül Bonfini Ranzanóénál jóval részletesebb munkája vált.⁴⁹² Ahogy már Horváth János is megállapította, „két századon át itthon és külföldön Bonfini könyve lett a legolvasottabb magyar történeti mű”.⁴⁹³

A magyarországi térképészet kezdetei – akárcsak a geográfiai leírásé – szintén Mátyás király udvarához köthetők, és e téren is Itáliából jött személyt illet az elsőség. Francesco Rosselli firenzei kartográfus az 1470-80-as években tevékenykedett Magyarországon, Mátyás udvarában, ahol – a hagyatéki leltára szerint – készített egy *Ungheria*-térképet, amely azonban sajnos nem maradt fenn.⁴⁹⁴ Az ország, illetve annak városai, folyói, hegyei azonban természetesen nem ekkor kerültek fel először térképekre. A kora-középkor sajátos térképein, a *mappa mundikon*, majd a 14. század tengeri navigációs térképein, az úgynevezett portolánokon is szerepelt már néhány magyar helynév,⁴⁹⁵ a mennyiségi áttörést azonban a 15. század hozta meg. Az európai térképészet név szerint is ismert megújítói közt kiemelt hely illeti Nicolaus Cusanus brixeni püspököt, aki a 15. század közepén Közép-Európáról *Germania tota tabella* címmel készített, a ptolemaioszi mappákat térszemléletében, vízrajzi ismereteiben jelentősen meghaladó térképet.⁴⁹⁶ Cusanus szerencsére nem az egyetlen olyan késő-középkori kartográfus, aki Közép-Európáról – és benne Magyarországról – készített saját korának ismereteit tartalmazó ábrázolást. Az elveszett *Ungheria*-térkép alkotója, Rosselli is készített Közép-Európa, illetve Balkán-térképet, kortársa és kollégája, a német származású, de Itáliában (Rómában, Firenzében) tevékenykedő Henricus Martellus Germanus pedig

városokról. Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): Válogatott a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Budapest, 2004. 269-275.

⁴⁹² Ransanus munkáját nyomtatásban először Zsámboki János adta ki 1558-ban, Bonfini művének első három decasa 1543-ban, a teljes szöveg 1568-ban jelent meg Baselban. Lásd TRINGLI ISTVÁN: *Petrus Ransanus humanista szellemű történeti munkája Magyarországról* c. szócikke, in: Hunyadi Mátyás, a király 509., ill. Uő: *Antonio Bonfini történeti munkája díszkódexének töredékei*, in: uo. 511.

⁴⁹³ HORVÁTH JÁNOS: *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1935. 150.

⁴⁹⁴ Erről elsősorban lásd STEGENA LAJOS: *Magyarország térképei a mohácsi vész előtt*. Budapest, 1991. 26-28.; SZATHMÁRY TIBOR: *Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477-1600*. Fusignano, 1987. 31-34.

⁴⁹⁵ A mappa mundik magyar vonatkozásait lásd a következő fejezetben. A portolánok magyar vonatkozású adataira: STEGENA L.: *Magyarország térképei 14-15.*; PAPP-VÁRY ÁRPÁD: *Magyarország története térképeken*. Budapest, 2002. 74-75.

⁴⁹⁶ STEGENA L.: *Magyarország térképei 17-18.*; SZATHMÁRY T.: *Descriptio Hungariae 23-24*.

Ptolemaiosz *Geográfiájához* készített kéziratok térképeket, köztük Közép-Európa és Balkán térképet is. Rajtuk kívül feltétlen említést érdemel még Marco Beneventano (1507), Martin Waldseemüller (1511, skk), Andrea Vavassore (1520 k.), és – első ismert magyar térképrajzolóként – Lázár deák neve, aki az 1520-as évek második felében *Tabula Hungariae* címmel elkészítette az ország legkorábbi fennmaradt térképét.⁴⁹⁷ Lázár térképlapja nem csak pontosabb, de sokkal informatívabb is elődeinél, ha úgy tetszik, információrobbanást hozott Magyarország geográfiájában: amíg Francesco Rosselli és Henricus Martellus Germanus térképein – amelyek pedig maguk is nagy előrelépést jelentettek a korábbi térképekhez képest – mintegy 80 magyarországi földrajzi név szerepel, addig Lázár deák térképén e szám sokszorosát, közel 1600 földrajzi nevet, ebből 1400 településnevet találunk.⁴⁹⁸

A 16. század elejére Európa-szerte egyre több geográfiai munka született, és köztük több olyan is akadt, amely Magyarországot is ismertette. A legismertebbé mind saját korában, mind az utókor szemében Hartmann Schedel Világkrónikája vált. A tekintélyes nürnbergi orvos a bibliai teremtéstörténetől 1493-ig, hat korszakban tárta az olvasó elé a világ történetét, 1493 júliusában előbb latin kiadásban, majd ugyanez év decemberében német fordításban is megjelentette művét.⁴⁹⁹ Magyar vonatkozású adatokat a tulajdonképpeni krónikában, illetve a mű végén, a függelékben országoként sorjázó összefoglaló történeti-földrajzi ismertetésben egyaránt közölt.⁵⁰⁰ Sebastiano Compagni, a ferrarai humanista a 15. század végén, 16. század elején az akkor ismert világ földrajzi leírását készítette el *Geografia* címen, az ókori felosztás szerint.⁵⁰¹ Magyarországot is aszerint tárgyalta; elsőként Pannóniát

⁴⁹⁷ STEGENA L.: *Magyarország térképei* 19-30.; SZATHMÁRY T.: *Descriptio Hungariae* 25-76.

⁴⁹⁸ STEGENA L.: *Magyarország térképei* 29-31.; A térkép földrajzi neveit azonosítva, de nem túl ésszerűen nem folyamatos sorban, vagy földrajzi szempontok szerint, hanem az aktuális, vagyis az 1980-as évek országhatárai (lásd Jugoszlávia stb.) szerint újra-újrakezdődő betűrendes csoportosításban közli: RÓBERT HALMAI – PÁL HRENKÓ – MIHÁLY MÉLYKÚTI: *The Geographical Names on the Lazarus Maps*. In: Lazarus secretarius. The First Hungarian Mapmaker and His Work. Edited by Lajos Stegena. Budapest, 1982. 32-71.

⁴⁹⁹ Német nyelvű hasonmás kiadása: SCHEDEL, H.: *Weltchronik*

⁵⁰⁰ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: *Az ötszáz éves Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól*. Magyar Könyvszemle 109 (1993) 460-463.

⁵⁰¹ 1509-es dátumot viselő munkája 1940-ben került elő a Vatikáni Könyvtárban, a magyar vonatkozású részeket Bánfi Florio publikálta. BÁNFI FLORIO: *Imago Hungariae nella cartografia italiana del rinascimento*. Roma, 1947. Brani concernenti l'Ungheria della Geografia di Sebastiano Compagni conservata nel codice Vat. Lat. 3844. [1503.] (53-62.); Lásd még STEGENA L.: *Magyarország térképei* 24.; SZATHMÁRY T.: *Descriptio Hungariae* 32.

írta le, Óvár és Moson felől kezdve az ismertetést.⁵⁰² Megállapításai rövidek, egy-egy lényegi – vagy annak tartott – megállapításra korlátozódtak: például Esztergom dombon fekszik, Visegrád a hegyekben. A városok mellett kitért várakra, vizekre, bányakincsekre: Siklós, Nagyvázsöny vagy Szigliget vára éppúgy szerepel leírásában, mint a Balaton vagy a Lajta, és Kőrmöcbányánál megemlítette az aranybányát. Compagni művével közel egy időben készítette I. Miksa udvari historikusa, Ladislaus Suntheim kéziratban maradt munkáját. Az 1497 és 1505 közt írt *Das Donauthal* német nyelven, röviden ismertette a folyó és közvetlen környéke nevezetességeit. A Duna forrásvidékétől a magyarországi Tétényig felsorolta a jelentősebb városokat, kolostorokat, s ahol ennek szükségét látta, megemlékezett egyes személyekről – uralkodókról, más híres emberekről – is.⁵⁰³

A Mátyás- illetve Jagelló-korban született térképek és a geográfiai munkák látványosan jelzik, milyen minőségi és mennyiségi változás következett be a kalandozó magyarok felbukkanásától, vagy a keresztes történetírók első Magyarországról tudósító munkáitól kezdve Nyugat-Európa magyar vonatkozású ismeretanyagában. A középkor végére elérhető tudást egy magyar szerző külföldön, külföldi olvasónak szánt műve összegezte mesterfokon: Oláh Miklós *Hungariája*, amely jóval részletesebb volt minden addigi geográfiai tárgyú írásnál.⁵⁰⁴ Oláh, aki II. Lajos, majd Mária özvegy királyné titkára volt, a

⁵⁰² Pannoniae inferioris descriptio (Lib. III. cap. VI.) / Iazigum terrae situs (Lib. VIII. cap. I.) / Regionis Daciae situs (Lib. VIII. cap. II.)

⁵⁰³ *Das Donauthal von Ladislaus Suntheim*. Hrsg. von Franz Pfeiffer. In: Jahrbuch für vaterländischen Geschichte. I. 1861. 273-297.; ismertette: RÁTH KÁROLY: *A Duna völgyének leírása Tétényig. 1500 körüli időkből*. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 2 (1863) 120-123. Ugyancsak a Duna volt a tárgya az egy emberöltővel később, 1531-ben írt libellusnak, a sziléziai származású, I. Ferdinánd környezetében élő élő Magnus Gruber rövid munkájának. A munka ugyan jórészt kompiláció, de a szerző néhány esetben hallomás útján szerzett információit is beledolgozta. Értékét elsősorban az adja, hogy Magnus Gruber ismeretanyaga többé-kevésbé jelzi, mit tudtak az osztrák udvarban és környezetében a Mohács utáni Magyarországról. A pontos földrajzi, több helyen művészeti adatok mellett az egész műben érthető módon meghatározó szerepet játszott a török előretörés: az aktuális események említése természetes, a török-kérdés azonban ekkorra már a múltat is meghatározta: Gruber Galambócnál Zsigmond ott vívott csatájáról, Várnánál I. Ulászló elestéről ejtett egy-egy mondatot. Elemzése, kiadása: MIKÓ ÁRPÁD: *Magnus Gruber: Tractus Danubii (1531). Egy forrás nyomában*. In: Détsy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk.: Bardoly István és Haris Andrea. Budapest, 2002. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, XI.) 229-254.

⁵⁰⁴ NICOLAUS OLAHUS: *Hungaria - Athila*. Ediderunt Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász. Budapest, 1938.; magyarul OLÁH MIKLÓS: *Hungária. Athila*. Budapest, 2000. (Milleniumi magyar történelem. Források)

mohácsi bukás után elhagyta az országot, és csak műve megírása (1536) után tért először haza. A távolság és a honvágy ugyan kissé megszépítette az emlékeiben élő Magyarország-képet, ráadásul a nosztalgián túl tudatosan igyekezett jó benyomást kelteni az országot nem ismerő olvasókban, a művében olvasható információk azonban még így is megbízhatónak tűnnek. A *Hungáriában* ókori és aktuális ismeretek, családi és országos történetek, földrajzi leírások és város*laudatiok* jól szerkesztett, világos rendben váltják egymást – Oláh utazásain szerzett személyes tapasztalatait és olvasmányélményeit egyaránt hasznosította, a rendkívül gazdag helynévanyag meglepően pontos felidézéséhez pedig feltehetőleg térképet is használt. A lenyűgöző ismeretanyagot magában foglaló munkát azonban mégsem forgatták Európa írástudói. Oláh, aki jó barátságot ápolt Erazmussal éppúgy, mint Paolo Giovióval, vélhetőleg többeknek is küldött gyűjtéséből adatokat, információkat leveleiben, magyar geográfiájának teljes szövege azonban kéziratban maradt. Nyomtatásban csak a 18. században jelent meg, mintegy két évszázadra előzékenyen átengedve az ismertté és népszerűvé válás kizárólagos lehetőségét Bonfini nagyszabású történeti művének.⁵⁰⁵

⁵⁰⁵ OLÁH M.: *Hungária* 131-143. (Kulcsár Péter utószava)

III. MAGYARORSZÁG VÁLTOZÓ TÜKÖRBEN

Magyarország helye a középkori Európában: Magyarország a T-O térképeken / Magyarország helye Kelet-Európában – a Descriptio Europae Orientalis országleírásai / A „magyar nemzet hatalmának” határai – Aeneas Sylvius Piccolomini De Europájának Magyarországa.

A magyar királyok: Nagy Károly ivadékai – az Anjou királyok Firenze levelezésében / Császár és király – Aeneas Sylvius Piccolomini Zsigmond-portréja / Mátyás király az itáliai novellairodalomban / Magyarországi Károly, a mesebeli királyfi.

Magyarország, mint ellenség: A magyar-velencei háborúk „Velence nemes városának” két krónikája szerint / A nápolyi hadjáratok a magyar-párti Domenico da Gravina szemével / Magyarország, mint a török ellensége: Jehan de Wavrin az al-dunai hadjáratról / Török, magyar, sáskajárás – az osztrák tartományok ellenségei Jakob Unrest Ausztriai krónikájában.

Magyarország népeiről: Verses mondókák a magyarokról / Követek és utazók a magyarokról.

1. Magyarország helye a középkori Európában

Milyen helyet foglalt el a magyar királyság a kontinens országainak hierarchiájában? Az előző fejezetben számba vett mintegy másfélszáz, érdemi magyar információkat tartalmazó forrás, forráscsoport többsége nem ad határozott választ e kérdésre. Kitartó olvasással rábukkanhatunk egy-egy olyan mondatra, néha csupán egy jelzőre, amely Magyarország komoly presztízsére utal, ezek a mondatok, kifejezések azonban nem állnak össze rendszerre.

Nem kell szakembernek lenni ahhoz, hogy úgy ítéljük meg, amikor például a 13. századi itáliai trubadúrköltő, Giacomino Pugliense a következő szavakkal siratta meghalt kedvesét: „Ha enyém volna a magyar királyság / Görögországgal, a német földdel, egész Franciaországig / és Szent Szófia nagy kincstára / az sem pótolna ekkora veszteséget.” – soraival ékes bizonyítékát adta Magyarország korabeli kiemelkedő dél-itáliai tekintélyének.⁵⁰⁶ Versében a legnagyobb országokkal, a Német-Római és a Bizánci Birodalommal, illetve Franciaországgal helyezte egy szintre Magyarországot – de mennyire lehetett általános Giacomino Pugliense rímbe szedett vélekedése? „Magyarország területe nagy és hatalma mérhetetlen” – olvashatjuk a 14. század elején, Csehországban írt udvari krónika, a *Chronicon Aulae regiae* szerzőjének véleményét. A Magyarországot dicsőítő sorokat azonban a szerző

⁵⁰⁶ „Se fosse mio ’l reame d’Ungaria / Con Greza e Lamagna infino in Franza / Lo gran tesoro di Santa Sofia / Non poria ristorar si gran perdanza...” – a költemény teljes szövegét lásd http://wikisource.org/wiki/Morte,_perchè_m'ài_fatta_sì_gran_guerra (letöltés: 2012. május 9.)

azoknak a magyar követeknek a szájába adta, akik 1301-ben az ifjú Vencelt meghívták a magyar trónra.⁵⁰⁷ Valóban elhangzottak ezek a szavak, vagy csupán a trónajánlat értékét voltak hivatva emelni?

Magyarország középkori tekintélyét a legmegbízhatóbban olyan forrásokkal tudnánk alátámasztani, amelyek különböző okokból felsorolják a kontinens országait. 1434-ben például a kasztíliai uralkodó, II. János compostelai zarándoklatra invitálta Európa népeit. Az erről kiállított oklevélben Franciaország, Itália és Németország került az élre, Magyarország negyedikként került a felsorolásba. Néhány évtizeddel később, 1479-ben egy hasonló felhívásban egy hellyel Anglia mögött, az ötödik helyre „visszacsúsztatva”, de továbbra is a legjelentősebb országok közt szerepelt.⁵⁰⁸ Más ország és más időpont: 1501-ben a velencei köztársaság intézett levelet az összes keresztény államhoz, amelyben beszámolt a Peloponnészoszi-félszigeten fekvő, stratégiai jelentőségű erőd, Modon elvesztéséről. A tudósítás címzettjei közt az első helyen a német-római császár, második-harmadikként a francia és a spanyol király szerepelt; a magyar uralkodó ezúttal is előkelő helyen, negyedikként került a címlistára, megelőzve Európa összes többi uralkodóját.⁵⁰⁹ A compostelai felhívás sorrendjében azonban nem csak az országok hierarchiája, de az a körülmény is fontos szerepet játszott, mely országokból látogatták a legtöbben a kegyhelyet, a velencei levél címzettjeinél pedig a megszokott sorrend mellett figyelembe vették azt is, mely országok számára jelentette a legnagyobb veszélyt az újabb török hódítás. Az európai országokat illetve uralkodóikat különböző okokból rangsoroló források tehát korántsem csak az adott országok tekintélyét tükrözik, a sorrendet számos egyéb indok befolyásolhatta.

Amennyiben tehát Magyarország egykorú megítélését akarjuk megismerni, olyan forrást-forrásokat kell választanunk, amely magában hordozza a más országokkal való összehasonlítás lehetőségét. Kevés ilyen forrással rendelkezünk, de szerencsére akad néhány; közülük azt a három forrást választottam, amely jelenleg erre a célra leginkább alkalmas. Első forrásunk a középkori térképek egy speciális, jól körülhatárolható – és eddig történeti vizsgálat céljára nem használt – csoportja, az úgynevezett T-O térképek, ahol maga a tény,

⁵⁰⁷ „Lata est Ungarie terra ac ipsius potencia minime mensurata” – CFH I. 499. A követek szónoklatának következő mondata szerint – fokozva a „nagyaságot” – a korábbi magyar királyok csaknem egész Németország fölött zsarnoki hatalommal uralkodtak. (Reges enim Ungarie, qui ante nos fuerunt, per totam fere Germaniam tyrannidem exercentes longe dominati sunt.” – uo.)

⁵⁰⁸ LUIS VÁZQUEZ DE PARGA – JOSÉ MARIA LACARRA – JUAN URÍA RÍU: *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*. Madrid, 1948-1949. I. 99-100.

⁵⁰⁹ Történelmi Tár XIX. (1896) 139-140.

mely országok kerültek (és mely országok nem) a térképek lapjaira, jelzi az országok ismertségét és elismertségét. A második forrás, Kelet-Európa 14. század eleji leírása, a *Descriptio Europae Orientalis* a magyar történészek előtt jóval ismertebb, használata azonban általában kimerül néhány magyar vonatkozású mondatának idézésében, noha szerzője az egész térséget ismerteti, ráadásul minden országot azonos szempontok szerint. Harmadik forrásként Aeneas Sylvius Piccolomini többször említett *De Europája* kívánczított a válogatásba, amely az egész kontinens leírásával lehetőséget biztosít egyrészt annak megismeréséhez, hogy látta Aeneas Sylvius Magyarország helyét a 15. század második felének Európájában, másrészt hogy történt-e e téren változás a *Descriptio* megírását követő másfél évszázadban.

Magyarország a T-O térképeken

„A világ formája” – ekként definiálta a középkor sajátos térképét, az úgynevezett *mappa mundi* az egyik leghíresebb térkép, az ebstorfi mappa keretfelirata.⁵¹⁰ A mappa az egykorú definíció szerint egyszerre nyújtott segítséget a valós és a spirituális utazáshoz, egyetlen lapon biztosítva áttekinthető földrajzi ismereteket, gazdag enciklopédikus ismeretanyagot, valamint a szellemi fejlődést ösztönző gondolatokat.⁵¹¹

Egy kör, amelyet belül egy T-betűre emlékeztető, folyókat szimbolizáló vastag vonal oszt részre: a T vízszintes szára fölött Ázsia, a függőleges szártól balra Európa, jobbra Afrika felirat olvasható – ez az egyszerű, ám jellegzetes ábra az úgynevezett T-O térképek alaptípusa. A három – akkor ismert – kontinenst az óceán gyűrűje vette körül, s mint ahogy azt a T-forma is jelzi, Ázsia egyedül foglalta el a kör felső felét, Európának és Afrikának egy-egy negyed cikkely jutott.⁵¹² A térképek jelentős része azonban nem csupán a három

⁵¹⁰ „Mappa dicitur forma, inde est mappa mundi id est forma mundi.” A felirat a térkép mellett, felül, a Krisztus fejtől balra olvasható. A mappa, amelyet ma már csak másolatok alapján vizsgálhatunk, a második világháború idején, 1943-ban elpusztult. Legfrissebb kritikai kiadása: *Die Ebсторfer Weltkarte. Kommentierte Neuauflage in zwei Bänden*. Herausgegeben von Hartmut Kugler unter Mitarbeit von Sonja Glauch und Antje Willing. Digitale Bildbearbeitung Thomas Zapf. Bd. 1: Atlas. Bd. 2: Untersuchungen und Kommentar. Akademie Verlag, Berlin, 2007.

⁵¹¹ Mintegy 1100 *mappa mundi* tart számon a kutatás, ezek elsőprő többsége, mintegy 900 térkép kódexillusztráció. *The History of Cartography*. 286. skk.

⁵¹² Mint ahogy az ebstorfi térkép margóján is olvasható, „orbis a rotunditate circuli dictus, quia est ut rota. Undique enim oceanus circumfluens in circulo est tripharium divisus, id est in Asyam, Europam, Africam.

kontinens nevét tartalmazta, de változó számú egyéb információt is. Ezek többsége természetesen egyszerű földrajzi név volt: az adott kontinensen található országok, városok, folyók, hegységek nevei. Amíg azonban egy mindössze néhány centiméter nagyságú kézirat-illusztrációra valóban csupán néhány helynév fért rá, a középkor legjelentősebb mappáira, a 1,5 méter átmérőjű hereford-i térképre, vagy a hatalmas, 3,5 m átmérőjű ebstorfi térképre már valóban „enciklopédiányi” ismeretanyag került, a helynévanyag mellett gazdag történelmi, kozmikus és teológiai információval. Az ebstorfi mappán, amelynek középpontjába Jeruzsálem került Krisztus sírjával, a földet benépesítő emberek, állatok mellett ott szerepelt Ádám és Éva, Noé a bárkájával, Nagy Sándor, a bábéli torony, a földi paradicsom, Róma és Compostela, Montecassino, vagy a térkép őrzési helye, az ebstorfi bencés monostor.⁵¹³

Az átlagos *mappa mundi* természetesen jóval kevesebb – és összehasonlíthatatlanul kevésbé izgalmas – információanyagot tartalmaz, ábrázolást pedig egyet sem. Egy Aix-en-Provence-ban, a Bibliothèque Méjanes-ban őrzött 12. századi térkép például, amely Sevillai Izidor *Etimológiájának* illusztrációja, 84 földrajzi nevet tartalmaz, ennek alig több mint a negyede európai, a többi ázsiai földrajzi név. (Afrikai egy sincs a kontinens megnevezésén kívül.)⁵¹⁴ Egy másik, jelenleg Párizsban őrzött 12. századi mappa, amely Solinus *Collectanea rerum memorabilium* című művének kezdő illusztrációja, 59 nevet tartalmaz, a három kontinens között közel azonos megoszlásban.⁵¹⁵ Ezen a párizsi mappán az Európánál említett

Sola Asya medietatem orbis, due tenent alteram partem Europa et Africa, quas intersecat velut subterraneum Mediterraneum mare.” A mappa mundi további típusaira lásd: *The History of Cartography* 296-299.

⁵¹³ *Die Ebstorfer Weltkarte*. A középkori térképekről, funkciójukról és világnépekről készült gazdag irodalomból elsősorban lásd: ANNA-DOROTHEE VON DEN BRINCKEN: *Mappa mundi und chronographia. Studien zur imago mundi des abendländischen Mittelalters*. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 24 (1968) 118-186.; ANNA-DOROTHEE VON DEN BRINCKEN: *Europa in der Kartographie des Mittelalters*. Archiv für Kulturgeschichte 55 (1973) 289-304.; BRIGITTE ENGLISH: *Ordo orbis terrae. Die Weltsicht in den Mappae mundi des frühen und hohen Mittelalters*. Berlin, 2002. (Vorstellungswelten des Mittelalters 3); PATRICK GAUTIER DALCHÉ: *L'héritage antique de la cartographie médiévale: les problèmes et les acquis*. In: Richard Talbert – Richard Unger: *Cartography in Antiquity and the Middle Ages*. Leiden, 2008. 29-66.; NATALIA LOZOVSKY: *Geography and Ethnography in Medieval Europe: Classical Traditions and Contemporary Concerns*. In: Raaflaub, Kurt A. – Talbert, Richard (ed.): *Geography and Ethnography. Perceptions of the World in Pre-Modern Societies*. Oxford, 2010. 311-329.

⁵¹⁴ A csupán 163 mm nagyságú térkép leírása: LEONID S. CHEKIN: *Northern Eurasia in Medieval Cartography. Inventory, Text, Translation and Commentary*. Brepols, Turnhout, 2006. (Terrarum Orbis 4.) 67., fotója uo. 367.

⁵¹⁵ LEONID S. CHEKIN: *Northern Eurasia* 49., 355. (A térkép nagysága: 149 mm)

nevek közt ott szerepel többek közt Bizánc, Trákia, Magyarország – *Hungaria* felirattal – Róma, Flandria és Anglia.

Noha az sem mellékes, hogy a mappákon milyen sorrendben, nagyságban, egymáshoz hogyan viszonyulva helyezkednek el a feltüntetett nevek – fenti példánk esetében *Hungaria* Rómával egy sorban, Flandria pedig Anglia fölött szerepel –, a legfontosabb kérdés természetesen az, egyáltalán mi szerepel, és mi nem egy-egy térképen. Nem véletlen, hogy Európa-szerte egyre nagyobb érdeklődés övezi a fennmaradt mappákat, az elmúlt években tanulmányok és monografikus feldolgozások mellett több olyan kötet is megjelent, amelyek a térképeken olvasható szövegeket adták ki, természetesen a szokásos forráskritikai apparátussal (és értelemszerűen a mappák fotójával).⁵¹⁶ A középkori térképtörténet jeles kutatói számára nem most vetődött fel először a kérdés, hogy a „periféria”, vagyis Észak- és Kelet-Európa országai mikor bukkantak fel a *mappa mundi* lapjain. Anna-Dorothee von den Brincken már az 1960-as évek végén figyelmet fordított arra, mely térképeken tűntek fel először az egyes helynevek, köztük különböző térségek, így Kelet-Európa helynevei, elsősorban persze maguk az országnevek.⁵¹⁷ A kelet-európai régióban elsősorban az orosz kutatás fordított nagyobb figyelmet a kérdésnek, noha Oroszország viszonylag kevés említéssel büszkélkedhet,⁵¹⁸ Magyarországon viszont a T-O térképeken szereplő információk a történészek figyelmét egyáltalán nem, a térképtörténet kutatóinak érdeklődését is csupán minimálisan vonták magukra. „Hazánk térképészetét – eltekintve Fra Mauro világtérképétől (1450 körül) – nem vitték előbbre, inkább kuriózumként említhető az Angolszász térkép (10. század vége), amelyen először szerepelnek a honfoglaló magyarok új hazájukban, az Ebstorfi térkép (1230 körül), amelyen az arab Idrísi után először van feltüntetve az Ungaria

⁵¹⁶ Ezek a remek kiadások számos híres vagy épp alig ismert térképet tettek könnyen hozzáférhetővé, lehetőséget nyújtva a további feldolgozásokhoz, ismereteink újragondolásához: SCOTT D. WESTREM: *The Hereford Map*. Brepols, Turnhout, 2001. (Terrarum Orbis 1.); és különösen LEONID S. CHEKIN: *Northern Eurasia*; fejtegetésem a továbbiakban elsősorban az ez utóbbi kötetben publikált közel 200 térképre épül.

⁵¹⁷ „Osteuropa dringt seit dem 11. Jahrhundert ins Bewusstsein ein. Die „Cottoniana” kennt Slawen, Heinrich von Mainz und die Psalter-Karte zuerst Russland, Hugo von St-Viktor und die Psalter-Karte Ungarn; Bulgarien taucht gleichfalls in der „Cottoniana” auf; Böhmen, Polen und Preussen erschein zuerst auf der Ebstorf-Karte, von da an neben der Hereford-Karte vor allem bei Ranulph und Paulin.” – VON DEN BRINCKEN, A-D.: *Mappa mundi und chronographia* 163. 169.; gondolatmenetét, adatait átvette: GUENÉE, B.: *Histoire et culture historique* 177.

⁵¹⁸ Az orosz kutatás eredményeire részletesen kitér: LEONID S. CHEKIN: *Northern Eurasia* (mind a kötet bevezetőjében, mind az egyes térképek leírásánál)

országnév és még egy-két világtérkép.” – értékelte például sommásan a *mappa mundi* hasznosíthatóságát Stegena Lajos.⁵¹⁹

Pedig a középkor térképei a magyar kutatóktól is megérdemlik a nagyobb figyelmet. Kelet-Európai tárgyú információkban kétségkívül az ebstorfi mappa a leggazdagabb. Magyar vonatkozású legfontosabb feliratai egyszerre jelzik a régmúltat és a térkép készítésével egyidejű jelent: *hic olim terra hunorum fuit / Pannonia inferior, que nunc Ungaria*, vagyis „itt volt egykor a hunok földje / Alsó-Pannónia, ami most Magyarország” – tudatta a felirat. Az *Ungaria* szó még egyszer is szerepel, de felkerült a mappára a Dráva és a Duna (*Iszter*) név is.⁵²⁰ Magyarországtól – a ma használatos tájolás szerint – északra Bulgária (pontosabban a bolgárok földje, *terra Bulgarorum*) és Dalmácia, délre Csehország (*Boemia regio*) és Ausztria látható, Prágával és Béccsel. Csehországtól nyugatra *Moravia*, Lengyelország (*Polonia*), majd Oroszország (*Rucia regio*) következik, többek közt Novgoroddal és Kijevvel. Természetesen a jelen rövid áttekintésnek nem célja a térkép teljes helynév-állományának számba vétele, de talán már a fenti felsorolás is jelzi, hogy a 13. század első felének kartográfusai meglehetősen pontosan számon tartották az ismert világ országait, népeit, fontos városait, folyóit és – noha felsorolásunkba épp nem került – a hegyeit.

Nem az ismeretek hiánya magyarázza tehát, hogy a kor többi mappáján a felsorolt országok és népek többsége nem szerepel – legyen az Oroszország, Bulgária vagy Csehország, meglehetősen kevés térképen találhatjuk meg a nevüket, Lengyelország hiánya pedig különösen feltűnő.⁵²¹ A mappákat egymás után szemlélve azonban legalább ugyanannyira feltűnő az a tény is, hogy Magyarország sokkal gyakrabban szerepel ezeken a térképeken, mint a térség többi országa. A sort a 11. század második negyedében készített úgynevezett „angolszász” mappa nyitja, ahol a magyarok (*Hunorum gens*) először szerepelnek új hazájukban, ahogy a térképen olvasható, Pannóniában.⁵²²

Az *Ungaria* felirat nemegyszer még akkor is a mappára került, ha egész Európát csupán néhány név képviselte. Az oxfordi Bodleian Library 13. századi kódexének kicsi, alig 70 mm-es T-O térképén Európánál összesen hét név szerepel: a Duna, Magyarország,

⁵¹⁹ STEGENA L.: *Magyarország térképei* 12.

⁵²⁰ A mappa Magyarországot ábrázoló részének fotóját lásd pl. PAPP-VÁRY Á.: *Magyarország története térképeken* 70-71., a mappán szereplő városok azonosítása bizonytalan, feltételezett nevüket lásd STEGENA L.: *Magyarország térképei* 12.

⁵²¹ A példákat lásd a kötet végén közölt táblázatban. (APPENDIX NR. 1.)

⁵²² LEONID S. CHEKIN: *Northern Eurasia* 129-131.

Görögország, Németország, Konstantinápoly, Itália és Róma.⁵²³ Nem maradt le Magyarország Sevillei Izidor szintén 13. századi, heidelbergi *Etymologiae*-kéziratának két mappájáról sem, noha a nagyobbik térképen Európánál 15, a kisebbiken pedig csupán három név – *Grecia*, *Ungaria*, *Teutonia* – szerepelt.⁵²⁴ Teljes körű anyaggyűjtés természetesen nem áll rendelkezésünkre, de az arányokat meglehetősen pontosan jelzi, hogy az Észak-Euráziát ábrázoló középkori, 8-13. századi mappák közt tizenhat olyan térképet találunk, amelyen az *Ungaria* vagy *Hungaria* felirat szerepel, emellett tizenkét, klasszikus helynevekkel készült térképen olvashatjuk a *Pannonia* feliratot.⁵²⁵ (Tekintve, hogy az államalapítás előtt Magyarországról nem beszélhetünk, ez nem is rossz arány!) Ezek közt a térképek közt nehéz, majdnem lehetetlen kronológiai sorrendet felállítani, pontos dátumhoz ugyanis csupán néhány mappa köthető, többségüket egyszerűen évszázad szerint datálták. Az azonban biztos, hogy az *Ungaria/Hungaria* név nem az ebstorfi mappán tűnt fel először, mint ahogy a hazai térképtörténeti irodalom számon tartja.⁵²⁶ Nem is egy olyan 11-12. századi mappa ismert ugyanis, ahol Magyarországot már ezen a néven említették, köztük olyat is találunk, amelyek készítését pontos dátumhoz köthetjük.⁵²⁷

Magyarország említése tehát a középkori *mappa mundi*kon a többszöröse Kelet-Európa egyéb országai említésének. Mint a már idézett példák is jelzik, változó, mely országok társaságában került a térképek lapjaira. Az Arnstein premontrei kolostorában, 1172-ben készült biblia illusztrálására szolgáló térkép – a kontinens neve mellett – a következő 13 európai földrajzi nevet tartalmazza: Konstantinápoly, Görögország, Magyarország, Duna, Németország, Róma, Itália, Anglia, Skócia, Írország, Britannia, Franciaország, Hispánia.⁵²⁸ Solinus *Collectanea rerum memorabilium* című művének már említett, Párizsban őrzött 12. századi mappáján, az említett 19 európai név között ugyancsak ott olvasható Bizánc, Gallia (három külön területtel), Anglia, Britannia, Itália, Róma és Hispánia, továbbá az Arnstein-Bibliában nem szereplő Flandria, Normandia és Burgundia, Trákia hegyei, az Alpok és a

⁵²³ LEONID S. CHEKIN: *Northern Eurasia* 55. 360.

⁵²⁴ LEONID S. CHEKIN: *Northern Eurasia* 118-120. 444-445.

⁵²⁵ A kéziratok legfontosabb adatait lásd az Appendixben közölt táblázatban.

⁵²⁶ „A[z ebstorfi] térkép szakmatörténeti érdekessége, hogy ez az első térkép, amelyen hazánk neve (Ungaria) feltűnik.” – PAPP-VÁRY Á.: *Magyarország története térképeken* 70.

⁵²⁷ Például a British Libraryben őrzött, 1172-ben készített Arnstein-Biblia térképe. LEONID S. CHEKIN: *Northern Eurasia* 53. 358. A mappák felsorolását lásd az Appendixben közölt táblázatban.

⁵²⁸ LEONID S. CHEKIN: *Northern Eurasia* 53. 358.

Rhône folyó.⁵²⁹ A Sallustius történeti műveinek kéziratait illusztráló mappák – a témából adódóan – főként Európa keleti felét részletezik: a Duna, Magyarország, Németország, Itália, Róma (*hic est Roma*), Hispánia mellett nem csak Görögország neve került a térképekre, de hangsúlyosan három görög város is, Konstantinápoly, Andronopolis és Thesszaloniké (*in hac sunt civitates famose*).⁵³⁰ A térképet fenntartó kódexek tartalma mellett főként a kódex készítésének helye gyakorolt befolyást arra, mi került a kódexet illusztráló térképekre,⁵³¹ a kontinens legjelentősebb országai azonban ritkán maradtak le a mappákról.⁵³²

Kijelenthetjük-e ezek után, hogy Magyarország előfordulásainak gyakorisága az ország korabeli jelentőségét tükrözi? Az egyes országok egykorú megítélése feltétlen befolyást gyakorolt a térképrajzolók munkájára is, a jelentősnek tartott országok, tartományok, a legfontosabb városok, folyók láthatóan nagyobb gyakorisággal kerültek a mappákra, mint kevésbé ismert, kevesebbre értékelt társaik. A magyarázat azonban minden bizonnyal összetettebb; az országok szereplésének arányait még az egymásról másolt kódexek – s az így létrejött térkép-családok – fennmaradásának véletlenszerűsége is jelentősen befolyásolhatja. Magyarország említéseinek gyakoriságára hatással lehetett még az a körülmény is, hogy a kontinens legjelentősebb folyója, a térképeken ugyancsak rendszeresen feltüntetett Duna az országon folyt keresztül. Ahol ugyanis szerepelt a folyó neve, ott általában szerepelt az ország említése is.⁵³³ Magyarország részben azért is viszonylag sokszor a középkori térképekre kerülhetett, mert az *Ungaria* felirat egyszerűen a jól ismert *Pannonia* nevet váltotta. A térképek kétféle szóhasználat szerint készültek: lapjaikon vagy az antik neveket, vagy az aktuális neveket tüntették fel. Mivel a kor írástudói körében tudott volt, hogy a magyarok azon a területen hozták létre országukat, ahol korábban Pannonia provincia terült el, az új ország egyszerűen megkapta a mappákon a Pannóniának járó helyet (miközben bizonyos térképeken továbbra is Pannonia szerepelt).⁵³⁴

⁵²⁹ LEONID S. CHEKIN: *Northern Eurasia* 49., 355. (A térkép nagysága: 149 mm)

⁵³⁰ LEONID S. CHEKIN: *Northern Eurasia* 40-41., 347., 348.

⁵³¹ Erre lásd LEONID S. CHEKIN: *Northern Eurasia* klasszifikációs szempontjait, uo. 16. skk.

⁵³² Erre általában csak akkor került sor, ha a mappa nagyon kevés adatot tartalmaz. Lásd fent, 518. jegyzet.

⁵³³ Természetesen van ellenpéldánk is: a londoni British Library 1260-as években készült kéziratának egyik térképén a Duna szerepel, az ország neve azonban nem. LEONID S. CHEKIN: *Northern Eurasia* 140. 455.

⁵³⁴ A geográfiai ismeretek frissítését jól mutatja az a Sankt Gallen-i kolostorban őrzött Orosius-mű, ahol Moesia és Pannonia neve fölél odaírták a terület új nevét, illetve azt is tudatták az olvasóval, hogy Pannóniában a magyarok élnek, míg Noricumban a bajorok. „Moesia quae nunc uulgaria / Pannonia quae nunc ungria” – St.

A szereplések gyakorisága azonban vissza is hatott Magyarország egykorú megítélésére, tovább erősítve tekintélyét. A kéziratokat forgató klerikus ugyanis aligha töprengett el azon a kérdésen, miért került Magyarország az általa böngészett mappára. Ő csak azt látta, hogy ott szerepel, együtt azokkal az országokkal – Itáliával, Germániával, Hispániával vagy Galliával –, amelyeket maga is ismert, vagy amelyek egyikében épp a kódexet olvasta. Egy ilyen ország pedig, amelyet a rajzoló Németországgal, Franciaországgal, Itáliával együtt, azonos nagyságú betűkkel tüntetett fel, biztos, hogy csak jelentős ország lehetett.

Magyarország helye Kelet-Európában – a Descriptio Europae Orientalis országleírásai

1307 májusában tíz hajóból álló francia-velencei flotta hagyta el a dél-itáliai Brindisi kikötőjét, kelet felé indulva, hogy beteljesítse IV. (Szép) Fülöp francia király testvéröccse, Károly, Valois nyughatatlan és ambiciózus grófja épp aktuális trónszerzési álmait.⁵³⁵ A hadjárat, amelynek Bizánc megszerzése, és a latin császárság újraélesztése volt a célja, egyike volt az eredménytelenül végződő kései keresztes hadjáratoknak.

A keresztes államok felmorzsolódása, amit az utolsó jelentős frank város, Akkon 1291-es elvesztése tett véglegessé, erős propagandahullámot indított el. A gondolatot, hogy a terület visszafoglalása érdekében új, nagyszabású hadjáratot kell indítani, a következő két-három évtizedben számos szerző fejtette ki, akik érvelésüket igyekeztek megalapozott ismeretekkel és konkrét tanácsokkal alátámasztani – különösen Szép Fülöp francia király és V. Kelemen pápa környezetében zajlott élénk tervezetkészítés. Izgalmas és eredeti munkát alkotott többek között a katalán filozófus-teológus, Raimundus Lullus, a francia jogász, Pierre Dubois, vagy a néhány évvel később máglyán megégetett templomos nagymester, Jacques de Molay, de a tervezetek közül a legszélesebb ismertségre az örmény Hayton herceg

Gallen, Stiftsbibliothek 621., (Orosius: Hist. I.2.60. p. 41 B.); „Pannonia in qua ungri / Noricus in qua baioarii... curiales.” – uo. (Orosius: Hist. I.2.55. p. 41A); fotóját lásd <http://www.e-codices.unifr.ch/fr/csg/0621/41/medium> (letöltés: 2012. május 15.) Az adatot említi és értékeli: LOZOVSKY, N.: *Geography and Ethnography* 320.; ill. SZOMMER GÁBOR: *Földrajz, megismerés és az információs rendszerek történeti vizsgálatában rejlő lehetőségek*. Századok 145 (2011) 462.

⁵³⁵ Valois Károly 1900-ban készült, de mindmáig használt, hasonmás kiadásban a közelmúltban megjelent életrajza: JOSEPH PETIT: *Charles de Valois (1270-1325)*. Elibron Classics, Paris, 2005.

florilégiuma tett szert.⁵³⁶ A tervek középpontjában álló francia uralkodó minden ezirányú várakozással ellentétben nem kívánt személyesen hadat indítani, de örömmel fogadta testvére keleti szerepvállalását. Valois Károly 1301-ben feleségül vette Courtenay-i Katalint, II. Balduin latin császár unokáját, legitim jogot szerezve újdonsült felesége reménybeli örökségére. 1306-ban V. Kelemen pápa keresztes hadjáratot hirdetett – a francia igényeknek megfelelően azonban nem közvetlen szentföldi hadjáratra, hanem Bizánc ellen –, Károly pedig megkezdte az előkészületeket. Először Velencével kötött szövetséget, biztosítva a tengeri átkeléshez szükséges hajókat, 1307-1308 folyamán azonban a Földközi-tengeri térség szinte valamennyi politikai tényezője csatlakozott az egyre gyarapodó koalícióhoz, Aragóniától Szerbián át Kis-Örményorszáig.⁵³⁷

Minden bizonnyal a keresztes hadjáratokkal kapcsolatos diplomáciai feladatok vezették Kelet-Európába azt a máig ismeretlen utazót, akinek a térség legalaposabb 14. századi leírását, az 1308 első felében készült *Descriptio Europae Orientalis* címen ismertté vált írást köszönhetjük. A névtelen szerző munkája öt középkori kódexben is fennmaradt, szövegét tehát keletkezése után még több példányban is lemásolták. Később azonban hosszú időre feledésbe merült – mivel a katalógusokban szereplő címe nem utalt értékes tartalmára, tudományos felfedezésére csak az 1910-es években került sor. A szöveget megtaláló, és kritikai kiadásban közreadó Olgierd Górká nem csupán a szöveggondozás munkáját végezte

⁵³⁶ A sort 1291-ben Padovai Fidenzio nyitotta, *Liber de recuperatione terre sancte* című, a Szentföld történetét és a felszabadításhoz szükséges hadsereget, a haladási útvonalakat taglaló tervezetével. Kiadása in: GIROLAMO GOLUBOVICH: *Biblioteca bio-bibliografica di Terra Santa e dell'Oriente Francese*. I-V. Firenze, 1906-1927. II. 9. skk. A különböző tervezetek kiadását, a róluk készült gazdag irodalmat itt most nem részletezem, a kérdés áttekintését lásd ATIYA, A. S.: *The Crusade*. 31. skk.; STEVEN RUNCIMAN: *A keresztes hadjáratok* 957. skk.; a tervezetek többségét újabban egyetlen kötetben is megtalálhatjuk, lásd *Projets de croisade (v.1290 - v.1330)*, présentés et publiés par Jacques Paviot. Paris, 2008. (Documents relatifs à l'histoire des croisades publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, XX.); Hayton művének rövid ismertetését lásd fent, az I.4. fejezetben.

⁵³⁷ A hadjáratról elsősorban lásd: SYLVIA SCHEIN: *Fideles crucis. The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land, 1274-1314*. Oxford University Press, Oxford, 1991.; munkájának eredményeit magyarul röviden ismerteti: MOLNÁR MÁTÉ: *A keresztyén Európa egysége Pierre Dubois reformterveiben*. Budapest, 2010. 224-227.; a térség uralmi viszonyainak mintaszerű áttekintése a Földközi-tenger keleti medencéjének előző „erős embere”, I. Károly, Szicília és Jeruzsálem királya ideje alatt: GIAN LUCA BORGHESE: *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo. Politica, diplomazia e commercio internazionale prima dei Vespri*. École Française de Rome, 2008. (Collection de l'École Française de Rome 411.)

el – amit ma tudunk a *Descriptió*ról, keletkezési körülményeiről, zömmel ugyancsak Górka tárta fel, illetve következtette ki.⁵³⁸

A szerző személye, társadalmi hovatartozása, nációja ismeretlen, Górka meggyőző és logikus érvelése szerint azonban a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy francia domonkos szerzetes lehetett, aki hivatalos megbízásból utazott a Balkán-félszigetre.⁵³⁹ Saját szövege alapján kettős feladatkörre következtethetünk: a 14. század eleji francia domonkos – már ha valóban az volt – Anonymust részben missziós céllal küldték a régióba, egyúttal az aktuális keresztes tervekhez kapcsolódó tájékoztató, esetleg tárgyalási megbízást is kaphatott. Noha a munka *pro forma* egyszerűen a térség leírása, vezérmotívumként újra és újra feltűnik mindkét téma: a skizmatikus népek közti térítés lehetősége, és Valois Károly hadjárata. Az „ösbűn”, az egyházszakadás a görögökhöz kapcsolódott, így Görögországnál kezdi meg e kérdésben alkotott véleményének kifejtését: a görögök „valamennyien hitszegő szakadárak, és az ő szakadárságukból vezethető le minden egyházszakadás a többi skizmatikus nemzet körében, azaz Rácországban, Szerbiában, Bulgáriában, Ruténiában, Georgiában és valamennyi keleti népnél, akik Krisztus nevét hívják segítségül”.⁵⁴⁰ A görögök gyengesége miatt azonban „jelen pillanatban a legalkalmasabb az idő arra, hogy ezt a birodalmat Károly úr révén visszanyerjük”. A névtelen szerző úgy ítélte meg, ha sikerülne a tervezett átkelés, amelytől „az összes szakadár retteg”, Valois Károly „egy éven belül leigázhathatná az említett császárságot és a szóban forgó szakadár nemzeteket”.⁵⁴¹ A további országok leírásaiban is – ahol lehetett – kitért Károly hadjáratára: a vlahoknál, akiknek a földjét a herceg ott

⁵³⁸ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*; következtetéseit áttekintette, ill. további következtetésekkal egészítette ki: DEÉR JÓZSEF: *Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis*. MIÖG 45 (1931) 1-22.

⁵³⁹ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* IX-XVI.

⁵⁴⁰ „Omnes sunt scismatici perfidi et ab eorum scismate derinantur omnia scismatica inter [ceteras nationes scismaticas, videlicet in Rascia, seruia, bugaria, Ruthenia], georgia, et omnes nationes orientales, que christi nomen inuocant” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 24.; itt és a továbbiakban betűhíven követem Górka átírását, a hibákat külön nem jelölöm; a *Descriptio* magyar fordítása: BORZÁKNÉ NACSA MÁRIA – SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről (Descriptio Europae Orientalis)*. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis 1987-1988. 13-27. A továbbiakban ezt a fordítást idézem.

⁵⁴¹ „idcirco ad presens est melius tempus ipsum imperium per dominum karulum recuperandi. [...] unde et ipsi greci et omnes scismatici prefati nimium formidant transitum domini karuli, [...] infra unum annum occuparet dictum imperium et prefatas nationes scismaticas” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 24-25.

állomásozó seregével „csaknem teljesen elfoglalta”,⁵⁴² a „Rácország” déli felét – a mai Montenegrót – kormányzó „fortélyos és hazug” Uros bemutatásakor, aki „Károly úrtól való félelmében a római egyház iránt a hódolat bizonyos jelét igyekszik kinyilvánítani”,⁵⁴³ valamint Magyarország esetleges szövetségesi szerepének taglalásánál. Míg a névtelen szerző Uros hódolatát, a tervezett hadjáráthoz kinyilvánított csatlakozási szándékát képmutatásnak minősítette, Magyarországra úgy tekintett, mint a legértékesebb potenciális szövetségesre. „Ha Károly úr birtokolná a görög császárságot, miután szövetséget kötött Magyarország királyával... könnyen megszerezhetnék és alávetethetnék azon összes szakadár és barbár népeket, amelyek annyira gazdag és gyönyörű területet jogtalan birtokosként tartanak elfoglalva. Feltéve azt is, hogy ez a Károly úr a görögök nevezett birodalmát nem is szerezhethné meg teljes egészében, de ő maga az egyik oldalról és Magyarország fent említett királya a másik oldalról rajtaüthetnének a mondott császárságon és a számításba vett népeken.”⁵⁴⁴ A számításból azt a körülményt sem hagyta ki, hogy a fiatal magyar király, I. Károly ebben az időben még nem nagyszabású hódítási tervekkel, hanem a magyarországi hatalom megszerzésével volt elfoglalva; a két Károly közti szövetség kifejtését a következő megállapítással zárta: „persze csak azután, ha Magyarország említett királyságában helyreáll a békesség”.⁵⁴⁵

Noha a *Descriptio* Kelet-Európa országait ismerteti, a szerző láthatólag a kontinens nyugati felének politikai viszonyaival is tisztában volt. Feltűnően jól ismerte a francia uralkodóház és a vele rokonságban álló nápolyi Anjou-dinasztia tagjait, családi és egyéb kapcsolatait. Megbízója személye nem állapítható meg – lehetett akár Valois Károly, de

⁵⁴² „Terram enim horum blachorum que est magna et opulenta exercitus domini karuli qui in partibus grece moratur fere totam occupavit” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 13.

⁵⁴³ „homo est uersutus et mendax”, „propter timorem tamen domini karoli aliquod signum deuotionis nititur ostendere uersus romanam ecclesiam” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 35-36.

⁵⁴⁴ „Et ideo ubi dominus Karulus haberet grecorum imperium, confederatione facta cum rege Ungarie, idem dominus Karolus ex una parte rex Ungarie, Karolus ex altera parte de facili haberet et subiugarent omnes illas scismaticas et barbaras nationes, que tam opulenta et delicata regna, sicut iniusti possessores occupant. Et posito quod idem dominus Karolus dictum imperium grecorum non haberet totum, ipse ex una parte et dictus rex Ungarie ex altera [parte] preocuparent imperium prefatum et omnes nationes dictas” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 42.

⁵⁴⁵ „dum tamen memoratum regnum vngarie haberet pacem” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 43.

lehetett akár a pápai kúria is, esetleg maga a pápa, a francia V. Kelemen,⁵⁴⁶ s egyéb adat hiányában az sem állapítható meg, használták-e a tanácsait az 1310-ben végül a szövetség felbomlásával, visszavonulással végződő hadjárat bármelyik lépésénél. Hogy a készített szöveg eljuthatott a megrendelőhöz, arra elsősorban a leírás fennmaradt kéziratai utalnak: a *Descriptio* valamennyi kéziratpéldánya olyan kódexben található, amelybe előbb Hayton négy részből álló florilégiumának latin nyelvű szövegét másolták, sőt, két esetben a *Descriptio* – mintha része lenne a *Flos historiarum terre Orientis*nek – a harmadik és a negyedik rész közé került. Csak emlékeztetőül: az első Ázsia királyságait, a második a térség uralkodóházait, a harmadik rész a tatárok történetét ismerteti, a negyedik rész a keresztes hadjáratokkal és a térség államaival foglalkozik. A névtelen szövege ily módon mintegy kipótolta Hayton kelet-leírásának hiányosságait, teljessé téve azt az ismeretanyagot, amire egy keresztes hadjárat tervezésekor szükség lehetett. Az egyik kéziratpéldány ráadásul kapcsolatba hozható azzal a Marco Polo kézirattal, amelyről úgy tartják, Valois Károly kapta – nem a szükséges geográfiai ismeretanyag hiánya okozta tehát a francia keresztes elképzelések sikertelenségét.⁵⁴⁷

A *Descriptio* legfőbb értékét azonban természetesen nem a szerző néhány tanácsa, hanem maguk a meglepően pontos országleírások adták. Az országok ismertetése Görögországgal kezdődik, tájegységenként, azon belül tartományonként haladva, ezt követi Albánia, a leírás idején két részre osztott Szerbia, Bulgária, Ruténia, Magyarország, végül a sort Lengyelország és Csehország zárja. A leírás országról országra azonos elemeket tartalmaz: minden esetben olvashatunk az adott ország fekvéséről, meghatározó földrajzi viszonyairól, természeti kincseiről, jellemző mezőgazdasági terményeiről, lakóiról, vallásáról és politikai viszonyairól. Így például Albániáról megtudhatjuk, hogy „messzire kiterjedő és nagy tájegység”, amelynek „városai, várai, mezővárosai és falvai nincsenek, hanem sátrak alatt tanyáznak, és állandóan vándorolnak egyik helyről a másikra vérrokonsági csoportok szerint”. Földje húsban, tejben és sajtban gazdag, gabonában és borban viszont szűkölködik. Az országban élő emberek „rettentően harciasak, kiváló íjászok és lándzsások”, akik „sem nem tiszta katolikusok, sem nem tiszta szakadárok”.⁵⁴⁸

Az ismeretlen természetesen irodalmat is használt országleírásai elkészítéséhez – így például Pliniusra hivatkozva, bár vélhetőleg nem közvetlenül Pliniust olvasva tudósított az

⁵⁴⁶ A francia király, IV. (Szép) Fülöp és a névtelen szerző felfogása több ponton is éles ellentétben állt egymással, így nem valószínű, hogy Fülöp volt a megbízó. Erről lásd DEÉR J.: *Ungarn in der Descriptio* 5.

⁵⁴⁷ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* XXXIX-XLV.

⁵⁴⁸ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 25-29.

albánok hatalmas kutyáiról, és ugyancsak olvasmányai alapján írt az albánok fehér hajáról is – , ismeretei meghatározó hányada azonban személyes tapasztalatra, illetve (kisebb részt) szemtanúk elbeszélésére épült.⁵⁴⁹ Az olyan jellegű tudáshoz ugyanis, hogy „Apuliából és Brindisi városából Durazzóba át lehet kelni egyetlen éjszaka alatt”, csak tapasztalat útján lehetett hozzájutni.⁵⁵⁰ A szöveg alapján pedig úgy tűnik, az ismertett országok közül Albániában, Szerbiában és Magyarországon személyesen is megfordult.⁵⁵¹

A *Descriptio* Magyarországról tudósító része jól ismert, rendszeresen idézett forrása a hazai szakirodalomnak,⁵⁵² a szöveg biztosította lehetőségek köre azonban messze nincs kiaknázva. Egyrészt a névtelen szerző munkájában más országoknál is gyakran tett említést Magyarországról – sajátos módon ezekről a szövegrészekről többnyire meg is feledkezett a hazai történész szakma, habár talán épp e megjegyzések tükrözik a legjobban a szerző geográfiai, politikai tájékozottságát.⁵⁵³ Másrészt a *Descriptio* legfőbb értékét – túl az aktuális információkon – véleményem szerint épp az adja, hogy egyetlen, a véleménynyilvánítástól láthatóan nem ódzkodó, ugyanakkor megfontolt személy nézőpontjából kapunk egységes képet az egész térségről, amelyben jól kirajzolódik Magyarország pozíciója.

Milyennek látta-láttatta Magyarországot a 14. század első évtizedében a névtelen? Szerinte Magyarország „egyike a világ legnagyobb országainak földje kiterjedését illetően, mert egybehangzóan állítják, hogy hosszában negyvennapj járóföld és széltében

⁵⁴⁹ Még a 14. század második felében is nehéz volt Plinius kötetéhez jutni; erről lásd részletesebben az I.5. fejezet megfelelő részeit.

⁵⁵⁰ A szerző írott forrásairól és szemtanúiról lásd Górka előszavát: *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* XVI-XXIX.; az idézett rész – „De Apulia et de civitate brundesina [una] nocte potest transiri in duracium” – magyarázatát lásd uo. XXIII. (az idézett szövegrész uo. 26.)

⁵⁵¹ Erre a következtetésre jutott Górka is előszavában: *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* XXIII. Magyarország felkeresése melletti érvei: uo. XXV.; Deér ettől eltérő véleményét, amely szerint a magyarországi ismeretekhez elsősorban domonkos közvetítéssel jutott, lásd: DEÉR J.: *Ungarn in der Descriptio* 18.

⁵⁵² A leírás Magyarországról készült része megjelent pl.: Károly Róbert emlékezete 72-76.; röviden ismerteti pl.: KRISTÓ GYULA: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged, 2003. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.) 205-206.

⁵⁵³ A legtöbbet idézett megjegyzés I. Károly első házasságával kapcsolatos, a kérdésben ugyanis vita bontakozott ki: KRISTÓ GYULA: *Károly Róbert első felesége*. Acta Historica T. 86. 1988. 27-30; STANISLAW SROKA: *Ki volt Károly Róbert első felesége?* Aetas 1994/1. 187-193.; KRISTÓ GYULA: *Orosz hercegnő volt-e Károly Róbert első felesége?* Uo. 194-199.; STANISLAW SROKA: *A magyar Anjouk családi története*. Krakow, 1998. 19-23.; KRISTÓ GYULA: *Károly Róbert családja*. Aetas 20 (2005) 14-27.

ugyanannyi”.⁵⁵⁴ A nagy országban kicsi volt a népsűrűség és a városiasodottság. Leszámítva Budát és néhány további felsorolt várost, több (valódi) város nem volt egész Magyarországon, de „számos mezőváros, vár vagy erődítmény és megszámlálhatatlan falu található a szóban forgó országban, mégis mindezekkel együtt az ország teljességgel lakatlannak tűnik nagysága miatt”.⁵⁵⁵ Egybehangzóan az első keresztes hadjáratokról tudósító szerzőkkel,⁵⁵⁶ a névtelen is az ország rendkívüli bőségéről számolt be; ez a bőség mind a szükséges élelmiszerek, mind az ásványi kincsek terén megnyilvánult.⁵⁵⁷ A hatalmas, gazdag ország lakói „alacsonyok, feketék és szikárok” voltak, „a fegyverek bármelyik nemében nagyon jó harcosok”, ugyanakkor alázatosak és katolikusok.⁵⁵⁸ A névtelen francia hosszán részletezte az ország tartományait (szám szerint 16-ot), felsorolt 21 magyarországi folyót, köztük egészen jelentékteleneket is, vázolta a legfőbb hatalmi viszonyokat, és beszámolt az Árpád-ház francia, illetve Anjou-kapcsolatairól.⁵⁵⁹ A térség többi országának leírásakor elejtett magyar-tárgyú információi a magyar külpolitikáról és annak irányváltásairól adnak pontos összképet: a Dalmácia feletti magyar és velencei fennhatóság változékonyságáról, a magyar királyok – mind az Árpádok, mind a friss Anjou-ház – dinasztikus házassági kapcsolatairól (a szomszédok közül Szerbia és Ruténia fejedelmi családjaival), az Árpád-kori bulgáriai és halicsi (ruténiai) magyar uralomról.⁵⁶⁰ Nincs még egy ország a térségben, amely ilyen gyakran bukkan fel a *Descriptio* szövegében, amelyről a szerző ilyen sokféle kontextusban szólna.

A névtelen francia domonkos Kelet-Európa leírása feltűnően pozitív Magyarország-képet rögzített. „Egyike a világ legnagyobb országainak” – írta, s minden további megnyilvánulása ezt a képet erősítette meg. Még a szöveg terjedelme is az ország jelentőségét húzta alá: Magyarországról készítette a második leghosszabb terjedelmű országleírást; az első

⁵⁵⁴ „Regnum Ungarie est de maioribus regnis mundi, quantum ad terre spacium; dicitur enim communiter, quod in longitudine habebat XL dietas et totidem in latitudine.” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 46.

⁵⁵⁵ „prefatum regnum esse omnino vacuum propter magnitudinem eiusdem”

⁵⁵⁶ Lásd fent, 301-303. jegyzet.

⁵⁵⁷ „Est enim terra pascuosa et fertilis valde in pane, vino, carnibus, auro [et] argento, copia autem piscium excedit fere omnia regna...” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 46.

⁵⁵⁸ „Sunt comuniter parui homines et nigri ac eciam sicci, bellicosi sunt valde in quolibet genere armorum”; „populus vngarie est multum deuotus et catholicus” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 49.

⁵⁵⁹ Magyarország leírása: *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 43-55.

⁵⁶⁰ A magyar „törzsszövegen” túli magyar vonatkozású megállapítások: *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 13., 20-21., 31-35., 39., 40-41.

hely Görögországnak, vagyis a konstantinápolyi császárságnak jutott. A Valois Károly által olyannyira áhított konstantinápolyi császárság minden szempontból megérdemelte a sugallt hierarchia első helyét,⁵⁶¹ a szerzetes szerző skizmatikusokkal szembeni előítéletei, a keresztes hadjáratok során kialakult negatív görög sztereotípiák azonban itt is felbukkannak, mintegy csökkentve az ország jelentőségéből adódó görög fölényt. A birodalmat alkotó tartományok népei ugyanis „valamennyien hitszegő szakadárok”,⁵⁶² s míg az anatóliai terület „lakosai rettenetesen satnyák és semmiféle hadakozásra nem alkalmasak”,⁵⁶³ addig a trákiai „görögök általában elnőiesedtek”, és ezért „nem alkalmasak a fegyverforgatásra, mindazonáltal fondorlatosak és fortélyosak”.⁵⁶⁴ Míg a császár dúskál a föld minden javában, és értelmetlenül pazarol, népe pedig elpuhulva, alkalmatlan a katonáskodásra, addig a magyarok „mindannyian kötelesek követni a királyt, bárhova kívánja, egész népükkel, mindenféle zsold nélkül, és ameddig a királynak tetszik, akár tíz esztendőn keresztül is”.⁵⁶⁵ A szöveg a két ország példáján a szerző határozott meggyőződését tükrözi: a nyugati kereszténység fölényét a keleti keresztények felett.

Mint a görög példa is mutatja, a névtelen nem hallgatta el azt sem, ha valami negatívumot talált vagy tapasztalt: volt, ahol a fejedelemtől volt rossz a véleménye, volt, ahol az ott lakó népekről, más esetben az ország szenvedett hiányt valamiben – élelmiszerben, ásványi kincsben, de akár épp a függetlenségének volt híja. Rossz véleménnyel volt Uros rác fejedelemtől, akit hazugnak és képmutatónak tartott, és aki ráadásul erkölcsstelen módon „egy sereg asszonyt” tartott,⁵⁶⁶ miközben a római egyház felé tájékozódott. Országának – a mai Montenegrónak – lakóit nem tartotta alkalmasnak a fegyverforgatásra,⁵⁶⁷ ráadásul többségük vagy szakadár, vagy olyan eretnek volt, akik ezekre a részekre menekültek az inkvizítorok

⁵⁶¹ „A szóban forgó konstantinápolyi birodalom a világ összes országa közül a legnagyobb és legnagyszerűbb volt és most is az” („Fuit enim et adhuc est inter omnes partes mundi dictum imperium constantinopolitanum permagnificum”) – állapította meg a névtelen. *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 21.

⁵⁶² „Omnes sunt scismatici perfidi” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 24.

⁵⁶³ „homines illius terre sunt valde inbecilles et in nullo apti ad prelium” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 7.

⁵⁶⁴ „greci communiter [sunt] effeminati, et in nullo ad arma apti, sunt tamen astuti et dolosi” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 23-24.

⁵⁶⁵ „Omnis tenetur regem sequi vbicumque uoluerit cum tota gente sua, absque aliquo stipendio, et quantumcumque regi placuit eciam ad X annos” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 50.

⁵⁶⁶ „multitudinem uxorum simul actu habens” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 35.

⁵⁶⁷ „viri nullius fortitudinis sunt ad arma” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 32.

elől.⁵⁶⁸ Bulgária és Ruténia „most adó alá vetve a tatárokat szolgálja”, és a bolgárokról is megállapítja, hogy „általában nem harciasak és a fegyverforgatásban járatlanok”.⁵⁶⁹ A cseheket és az albánokat tolvajnak nevezte,⁵⁷⁰ Lengyelországról már csak annyi negatívumot írt, hogy „teljességgel híjával van a bornak”.⁵⁷¹ Magyarországról azonban nem közölt egyetlen, a fentiekhez hasonló elítélő megjegyzést sem. Az országról alkotott, önmagában is pozitív képe így a többi országgal való összehasonlításban még értékesebbé válik, a leírás teljes szövege pedig szemléletesen mutatja azt az utat, ahogy a szerző eljutott a következtetésig: Valois Károly serege és a magyarok együtt alávethetnék a Balkán-félsziget szakadár népeit.

A *Descriptio* megírásának idején, 1308 tavaszán a magyar király, I. Károly nem a Balkán-félsziget népeinek alávetésén, a távoli francia rokonnal köthető nagyszabású szövetségen gondolkodott. Gondolatai, tervei a körül forogtak, hogyan tudná megerősíteni magyarországi pozícióit, hogyan tudná megszerezni az őt illető királyi jogokat és birtokokat, amelyek elődei uralkodása alatt az ország legbefolyásosabb bárói kezére jutottak. Miközben a névtelen francia az ország adottságaiból, múltjából fakadóan Magyarország és új uralkodóháza, az Anjou-dinasztia előtt fantasztikus lehetőségeket látott, Károly azt tapasztalta, hogy nápolyi kapcsolatai meglazultak,⁵⁷² és Magyarországon is kicsi a megbízható híveinek a tábora, még a királyi koronát sem tudja megszerezni az erdélyi vajdától, Kán Lászlótól. Ilyen körülmények között mennyiben lehettek reálisak a névtelen Magyarországgal kapcsolatos elképzelései?

Magyarország aktuális helyzetével ő is tisztában volt, hisz elképzelései megvalósítását akkorra időzítette volna, miután az országban „helyreáll a békesség”. Nem láthatta előre, hogy a béke helyreállítása még több mint egy évtizedet vesz igénybe. Az ország imponáló méretei, katonai potenciálja, geopolitikai helyzete, a feltehetőleg hozzá is eljutott hír, hogy a pápa már

⁵⁶⁸ „qui fugiunt ad partes illas a facie inquisitorum” – *Anonymi Descriptio Eropae Orientalis* 31.

⁵⁶⁹ „nunc seruit tartaris sub tributo, nam homines illarum terrarum communiter non sunt bellicosi, nec habent usum armorum” – *Anonymi Descriptio Eropae Orientalis* 40.; illetve Ruténia „nunc autem est sub tributo tatarorum, quem admodum et bulgaria” – uo. 41.

⁵⁷⁰ „omnes boemi sunt magni et subtiles fures” – *Anonymi Descriptio Eropae Orientalis* 59.; albánokról: „sunt magni fures” – uo. 27.

⁵⁷¹ *Anonymi Descriptio Eropae Orientalis* 57.

⁵⁷² Feltehetően nagypapa 1308. március 16-án, Marseille-ben készült végrendelete sem érte váratlanul: II. Károly nápolyi király Róbert calabriai herceget tette meg általános örökösének, unokájára, a magyar királyra csupán néhány zacskó aranyat hagyott. AOKl. II. 323. sz.

útnak indította új legátusát, Gentilis bíborost Károly helyzetének erősítésére, továbbá kora Magyarországgal számoló keresztes tervezetei külön-külön és együtt is megerősíthették elképzelései helyességében.⁵⁷³ S noha a Balkán-félsziget kétirányú bekerítésére, a két Károly közös hadjáratára nem került sor, I. Károly fia, I. (Nagy) Lajos a hűbéres államok Magyarországot övező karéjának kialakításával, a magyar fennhatóság déli és keleti kiterjesztésével igazolta, hogy a névtelen francia terve nem volt teljesen utópia.

A „magyar nemzet hatalmának” határai – Aeneas Sylvius Piccolomini De Europájának Magyarországa

Sem Aeneas Sylvius Piccolomini személye, sem két részből álló geográfiai főműve nem igényel bemutatást – a 15. századi Európa geográfiai tudását, annak változásait ismertetve részletesen szó esett mindkettőről. A *De Asia* 1477-ben jelent meg először nyomtatásban, a *De Europa* első kiadása 1490-ből maradt fenn; a két részt együtt, *Cosmographia* címen a 16. század elején adták ki, kéziratban azonban mindkét rész már a megjelenése előtt széles körben ismertté vált.⁵⁷⁴ Aeneas Sylvius *De Europája* – idézzük fel ismereteinket még egyszer – Magyarországgal kezdődött, és sajátos, de követhető logika szerint vette sorra a kontinens országait. Magyarország, majd a Balkán-félsziget országainak, tartományainak leírása után előbb az osztrák tartományok, majd – északkeletnek fordulva – Szilézia, Lengyelország és keleti szomszédainak bemutatása következett. Ezután ismét nyugati irányba indulva került sor a német tartományok illetve Skandinávia, majd Németalföld és Franciaország ismertetésére, amelyet Anglia és Skócia, majd Hispánia és Portugália áttekintése következett, hogy a kontinens leírását szülőföldje, Itália minél részletesebb bemutatásával zárja.

A nagy munka sokkal inkább történeti, mint földrajzi ismertetése a tárgyalt országoknak; nem véletlen, hogy a *De Asia* 1477-es velencei kiadása címében is a szöveg történetiségére helyezték a hangsúlyt, a könyvben szereplő helyek leírásának említése már a címlapon a második helyre szorult (*Historia rerum ubique gestarum cum locorum*

⁵⁷³ Ilyen tervek a kor valamennyi jelentős keresztes teoretikusánál szerepeltek. Erről röviden lásd: BÁRÁNY A.: *Magyarország és a kései keresztes hadjáratok* 141.

⁵⁷⁴ Lásd az I.6 fejezetben (244. és skk. jegyzet). *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa*; keletkezésére, kézírataira, szerkezetére, tartalmára a rendkívül gazdag irodalomból lásd elsősorban: CASELLA, N.: *Pio II tra geografia e storia*; BALDI, B.: *Geografia, storia e politica nel De Europa*.

descriptione).⁵⁷⁵ Aeneas Sylvius elsősorban saját kora fontosabb eseményeiről kívánt beszámolni, a mondanivaló országonkénti rendezésével, a történetek helyének, az ott élő népeknek a bemutatásával csupán segíteni akarta az olvasót a tájékozódásban. Ez azonban épp a választott szerkezet miatt nem mindig sikerült; a sok országot érintő események, főként a nagyobb hadjáratok helyszínek szerint szétaprózott történései közt az olvasónak nehéz, olykor szinte lehetetlen volt rekonstruálni a kronológiai sorrendet, megtalálni az összefüggéseket. Hogy a fenti megállapítás nem egyszerűen a történész utólagos vélekedése, azt szemléletesen igazolja Thuróczy János krónikája, melynek számos hibáját épp az okozta, hogy vezérfonalául Aeneas Sylvius kozmográfiáját választotta.⁵⁷⁶

Magyarországról nem csupán elsőként, de sokat is írt. Az ország fekvésének az egykori Pannonia rövid történetével összefűzött áttekintése után gyorsan saját kora eseményeire tért, Zsigmond uralkodásától Mátyás trónra léptéig királyonként ismertetve mindazt, amit fontosnak tartott.⁵⁷⁷ Szót ejtett többek közt Zsigmond két házasságáról, az Albert uralkodása idején történt budai zavargásról, a korona Erzsébet királyné által megrendelt elrablásáról, Hunyadi János felemelkedéséről, Cillei Ulrik megöléséről és Mátyás királlyá választásáról – azokról az eseményekről, amelyek az országhatárokon belül történtek. A két Hunyadi fiú, László és Mátyás életútjának párba állítása különösen alkalmas volt arra, hogy megindítsa az olvasót: „két majdnem azonos korú és erkölcsű ifjú közül az egyiket, míg ifjú felesége nászágát ékesíti, a királyi udvarból sírba hurcolják, a másikat, míg rettegve várja a halálos ítéletet, a börtönből királlyágra hívják meg”.⁵⁷⁸ Erdély – „Valachiával” – önálló fejezetbe került, fontos erdélyi eseményt azonban láthatóan nem ismert, így leírást adott a tartományban élő népekről, beszámolt Szilágyi Mihály beszercei bosszúhadjáratairól, végül egy bekezdésnyi szöveggel szót ejtett a magyarországi humanistákról is.

⁵⁷⁵ Ilyen címet viselt az a Magyarországra került kötet is, amelynek Gosztonyi János esztergomi érkanonok volt a birtokosa – CSAPODI CS. – CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Bibliotheca Hungarica* I. 1578. sz.

⁵⁷⁶ MÁLYUSZ E.: *A Thuróczy-krónika* 125.

⁵⁷⁷ *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa* 27-56.; Aeneas Sylvius teljes munkásságának – így természetesen a De Európának is – magyar vonatkozású ismeretanyagát, közte több, a jelen munkában nem érintett ismeretet, valamint a szerző magyar-képét és annak változását áttekinti MARTON J.: *Magyarország képe és megítélése* 460. skk.

⁵⁷⁸ „Ex duobus adolescentulis etate moribusque pene paribus alter ex regio solio, dum noue nupte thalamum exornat, defertur ad tumulum, alter, dum capitale iudicium trepidus manet, ex carcere uocatur ad regnum.” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa* 52.

Aeneas Sylvius Piccolomini Európájában Magyarország rendkívül fontos szerepet töltött be. Az ország regionális jelentőségéről leírásában is megemlékezett: „a magyar nemzet hatalma sokkal messzebbre terjed ki, mint maga Magyarország” – írta, s a dalmátoktól a románokig fel is sorolta azokat a népeket, akik „a magyarok hatalma alá kerültek”.⁵⁷⁹ A pápa elismerő véleményét azonban az is egyértelműen alátámasztotta, hogy a *De Europában* az egyik leghosszabb szöveget épp Magyarországnak szentelte. Hasonló terjedelem csupán az osztrák tartományoknak (amelyeket Aeneas Sylvius a III. Frigyes udvarában töltött időből jól ismert), pápai székvárosának, Rómának, valamint a nápolyi királyságnak jutott. Franciaország a Magyarországra eső terjedelem felét, Lengyelország az ötödét kapta, Csehország, Anglia vagy Portugália hozzávetőlegesen a tizenötöd részét.⁵⁸⁰ Magyarország és a magyarok említése azonban – mint ahogy a *Descriptio Europae Orientalis* esetén is tapasztalhattuk – az országról szóló „törzsanyagon” kívül, számos más ország szövegénél előkerül, s amennyiben ezeket a szövegrészeket is figyelembe vesszük, a *De Europában* egyértelműen Magyarország kapta a leghosszabb szöveget.

A magyarok említéseinek számát különösen három körülmény gyarapította. Az első rendkívül egyszerű, és részben magából a munka szerkezetéből fakadt. Az Aeneas Sylvius által áttekintett időszak egyik magyar királya sem csupán Magyarország koronáját viselte; magyar királysága mellett Zsigmond német és cseh király, Albert osztrák herceg, német és cseh király, Ulászló lengyel király, V. László és Mátyás pedig cseh király is volt, igaz, Mátyás csehországi megkoronázására már Aeneas Sylvius halála után került sor. Értelemszerű, hogy valamennyiük magyar királysága szóba került a többi országuk leírásánál is – ez tehát önmagában még nem mutatná Magyarország tekintélyét. Az a tény azonban, hogy a magyarokkal közös uralkodóval rendelkező többi országnál jóval gyakrabban olvashatunk magyar vonatkozású információkat, mint Magyarországnál cseh, lengyel vagy német tárgyú híreket, szemléletesen érzékelteti, hogy a térség gyakran változó országcsoportjaiban Aeneas Sylvius szemében is általában Magyarország játszotta a központi szerepet.⁵⁸¹

⁵⁷⁹ „imperium gentis hungarice multo latius est quam ipsa Hungaria; nam et Dalmate, quos Sclauos, et Illiri, quos Bosnenses, et Tribali seu Mysi, quos cum Seruios tum Rascianos appellant, et Gethe, quos partim Valachos, partim Transiluanos nominant, Hungarorum imperium subierunt” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa* 27.

⁵⁸⁰ Az arányokat a kiadás alapjául szolgáló kézirat föliói alapján számoltam.

⁵⁸¹ *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa* 102. skk.

A második körülményt Aeneas Sylvius személyes lehetőségei jelentik; leegyszerűsítve, többet tudott azokról a helyekről, ahol maga is járt, vagy ahonnan közvetlenül is szerezhetett információkat. Különböző jellegű megbízásainak köszönhetően Európa számos országában megfordult, a jól ismert Itálián kívül Skóciába, Angliába, Franciaországba, Portugáliába, Németországba és Csehországba is eljutott; hosszú, több évnyi időt azonban az Alpoktól északra csak Ausztriában töltött. 1443 januárjától kezdve az évtized végéig, pártfogója, Kaspar Schlick kancellár haláláig dolgozott kancelláriai titkárként Bécsben – itt szerezte kiemelkedő regionális tudását.⁵⁸² Ezekben az években az elárvult V. László is Bécsben nevelkedett, gyámja, III. Frigyes és udvara pedig élénk figyelemmel kísért minden olyan történetet, ami a Lászlóra váró országokat érintette. Aeneas Sylvius nem járt Magyarországon, a magyar hírek azonban rendszeresen eljutottak hozzá. Számára, aki részletes osztrák és cseh történetet is készített,⁵⁸³ a *De Europa* megírásakor vélhetőleg nem az okozta a legnagyobb nehézséget, honnan tegyen szert a térségre vonatkozó információkra, sokkal inkább az volt a kérdés, hogyan szűrje meg a rendelkezésére álló gazdag adatmennyiséget.

Magyarország és a magyarok említéseit azonban elsősorban a harmadik, de egyúttal legfontosabb körülmény, a török kérdés előtérbe kerülése sokszorozta meg. Zsigmond király halála után összehangolt támadássorozat érte a Magyar Királyságot. 1438-ban török csapatok törtek be Erdélybe, a következő évben pedig török kézre került Szerbia, megkönnyítve a magyar határok elleni támadás lehetőségét. 1440-ben II. Murád szultán hada ostrom alá vette Nándorfehérvárt, a várvédők azonban több hónapon át sikerrel kitartottak. 1442-ben a törökök újra Erdélyben jelentek meg, ezúttal azonban Hunyadi János erdélyi vajda személyében kemény ellenfélre találtak. Hunyadi megverte a foglyaikkal épp kivonuló török hadat, majd benyomult Havasalföldre – támadásával kezdetét vette a török-magyar összecsapások talán legintenzívebb időszaka. Aeneas Sylvius a *De Europában* kiemelten nagy teret szentelt a török hadszíntér eseményeinek, munkája III-VI. fejezeteiben elsősorban ezeket az eseményeket ismertette. Az V. fejezetet teljes egészében a várnai, a VI. fejezetet a rigómezei csata leírására szánta, részletesen beszámolva mindkét esetben nem csak a hadjárat eseményeiről, de a

⁵⁸² Az Ausztriában töltött évekről önéletrajzi művében is olvashatunk: *Pii II Commentarii Rerum memorabilium* I. 54. skk.; *II. Piusz pápa feljegyzései* I. 13. skk.; a kérdésről további konkrét példákkal szolgál MARTON J.: *Magyarország képe és megítélése* 462. skk.

⁵⁸³ PICCOLOMINI, A. S.: *Historia Austrialis. Österreichische Geschichte*; PICCOLOMINI, A. S.: *Historia Bohemica*.

körülményekről és a következményekről is. „A magyarokat nem is annyira a vitézség, mint inkább a számbeli fölény győzte le.” – vonta le a következtetést a várnai csatát elemezve.⁵⁸⁴ Hunyadi nándorfehérvári diadaláról ellenben épp csak megemlékezett. „E csata sorsát Csehország történetében fogjuk előadni: nincsen ok, amiért e helyütt bővebben időznénk” – írta.⁵⁸⁵ 1456-ban már Rómában tartózkodott, ahol láthatólag a korábbiaknál kevesebb közvetlen információhoz jutott; vélhetőleg ez állt szükséztudása háttérében.

Az 1440-es évektől kezdve a Szentszék meg-megújuló támogatást nyújtott Magyarországnak a törökellenes küzdelemhez; ez a támogatás lehetett diplomáciai segítség, lehetett részvétel a hadjáratok szervezésében (lásd Giuliano Cesarini ellentmondásos szerepét a várnai vereséghez vezető úton), de többnyire anyagi hozzájárulásban, segélypénzben nyilvánult meg. A 40-es, 50-es évek valamennyi pápájáról elmondhatjuk, hogy folyamatosan figyelmet fordított a török-magyar hadszíntér eseményeire, miután azonban Aeneas Sylvius II. Piusz néven elnyerte a pápai tiarát, a török-kérdés egycsapásra a szentszéki politizálás legfontosabb, mondhatni központi kérdésévé vált. Piuszt 1458 augusztusában választották pápává, s már két hónappal később, októberben össz-fejedelmi kongresszust hívott össze a következő évre Mantovába, a török elleni keresztes hadjárat előkészítésére, megszervezésére. A nagy lelkesedéssel szervezett mantovai kongresszus azonban egy időre lehűtötte a pápa reményeit. Terveit az érintett országokon kívül érdemben Európa egyetlen hatalma sem támogatta. „A törökök nem vonakodnak meghalni kárhozatos szektájukért – mi Krisztus szent evangéliumáért nem vagyunk képesek a legcsekélyebb költséget sem vállalni vagy fáradságot elviselni” – írta érezhető keserőséggel feljegyzéseiben.⁵⁸⁶ Keresztes elképzeléseiről azonban a mantovai kudarc után sem tett le, élete utolsó napjáig szervezte nagyszabásúnak szánt török-ellenes keresztes hadjáratát. Utolsó utazása – már nagybetegen – Anconába vezetett, hogy személyesen álljon a gyülekező keresztes flotta élére. Még hírért vette, hogy Mátyás király átvette a pápa által neki küldött „szent kardot”, Piusznak azonban már arra sem volt ereje,

⁵⁸⁴ „non tam uirtute quam numero superati Hungari...” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa* 73.

⁵⁸⁵ „huius pugne seriem in Historia Bohemica comprehendimus; non est cur hoc loco latius insistamus” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa* 83.

⁵⁸⁶ „Turci pro sua damnatissima secta non recusant mortem; nos pro sancto Christi euangelio nec subire sumptus nec labores perferre uel minimos possumus.” – *Pii II Commentarii Rerum memorabilium* I. 173.; *II. Piusz pápa feljegyzései* I. 104. Feljegyzéseiben egyébként folyamatosan beszámolt terveiről és a megvalósítás érdekében tett lépésekről. A török kérdést érintő bejegyzések száma olyan nagy, hogy itt nem is érdemes oldalszámokra hivatkozni.

hogy szobáját elhagyja, hogy megszemlélje seregét. „Nagy ügyel-bajjal odavitette magát hálósobájának ahhoz az ablakához, amely a tengerre, mégpedig a kikötőre nézett, és egy ideig onnan szemlélte a flották találkozását.”⁵⁸⁷ Halálával elmaradt a tervezett hadjárat, a pápai kincstárban e célra maradt 40 ezer aranyat Magyarországra küldték.⁵⁸⁸

A keresztes tervek II. Piusz szemében láthatóan felértékelték Magyarország szerepét, az országot azonban nem ezek a tervek tették jelentőssé, épp ellenkezőleg, jelentősége, katonai ereje állította Piusz keresztes terveinek középpontjába. A 15. század második felének Magyarország-képét ugyanis – mint azt a *De Europa* is tanúsítja – két fő elem határozta meg: az ország nagysága, geopolitikai jelentősége, illetve a kényszerű török szomszédságból fakadó katonai szerepe. A „nagy kiterjedésű” ország,⁵⁸⁹ illetve az országot délről övező hűbéres államok, a „magyar nemzet hatalmának” messzire terjedő határai biztosították elismert jelentőségét,⁵⁹⁰ a magyar seregek törökkel vívott háborúi – különösen az a tény, hogy a magyarok több ízben is messze behatoltak az oszmán fennhatóság alatti területekre – pedig széleskörű érdeklődést és elismerést váltottak ki. A török elleni küzdelem hírei Európa legtávolibb vidékeire is eljutottak; ennek ékes példáját adja Piusz is, amikor Portugália ismertetésénél külön megemlítette: Péter portugál infáns Zsigmond király idejében azért tette meg a hosszú utat Magyarországra, hogy a törökök ellen harcoljon.⁵⁹¹

⁵⁸⁷ II. Piusz pápa feljegyzései II. 614.

⁵⁸⁸ LUDWIG PASTOR: *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance*. Freiburg, 1904. II. 235., 259.; Piusz terveinek magyar vonatkozásairól lásd még: *Mathiae Corvini epistolae ad Romanos Pontifices*; FRAKNÓI VILMOS: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal*. Budapest, 1902. II. 120-130.; RÁZSÓ GYULA: *Hunyadi Mátyás török politikája*. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk.: Rázsó Gyula, V. Molnár László. Budapest, 1990. 162-166.; BÁRÁNY A.: *Magyarország és a kései keresztes hadjáratok* 156-160.

⁵⁸⁹ Pannonia „neque illa tam lata olim fuit quam nostra etate Hungaria” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa* 27.

⁵⁹⁰ Még minuciózusabban fogalmazott erről Piusz Feljegyzéseiben: „fortuna deinde res hungaricas adiuvante imperium gentis adeo propagatum est ut a regno Polonie usque in Dalmatiam et adriaticum pelagus protenderetur rursusque ab austrialibus moravisque gentibus ad euxinum mare pertingeret.” – *Pii II Commentarii Rerum memorabilium* II. 742., („a sors azután a magyaroknak kedvezett; birodalmuk határait oly mértékben kiterjesztették, hogy az Lengyelországtól egészen Dalmáciáig, és az Adriai-tengerig terjedt, Ausztria és Morvaország népeitől pedig a Fekete-tengerig húzódott.” – II. Piusz pápa feljegyzései II. 551.)

⁵⁹¹ „qui olim sub cesare Sigismundo stipendia faciens non parvam sibi gloriam in Turcos pugnando paraverat.” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa* 189.; a portugál királyfi magyarországi felbukkanásáról Zsigmond bizalmasa, Eberhard Windecke is tudósított emlékiratában: *Eberhard Windecke*

Három rövid esettanulmányban arra a kérdésre kerestem választ, Európa középkori közvélekedése szerint az öt évszázad folyamán milyen helyet foglalt el a magyar királyság a kontinens országainak hierarchiájában? A különböző korokban készült, különböző műfajú munkák megítélése e téren teljes mértékben összecsengett: Magyarországot a korszakban mindvégig jelentős országgént tartották számon, amelynek „területe nagy és hatalma mérhetetlen”, sőt, „egyike a világ legnagyobb országainak”, amelynek „hatalma sokkal messzebbre terjed ki, mint maga Magyarország”, és amely a kontinens vezető országaival azonos súllyal szerepelt valamennyi forrásunkban.

2. A magyar királyok

Az első magyar keresztény uralkodóról, Szent Istvánról pozitív képet őrzött meg az európai történeti emlékezet, jó híre, amelyet már életében elterjesztettek róla az országon áthaladó nyugati zarándokok, a késő-középkorban is fennmaradt. „A múlt idő, amely oly gyorsan el szokta fátyolozni a maga mögött hagyott nagyságokat, Szent Istvánt nemcsak szárnyaira vette, hanem mindig magasabbra emelte. Abban a tekintetben pedig csaknem egyedül áll Európának legnagyobb uralkodói között is, hogy a sok-sok feljegyzésben egyetlen bántó, kisebbitő szó sem éri, sem emberi, sem uralkodói mivoltában” – összegezte a forrásokból levont tapasztalatait a középkori külföld történetírásának értő és alapos ismerője, Gombos F. Albin.⁵⁹²

István király tekintélyéből egyaránt jutott az általa alapított uralkodóháznak, a középkor évszázadaiban „*Szent István nemzetségének*”, vagy a „*szent királyok nemzetségének*” nevezett Árpád-háznak,⁵⁹³ valamint országának, az immár keresztény királyságnak. A mohácsi bukásig tartó több mint öt évszázad alatt Istvánnal együtt összesen három tucat uralkodó ült a magyar trónon, eltérő körülmények között, eltérő képességekkel,

emlékirata 157. Látogatása szerepel Thuróczy János krónikájában is: THURO CZ, J. DE: *Chronica Hungarorum* 228.; THURÓ CZY J.: *A magyarok krónikája* 357.

⁵⁹² GOMBOS A.: *Szent István történetírásban* 631.

⁵⁹³ Így a 14. századi krónikakompozíció szerint Vazul fiai „de genere Sancti Stephani regis progeniti erant” – SRH I. 336.; 1303-ban pedig Ákos nembeli István nádor emlékezik meg a következőképp az Árpád-házról oklevelében: „stirpe ac sanguine sancti regis Stephani” – *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I-VII. Budapest, 1878-1920. I. 52.; e kifejezések használata egészen a 18. századig csaknem kizárólagos volt.

eltérő uralkodói eredményekkel. Megítélésük főként saját uralkodói és emberi kvalitásaiktól függött, részben azonban az ország térségben elfoglalt pozíciója is befolyásolta.⁵⁹⁴ Ez utóbbi körülmény magyarázza, hogy a kevésbé sikeres periódusokban is a magyar királyok „hihetetlen” hatalmáról olvashatunk.

A magyar királyi hatalom nagyságáról évszázadokon át csak az elismerés hangján emlékeztek meg a nyugati szerzők. Még a magyarokról elfogultan csak rosszat író Ottó freisingi püspök is úgy ítélte meg, hogy a magyarok rendkívül engedelmesek fejedelmüknek. Úgy látta, a magyar királynak nem lehet ellentmondani, megbízottja akár a legelőkelőbb ispánt is fogságba vetheti, ha pedig „a király valamikor hadat akar vezetni, akkor mindenki ellenkezés nélkül, egy testben egyesül”.⁵⁹⁵ Több mint egy évszázaddal később, 1269 decemberében I. Károly szicíliai király Magyarországra küldött követe, Bernát montecassinói apát továbbra is úgy tapasztalta, „a magyar királyi háznak hihetetlen a hatalma, meg sem lehet mondani, mennyi a fegyvere. Keleten és északon moccanni sem mer senki, ha a dicsőséges király a seregét megindítja”.⁵⁹⁶ A 14. század első évtizedében, miközben I. Károly egyelőre kevés sikerrel igyekezett nem csak *de jure*, hanem *de facto* is királlyá válni frissen szerzett országában, a *Descriptio Europae Orientalis* névtelen szerzője változatlanul a magyar uralkodói hatalom erejéről írt.⁵⁹⁷ Egészen a Jagelló-korig ez a megközelítés volt az általános, akkor azonban, különösen II. Lajos uralkodásának évtizedében külföldön is felerősödtek a

⁵⁹⁴ E megítélés megismeréséhez kiváló segítséget nyújtanak a Magyar Helikon Bibliotheca Historica sorozatának kötetei, amelyek egy-egy jelentősebb uralkodóról, illetve történelmi eseményről írt forrásokból közölnek magyar nyelvű válogatást. Lásd *III. Béla emlékezete, A tatárjárás emlékezete* stb.

⁵⁹⁵ „Omnes sic principi suo obsecuntur, ut unusquisque, ne dicam manifestisillum contradictionibus exasperare, sed et occultis susurriis lacerare nefas arbitretur. [...] Quod si aliquis ex comitum ordine regem vel in modico offenderit vel etiam de hoc quandoque non iuste infamatus fuerit, quilibet infimae condicionis lixa a curia missus eum, licet satellitibus suis stipatum, solus comprehendit, in vinculis ponit, ad diversa tormentorum genera trahit. [...] Si quando vero exercitum rex ducere voluerit, cuncti sine contradictione quasi in unum corpus adunantur.” – CFH III. 1767.

⁵⁹⁶ „Sed domus Hungarie incredibilem habet potenciam, indicibilem quidem armatorum gentem, ita quod in partibus Orientis et Aquilonis nullus sit pedem ausus movere, ubi triumphator, Rex scilicet gloriosus, potentem exercitum suum movit, et ingressum terre quandoque potentis Principis comminatur.” – *Árpádkori új okmánytár*. I-XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest-Budapest, 1860-1874. VIII. 316.

⁵⁹⁷ Szerinte a magyarok „mindannyian kötelesek követni a királyt, bárhova kívánja, egész népükkel, mindenféle zsold nélkül, és ameddig a királynak tetszik, akár tíz esztendőn keresztül is”. („Omnis tenetur regem sequi vbicumque uoluerit cum tota gente sua, absque aliquo stipendio, et quantumcumque regi placuit eciam ad X annos”) – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 50.

kritikus hangok. A mohácsi összecsapás előestéjén követjelentések sora számolt be a hatalom végzetes meggyengüléséről, amely a levelek szerzői szerint oda vezetett, hogy az ország már nem képes magát megvédeni.⁵⁹⁸ A király megítélése azonban továbbra is pozitív – a királyi hatalom és a király személye itt, az újkor hajnalán válik el egymástól. A jelenség okai közt egyaránt szerepet játszott a rendszeres rendi politizálás, a mellette kialakuló új típusú politikai közvélemény, és az uralkodótól elvonatkoztatott állam fogalmának megszületése.⁵⁹⁹

A magyar királyok nyugat-európai megítélésének megismeréséhez hosszas válogatás után négy példát választottam. Abban biztos voltam, hogy három királynak feltétlenül helye van a következő oldalakon: Nagy Lajosnak, akit két nápolyi hadjárata tett Itália-szerte ismertté, Zsigmondnak, akit európai politikai szerepvállalása, hosszú utazásai révén jóval szélesebb körben, a kontinens egész nyugati felén megismerhettek, valamint Mátyás királynak, aki maga ugyan Csehországnál, Sziléziánál nyugatabbra soha nem járt, külföldi humanistáin keresztül azonban elérte, hogy híre messzire eljusson.⁶⁰⁰ Mindhármuk esetében több számbajövő forrás közül választhattam, még arra is lehetőségem nyílt, hogy királyonként más-más műfajú, és egyúttal megközelítésében is eltérő szöveget válasszak ki. Lajos megítéléséhez végül Firenze hivatalos levelezése,⁶⁰¹ Zsigmondéhoz Aeneas Sylvius Piccolomini rövid róla írt életrajza, Mátyáséhoz pedig egy a magyar királyhoz személyesen nem kötődő itáliai szerző novellái biztosítják az alapanyagot. A három valós magyar uralkodó után negyedikként egy képzeletbeli magyar királyfi majd király, Charles de Hongrie regényes – és regényben megírt – életútját ismerhetjük meg. Függetlenül az uralkodó személyétől, a forrás műfajától, a közös kérdés: az országról, a magyar királyi hatalomról, illetve a konkrét uralkodóról alkotott kép hogyan viszonyul egymáshoz, hogyan hat egymásra.

Nagy Károly ivadékai – az Anjou királyok Firenze levelezésében

1359 végén a magyar király, I. (Nagy) Lajos két oroszlánkölyköt kért Firenzétől. A firenzei köztársaság ígéretet tett arra, hogy az új kölykök megszületése után teljesíti kérését; a

⁵⁹⁸ Lásd elsősorban Antonio Burgio pápai nuncius jelentéseit, *Relationes oratorum pontificiorum*. A jelentések magyar nyelvű fordításait lásd jelen munka 409. lábjegyzetében.

⁵⁹⁹ A jelenségről lásd: TRINGLI ISTVÁN: *Az újkor hajnala*. Vince Kiadó, Budapest, 2003. 94., 149.

⁶⁰⁰ Mátyás utazásaira: HORVÁT RICHÁRD: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458-[1476]-1490)*. Budapest, 2011. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 12.)

⁶⁰¹ Nápolyi hadjáratainak itáliai értékelését – a magyar sereg megítélésének középpontba állításával – lásd később, a III.3. fejezetben, *A nápolyi hadjáratok a magyar-párti Domenico da Gravina szemével* címmel.

különleges ajándék, egy hím oroszlán Magyarországra szállítását pedig a kérést közvetítő Toldi Miklós gondjaira bízzák, aki ezekben az években zsoldosként szolgálta a köztársaságot.⁶⁰² Firenze rendszeresen adott ajándékba oroszlánt a szövetséges és baráti államoknak,⁶⁰³ magyar királyként sem csupán Lajos részesült a megkülönböztetett figyelemről tanúskodó ajándékban: 1469 nyárelőjén például a firenzei Signoria Mátyás királynak küldött két oroszlánt.⁶⁰⁴ A Mátyáshoz küldött kísérőlevél szerint az oroszlán-pár Firenze és a magyar királyok közt régóta fennálló barátság jelképe volt – annak a barátságnak, amelyet már számos királyi elődje is táplált a város iránt.⁶⁰⁵ Firenze kiválasztott körben ajándékozott oroszlánokat, Magyarország királyai azonban láthatóan beletartoztak ebbe a körbe. Hogy milyen nagy volt a presztízse Firenzében az országnak és királyainak, arra éles fényt vet Giovanni Villani firenzei krónikás egyik elejtett megjegyzése. 1346-ban ugyanis, a Nagy Lajos első nápolyi hadjáratát megelőző idők eseményeinél Luchino Viscontit, Milánó urát a következő szavakkal dicsérte: „a francia, angol s magyar királyokat kivéve nincs a keresztény világban több oly hatalmas uralkodó, mint Luchino úr”.⁶⁰⁶ A magyar királyok feltűnő firenzei tekintélyét azonban nem csak ajándékok, nem csak elbeszélő források igazolják, de a város hivatalos levelezése is alátámasztja, már jóval a Mátyás király uralkodását megelőző időszakban is.

⁶⁰² ADE II. 559. (405. sz.)

⁶⁰³ BALOGH J.: *A művészet Mátyás király udvarában* I. 97.; az oroszlán-szimbólum középkori elterjedésének magyarázatára lásd MICHEL PASTOUREAU: *Pourquoi tant de lions dans l'occident médiéval?* *Micrologus* 8 (2000.) 1-2: 11-30.

⁶⁰⁴ *Mátyás király levelei* 327.; Mátyás Budán tartotta oroszlánjait, amelyek – mint arról Bonfini beszámolt – ugyanazon a napon múltak ki, amikor a király meghalt.

⁶⁰⁵ „Fuit enim populo Florentino pervetusta cum regibus Ungharis amicitia, et multa extant merita progenitorum tuorum antiquorum regum in urbem et libertatem nostram, cuius insigne leo est.” – *Mátyás király levelei* 328.

⁶⁰⁶ „E nota s'elli ha tra' Cristiani al suo tempo nullo re, se non se quello di Francia e quello d'Inghilterra e d'Ungheria, di tanto podere quanto mesere Luchino” – *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani* I. 489.; ill. Giovanni Villani krónikájának új kiadásában: *Cronica di Giovanni Villani*. Edizione di riferimento: Nuova Cronica, a cura di Giovanni Porta. Fondazione Pietro Bembo /Guanda, Parma, 1991. (Letteratura italiana Einaudi) 1566.; ez utóbbi online is hozzáférhető: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_2/t48.pdf (letöltés: 2012. november 26.); RÁCZ M.: *A három Villani krónikája* 169.; az európai hierarchia élén álló német-római császár tekintélyét ezekben az években a Wittelsbach és Luxemburgi család küzdelme valóban erodálta, a helyzet az 1346-ban IV. (Bajor) Lajos ellenében megválasztott IV. Károly megerősödésével változott meg.

A firenzei kancellária élére 1375-ben került új ember, Coluccio Salutati személyében. Coluccio Salutati egyike volt az itáliai humanizmus legjelentősebb képviselőinek, aki erős egyéniségével nem csak az irányítása alá került kancellária működését, de a kancellária által kibocsátott oklevelek tartalmát is a saját képére formálta. Három évtizeden át, csaknem 1406-ban bekövetkező haláláig viselte a kancellári címet, működése alatt a város legfontosabb hivatala egyúttal a humanizmus elismert szellemi műhelyévé is vált.⁶⁰⁷ A város politikai és intellektuális életében betöltött szerepéről számos hosszabb-rövidebb munka, köztük több monográfia is született,⁶⁰⁸ mégis, Colucciót talán a legpontosabban a következő humanista generáció emblematikus alakja, II. Piusz pápa helyezte el a firenzei intellektuális hierarchiában: „A megelőző időkben sok kiváló férfi élt Firenzében, akiknek neve napjainkig fennmaradt, de Dante Alighieri valamennyiüket felülmúlja. [...] A legközelebb Francesco Petrarca jutott hozzá, akinek alig találjuk párját, ha latin nyelvű műveit egyáltalán összevethetjük azokkal, amelyeket toszkánul írt. A harmadik helyre bizonyára jogosan helyezem Giovanni Boccacciót, bár kissé szabados volt, s nem elég csiszolt. Őt Coluccio követi, aki kora ízlésének megfelelő, de számunkra már nyersnek tűnő prózát és verses műveket írt. Firenzében ő felügyelt a hivatalos levelek fogalmazására, és Gian Galeazzo milánói herceg gyakran mondogatta, hogy Coluccio tolla többet ártott neki, mint harminc firenzei lovasosztagnak.”⁶⁰⁹

Coluccio harminc lovasosztaggal felérő levelei közt szép számmal találunk magyar vonatkozásúakat is, s e levelek már régóta ismert forrásai a magyar középkorkutatásnak. Többségüknek a szövege megjelent a Wenzel Gusztáv által szerkesztett *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*, illetve a későbbiek regesztában a *Zsigmondkori oklevéltár*

⁶⁰⁷ EUGENIO GARIN: *I cancellieri umanisti della Repubblica Fiorentina. Da Coluccio Salutati a Bartolomeo della Scala*. Rivista storica italiana 71 (1959) 186-208.

⁶⁰⁸ A legjelentősebbek tk. ULLMAN, B. L.: *The Humanism of Coluccio Salutati*; ARMANDO PETRUCCI: *Coluccio Salutati*. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1972. (Biblioteca Biographica 7.); DANIELA DE ROSA: *Coluccio Salutati: il cancelliere e il pensatore politico*. La Nuova Italia, Firenze, 1980. (Biblioteca Storia 28.); RONALD G. WITT: *Hercules at the Crossroads: The Life, Works, and Thought of Coluccio Salutati*. Duke University Press, Durham, 1983.; illetve legújabban egy kiállítási katalógus: *Coluccio Salutati e Firenze. Ideologia e formazioni dello Stato*. A cura di Roberto Cardini e Paolo Viti. Mauro Pagliai Editore, Firenze, 2008.

⁶⁰⁹ Csak a Coluccióra vonatkozó szövegrészt idézem latinul: „hunc sequitur Coluccius, qui et prosa scripsit et versu ad suam etatem accomodato, ad nostram rudiis dictandis epistolis apud Florentinos prefuit, cuius calamum plus sibi obesse Iohannes Galeazius Mediolanensium dux solitus erat dicere quam Florentinorum equitum, qui sibi hostes erant, triginta cohortes.” – *Pii II Commentarii Rerum memorabilium* I. 152.; *II. Piusz pápa feljegyzései* I. 88.

köteteiben,⁶¹⁰ a firenzei kancellár és a magyar Anjou-ház e levelekben visszatükröződő kapcsolatának pedig 1936-ban a szellemtörténet jegyében Kardos Tibor önálló tanulmányt is szentelt.⁶¹¹ A firenzei kancellária Coluccio Salutati által fogalmazott leveleire azonban érdemes újra figyelmet fordítani, az elmúlt évek szerteágazó nemzetközi kutatásai ugyanis azt az – általuk persze nem vizsgált – kérdést is új megvilágításba helyezték, milyen helyet töltöttek be a magyar királyok ebben az időszakban a város kapcsolatrendszerében.⁶¹²

Coluccio Salutati nem tartozott az „éhenkórász” humanisták közé, egyike volt Firenze leggazdagabb polgárainak, aki jelentős befolyással rendelkezett a város vezetésében. Részt vett a tanács ülésein, gyakran személyesen tárgyalt a város nevében, kancellárként minden Firenze nevében küldött levél átment a kezén, a fontos leveleket pedig személyesen fogalmazta. Míg a kortárs milánói vagy velencei kancellárok egyszerű végrehajtói maradtak a város akaratának, Coluccio kivételes képességeivel meghatározó módon vált Firenze első számú ideológusává és propagandistájává.⁶¹³ A levelek természetesen mindig valamilyen

⁶¹⁰ ADE; *Zsigmondkori oklevéltár*. Közzéteszi: Mályusz Elemér, Borsa Iván, Neumann Tibor, C. Tóth Norbert. I–XI. Budapest, 1951–2009.; a Coluccio vezette kancellária kiadott és kiadatlan magyar vonatkozású okleveleinek konkordancia-jegyzéke: ARMANDO NUZZO: *Coluccio Salutati e l’Ungheria*. Verbum 7 (2005) 2: 360–371. Nuzzo e tanulmánya, akárcsak egy másik, címe alapján témámba vágónak tűnő írása – ARMANDO NUZZO: *Letteredi stato di Coluccio Salutati tra Francia e Ungheria*. In: *La circulation des hommes, des oeuvres et des idées entre la France, l’Italie et la Hongrie. Actes du Colloque international tenu à Paris. Éditions par Amedeo Di Francesco, Adelin Charles Fiorato. Napoli, M. D’Auria, 2004. (Hungarica et Slavica, 3) 15–26.* – nem érinti az általam a továbbiakban vizsgált kérdést.

⁶¹¹ KARDOS TIBOR: *Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjoukkal*. Századok 70 (1936) 407–432.

⁶¹² A vizsgálatot jelentősen megkönnyíti az a kiváló forráskiadás, amelyben Coluccio Salutati kancellár 183 hivatalból írt levelét adta közre Hermann Langkabel. HERMANN LANGKABEL: *Die Staatsbriefe Coluccio Salutatis. Untersuchungen zum Frühhumanismus in der Florentiner Staatskanzlei und Auswahledition*. Böhlau Verlag, Köln–Wien. 1981. (Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde, Beiheft 3.) A levelek Coluccio pályafutásának teljes időszakát lefedik, 1375-től egészen 1406-ig, a címzettek közt pedig itáliai városok, fejedelmek, kényurak és zsoldosvezérek mellett pápák, valamint a kontinens meghatározó uralkodói: a német-római császár, a francia, a kasztíliai, a magyar király, a konstantinápolyi császár szerepelnek.

⁶¹³ PATRICK GILLI: *Au miroir de l’humanisme* 14. (39. j.); stílusa, értékrendje markánsan meg is jelenik e levelekben; egyik értő elemzője szerint a középkori aszkétizmus és az antikvitás humanistához méltó szeretete egyaránt jelen volt gondolkodásában. Erről lásd PETER HERDE: *Politik und Rhetorik in Florenz am Vorabend der Renaissance. Die ideologische Rechtfertigung der Florentiner Aussenpolitik durch Coluccio Salutati*. Archiv für Kulturgeschichte 47 (1965.) 141–220.; megjelent még in: PETER HERDE: *Von Dante zum Risorgimento. Studien zur Geistes- und Sozialgeschichte Italiens*. Anton Hiersemann, Stuttgart, 1997. (Gesammelte Abhandlungen und Aufsätze, Bd 1.) 91–159.; a továbbiakban a folyóiratkiadásra hivatkozom, az idézett részt lásd uo. 156.

aktuális ügyben készültek, a firenzei politikát meghatározó guelf ideológia azonban hol egyértelműen, hol csupán jelzésszerűen, de szinte minden levélben érzékelhető-kitapintható.⁶¹⁴ Coluccio ambivalens érzéseket táplált a monarchia intézménye iránt, úgy tartotta, a monarchia kiváló intézmény lehet, de inkább csak Itália határain kívül.⁶¹⁵ A jó király ismérveiről azonban határozott elképzelésekkel rendelkezett, s ezek közt első helyre a megszólításaiban is gyakran használt *serenitast* helyezte. „Nem lehet annál nagyobb, kiválóbb jelzõt adni a királyoknak, mint amikor fenségesnek nevezzük őket” – írta egy 1380. december 8-án, Nagy Lajos magyar királyhoz írt levelében, a többi csupán „a szerencse kegye”.⁶¹⁶

A magyar uralkodónak tehát – hasonlóképpen, mint a francia vagy a kasztíliai királynak – a „felséges és legyőzhetetlen fejedelem” (*serenissime atque invictissime princeps*) megszólítás járt. A magyar udvar és Firenze között ezekben az évtizedekben élénk volt a levelezés, csak a Coluccio Salutati vezette firenzei kancellária regisztrumaiban – vagyis 1375-től – több mint 30 Nagy Lajosnak címzett levél szövege maradt fenn. A király mellett számos levelet kaptak a magyarországi bárók, egyes egyháznagyok is, és ugyan Lajosnál már kisebb számban, de kapott levelet Firenzéből Kis Károly (magyar királyként is), illetve Mária királynő és férje, Zsigmond király.⁶¹⁷ A levelek közt találunk egyszerű kérvényeket, a város polgárait érintő kisebb-nagyobb ügyekben,⁶¹⁸ a magyar vonatkozású levelek többsége, és különösen a fontos levelek azonban egyetlen, ám annál jelentősebb szempont, az Anjou-

⁶¹⁴ HERDE, P.: *Politik und Rhetorik* 144. skk.; Coluccio tollát nem egyszerűen a hagyományos (pápapárti) guelf elkötelezettség vezette, láthatóan személyesen sem szerette a németeket. Erre jó példa az 1376-ban, Johanna nápolyi királynő német házasságáról Nagy Lajoshoz írt levele. LANGKABEL, H.: *Die Staatsbriefe Coluccio Salutatis* 118.; ADE III. 121-122. (104. sz.)

⁶¹⁵ „Felicis valere vidimus regna quibus reges prosunt quam Italiam cui dominatur imperium.” – a kiadatlan levelet idézi, értelmezi GILLI, P.: *Au miroir de l’humanisme* 39.

⁶¹⁶ A gondolat teljes kifejtése: „Nullum tamen majus, nullum eminentius Regibus epythetum scribimus, quam cum eos Serenissimos nuncupamus. Cetera pene quidem fortune beneficia sunt, hoc nientis bene composite nomen est; magnanimitas enim, clementia, benignitas, que etiam solent Regibus adhiberi, mediocres, et potius privatorum laudes sunt. Hec autem una Serenitas, tantam mentis ordinationem exprimit, quod omnem virtutum integritatem procul dubio comprehendit.” – ADE III. 418. (201. sz.); említi: KARDOS T.: *Coluccio Salutati levelezése* 424.

⁶¹⁷ A levelek jegyzékét lásd NUZZO, A.: *Coluccio Salutati e l’Ungheria* 360-371.

⁶¹⁸ Így például 1376 augusztusában Firenze azt kérte a magyar királytól, hogy kereskedőit országaiban – Magyarországon és Lengyelországban – ugyanazon kiváltságokban részesítse, mint a genovaiakat – ADE III. 131-132. (117. sz.); 1395. február 8-i levelében pedig arra kéri Zsigmond királyt, támogasson egy firenzei kereskedőt követeléseinek behajtásában – ADE III. 745-746. (464. sz.); 758-759. (476. sz.)

firenzei-francia szövetségi kapcsolatok épp aktuális lépéseikhez kapcsolódtak. A magyar királyok elsősorban nem, mint Magyarország uralkodói, hanem mint az Anjou-ház jeles képviselői kerültek a köztársaság külpolitikájának előterébe.⁶¹⁹

Firenze és az Anjou-ház kapcsolata egyidős volt magával az Anjou-dinasztiával. A francia Capet-házból kiágazó új uralkodóház alapítójának, I. Károlynak már az itáliai partraszálláshoz is főként firenzei bankházak biztosították a szükséges pénzt, a város és az új dinasztia kapcsolata azonban a következő években még szorosabbá vált. 1267 áprilisában Károly csapatai bevonultak Firenzébe, májusban maga Károly is a városba látogatott. Firenze hét évre előjárójává, *podestà*-vá választotta, ezzel kezdetét vette a dinasztia és a város új, immár hivatalos szintre emelt kapcsolata, amely a későbbiekben váltakozó intenzitással és hatásfokkal, de a dinasztia kihalásáig fennmaradt.⁶²⁰

Coluccio Salutati nem egyszerűen tovább ápolta az évszázados szövetséget, a firenzei kancellár láthatóan személyesen is nagy csodálója volt az Anjou-háznak, s ez a csodálat a dinasztia magyarországi ágára is kiterjedt.⁶²¹ Mindkét-ági Anjou-, és franciapárti elkötelezettsége szerencsés esetben egymást erősítette, az 1380-as években, a nápolyi trónért folyó küzdelemben azonban a két preferált dinasztia képviselői versengtek egymással, nehéz döntési helyzetet teremtve Firenze kancellárjának. Francia oldalról Louis d'Anjou, VI. Károly francia király nagybátyja, és egyben Johanna nápolyi királynő pártfogoltja, vele szemben Durazzói Kis Károly, a magyar király, I. (Nagy) Lajos felhatalmazásával, és mindkét trónigénylő igényt tartott Firenze támogatására – a dilemma feloldhatatlannak tűnt. Firenze igyekezett elkerülni, hogy nyíltan bármelyik oldalon fellépjen a „legszentebb lilium” ellen, és beleavatkozzon a testvérharcnak aposztrofált küzdelembé.⁶²²

⁶¹⁹ Zsigmond király pedig, értelemszerűen, mint a dinasztia nápolyi ágának ellenfele.

⁶²⁰ Károly életére, uralkodására JEAN DUNBABIN: *Charles I of Anjou. Power, Kingship and State-Making in Thirteenth-Century Europe*. Longman, London–New York, 1998.; ÉMIL LÉONARD: *Les Angevins de Naples*. Paris, 1959.; *Storia di Napoli*, dir. da Ernesto Pontieri. I–XI. Napoli, 1966–1978.; GIUSEPPE GALASSO: *Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno angioino e aragonese (1266–1494)*. UTET, Torino, 1992. (Storia d'Italia. Vol. XV.); Firenze pénzügyi segítségére: FRANÇOIS BÉRENGER: *Le rôle des compagnies toscanes dans la diplomatie de Charles II*. In: *La diplomatie des États angevins aux XIIIe et XIVe siècles*, sous la direction de Zoltán Kordé et István Petrovics. Roma–Szeged, 2010. 43–55.

⁶²¹ GILLI, P.: *Au miroir de l'humanisme* 63.

⁶²² „nunquam populus florentinus dici poterit contra sacratissimam lilium vel in regalium offensionem arma sumpsisse” – LANGKABEL, H.: *Die Staatsbriefe Coluccio Salutatis* 307.; a további firenzei érvekről lásd GILLI, P.: *Au miroir de l'humanisme* 292. skk.

Ebben az időszakban – de még a „testvérharc” előtt – bukkant fel Coluccio érvkészletében egy régi firenzei hagyomány, amely Firenze újraalapítását Nagy Károlyhoz, a két egymással szembenálló fél közös őséhez kötötte. A téma első szisztematikus kifejtését egy 1376 szeptemberében Nagy Lajos magyar királyhoz írt levélben olvashatjuk. Coluccio az itáliai politikai helyzetről tudósító levelében számba veszi, milyen jótetteket köszönhetett Firenze népe a magyar király messze földön híres őseinek, köztük elsőként Nagy Károlyt említve, aki újjáépítette és számos kiváltsággal látta el a Totila által elpusztított Firenzét.⁶²³ A Firenze-barát ősök közt – sokévszázadnyi kronológiai ugrással – az Anjou dinasztiaalapítót, I. Károlyt illette meg a második hely, akit már az országa megszerzéséért folytatott harcában is nagyszámú firenzei guelf polgár segített. Őt Charles de Valois követi, aki VIII. Bonifác pápa felhatalmazásából rövid ideig Itáliában is vitézkedett, és 1301-ben Firenzében beleavatkozott a fehér és fekete guelfek közti küzdelembe, az utóbbiak kezére játszva át a hatalmat.⁶²⁴

⁶²³ A hagyomány összemosta Totila gót és Attila hun király személyét és tetteit. Totila és Nagy Károly szerepéről már Giovanni Villani krónikájában is olvashatunk, ráadásul jóval részletesebben, mint a hivatalos levelekben: *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani* I. 29.; *Cronica di Giovanni Villani* 77-78.; RÁCZ M.: *A három Villani krónikája* 56. skk.; Coluccio újítása abban rejlik, hogy a francia, illetve belőle kiágazó Anjou-házzal összekapcsolva meséli el Nagy Károly alapítását. (Coluccio Salutati egyébként baráti kapcsolatot ápolt Giovanni Villani unokaöccsével, a krónikát folytató Filippóval – GILLI, P.: *Au miroir de l'humanisme* 298.)

⁶²⁴ „Sanctissime quidem et inextinguibilis recordationis Karolus magnus, unde sacra vestra progenies propagatur, urbem nostram a Totila deletam edificatione restituit et privilegiis ac dignitatibus exornavit. Karolus alter primus Ierusalem et Sicilie rex, cui in acquisitione regni maxima Florentinorum manus devotissime militavit, multitudinem civium Guelforum, quos paucorum crudelitas extra patriam retinebat, reductos in patria collocavit. Idem fecit et inclite memorie ab avus vestre serenitatis dominus Karolus Valesie, Alenconis, Carnoti atque Andegavie comes, qui restituta patria pluribus nostris civibus tunc expulsis statum, qui usque in presentem diem civitatem nostram in libertate gubernat et regit, multo labore et non sine intestini belli periculo reformavit.” – Langkabel, H.: *Die Staatsbriefe Coluccio Salutatis* 146.; a levél értelmezéséhez lásd GILLI, P.: *Au miroir de l'humanisme* 283. skk.; ill. HERDE, P.: *Politik und Rhetorik* 179.; Charles de Valois személyére lásd még az előző, *Magyarország helye Kelet-Európában – a Descriptio Europae Orientalis országleírásai* c. fejezetet. Firenzei szerepét Dante – akit a hercegnek köszönhetően hatalomra jutott fekete guelfek ítétek száműzésére – érhetően Colucciótól eltérően ítélte meg, a herceget az Isteni színjátékban a Purgatóriumba helyezte. Dante szerint Valois Károly „fegyver nélkül rombol / csak a Júdás lándzsáját hozva, mellyel / Firenze gyomrát felhasítva tombol”. (Babits Mihály ford.) „Sanz’arme n’esce e solo con la lancia / con la qual giostrò Giuda, e quella punta / sí ch’a Fiorenza fa scoppar la pancia” – Purgatórium, XX. 73-75.

A Nagy Károly és utódai által megalapozott barátság toposza bekerült a francia királyoknak küldött levelekbe is,⁶²⁵ a nápolyi Anjou-ág uralkodója, Johanna nápolyi királynő azonban már nem volt méltó arra, hogy őseként Nagy Károlyra hivatkozzanak; a neki küldött levélben csupán I. Károlyra és a királynő nagyapjára, Bölcs Róbertre találunk említést.⁶²⁶ Annál látványosabb a Johannával, illetve pártfogoltjával szemben magyar támogatással fellépő Durazzói sarj, Kis Károly Firenze kancellárja által felvázolt ős-galériája. Bármennyire igyekezett hivatalosan egyenlő távolságot tartani a város a két nápolyi trónigénylőtől, Firenze szimpátiáját egyértelműen Durazzói Károly nyerte el. Az Itáliában *della pace* melléknévvel illetett Kis Károly már szlavóniai hercegeként jó viszonyt ápolt a köztársasággal,⁶²⁷ s ez a kapcsolat Nápoly trónját megszerezve láthatólag tovább mélyült; a III. Károly néven megkoronázott új nápolyi uralkodóhoz intézett, szerencsét kívánó levél Károlyt egyenesen a hit oszlopának, a guelfek reménységének (*columna fidei, spes Guelforum*) titulálta.⁶²⁸

Durazzói Károly Firenzével jó kapcsolatban álló ősei sorát a gratuláló levélben természetesen Nagy Károly nyitotta, akitől az új nápolyi király közvetlen felmenői eredtek, I. Károly és II. (Sánta) Károly, illetve Róbert, a város jótéveői.⁶²⁹ Amikor pedig 1385. december 31-én Kis Károlyt (II. Károly néven) magyar királlyá is megkoronázták, Firenze a hír hallatán újfent gratuláló levelet írt. A levél ez alkalommal a dinasztia magyar ágának tagjait vette számba, Martell Károlytól kezdve, aki „ebből a dicső vérből elsőként érdemelte ki, hogy Magyarország királyává koronázzák”. Fia, I. Károly toleranciájával, unokája, a Kis Károlyt udvarában felnevelő Nagy Lajos sikerével és kegyességével tündökölt volt méltó elődje Kis

⁶²⁵ V. Károly, majd VI. Károly is kapott ilyen tartalmú leveleket Firenzéből. A VI. Károlynak 1384. októberében küldött levelet lásd LANGKABEL, H.: *Die Staatsbriefe Coluccio Salutatis* 190-194., az ősökre hivatkozás uo. 191. A Firenzét építő-pártoló ősök emlegetése azonban 1384-ben, miközben a nápolyi királyság megszerzésére induló, firenzei területen átvonuló francia csapatok a köztársaságot sarcolták, némiképp más jelentést kapott, mint a korábbi esztendőben. GILLI, P.: *Au miroir de l'humanisme* 285-286.

⁶²⁶ LANGKABEL, H.: *Die Staatsbriefe Coluccio Salutatis* 176.

⁶²⁷ László fia születésekor Firenze jókívánságait tolmácsolva a város jótévejének (benefactor) nevezi – LANGKABEL, H.: *Die Staatsbriefe Coluccio Salutatis* 159.

⁶²⁸ LANGKABEL, H.: *Die Staatsbriefe Coluccio Salutatis* 181.

⁶²⁹ „Urbem quidem a christianissimo principe Karolo magno, a quo vestri sacratissimi sanguinis series derivatur, habuimus, ab felicissime recordationis abavo vestro Karolo primo Ierusalem et Sicilie rege statum et illam, quam super omnia diligimus, libertatem accepimus eamque a divis principibus Karolo secundo regeque Roberto defensam armis conservatamque consiliis retinemus nec minus speramus in posterum in fortissimo celsitudinis vestre brachio libertatem et statum nostrum protegi...” – LANGKABEL, H.: *Die Staatsbriefe Coluccio Salutatis* 185.

Károlynak.⁶³⁰ A lelkes levél, amelynek végén Firenze reményét fejezte ki, hogy az új magyar király karja erejével megerősíti a guelf pártot, február 15-én kelt – egy héttel az után, hogy Károlyt a budai palotában, Erzsébet anyakirályné jelenlétében Forgács Balázs pohárnokmester súlyosan megsebesítette. A merénylet és Károly azt követő visegrádi fogsága híreről hallva, Coluccio postafordultával újabb leveleket ír, Mária királynőhöz (hivatkozva a mindkét ági Anjou ősökre), a magyar bárókhoz, a Magyarországon harcoló itáliai zsoldosokhoz, hiába azonban a választékos fogalmazás, a gondosan megválasztott érvkészlet – a levelek megírásakor Kis Károly már több mint két hete halott volt.⁶³¹

Durazzói Károly – a Coluccio Salutati kancelláriáján kiállított levelek tanúsága szerint – az 1380-as években a legnépszerűbb uralkodó lehetett a firenzei politikai elit körében, a csak rá használt jelzők,⁶³² a hozzá intézett laudációk, végül a kiszabadításáért tett erőfeszítések egyaránt erre utalnak. Hozzá hasonlóan kifejezetten jó volt a megítélése I. (Nagy) Lajos királynak is, aki – mint azt a kancellár egy Johanna királynőhöz írott levelében kiemelte – „mindig segítette, pártolta a firenzeieket, kegyesen és emberségesen bánt velük”.⁶³³ Az uralkodói és emberi értékek azonban önmagukban még nem feltétlen vívták ki Firenze elismerését – ehhez szükség volt a megfelelő származásra is. Míg a *Descriptio Europae Orientalis* szövege azt igazolja, hogy Magyarország pusztán méretei, hadra fogható népessége okán akkor is a régió legjelentősebb országának számított, amikor a királyi hatalmat meggyengítették a belső ellentétek, Coluccio Salutati levelei azt jelzik, a kontinenst átszövő dinasztikus kapcsolatok legalább annyira meghatározó szerepet játszottak egy-egy ország megítélésében, mint az adott ország nagysága vagy királyainak kiválósága.

⁶³⁰ „Quid enim de preteritis retro principibus in hoc suo Karolo tertio desiderare poterit, quod sibi non detur abundantissime reperire? Nonne, si Karoli Martelli magnanimitatem, qui primus ex isto glorioso sanguine in regem Hungarie meruit coronari, forte requirat, in novorege specimen illius dabitur intueri? An optime memorie Karoli Umberti tolerantiam, felicitatem atque clementiam Ludovici forte non invenient in hoc suo glorioso principe refulgere, ut ultra ducem et dominum suum nil aliud in hac societate mortalium possint suspirando requirere vel pro suo felici regimine, si recte sapiant, exoptare!” – LANGKABEL, H.: *Die Staatsbriefe Coluccio Salutatis* 196.

⁶³¹ LANGKABEL, H.: *Die Staatsbriefe Coluccio Salutatis* 200-202., 202-204., 204-205.

⁶³² A nápolyi királyként kapott megszólítások mellé magyar uralkodóként Firenzétől megkapta az „egyház bajnoka” címet is. Teljes megszólítása: „Serenissime atque gloriosissime princeps, pugil ecclesie, Guelforum cumen et spes vivida nostri communis.” – LANGKABEL, H.: *Die Staatsbriefe Coluccio Salutatis* 195.

⁶³³ „semper nos et commune nostrum et omnes Florentinos, tam universim, quam singillatim juverit, foverit et omni cum clementia ac humanitate tractarit” – ADE III. 346. (168. sz.)

Mint a fentebb már idézett, Luchino Visconti apropóján tett Villani megjegyzés tanúsítja, Nagy Lajost már ifjan, szinte trónralépte után azonnal úgy tartották számon, mint Európa legjelentősebb uralkodóinak egyikét. Megítélésében azonban, úgy tűnik, egészen Nagy Károlyig visszavezethető származása megkerülhetetlen szerepet játszott. „Melyik firenzei [...] feledkezhetne meg azon odaadásról s jóakaratról, mely a királyi házat, a te őseidet s Firenze községét hosszú idők óta egybefűzte” – tette fel a kérdést a város krónikása, Giovanni Villani szerint Firenze követe, mikor 1347 decemberében a nápolyi hadjáratra induló Lajost köszöntötte.⁶³⁴ A hosszú szónoklat – akárcsak Coluccio egy emberöltővel későbbi levelei – részletesen sorolta a magyar király nápolyi őseinek nagyszerű tetteit, de egy szót sem ejtett a király távoli országának nagyszerűségéről, amelyről a gyakori követjárások és a Budán élő firenzei kolónia révén a toszkán városban bőséges információval rendelkezettek.⁶³⁵

Nagy Lajos előkelő családfáját nem csak Firenzében, hanem egész Itáliában számon tartották. 1372-ben, amikor Lajos elhatározta, segédcsapatokat küld Itáliába, hogy támogassa Francesco Carrarának, Padova urának Velence elleni küzdelmét, Raffaino Caresini velencei kancellár frappáns módon egyetlen mondatban összegezte a magyar király nyugati származását: „nem Attilától, Isten ostorától, hanem a legkeresztényebb frank királyoktól vette eredetét”.⁶³⁶ Egy másik egykorú forrás, a carrarai krónika 1368-ban készült bevezetése szerint – amely egyébként közvetve ugyancsak utalt a magyar király származására – Lajos „a világ leghatalmasabb fejedelme volt a keresztények között, és a hitetlenek által leginkább rettegett király, aki csak volt vagy lehetett Nagy Károly császár halála óta”.⁶³⁷ Tekintélyének, hatalma

⁶³⁴ „quale Fiorentino, se uomo si può dire, per virtude puote esere dimentico della divozione e della benevolenzia tra·lla casa reale e' tuoi pregenitori e 'l Comune di Firenze da lunghi tempi congiunta?” – *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani* I. 504.; *Cronica di Giovanni Villani* 1615.; RÁCZ M.: *A három Villani krónikája* 179.

⁶³⁵ KARDOS T.: *Coluccio Salutati levelezése* 412-414.

⁶³⁶ „Mirum, quod tantum regem, qui non ab Atyla flagello Dei, sed a christianissimis Francorum regibus traxit originem.” – *Raphayn de Caresinis cancellarii Venetiarum Chronica. Aa 1343-1388*. A cura di Ester Pastorello. Bologna, 1922. (RIS XII/II.) 23.; a forrást említi, értelmezi: GILLI, P.: *Au miroir de l'humanisme* 543.; Gilli könyvének vonatkozó fejezete eredetileg tanulmányként jelent meg: PATRICK GILLI: *L'intégration manquée des Angevins en Italie: le témoignage des historiens*. In: *L'État angevin. Pouvoir, culture et société entre XIIIe et XIVe siècle*. École Française de Rome, 1998. (Collection de l'École Française de Rome 245.) 11-33., a hivatkozott rész uo. 27-28.

⁶³⁷ „Il re Lodovico d'Ongheria [...] fu il piu potente principe del mondo fra Christiani e il piu temuto re da infedeli che fosse o che sia stato dopo la morte di Carlomagno imperadore” – MARGARET PLANT: *Portraits*

hírének megalapozásában azonban Itália-szerte precízen számon tartott ősei láthatóan legalább olyan fontos szerepet játszottak, mint a koronája alatti országok jelentősége, vagy mintegy húsz személyesen vezetett hadjárata.

Császár és király – Aeneas Sylvius Piccolomini Zsigmond-portréja

Luxemburgi Zsigmond az első olyan alakja a magyar történelemnek, akinek portréját nem csupán a tettei, illetve a krónikákban olvasható néhány mondatos, gyakran sztereotíp jellemzés alapján, jórészt logikai úton kénytelen összeállítani a történész. A megrendelésére született életrajz – Vergerio tollából – elveszett ugyan,⁶³⁸ Zsigmond megismeréséhez azonban így is rengeteg egyénítő adalékot szolgáltatnak az élete különböző eseményeiről beszámoló, gyakran anekdotázó hosszabb-rövidebb tudósítások, különösen pedig „állandó tudósítója”, Eberhard Windecke királyi történetekben gazdag emlékirata.⁶³⁹ Míg király-elődjei arcképét főként a pecsétjeiken és pénzeiken látható, megkopott ábrázolásokról igyekszünk kiolvasni, Zsigmondról már számos portré áll rendelkezésünkre, köztük a kor legjelesebb mesterei által készített ábrázolások.⁶⁴⁰ Mégis, a „milyen volt Zsigmond király?” – kérdésre máig nincs egyértelmű válasz. Színes egyénisége és változatos élete miatt a Zsigmond-portré a nézőpont változtatásával együtt változott, és változik ma is, akár a kaleidoszkóp képei.⁶⁴¹

A kortárs szerzők közül különösen Aeneas Sylvius Piccolomini játszott komoly szerepet a Zsigmondról napjainkig élő kép kialakításában. Akár szoros kapcsolatba is kerülhettek volna egymással, de nem így történt. A bázeli zsinaton 1433-34-ben fél évig időző öreg császár,⁶⁴² és az üstökösként felívelő pályája kezdetén tartó, fiatal zsinati magiszter találkozásáról nincs forrás. Aeneas Sylvius Zsigmondról szerzett ismereteihez jórészt

and Politics in Late Trecento Padua: Altichiero's Frescoes in the S. Felice Chapel, S. Antonio. Art Bulletin 63 (1981) 414.

⁶³⁸ KISÉRY ZSUZSANNA: *Vergerio és Luxemburgi Zsigmond*. In: Takács Imre (szerk.): *Sigismundus rex et imperator* 292-294.

⁶³⁹ Eberhard Windecke emlékirata.

⁶⁴⁰ VÉGH JÁNOS: *Zsigmond király képzőművészeti ábrázolásairól*. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387-1437*. Budapest, 1987. I. 93-113.; TÁTRAI VILMOS: *Luxemburgi Zsigmond alakja korának itáliai művészetében*. In: Takács Imre (szerk.): *Sigismundus rex et imperator* 143-152.

⁶⁴¹ Véleményem a kérdéstről lásd: CSUKOVITS ENIKŐ: *Az uralkodói udvar*.

⁶⁴² ENGEL P. – C. TÓTH N.: *Itineraria* 128.

másodkézből jutott – előfordult, hogy a hírforrás egy pletykás sienai rokon volt,⁶⁴³ politikai tárgyú ismereteit azonban jórészt későbbi hivatali főnökétől, Gaspar Schlicktől szerezhette, aki 1429-től alkancellárként, 1433-tól pedig birodalmi főkancellárként szolgált Zsigmondot.⁶⁴⁴ Aeneas Sylvius szinte minden munkájában olvashatunk Zsigmondról, a *De Europában* éppúgy, mint cseh vagy osztrák történetében, önéletrajzi feljegyzéseiben vagy leveleiben, a legmarkánsabb, legösszesszedettebb Zsigmond-portrét azonban életrajzokat tartalmazó összeállításában, a *De viris illustribus* című munkában olvashatjuk.⁶⁴⁵

A híres férfiak vagy híres nők címet viselő sorozatok a humanista műveltséggel együtt jelentek meg, először Itáliában.⁶⁴⁶ Az elsőség – mint számos egyéb esetben is – Petrarcát illette, aki híres római férfiokról írt életrajzával felélesztette az ókor népszerű műfaját.⁶⁴⁷ A Petrarca-féle, 24 életrajzból álló összeállítást Lombardo de Serico további 12 életrajzzal egészítette ki, Boccaccio pedig a híres férfiak párjával megírta az ókori hősnők életrajzeit, *De mulieribus claribus* címmel.⁶⁴⁸ A gyorsan népszerűvé váló művek hamarosan követőre találtak, a 14-16. században Itália-szerte számos hasonló, de immár kortársakat (vagy kortársakat is) bemutató összeállítás készült,⁶⁴⁹ s megszülettek az ókor illetve saját koruk arra

⁶⁴³ „Abban az időben, amikor Zsigmond császár Sienában tartózkodott, ott volt Kaspar is, és a tekintélyes Niccolo Lollinál és ennek nemeslelkű feleségénél, Bartolomea Tolomei asszonynál, Enea nagynénjénél szállt meg” – írta Aeneas Sylvius, honnan szerzett benfenntes információkat híres regénye, a *De duobus amantibus historia* történetéhez. *Pii II Commentarii Rerum memorabilium* I. 55.; *II. Piusz pápa feljegyzései* I. 14.

⁶⁴⁴ „Gyors észjárású, kellemes és ékes beszédű nemes lovag volt, akinek az a hallatlan, de legalábbis ritka dicsőség jutott osztályrészül, hogy három császár mellett kancellárkodhatott.” – emlékezett meg Schlickről két évtizeddel később papírra vetett feljegyzéseiben Aeneas Sylvius. *II. Piusz pápa feljegyzései* I. 14.

⁶⁴⁵ *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II. De viris illustribus*. Edidit Adrianus van Heck. Città del Vaticano. 1991. (Studi e testi 341.)

⁶⁴⁶ Lásd elsősorban Klaniczay Tibor úttörő tanulmányát: KLANICZAY TIBOR: *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században*. Irodalomtörténeti Közlemények 86 (1982) 135-148.; a tanulmány írásakor ugyanis – ahogy arra Klaniczay a 2. jegyzetben utalt is – a kérdésnek még nem volt összefoglaló szakirodalma.

⁶⁴⁷ Első teljes kritikai kiadása, a szövegek olasz fordításával: FRANCESCO PETRARCA: *De viris illustribus. Testo latino a fronte*. I-II. Le Lettere Ed., Firenze, 2007. (Edizione nazionale delle opere di Francesco Petrarca)

⁶⁴⁸ Az általam forgatott kötet: GIOVANNI BOCCACCIO: *De claris mulieribus / Die großen Frauen*. Zweisprachige Ausgabe. Lateinisch / Deutsch. Reclam, Ditzingen, 1995.

⁶⁴⁹ Pl. Bartholomaei Facii *De viris illustribus liber*, nunc primum ex ms. cod. in lucem erutus, recensuit, praefationem vitamque auctoris adidit L. Mehus, Florentiae, 1745. Hasonmásban megjelent in: La storiografia umanistica. I-II. Sicania Ed., Messina, 1992. II. (Appendix); illetve több magyar főpap, köztük Vitéz János

érdemes férfiút és asszonyait ábrázoló képzművészeti sorozatok is. Közülük az egyik legismertebb Andrea del Castagno 1450 körül festett *Uomini famosi* sorozata, ahol Dante, Boccaccio és Petrarca teljes alakos portréi mellé híres zsoldosvezérek (köztük a hírnevét Magyarországon szerző Pipo Spano, azaz Ozorai Pipo), és mitikus asszonyok kerültek.⁶⁵⁰

Aeneas Sylvius pompás életrajzai saját korának jeles férfait, és velük egy-két neves asszonyát mutatták be; a személyenként néhány oldalnyi terjedelmű szövegek előtanulmányként készültek nagyszabású *Feljegyzései*hez. Reprezentatív válogatásába uralkodók, főpapok és híres katonák kerültek, előbb Itália híres személyei, majd utánuk a kontinens prominensei. Az európai jeles férfiak sorát Zsigmond nyitja – akinek császárként hivatalból járt az elsőség –, őt Albert osztrák herceg (a Zsigmondot követő magyar király), majd Frigyes osztrák herceg, a későbbi császár követi. Életrajzot kapott még többek közt VII. Károly francia király, Amadé szavojai herceg, V. Alfonz aragón, V. Henrik angol király, Burgundi Mária, Cillei Borbála (Zsigmond király felesége), Jakab skót király, illetve II. Ulászló lengyel király, a sort végül Jan Jiskra, a Magyarországon jelentős pozíciót szerző zsoldosvezér zárja. Aeneas Sylvius életrajzaira nem a kritikátlan dicséret a jellemző, hőseit igyekezett hús-vér emberként bemutatni. Legfontosabb, ma is lexikonba kíváncsozó tetteik leírása végére általában rövid jellemrajz is került. E miniportrék szerint Albert nagy termetű, sötét arcú, félelmetes tekintetű ember volt, aki rajongott a vadászatért, derék katona volt, minden rossznak ellensége, aki inkább elvégezni szerette a dolgokat, mint beszélni róluk;⁶⁵¹ a *magnanimus*, vagyis nagylelkű melléknevet kiérdemlő Alfonz aragón uralkodó viszont kistermetű, de nagy szellemű, a veszélyt megvető, a luxust szerető, a pénzzel bőkezűen bánó, soha nyugton nem maradó férfiúként került Aeneas Sylvius pantheonjába.⁶⁵²

esztergomi érsek és Janus Pannonius pécsi püspök életrajzával: VESPASIANO DA BISTICCI: *Le vite*. Edizione critica con introduzione e commento di Aulo Greco. I-II. Firenze, Nella Sede dell'Istituto Palazzo Strozzi, 1970. 1976. Zsigmond koronázási útjához lásd II. 273. 477.

⁶⁵⁰ GÖTZ POCHAT: *A portré születéséről*. In: Takács Imre (szerk.): *Sigismundus rex et imperator* 130-131.

⁶⁵¹ A teljes jellemzés: „Fuit vir magne stature, venationis cupidus, in armis promptus, facere quam dicere malebat, non ipse per se multum cernens, sed acquiescens consiliis eorum, quos bonos existimavit, nigra facie oculisque terribilibus, malorum omnium hostis.” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II. De viris illustribus* 58.

⁶⁵² A teljes jellemzés: „Vir brevi corpore, animi immensurat, periculorum contemptor, luxurie deditus, fide varius, pecunie largus distributor, magnanimis viris affectus, numquam quiescens, doli viator ac structor.” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II. De viris illustribus* 84.

A szerző szigorú objektivitásra törekvését a Zsigmond császárról írt rész különösen jól példázza.⁶⁵³ A viszonylag hosszú életrajz Zsigmond származásának, szűkebb családi kapcsolatainak ismertetésével indul, Aeneas Sylvius ezután rögtön Mária királynővel kötött házasságának, illetve a (Horváti-féle) felkelésnek a rövid említésére tér. Zsigmond fogságáról, majd a nikápolyi csatáról hosszabb szöveget írt, ezt követően azonban már jóval feszeőbb tempóban követik egymást az egyes gondolati egységek: a német királyi trónon történt változások, a konstanzi zsinat és Zsigmond azzal kapcsolatos utazásai, a huszita mozgalom, Zsigmond széleskörű külpolitikájának különböző elemei, Angliától egészen Perzsiáig, a római császárkoronázás, és végül a Velence elleni kereskedelmi blokád terve. Aeneas Sylvius láthatóan alapos ismeretekkel rendelkezett Zsigmond szerteágazó nemzetközi kapcsolatairól, a róla szóló szöveg kétharmada olyan eseményeket taglal, amelyek kívül estek Magyarország határain. A magyarországi belpolitika megjelenítése kimerült a trónralépését követő évek fő nehézségeinek említésében; azon belül viszont kiemelt szerepet kapott Zsigmond ékesszóló monológja, amellyel sikerült meggyőznie az őrizetével megbízott özvegyasszonyt (Garainét), hogy engedje őt szabadon. Az európai politikai színpadára lépve azonban már nyoma sem maradt a szabadulását kérő, gyengekezű királynak – történelemformáló lépéseinek sorából energikus államférfi képe bontakozik ki. Aeneas Sylvius már szóhasználatával is egyértelműen jelezte, az 1400-as évektől általában Zsigmond kezében volt az események irányítása. „Úgy tetszett Zsigmondnak, hogy tegyen az egyház békéjéért” – írta a konstanzi zsinat összehívásáról Aeneas Sylvius.⁶⁵⁴ „Ebben az időben Franciaországba és Angliába ment, és a két király között békét szerzett” – olvashatjuk a zsinat érdekében tett békeközvetítő tevékenységéről.⁶⁵⁵ „Közben megkezdődött Bázelen a zsinat, amelynek kibővítésére Zsigmond utasítást adott” – olvashatjuk a kor másik jelentős egyházi zsinatjáról, a bázeli zsinatról megemlékező szakasz felvezetésében.⁶⁵⁶

Az életrajz végén olvasható Zsigmond jellemzés már nem a politikáról szól, a császár impozáns külsejének leírása mellett Aeneas Sylvus főként hőse gyarló, de szerethető emberi tulajdonságait kötötte egy csokorba: „Zsigmond pompás termetű, fénylő szemű, széles

⁶⁵³ *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II. De viris illustribus* 45-55.

⁶⁵⁴ „placuit Sigismundo pro pace ecclesie laborare” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II. De viris illustribus* 49.

⁶⁵⁵ „hoc etiam tempore perrexerit in Galliam et Angliam Sigismundus pacemque inter duos reges composuit” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II. De viris illustribus* 50.

⁶⁵⁶ „Interim cepit apud Basileam concilium quod augeri Sigismundus mandavit” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II. De viris illustribus* 52.

homlokú volt, orcája kellemesen pirosuló, szakálla hosszú és dús. Telhetetlen, sóvár, de mégis állhatatlan, tréfás beszédű, bort kedvelő, Vénuszért lángoló, ezer paráznaságban bűnös, hajlamos a haragra, könnyelmű a megbocsátásban, semmi kincset nem tud megőrizni, tékozló kincstáros, többet ígér, mint amit megtart, állhatatlan.” – hangzott Aeneas Sylvius „ítélete”.⁶⁵⁷

A császár fontos tulajdonsága, az önirónia derül ki ugyanakkor a jellemzés végére illesztett Zsigmond-féle *bon mot*-ból. A remek történet szerint Zsigmond a császárkoronázás idején Rómában tartózkodva, egy alkalommal a következő szavakkal fordult IV. Jenő pápához: „Szentatyám, mi három dologban megegyezünk, és háromban különbözünk. Te reggelig alszol, én délig, te vizet iszol, én bort, te kerülöd a nőket, én járok utánuk; ellenben te bőkezűen gazdálkodsز egyházad kincseivel, én mindent eltékozlok, neked a kezed rossz, nekem a lábam, te az egyházat teszed tönkre, én a birodalmat.”⁶⁵⁸

Izgalmas jelenség, és mint ilyen feltétlen említést érdemel, hogy amíg az Európa-szerte elterjedt Zsigmond képet jórészt az Aeneas Sylvius Piccolomini különböző munkáiban olvasható jellemzések, köztük a *De viris illustribus*ban olvasható életrajz formálták-befolyásolták meghatározó módon, addig Zsigmondról ettől jelentős részben eltérő portré alakult ki Magyarországon. Ennek elemeit elsősorban a Mátyás-kor krónikása, Thuróczy János rakta össze, aki *Chronica Hungarorum*ában épp Zsigmond uralkodásától kezdve írta önállóan – főként oklevelek és szóbeli hagyomány alapján – Magyarország történetét.⁶⁵⁹ Megközelítése alapjaiban tért el Aeneas Sylviusétól.⁶⁶⁰ Thuróczy a történeteket a magyar nemesség szemszögéből szemlélte, egyúttal látható ellenérzéssel viseltetett elbeszélése hőiséhez. Zsigmondról sokkal több rosszat írt, mint jót, külpolitikájának, nemzetközi tevékenységének csak a legfontosabb eseményeit ismerte, határokon átvélő tetteinek

⁶⁵⁷ „Fuit autem Sigismundus egregie stature, illustribus oculis, fronte spaciosa, genis ad gratiam rubescentibus, barba prolixa et copiosa, vasto animo, multivulus, inconstans tamen, sermone facetus, vini cupidus, in Venerem ardens, mille adulteriis crimosus, pronus ad iram, facilis ad veniam, nullius thesauri custos, prodigus dispensator; plura promisit quam servavit, finxit multa.” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II. De viris illustribus* 54.

⁶⁵⁸ „Hic cum Rome apud Eugenium esset 'Tria sunt', inquit 'beatissime pater, in quibus discordamus et rursus, in quibus concordamus, tria: tu mane dormis, ego ante diem surgo; tu aquam bibis, ego vinum; tu mulieres fugis, ego sequor. Sed concordamus in his: quia tu large dispensas thesauros Ecclesie, ego nihil mihi retineo; tu malas manus habes, ego malos pedes; tu destruis Ecclesiam, ego imperium'.” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II. De viris illustribus* 54.

⁶⁵⁹ THURÓCZY, J. DE: *Chronica Hungarorum* 320. skk.; THURÓCZY J.: *A magyarok krónikája* 204. skk.

⁶⁶⁰ A források tartalmának táblázatos formában történő összevetését lásd: APPENDIX NR. 2.

mozgatórugóit nem értette. Úgy tűnik, nem csak feljegyezte a korabeli magyar nemesi közvélemény inkább negatív, mint pozitív felfogását, de azonosult is azzal. „Az ellene való gyűlölködésre leginkább a 32 vitéz kivégzése ösztönözte a magyarokat, és a nikápolyi hadjárat szerencsétlen kimenetele. De nem kevésbé szidalmazták a királyt azért is, mivel... a test örömeinek engedte át magát...” – összegezte a hazai ellenségesség legfőbb elemeit.⁶⁶¹ Antonio Bonfini, aki *A magyar történelem tizedei* megírásához vezérfonalként Thuróczy krónikáját követte, jelentősen árnyalta, finomította ugyan a Thuróczy-féle képet, a császárról adott jellemzése pedig kifejezetten pozitívrá sikerült, ennek ellenére Magyarországon a későbbiekben is Thuróczy János felfogása maradt a meghatározó.⁶⁶² Igaz, mind a Thuróczy, mind a Bonfini által használt alpművek közt fontos helyen szerepelt Aeneas Sylvius egy-egy munkája,⁶⁶³ máshonnan szerzett ismereteik azonban felülírták az ott olvasottakat. A nyugat-európai Zsigmond-kép tehát – köszönhetően elsősorban Aeneas Sylvius sokat forgatott írásainak – összességében jóval pozitívabbra sikerült a magyarországinál.

„Zsigmond császárról” (*De Sigismundo Cesare*) – olvashatjuk a *De viris illustribus* fejezetcímét. Természetes, hogy a német királlyá választott, majd élete végén császárrá is megkoronázott Zsigmondra elsősorban német uralkodóként tekintettek Európa-szerte, előszeretettel gyakorolt békeközvetítő szerepére is mint a kontinens első uralkodója kapott felkérést. Magyar királyi címéről azonban sehol nem feledkeztek meg,⁶⁶⁴ gyarapodó európai tekintélyének fényéből a választott „anyaországnak”, Magyarországnak is bőven jutott.⁶⁶⁵ A

⁶⁶¹ „Concitaverat maxime Hungaros contra illum in odium tum duorum et triginta mors militum, tum vero calamitosus Nicopolitane expeditionis exitus, nec minus ipse rex soluto thoro carnis dissolutus in lasciviam virginum violente deditus corruptioni Hungaris obprobrio erat.” – THURÓCZ, J. DE: *Chronica Hungarorum* 216.; THURÓCZY J.: *A magyarok krónikája* 339.

⁶⁶² Bonfini végső értékelése szerint „a keresztény társadalomban őt tekintették a legnagyobbnak és a legtekintélyesebbnek.”, és „bár híre itthon és külhonban így is fényesen ragyogott, mégis, sok évszázad sem látott volna hasonló fejedelmet, ha a szerencse méltányosabb hozzá.” – BONFINI: *A magyar történelem tizedei* 559., 564.

⁶⁶³ Thuróczy a világtörténeti adatokat, összefüggéseket általában a Cosmographiából vette; Bonfini pedig Zsigmond korának ismertetéséhez Thuróczy krónikája mellett elsősorban Aeneas cseh történetét – a *Historia Bohemicá*t – használta. MÁLYUSZ E.: *A Thuróczy-krónika* 125-129.; KULCSÁR P.: *Bonfini* 86.

⁶⁶⁴ Franciaországi látogatása alkalmával például az arról tudósító források általában „Magyarország királya, a császár”, vagy „a császár, avagy római király és Magyarország királya” címet használva emlegették. Erről lásd CSERNUS S.: *Francia források Zsigmond* 103-140.

⁶⁶⁵ „Udvarát az odalátogató nagyhirű nemesek fényessé, az odaözönlő idegenek sokasága hírnevessé tette” – ismerte el Thuróczy János is. „Curia principis huius magna nobilium claritate illam frequentantium

kortársak számára köztudott volt, hogy Zsigmondot eltérő érzelmek fűzték az uralma alatti országokhoz, és hogy a legszorosabban Magyarországhoz kötődött (amelynek pedig lakossága nem feltétlen viszonzta uralkodója szeretetét).⁶⁶⁶ Elsőként megszerzett országa iránti elfogultságát mindennél pontosabban jelzik halála körülményei: a súlyosan beteg császár, érezve, hogy napjai meg vannak számlálva, apja és bátyja székvárosából, a nehezen megszerzett Prágából meghalni „hazaindult” Magyarországra. „Eddig is kedveltelek benneteket, most is szívem mélyéből kedvellek” – mondta a halál közeledtével magyar főembereinek.⁶⁶⁷ Ereje végül nem tartott ki a magyar határig, és 1437. december 9-én a morvaországi Znojmban elhunyt, holttestét azonban végakarátának megfelelően Nagyváradra szállították, ahol első felesége, Mária és Szent László mellett helyezték örök nyugalomra.

Aeneas Sylvius *De viris illustribus*ában elsősorban a császárról írt, akinek impozáns nemzetközi tevékenysége elhomályosította a kezdeti magyarországi kudarcokat, s aki leginkább a közvetítő diplomácia területén ért el nagy sikereket. Zsigmond magyar kötődésének elfogadását másutt, s ott is csupán egy gesztussal érzékelteti: a *De Europában* éppúgy, mint *Feljegyzéseiben* a Magyarországról írt fejezetben mutatta be uralkodását. Zsigmond, aki Aeneas Sylvius jellemzése szerint Sienában fogant, Csehországban született,

refulsit, ingentique advenarum inundatione semper gloria fuit.” – THURO CZ, J. DE: *Chronica Hungarorum* 228.; THURÓ CZY J.: *A magyarok krónikája* 357. Hogy közben milyen komoly terheket rótt a királyra a gyakran ellentétes érdekű országok kormányzatának összehangolása, gyarapodó létszámú nemzetközi udvarának vezetése, azt ismét Aeneas Sylviushoz találhatjuk meg. „Exinde cum jam Vincelaus interisset ad eumque regnum Bohemie pertineret, in Hungaria vero magni motus essent propter Turcos insultantes, consilium cepit quid agendum: an Bohemia esset adeunda an succurrendum Hungaris. Quatuor tunc consiliariorum genera apud Sigismundum fuere: Italicorum, Theuthonicorum, Hungarorum, Bohemorum; quos seorsum deliberare cesar voluit. Bohemi et Itali petendam Bohemiam priusquam novitas ulla oriretur, post facile succurri posse Hungaris censebant; nam si prius Hungariam peteret, posset sibi adversus Turcos, ut prius, sinistre succedere, et tunc Bohemi eum contemnerent et Hungari. Theutonici autem Hungarie consularunt prius Hungarie succurrendum; nam nemo eo temeritatis pergeret, ut regnum suum vellet Sigismundo remove” – *Eneae Silvii Piccolominei postea Pii PP II. De viris illustribus* 50.

⁶⁶⁶ Kötődését szemléletesen tükrözte kíséretének magyar túlsúlyú összetétele is, erről lásd pl. CSUKOVITS E.: *Egy nagy utazás* 18.

⁶⁶⁷ „Sed qui hucusque vos dilexi, ut et nunc me vos intime diligere sciatis...” – THURO CZ, J. DE: *Chronica Hungarorum* 231.; THURÓ CZY J.: *A magyarok krónikája* 361.

luxemburgi eredetű családból,⁶⁶⁸ aki a német császár fia volt, nemzetét tekintve cseh, származására német,⁶⁶⁹ császári címe, nagyszabású nemzetközi tevékenysége ellenére ily módon – úgy tűnik – Aeneas Sylvius szemében is elsősorban Magyarországhoz kötődött.⁶⁷⁰

Mátyás király az itáliai novellairodalomban. Matteo Bandello két 16. századi novellája

Kikapós szépasszonyok, forróvérű ifjú szeretők, élvhajász szerzetesek, felszarvazott férjek kacagtató vagy megindító, erkölcsnemesítő vagy bűnre csábító történetei – nem nehéz megindokolni a 13. század végén megszülető novellaműfaj gyors és látványos sikerét.⁶⁷¹ A műfaj Giovanni Boccaccio Dekameronjával indult európai hódító útjára, és vált rövid idő alatt népszerűvé. Boccaccio történetei mintegy 150 középkori-újkori kódexmásolatban maradtak fenn, köztük pompás illuminált luxuskódexekben,⁶⁷² a könyvnyomtatás megszületése után pedig a Dekameron a legtöbbször kiadott könyvek egyike lett.⁶⁷³ Boccaccio jól bevált receptje számos követőre talált, a 14-16. században neves szerzők vagy épp másodvonalbeli

⁶⁶⁸ „Senis conceptus fuit, in Bohemia vero natus, nam et pater eius rex Bohemorum fuit. origo istorum ex Luzemburgo fuit...” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II. De viris illustribus* 45.

⁶⁶⁹ „Caroli IV Romanorum imperatoris filius, natione Bohemus, origine Theutonicus” – *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa* 30.

⁶⁷⁰ Zsigmond egykorú európai megítélésére lásd még: *Heilig. Römisch. Deutsch. Das Reich im mittelalterlichen Europa* több tanulmányát, köztük elsősorban: ULRICH MÜLLER: *Das mittelalterliche Reich in der deutschen Literatur des Mittelalters*. Uo. 217. skk.; a Zsigmondot a magyar trónon követő, hasonlóképpen több ország felett uralkodó Habsburg, Jagelló uralkodók identitását, országaikhoz, illetve népeikhez való kötődését ezidáig nem vizsgálták.

⁶⁷¹ Az első jelentős itáliai novellagyűjtemény, az *Il Novellino* címen ismert munka 1281 és 1300 között készült. *Il novellino*. Testo critico, introduzione e note a cura di Guido Favati, 1970. Genova, Bozzi Ed. (Studi e testi romanzi e mediolatini, 1). A novellaműfaj születési helyének elsőségéért máig folyó vetélkedést jól jelzi, hogy a Wikipedia olasz nyelvű novella címszava szerint Itáliában, a francia nyelvű címszó szerint Franciaországban született.

⁶⁷² *Boccaccio visualizzato. Narrare per parole e per immagini fra Medioevo e Rinascimento*. A cura di Vittore Branca. I-III. Einaudi Ed., Torino, 1999.

⁶⁷³ Az elsőként kiadott munkák közt találjuk Franciaországban is: SOT, M. – BOUDET, J-P. – GUERREAU-JALABET, A.: *Histoire culturelle de la France* 347.

Boccaccio-epigonok állítottak össze hasonló novellafüzéreket. A híres novellagyűjtemények közt nem csak olasz munkákat találunk,⁶⁷⁴ a műfaj legjelesebb szerzőit mégis Itália adta.⁶⁷⁵

Az elbeszélések szereplői közt ismert történelmi személyekkel is találkozhatunk; a novellákban egyszerű pásztorok, kereskedők, iparosok mellett gyakran bukkannak fel uralkodók és főpapok, Itália híres vagy hírhedt kényúr-famíliáinak tagjai, rettegett zsoldosvezérek vagy épp neves hitszónokok. Szerepeltetésük néha csak arra szolgált, hogy a történet hitelét erősítse, máskor azonban ők maguk az elbeszélés hősei. A novella nem történeti műfaj, az elmesélt történetek történeti hasznosításáról azonban még akkor is kár lenne lemondani, ha hitelességüket egyéb adatok nem támasztják alá. Lehet, hogy ezek a lejegyzésük idején közszájon forgó történetek nem – vagy nem mindig – a valóságot mutatják be, azt azonban minden esetben szemléletesen jelzik, milyen kép élt a szerző környezetében egy-egy jeles személyről vagy eseményről. Ha meg akarjuk tudni, hogy vélekedtek Bernabo Viscontiról vagy Francesco Sforzáról, Milánó híres kényurairól, Aragóniai Ferdinánd nápolyi királyról, vagy épp a Magyarországon Ozorai Pipo néven ismertté vált Filippo Scolariól és számos további közszereplőről a széttagolt, ellentétektől feszülő Itália különböző városaiban, érdemes böngészni a korabeli novellákat. A magyar történetírás eddig kevés figyelmet szentelt a középkori-koraújkori európai szépirodalom alkotásainak, pedig ezek a munkák számos olyan adatot tartalmaznak-tartalmazhatnak, amilyent a többségében jogbiztosító céllal készült hazai írott forrásanyagban hiába is keresnénk. Magyarország ugyanis – és ezt fontos nyomatékosítani – jelen volt ebben a szépirodalomban, fiktív vagy valóságos magyar szereplőkkel időről-időre találkozhatunk a korabeli regények, novelláskötetek lapjain.

A cinquecento egyik legjelentősebb olasz novellistája, Matteo Bandello (1485-1561) domonkos szerzetes élete utolsó húsz esztendejét franciaországi emigrációban, az Agen melletti bassens-i kastélyban töltötte, itt rendezte sajtó alá novelláit.⁶⁷⁶ Az első kiadás, amely 1554-ben, Luccában jelent meg, három részben 186 novellát tartalmazott, a további 28

⁶⁷⁴ A legjelentősebb francia munka magyar fordításban is olvasható: NAVARRAI MARGIT: *Heptameron*. Magyar Helikon, Budapest, 1969.

⁶⁷⁵ Műveikből készült válogatás: *A rettentő Kukkubeusok. Régi olasz elbeszélők*. I-II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983.

⁶⁷⁶ MATTEO BANDELLO: *Novelle / Nouvelles*. Tome I-II. Édition Bilingue. Sous la direction de Adelin Charles Fiorato et Alain Godard. Les Belles Lettres, Paris, 2008-2009. (Bibliothèque Italienne); a novellák szövege interneten is elérhető: [http://it.wikisource.org/wiki/Novelle_\(Bandello\)](http://it.wikisource.org/wiki/Novelle_(Bandello)), letöltés: 2011. március 5.); közel félszáz novella magyar fordításban is megjelent: MATTEO BANDELLO: *A pajzán griffmadár*. I-II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983. (A világirodalom remekei).

novellából álló negyedik rész már a szerző halála után, 1573-ban került kiadásra. Története, amelyek részben még kalandos élete különböző itáliai helyszínein, részben franciaországi menedékében születtek, különösen gazdagok valós történelmi személyekben és eseményekben. Ismeretei gyakran személyes tapasztalatokon alapultak: egyetemi tanulmányait Páviában folytatta, Genovában lett szerzetes, Firenzében, Rómában, Nápolyban nagybátyja, a domonkos rend generálisa kíséretében járt. Több udvarban is szolgált: Milánóban Ippolita Sforza és férje, Alessandro Bentivoglio szolgálatában állt, Mantovába Isabella d'Este pártfogoltjaként került, majd Verona franciabarát városparancsnoka, Cesare Fregoso környezetének befolyásos tagja volt, végül, amikor 1541-ben Fregoso életét kioltották V. Károly császár bérgyilkosai, Bandello az özvegyével Franciaországban keresett menedéket.⁶⁷⁷

Ahogy egyik novellája ajánlásában előadta, a barátaitól hallott, vagy más módon fülébe jutott elbeszélések alapján fogott íráshoz. „Az én novelláim, ha ugyan be nem csapott a mesélőjük, nem mesék, hanem igaz históriák” – vallotta,⁶⁷⁸ s valóban, ahol ellenőrizhető írásai hitele, története meglepően pontosnak bizonyulnak. Bandello írt Szép Fülöp francia király fiainak közismerten rosszul sikerült házasságáról, VIII. Henrik angol király feleségeiről, mesélt a berber kalózok fogságába esett Filippo Lippi firenzei festő csodás szabadulásáról.⁶⁷⁹ Ez utóbbi történetet Leonardo da Vincinek a gurki püspökkel folytatott olyan beszélgetésével vezette be, amelynek maga is fültanúja volt. Novelláit széles körben olvasták, Bandello novellagyűjteménye tette ismertté Rómeó és Júlia, a világirodalom egyik leghíresebb szerelmespárja történetét is, amelyet ma már Shakespeare klasszikus átköltésében ismer a világ.⁶⁸⁰

A több mint kétszáz novella között három magyar vonatkozású elbeszélést találhatunk, közülük azonban egyik sem Magyarországon játszódik: az első elbeszélés hőse Hódító Mehmed török szultán, a másodiké egy erényes cseh nemesasszony, aki „alaposan megtréfál két magyar bárót”, a harmadiké pedig II. Ulászló lánya, Anna, I. Ferdinánd király hitvese, aki

⁶⁷⁷ Életére röviden magyarul: BANDELLO, M.: *A pajzán griffmadár* II. 291., a kötet összeállítójának, Herczeg Gyulának utószavában.

⁶⁷⁸ Erkölcstelen történet (II./11.), BANDELLO, M.: *A pajzán griffmadár* I. 312.

⁶⁷⁹ Parázna úrhölgyek (II./56.), VIII. Henrik sok felesége (III./62.), Fra Filippo Lippi és a mókák (I./58.) – BANDELLO, M.: *A pajzán griffmadár* II. 159. skk.; II. 251. skk.; I. 225. skk.

⁶⁸⁰ II./9., BANDELLO, M.: *A pajzán griffmadár* I. 271. skk.

egy alacsonyabb rangú férfi iránta érzett szerelme miatt került különböző bonyodalmakba.⁶⁸¹ Mellettük negyedikként feltétlen figyelmünkre érdemes még fráter Francesco nápolyi története, amelyet – mint az ajánlásból kiderül – Bandello az özvegy magyar királyné, a szülőföldjére hazatért Beatrix kíváncsiságának köszönhetően jegyezhetett le.⁶⁸² Anna királyné innsbrucki története csak címében magyar, ahol Anna magyar királynőként – *reina d’Ungaria* – szerepel. A történet felvezetésében a szerző röviden és pontosan vázolta hősnője legfontosabb családi adatait, a továbbiakban azonban a novellának nincs magyar kapcsolódása.⁶⁸³ A másik két történettel azonban érdemes behatóbban is megismerkedni.

Az Oszmán Birodalom fiatal szultánja, II. Mehmed huszonegy esztendősen foglalta el Konstantinápolyt, kiérdemelve alattvalóitól a hódító melléknevet.⁶⁸⁴ A novella szerint a város felprédálásakor esett török fogságba az a gyönyörű görög lány, akit a zsákmányból osztzkodáskor felajánlottak a szultánnak. Mehmedet annyira megbabonázta a rab Irenea szépsége, hogy ettől kezdve mintegy három éven át minden idejét rabnőjével töltötte, nem foglalkozott az ország kormányzásával, az intéznivalók gondját pasáira hagyta. Az országban egyre nőtt az elégedetlenség, a katonák lázadni kezdtek. Végül a szultán egyik ifjú bizalmasa, Musztafa vette a bátorságot, és a palota kertjében megszólította a rabnőjével közeledő Mehmedet, vállalva, hogy felnyitja uralkodója szemét.

Musztafa hosszú beszéde a török uralom katonai alapjait és jellegét tárta kötelezettségeiről megfélekezett uralkodója elé. „Nem tudod, uram, hogy ha hagyod, hogy seregeid átengedjék magukat a nemtörődömségnek, hogy elasszonyosodjanak a tétlenségben, és elveszítsék szokásos vitézségüket, birodalmad alapjait rombolod le?” – tette fel a kérdést Mehmednek.⁶⁸⁵ „Hova lett a heves vágy, amelyet gyermekkorodban tanúsítottál, hogy meghódítsad Itáliát, és megkoronáztasd magad Rómában?” – folytatta a szultán

⁶⁸¹ I./10., I./21., I./45. novellák. Magyar fordításban csak a második, az I./21. számú történet olvasható: BANDELLO, M.: *A pajzán griffmadár* I. 111. skk. (Kotzián Tamás ford.)

⁶⁸² I./32. novella, BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 140-141.

⁶⁸³ „la reina Anna, sorella di Lodovico chef u re d’Ungaria e moglie di Ferdinando arciduca d’Austria, che oggi re degli ungari e dei boemi...” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 421.

⁶⁸⁴ Bandello pontatlan számítása szerint 1191 évvel azután, hogy Konstantin császár Rómából Konstantinápolyba helyezte át székhelyét – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 132.

⁶⁸⁵ „Non sai, signore, se tu lasci che la tua milizia divenga neghitosa e tanto ne l’ozio si effemini e perda il solito valore, che tu perdi lo stabilimento del tuo imperio.” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 134.

ostorozását,⁶⁸⁶ felsorolva dicső őseit és azok hódításait, I. Oszmántól kezdve Murádig, Mehmed apjáig. A török sikerek közül – a szerző nézőpontjának megfelelően – különösen az európaiakat veszi számba, a Balkán-félsziget elfoglalásának lépéseit, a nikápolyi csatát, Murád Magyarország elleni támadásait. Musztafa büszkén emlékezik meg a nikápolyi győzelemről, ahol ott harcolt a „keresztény erők színe-virága”, a törökök mégis legyőzték Zsigmondot, a burgundi herceget pedig – a valóságban nem a novellában említett Fülöpöt, hanem János trónörökösét – foglyul ejtették.⁶⁸⁷ Murád szultán „hőstettei” közül kiemeli, hogy Mezd bég vezetésével százezres csapatot küldött Magyarország pusztítására, majd hatalmába kerítette Szerbiát – megemlítve azt is, hogy feleségül vette Brankovics György szerb despota lányát, aki Mehmed anyja lett.⁶⁸⁸ „Nem szükséges, hogy a többi Magyarország elleni hadjáratot elmeséljem, hisz ott voltál” – jelenti ki rövid áttekintése végén.⁶⁸⁹ „Tudnod kell, hogy az egész kereszténység másra sem gondol, mint a te megtámadásodra” – fog végezetül az aktuális helyzet rövid felvázolásába, mondandója végén felszólítva a szultánt: „Győzd le magad, és le fogod győzni a maradék világot!”⁶⁹⁰

A szultánt az elbeszélés szerint felkavarták Musztafa vakmerő szavai, de nem csapatta le a fejét, hanem utasította, hogy másnapra hívja össze a pasákat és a hadsereg vezéreit a palotába. Az elkövetkező napot és éjszakát rabnőjével töltötte, akit arra kért, ebéd után vegye fel legszebb ruháját, legértékesebb ékszereit, s együtt, kéz a kézben indultak a tanácsba. „Zúgolódtok, mert minden napot ezzel a bájos nővel töltök, de nem ismerek senkit, aki képes

⁶⁸⁶ „Ove è il desiderio che monstravi quando eri fanciullo di voler per ogni modo soggiogar l'Italia e coronarti in Roma?” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 134.

⁶⁸⁷ „Che ti dirò de la battaglia che egli ebbe contra Sigismondo imperadore e Filippo duca di Bergogna, ove era il fiore de la fortezza dei cristiani? Ruppe l'imperadore e prese prigioniero il Borgogne e quello in Adrianapoli condusse, ove con gran peso d'oro comperò filippo la sua libertà.” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 136.

⁶⁸⁸ „Né doppo molto mandò tuo padre un essercito di centomila cavalli a guastar l'Ungaria, ove diede a quella provincia danno grandissimo sotto la cura di Mesibecco. Prese poi per moglie la figliuola di Zorzo despota con dote grandissima, che fu tua madre, e con arme si vendicò tutto lo stato del suocero.” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 136.; a szultáni hárembe került szerb fejedelemleány, Mara sorsa érthetően érdekelte a nyugati közvéleményt, az 1433-ban Szerbián is átutazó Bertrandon de la Brocquière is említést tett sorsáról: *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Brocquière* 209., magyarul: SZAMOTA I.: *Régi utazások* 77.

⁶⁸⁹ „Non mi accade ora rammemorare l'altre spedizioni belliche di tuo padre contra gli ungari, essendovi tu in persona stato...” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 136.

⁶⁹⁰ „Tu deveresti pur sapere che tutta la cristianità altro non pensa che offenderti.” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 136.; „Vince, vince, signor mio, te stesso, e vincerai tutto il resto.” – uo. 137.

lenne őt elhagyni” – kezdi a szultán beszédét,⁶⁹¹ és hogy bebizonyítsa, hogy soha többet semmi nem lehet fontosabb számára az Oszmán-ház nagyságánál, ott helyben elvágta a rabnő torkát,⁶⁹² Bandello konklúziója szerint bizonyítva, hogy sem a szerelemre, sem a könyörületre nem volt képes.⁶⁹³ Miután barbár módon megszabadult az őt rabul ejtő szépségtől, százötvenezeres seregével Belgrád elfoglalására indult, itt azonban emlékezetes vereséget szenvedett Hunyadi Jánostól, a „dicsőséges Corvin Mátyás király” apjától.⁶⁹⁴ Matteo Bandello nem kapcsolta össze a Mehmed által elkövetett gyilkosságot és csapatai azt követő vereségét, moralizálása kimerült abban, hogy megállapította, „a török szokások már csak ilyenek”.⁶⁹⁵ Hunyadi János csupán egyetlen mondat erejéig került bele a novellába, említése mégis rendkívül fontos; azt jelzi ugyanis, hogy nevére és győzelmére száz évvel a nándorfehérvári diadal után még mindig pontosan emlékeztek Nyugat-Európában, de legalábbis Itáliában. Bandello nem állította, hogy Hunyadi volt a legnagyobb törökverő hadvezér, de miközben felsorolta a török terjeszkedés szakaszait, a keresztények közül győztesként egyedül az ő nevét tudta megemlíteni.

Amíg a Hódító Mehmednek szentelt novellában Mátyás király csupán egy mellékmondatnyi említést kapott, az *Egy nemesasszony csodálatosan megtréfál két magyarországi bárót* című elbeszélés kerettörténetét láthatóan Mátyás dicséretének szentelte a szerző. Az ajánlás szerint a történetet Acquarióban, a Milánó közeli fürdőhelyen magukat kúráló előkelők szórakoztatására mesélte el egy correggiói ifjú, bizonyos Manfredi úr. Manfredi bevezető szavait érdemes szó szerint idézni: „azon leszek, hogy tőlem telhető hűséggel elmondjak egy történetet, amelyet nem sok évvel ezelőtt nagybátyám, Niccolò di

⁶⁹¹ „Voi, per quello che detto mi viene, mormorate di me, che io con questa giovane tutto il di me ne stia. Ma io non conosco nessuno di voi che, se egli avesse sì bella donna a lato, che se ne partisse.” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 138.

⁶⁹² „subito pigliando i capelli de la donna in mano, con la destra tolto un coltello che a lato aveva, la svenò per mezzo la gola...” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 139.

⁶⁹³ „Potete adunque vedere che in Maometto non era amore né pietà.” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 139.

⁶⁹⁴ „... comandò che si mettessero a ordine centocinquanta mila combattenti, con i quali scorse tutta la Bossina [=Bosznia, Cs. E.], e volendo pigliar Belgrado ebbe quella memorabil rotta che gli diedero i cristiani sotto la condotta di Giovanni Uniade, cognominato il Bianco, chef u padre del glorioso re Mattia Corvino.” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 139.

⁶⁹⁵ „Ma tali sono i costumi turcheschi.” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 139.

Coreggio úr mesélt.⁶⁹⁶ Akkoriban tért haza Magyarországról, ahova Lodovico Sforza herceg megbízatásából urát, Ippolito d'Este ferrarai bíborost kísérte, aki is ott az esztergomi püspöki széket foglalta el.⁶⁹⁷ Nos, hogy hozzáfogjak a történethez, tudniuk kell kegyelmeteknek, hogy Corvin Mátyás, akinek hírét az itt jelenlévők közül mindenki hallotta, Magyarország királya volt, s mivel kedvelte a háborúást, és különben is nagyralátó ember hírében állt, a törökök őt ismerték a legjobban, és egyszersmind tőle félték a leginkább mindazok közül, akik amaz országban valaha is uralkodtak. Számos jó tulajdonsága mellett, mivelhogy éppúgy értett a hadviseléshez, mint a tudományokhoz, ő volt kora legnagyobb lelkű és legnemesebb szívű uralkodója. Felesége Aragóniai Beatrix királyné volt, az idősb Ferdinánd nápolyi királynak a lánya, Alfonso ferrarai uralkodó herceg anyjának a nővére, ki az irodalomnak és sok más tudományoknak szintén kiváló ismerője révén, nemes viselkedésével, valamint egyéb érdemeivel mindenki mást felülmúlt. Férjéhez, Mátyás királyhoz hasonlóan ő is nagylelkű és nemes szívű volt, és minden örömét abban lelte, ha mindazokat, akiket valamely dicséretes tulajdonságuknál fogva kiválóaknak tartott, figyelmességével folyvást kitüntethetett. Így azután e nemes szívű uralkodópár házában számos, különféle dolgokban járatos kiváló férfiú gyűlt össze a világ minden tájáról, és valamennyien érdemüknek megfelelő kitüntető bánásmódban részesültek.”⁶⁹⁸

⁶⁹⁶ Niccolò da Correggio (1450-1508) az Esték és Lodovico il Moro szolgálatában állt diplomataként, rendszeresen levelezett Isabella d'Estével. BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 382. 13. jegyzet.

⁶⁹⁷ Estei Hippolit 1486-1497 között esztergomi érsek, majd 1498-1520 között egri püspök volt.

⁶⁹⁸ „...io, a la meglio che saperò, dirò una novella, la quale non sono molti anni il signor Niccolò di Correggio, mio zio, narrò, essendo dal regno d'Ongaria tornato, ove per commissione del duca Lodovico Sforza era ito per accompagnar il signor donno Ippolito da Este cardinal di Ferrara, che a prender la possessione del vescovado di Strigonia andava. Devete adunque sapere, per divi novella, che Mattia Corvino, come qualunque persona che sia qui può per fama aver inteso, fu re d'Ongaria, e perché era bellacosissimo e uomo di grandissimo vedere, fu il primo famoso e anco il più temuto da' turchi che in quel reame già mai regnasse. E tra l'altre molte virtù sue, così de l'arme come de le lettere, era il più liberale e il più cortese prencipe che in quella età vivesse. Egli ebbe per moglie la reina Beatrice di Ragona, figliuola del re Ferrando vecchio di Napoli e sorella de la madre d'Alfonso, oggi duca di Ferrara, la quale in vero fu donna eccellentissima di lettere, di costumi e d'ogn'altra virtù a donna di qualunque grado si sia appartenente ornata. Ella, non meno del re Mattia suo marito, cortese e liberale, ad altro non attendeva, che tutto il di onorare e guiderdonare tutti quelli che le pareva che per alcuna virtù il valessero, di modo che ne la casa di questi dui magnanimi prencipi si riparavano d'ogni nazione uomini virtuosi in qual si voglia esercizio, e ciascuno secondo il merito e grado suo era ben visto e intertenuto.”
– BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 250-251., magyarul: BANDELLO, M.: *A pajzán griffmadár* I. 112-113., a fordítás Kotzián Tamás munkája.

A történet szerint Mátyás egyik cseh vazallusa feleségül vette az ország legszebbnek tartott lányát, s hogy méltó megélhetést tudjon biztosítani, elhatározta, hogy a király szolgálatába áll, remélve, hogy elnyeri annak kegyeit. „Azért is gondolok erre oly erősen, mert midőn az erdélyi vajda szolgálatában a törökök ellen háborúztam, Cillei gróf is azt javallotta, hogy szegődjem a király szolgálatába” – érvelt feleségének, ez esetben némiképpen elkeveredve a kronológia útvesztőit, nemkülönben a Hunyadiak és Cilleiek barátnak ritkán mondható viszonyai közt.⁶⁹⁹ A lovag – egyébként Ulrik nevezetű – elhatározásában biztos, felesége hűségében azonban bizonytalan volt, végül egy lengyel varázslótól feleségéről olyan portrét kapott, amely színe változásával képes volt jelezni az asszony szerelmének változásait. A titkos kép birtokában megnyugodva indult Magyarországra, Fehérváron (*in Alba Reale*) Mátyás szolgálatába állt, és nagy sikereket ért el a törökellenes harcokban, amelyekért egy várat kapott adományul a hozzá tartozó birtokokkal egyetemben.⁷⁰⁰

Az udvarban hamarosan híret vették, hogy Ulrik felesége a legszebb asszony Cseh- és Magyarország szerte, és nem értették, miért nem megy haza látogatóba, miért bízik meg vakon az asszony erényességében. „Ugyan miért hiszi azt, Ulrik uram, hogy éppen a kegyelmed felesége, aki a többi asszonyhoz hasonlatosan húsból és csontból vagyon, épp ő állna az Úristen kegyeiben, s egyedül az ő tisztessége lenne megronthatatlan?” – tette fel a kérdést a vitában az egyik magyar előkelő.⁷⁰¹ Végül két magyar báró fogadást kötött Ulrikkel: öt hónapon belül rábírák az asszonyt, hogy mindenben kedvüket töltse. A fogadás fedezetéül kölcsönösen felajánlották minden vagyonukat, s az egyezséget királyi dekrétumba foglaltatták.

A két magyar, Ulászló és Albert egymást követően próbált szerencsét, de mindketten pórul jártak – az erényes cseh hitves látszólag elfogadva udvarlásukat, várába invitálta, majd külön-külön tömlöcbe záratta őket. A férj látta a képen, hogy feleségét megkörnyékezték, de azt is látta, hogy eredménytelenül, végleg azonban akkor nyugodott meg, amikor az asszony hírnökkel levelet küldött a történetekről. A cseh lovag a hírrel azonnal az uralkodóhoz sietett, aki a kérdés megvitatására összehívta a tanácsot; ott úgy döntöttek, a történetek kivizsgálására

⁶⁹⁹ „E tanto più in questa openione mi vado fermando, quanto ce già altre volte essendo io ai servigi del vaivoda de la Traselvania contra i turchi, fui dal conte di Cilia richiesto di mettermi in casa del re.” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 253., magyarul: BANDELLO, M.: *A pajzán griffmadár* I. 115.

⁷⁰⁰ BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 257.

⁷⁰¹ „Si che, signor Ulrico, io non veggio che la donna vostra più de l’altre, che di carne e d’ossa sono, sia da Domenedio privilegiata, che non possa esser corrotta.” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 259., magyarul: BANDELLO, M.: *A pajzán griffmadár* I. 120.

a kancellárt Csehországba küldik. A vizsgálat lefolytatása után újra összeült az udvar, és – noha a novella ezt nem állítja – becsületbírósként ítéletet hoztak: Ulrik lovag a szerződésnek megfelelően elnyerte a két magyar báró javait, akiket száműztek mindkét királyság területéről.⁷⁰² Az erényes asszony Beatrix udvarhölgye, Ulrik lovag Mátyás kegyeltje lett, az elbeszélő pedig levonhatta a tanulságot: „végtére is mindenki igazságosnak érezte hát a királyi parancsot, amely majd okulásul szolgál a jövőben mindazoknak, akik meggondolatlanul és alaptalanul minden nőt egy kalap alá vesznek”.⁷⁰³

Az erényes asszony megkísértésének története természetesen nem ekkor bukkant fel először az irodalomban, Bandello novellájának előképét több középkori forrásban – így például a népszerű Rózsa-regényben – is megtalálhatjuk.⁷⁰⁴ Számunkra azonban nem az ismeretlen Ulrik lovag ismeretlen feleségének erkölce érdekes elsősorban, hanem Mátyás királynak és udvarának kiemelkedően pozitív képe. Matteo Bandello számos emberi gyarlóságot pellengérre állító novellafüzére az uralkodókat sem kímélte, az itáliai elit bűnei mellett a francia és az angol udvar szennyését is könyörtelenül kitergette. Mátyásról azonban csak szuperlatívuszokban írt. Dicsőséges (*glorioso*) – olvashatjuk Mehmed szultán történetében, a lóvátett magyar bárókról szóló novella pedig egész dicséretözönt foglal magába. Vegyük még egyszer számba itt felsorolt tulajdonságait: hírért mindenki hallotta, a törökök őt ismerték a legjobban, és egyszersmind tőle féltek a leginkább (*fu il primo famoso e anco il più temuto da' turchi*), éppúgy értett a hadviseléshez, mint a tudományokhoz (*e tra l'altre molte virtù sue, così de l'arme come de le lettere*), ő volt kora legnagyobb lelkű és legnemesebb szívű uralkodója (*era il più liberale e il più cortese prencipe che in quella età vivesse*). Mátyás egyre ragyogóbb portréját Aragóniai Lajos bíborosnak ajánlott, már említett nápolyi novellájában még megtoldotta a halhatatlan hős (*immortal eroe*) kitétellel – a

⁷⁰² „Il gran cancegliero, formato il processo, ritornò a la corte, ove il re Mattia insieme con la reina e con i principali baroni del regno e tutti i consiglieri, ventilata maturamente questa cosa dei baroni ongari e del cavalier boemo, dopo molte questioni, tenendo la reina la parte de la donna e prestando il favor suo al boemo, sentenziò esso re che il signor Ulrico avesse il possesso di tutto l'avere e beni mobili e feudi dei dui baroni, per lui e suoi eredi perpetuamente, e che essi baroni fossero banditi da tutti i dui regni d'Ongaria e Boemia...” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 270., magyarul: BANDELLO, M.: *A pajzán griffmadár* I. 131-132.

⁷⁰³ „...fu da tutti giudicata giusta, a ciò che per l'avvenire fosse un essemplio a molti, che leggermente, senza fundamenta alcuno, giudicano tutte le donne esser d'una qualità...” – BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 270., magyarul: BANDELLO, M.: *A pajzán griffmadár* I. 133.

⁷⁰⁴ BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 382. 12. jegyzet

kétszáztizennégy novellában nem találunk még egy szereplőt, aki Mátyásnál több és nagyobb dicséretet kapott.⁷⁰⁵

Matteo Bandello körülményei folytán többet hallhatott Mátyás királyról, mint kortársai: hét évig élt Mantovában, annak az Isabella d'Estének az udvarában, akinek anyja, Eleonora a magyar királyné, Beatrix szeretett nővére volt, testvére, Ippolito pedig esztergomi érsek, majd egri püspök, sőt – amint az I. kötet 32. számú, fent említett novellából kitűnik – a Nápolyba hazatért Beatrixszal személyesen is találkozott.⁷⁰⁶ Beatrix mindig élénk levelezésben állt szeretett családtagjaival, s a levelekből, illetve egyéb információkból feltehetőleg kikerekedett egy családi Mátyás-mitológia. Hogy a novellák közvetítette kép mennyiben köszönhető az Estéknek, és mennyiben Bandello Mátyás iránti szimpátiájának, ma már eldönthetetlen. Az itáliai humanisták tollából Mátyás életében számos olyan írás született, amely a magyar királyt már-már éteri magasságokba emelte, több mint két emberöltővel a halála után azonban a Mátyás-dicséretnek már nem volt kézzelfogható haszna, nem járt érte sem állás, sem fizetség. Bandello novelláinak szórakozásra vágyó olvasóit sem érdekelte, hogyan alakult ki az elbeszélések egy-egy szereplőjének karaktere – ők csak élvezettel elolvasták és elhitték történeteit. A novellák azonban nem csupán pikáns vagy képtelen, borzongató vagy megindító történetekkel szórakoztatták az olvasókat, de egyúttal határozott történelmi felfogást is közvetítettek. E felfogás szerint Mátyás király, a halhatatlan hős egyértelműen egyike volt Európa legjelentősebb uralkodóinak.

Magyarországi Károly, a mesebeli királyfi

„Volt egyszer egy király Magyarország királyságában, a neve Gault.” – így kezdődik a *messire Charles de Hongrie*, azaz Magyarországi Károly úr kalandos életét elmesélő középkori francia lovagregény.⁷⁰⁷ A történet szerint Károly Gault királynak és feleségének, Emeraude királynénak, a német császár unokahúgának volt egyetlen, kései gyermeke. Az ország állandó harcban állt a csehekkkel, a király azonban hosszú ideig sikeresen védte meg

⁷⁰⁵ BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 141.

⁷⁰⁶ Az Este család történetének rövid összefoglalása: VOLKER REINHARDT: *Die großen Familien Italiens*. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1992. 243. skk.

⁷⁰⁷ „Cy fut ung roy ou royaulme de Hongrie, qui avoit nom Gault.” – *Le roman de messire Charles de Hongrie. Texte en prose de la fin du XVe siècle*. Edition par Marie-Luce Chênerie. Presses Universitaires du Mirail, Toulouse, 1992. 1.

királyságát. Az egyik összecsapásban foglyul ejtett egy cseh előkelőt, Guy-t, aki olyannyira elnyerte a király bizalmát, hogy a magyar főváros, Rubie őrzését is reá bízta. Guy visszaélve a király bizalmával, titkos üzenetet küld az ellenségnek, akik ezután hajóval megérkeznek Rubie kikötőjébe, megtámadják a várost, lemészárolják lakóit, és palotájában rajta ütnek Gault királyon. Gault bátran szembeszáll az ellenséggel, de életét veszti, feleségének és gyermekének azonban egy szolga segítségével sikerül elmenekülni. A menekülésben megfáradt királyné elalszik, egy arra járó bolond pedig ellopja a kisfiút – útjuk itt hosszú időre elválik; a bánatos Emeraud egy beginakolostor lakója lesz, az ellopott Károlyt pedig a bolond úrnője, Goderes neveli fel. Betöltve tizennyolcadik életévét, az ifjút felismeri apja egykori fegyvertársa. Károly ilymódon megtudja, hogy Magyarország királyának fia és örököse;⁷⁰⁸ fegyvereket kér Goderes úrnőtől, és unokatestvéreivel együtt útnak indul – ezzel kezdetét veszi a lovagi kalandok végeérhetetlen sorozata.⁷⁰⁹

A regény másik főszereplője Károly szerelme, Satine hercegnő, aki Duglose öregecske királyának a felesége – Károly és Satine megismerkedése már a lovagi kalandok része. A regény 59 fejezetében a „Kék lovag” álnév alatt vitézkedő Károly szüzeket ment meg, harcol lovagi tornákon és nyílt mezőn, megküzd vademberekkel, szárnyas lovaggal; szíve hölgyét, Satine-t egy szörnyetegtől menti meg. A kiszabadított ifjú királyné és megmentője azonnal egymásba szeretnek (a 12. fejezetben), de csak számtalan fordulat és nehézség után, a regény végén (az 56. fejezetben) lehetnek végre egymáséi. A történet nagyrészenek helyszíne az elfoglalt Magyarországtól távol fekvő, leginkább Dél-Franciaországgal azonosítható Duglose, a cselekmény szempontjából rendkívül fontos első és utolsó fejezetek azonban jórészt Magyarországon játszódnak. Satine megözvegyül, találkozik Károllyal, akivel titokban eligérkeznek egymásnak (51. fejezet); ezt követően Károly serege élén Magyarország visszahódítására indul. Az utat tengeren teszik meg, egy heti hajóút után partra szállnak

⁷⁰⁸ „Certes, mon seigneur, mon amy, vous n’êtes pas mon filz ne je suis voustre mere. Je vous dy qu’êtes filz du roy Gault de Hongrie et de la noble damme et royne Esmeraude, sa femme.” – mondja ekkor a történet szerint az őt felnevelő Goderes úrnő Károlynak. *Le roman de messire Charles de Hongrie* 15.

⁷⁰⁹ A regény fejezeteiről készült áttekintő ismertetést lásd a kiadás előszavának a végén: *Le roman de messire Charles de Hongrie* XL-XLVI.; a történetről magyar nyelven két tanulmány is született, mindkettő röviden ismerteti is a cselekményt: CSERNUS SÁNDOR: *Történelem és fikció: Magyarországi Károly úr regénye*. Acta Historica 99 (1995) 5-29., a regény tartalma: 24-28.; MÁTÉ GYÖRGYI: *Magyarországi Károly úr regénye*. In: Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Universitas Kiadó, Budapest, 2002. 123-139. Köszönöm Csernus Sándornak, hogy ez utóbbi munkára felhívta a figyelmemet.

Grilloise kikötőjében, ahonnan előbb Libourne városába érkeznek, amely hősies védőjének, Gautage-nak köszönhetően az eltelt hosszú idő alatt sem került a csehek kezébe, majd egyre gyarapodó hadával a főváros, Rubie ostromára indul. Károly hősies küzdelemben beveszi a várost, új parancsnokát, Malifert párbajban legyőzi, az országot egykor apjától elorzó Guy-t pedig kivégezteti. Anyját visszahívja a kolostorból, és hatalmas ünnepség közepette a visszaszerzett ország királyává koronáztatja magát. Gyorsan felvirágoztatja királyságát, a boldog befejezéshez már csak szerelme kezének elnyerése hiányzik. Míg Károly Magyarországon harcol, Satine tartománya is veszélybe kerül, Károly azonban még épp időben érkezik, legyőzi a Satine kezére és birtokaira pályázó Auvremaine herceget, és végre magánélete is révbe ér, feleségül veszi kedvesét. Igaz, a Magyarországra vezető úton még egy párbajkihívásnak köszönhetően ötven lovagot kell egymás után legyőznie, Károly azonban ezt a próbát is kiállja. Hazatérve, még hosszú ideig uralkodott királyságában, feleségével, a szépséges Satine-nel sok gyönyörű gyermekük született, egyik lányuk a francia király felesége lett.

A szórakoztató céllal írt, felolvasásra szánt lovagregény *Charles de Hongrie* személyében a tökéletes lovagot állítja hallgatósága, a francia nemesi udvarházak lakói elé. Károly királyi származású, de alacsonyabb sorban nevelkedik, és származását eltitkolva, „Kék lovag” néven, fegyverrel szerez hírnevet magának. Külseje is figyelemreméltó: Satine első pillantásra beleszeret, mivel „a legszebb és legegzenesebb lovagnak tűnt, akit csak valaha látott”.⁷¹⁰ Rendelkezik valamennyi fontos lovagi erénnyel: bátor és hűséges, bőkezű és kegyes, vitézsége rendkívüli – ez utóbbit látványosan (és a cselekmény szempontjából már teljesen szükségtelenül) bizonyítja az ötven lovaggal vívott párviadal. A párbajra azért kerül sor, mert a kihívó lovag úgy hallotta, Károly „a világ legbátrabb lovaga”.⁷¹¹ A küzdelemben nem csupán legyőzi valamennyi ellenfelét, de utána kegyet is gyakorol irányukba, meghívja valamennyijüket udvarába. Lovagi jelmondata is tükrözi jellemét: *Tout loyal*, vagyis „Talpig hű”.⁷¹² Végül, királyságát visszafoglalva, uralkodóként is a legkiválóbb.⁷¹³

⁷¹⁰ „Il luy sembla le plus beau chevalier et le plus droit qu’elle eust oncques veu en sa vie.” – *Le roman de messire Charles de Hongrie* 35.; Károly lovagi erényeire lásd MÁTÉ GY.: *Magyarországi Károly* 126-129.

⁷¹¹ „Nous avons ouy dire que vous estes le plus vaillant chevalier qui soit en nulle place.” – *Le roman de messire Charles de Hongrie* 187.

⁷¹² *Le roman de messire Charles de Hongrie* 43.; Máté Györgyi szemléletes fordítása szerint: MÁTÉ GY.: *Magyarországi Károly* 127.

⁷¹³ Feleségével együtt „tout le monde dit bien d’eulx” – *Le roman de messire Charles de Hongrie* 190.

A Magyarországi Károly életét elmesélő regény szerzője (vagy szerzői), készítési helye, ideje ismeretlen, szövege csupán egyetlen, feltehetőleg 16. századi kéziratpéldányban maradt az utókorra.⁷¹⁴ Noha valós földrajzi neveket is tartalmaz, a történet hősei és az események helyszínei egyaránt kitaláltak, a magyar vonatkozású események alapján pedig egyértelmű, hogy szerzője Magyarországról – az ország nevén túl – valójában semmit sem tudott. Igencsak korlátozott „ismereteiből” csupán annyi tellett, hogy a csehek szomszédosak voltak Magyarországgal (hisz csak így intézhettek támadást a főváros ellen), illetve, hogy az ország Duglose királyságából tengeren érhető el. A főváros, Rubie rendelkezett ugyan kikötővel, ez azonban nem lehetett tengeri, hisz Károly oda már nem hajóval ment.⁷¹⁵

Ha a szerző előtt ennyire ismeretlen volt Magyarország, vajon miért ezt az országot választotta regénye helyszínéül, miért lett épp egy magyar királyfi a történet főhőse? Megírása esetleg valamilyen aktuálpolitikai eseményhez kapcsolódott? A kérdésre – a keletkezési körülmények ismerete nélkül, konkrét történelmi adatok hiányában – nehéz egyértelmű választ adni. Több kutató is megpróbálta a szöveget történelmi kontextusba helyezni, eddig azonban még nem született biztos és végleges megoldás. Valamennyien úgy ítélték meg, hogy a mű háttérében valós dinasztikus kapcsolatok, esetleges magyarországi trónigények sejlenek fel – egy 1959-ben a regényről készített disszertáció szerzője a kézirat keletkezési idejét 1431-1450 közé,⁷¹⁶ a kéziratot gondozó Marie-Luce Chênerie az 1495-1498 közti évekre tette.⁷¹⁷ Felmerült, hogy a főhős alakját az Anjou-ház magyarországi dinasztiaalapítója, I. Károly inspirálta, Emeraude királyné alakját pedig Károly idősebb húgáról, Beatrixról mintázta a szerző.⁷¹⁸ Marie-Luce Chênerie kiemelkedő jelentőséget tulajdonított V. László magyar király és VII. Károly francia uralkodó leányának tervezett, és László váratlan halála miatt elmaradt házasságának, ugyancsak kiemelte a török elleni keresztes elképzelések szerepét, végül azonban arra a következtetésre jutott, hogy VIII. Károly francia király itáliai vállalkozásának

⁷¹⁴ *Le roman de messire Charles de Hongrie IX-XIII.*; a kéziratot a párizsi Bibliothèque nationale de France őrzi, jelzete: BN, fr.1467.

⁷¹⁵ Erről lásd: CSERNUS S.: *Történelem és fikció* 10-11.

⁷¹⁶ J. LAWRENCE-GOLDSTEIN: *A study of the Old French prose romance „Charles de Hongrie”*. Phd. dissz., London, 1959. A kéziratot nem olvastam, tartalmáról csupán a kiadás előszavából, valamint Csernus Sándor idézett munkájából jutottam információkhoz. *Le roman de messire Charles de Hongrie XIV.* skk., ill. CSERNUS S.: *Történelem és fikció* 12-13.

⁷¹⁷ *Le roman de messire Charles de Hongrie XXIII-XXXI.*; CSERNUS S.: *Történelem és fikció* 13.

⁷¹⁸ *Le roman de messire Charles de Hongrie XXIII.*

időszaka biztosíthatta a regény születéséhez a legalkalmasabb időszakot.⁷¹⁹ Chênerie elképzeléséhez képest Csernus Sándor kereken egy évszázaddal korábbi időszakban lelte fel a regény optimális keletkezési idejét. Feltételezésének alapjául I. (Nagy) Lajos két lányának, Katalinnak és Máriának tervezett francia házassága, illetve a házasságokkal kapcsolatos francia igények, továbbá II. (Kis) Károly és fia, Nápolyi László magyarországi trónrajutási kísérletei szolgálnak.⁷²⁰ A regényes történetben azonban olyannyira kevés a konkrét történelmi utalás, hogy megírásának talán nem is volt aktuálpolitikai oka. A csehek (mint gonoszok) említése, a történet középpontjába állított fiági dinasztikus öröklés, a beginák szerepe, a főhős keresztnéve, illetve a regényben fellelhető további egy-két korjelölőnek tűnő utalás egyike sem bizonyítja, amit pedig a kutatók „valamennyien valószínűsítettek”, tudniillik hogy a regény története mögött valóban „magyarországi trónigények, dinasztikus kapcsolatok húzódnak meg”.⁷²¹

A Magyarországi Károly életéről szőtt regény közepes alkotás, fennmaradásának körülményei pedig arra utalnak, soha nem is vált szélesebb körben ismertté. A Károly-regényt véleményem szerint nem is elsősorban az egyedisége teszi érdekessé, hanem épp az a körülmény, hogy korántsem ez az egyetlen középkori regényes magyar királyfi, illetve királylány történet.⁷²² Ez utóbbiak általában az üldözött-ártatlan nő szerepében bukkannak fel, ahol a klasszikus dramaturgia szerint a (főként a rokonok által) ártatlanul megvádolt asszonyról sok kaland és többszöri menekülés után végül kiderül az igazság, vádlói pedig elnyerik méltó büntetésüket. Magyar királylány a szereplője a késő-középkor egyik legnépszerűbb *chanson de geste*-jének: „nagylábú” Berta, aki a hagyomány szerint Pippin

⁷¹⁹ *Le roman de messire Charles de Hongrie* XXVI. skk.

⁷²⁰ CSERNUS S.: *Történelem és fikció* 18-22.; Kis Károly és fia itáliai elfogadásánál – mint arra Coluccio Salutati firenzei kancelláriájának korábban idézett levelei is jó példát kínálnak – a francia dinasztikus eredet valóban kiemelt szerepet kapott.

⁷²¹ Az eddigi kutatás véleményéről lásd CSERNUS S.: *Történelem és fikció* 22.

⁷²² A magyar királyfi-történet sajátos, egyedi változata Masuccio Salernitato *A lengyel-magyar királyfi* című novellája. Az irodalomban gyakran használt gyermekcsere-motívumon alapuló elbeszélésnek valamennyi szereplője fiktív személy, a történet alapját azonban ez esetben feltehetőleg a szerző által is ismert valós történelmi tény, Nagy Lajos lengyel-magyar perszónaluniója biztosította. Masuccio Salernitato (1410 k. – 1475) gyakran megfordult Nápolyban, novelláskötetét Alfonz calabriai herceg (I. Ferdinánd király fia, Beatrix magyar királyné testvére) feleségének ajánlotta. A történet magyarul hozzáférhető: *A rettentő Kukcubeusok* I. 445-452.

frank király felesége, Nagy Károly anyja volt;⁷²³ de a hagyomány magyar királylányként illetve királynéként ismerte az Itáliában tisztelt Szent Vilmát is.⁷²⁴ Az üldözött-ártatlan nő sajátos típusát testesítette meg a levágott kezű – Magyarországi Károlyhoz hasonlóan teljesen fiktív – magyar királylányról írt legenda katalán, illetve francia változata.⁷²⁵ Az ödipális konfliktuson (és a kasztrációs szorongás sajátos fordított megoldásán) alapuló történet katalán verziójában Magyarország királya, elveszítve világszép feleségét, saját lányával készül vérfertőző házasságot kötni. A kétségbeesett leány – hogy megmeneküljön az elkerülhetetlen frigyától – az esküvő előtti napon komornájával levágatja mindkét kezét, mivel apja a kezeit különösen szépnek tartotta. A király engedetlen leányát bosszúból egy kormány nélküli hajóra tette, és a tenger szeszélyére bízta – s ezzel kezdetét vette a kalandok hosszú sora. A gyönyörű királylányt csonkán is feleségül veszi Marseille grófja, az ármányok és megpróbáltatások sora azonban nem ér véget a házasságkötéssel, a gróf és felesége hét évre elszakadnak egymástól, végül azonban a magyar királylány nem csak férjét, de – Szűz Máriának köszönhetően – a kezeit is újra visszakapja.

Akárcsak a Károly-regény, a levágott kezű magyar királylány regényes története is kevés valós adatot tartalmaz: szerzője szerint a magyar főváros tenger mellett fekszik, ahonnan a hánykolódó bárka, fedélzetén a királylánnyal néhány nap alatt Marseille kikötőjébe érkezett; a marseille-i gróf pedig egy németországi asszony tolmácsolásával („aki értett a nyelvén”) kommunikált szerelmével.⁷²⁶ A magyar uralkodóháznak azonban láthatóan pontos ismeretek nélkül is hatalmas volt a tekintélye. Amikor a kéz nélküli királylány bevallja férjének a származását, a grófot „olyan öröm fogta el, aminő senkit a világon, összehívta Marseille lovagjait és polgárait és elmesélte nekik, hogy az ő felesége a magyar király lánya, és volt öröm és ünnepség, amilyen még eddig soha a világon. Midőn meghallották ezt a népek, bár annak előtte is nagyon szerették őt, most még inkább, tudván azt, hogy ily nagy

⁷²³ A történet legrégibb verziója, Viterbói Gotfrid 12. század végén írt *Speculum Regum* című verses munkája szerint „Sponsa fuit regi grandis pede nomine Berta / Venit ab Ungaria” – ECKHARDT, A.: *De Sicambria a Sans-Souci* 96.

⁷²⁴ Szent Vilma személyére, magyar királyi származásának toposzára – a kérdés hazai és nemzetközi irodalmának áttekintésével – lásd elsősorban: FALVAY D.: *Szent Erzsébet, Szent Vilma* 64-76.

⁷²⁵ A katalán változat magyar fordítása: KÖRÖSI ALBIN: *Egy magyar királylány története. Istoria de la fiyla del rey Dungria. Katalán-provencei legenda. (Tanulmány az ó-román irodalom és dialectológia köréből.)* Budapest, 1914.; fennmaradt két kéziratának egyike – *Llibre del Rey d’Ungria* – az aragón korona levéltárában található: *Arxiu de la Corona d’Aragó*, Ms Ripoll 155.

⁷²⁶ KÖRÖSI A.: *Egy magyar királylány* 47-48.

nemzetségből való”.⁷²⁷ A történet végén a gróf és végre megtalált felesége hazatér Marseille-be, ahol – akárcsak Magyarországi Károlynak és Satine-nek – számos gyermekük születik. „Az egyik Aragón királyának lett a felesége. A másik Kasztília királyáé. Másik Angolország királyáé. És egy másik Franciaország királyáé. És tőle származott Aragón s a többiek nemzetsége.”⁷²⁸ Nincs az a dinasztikus családfa, amelyen elhelyezhetők lennének a történetbeli marseille-i gróf és magyar feleségének gyermekei – a szerző a boldog fináléban láthatólag fel akarta sorolni mindazokat az uralkodóházakat, amelyeket ismert és fontosnak tartott.⁷²⁹

Míg a magyar királylányról írt legenda fentebb idézett katalán változatának szerzője nevet sem adott hőseinek, a történet egyik francia, pikárd dialektusban írt változatában – amelyet Jean Wauqelin, a burgundi udvarban élő flandria kompilátor tett át verses forrása alapján prózába – valós történeti információkat is olvashatunk. Wauqelin, aki 1450 körül készítette művét, a 11. századba helyezte a történeteket. A Manekine-nek nevezett magyar királylány apja e változatban Salamon volt, aki 1075 körül uralkodott, mint a „magyarok harmadik keresztény királya, kiknek az első királyát Istvánnak, a másodikat pedig Péternek hívták”.⁷³⁰ Salamon feleségét Gizellának hívták, aki Henrik német császár leánya volt. Mint láthatjuk, a szerző követett el ugyan több hibát, de a szöveg megalkotásához némi valós történelmi ismerettel is rendelkezett.

„Ahogy el tudtam gondolni más történetek után” (*Selonc ce que j'ai peult ymaginer par aultre histores*) – írta le a kulcsmondatot Jean Wauqelin Salamon uralkodását említve. A mű forrásául szolgáló verses szöveg ugyanis nem nevezte meg a magyar királyt, királynéját viszont a szomszédos Armenia királyaként említi; Wauqelin tehát más munkák alapján, maga

⁷²⁷ KÖRÖSI A.: *Egy magyar királyleány* 50.

⁷²⁸ KÖRÖSI A.: *Egy magyar királyleány* 62.

⁷²⁹ Analógiául kínálkozik azonban IV. Rajmund-Berengár provence-i gróf négy leányának előnyös házassága: Margit a francia, Eleonóra az angol, Sancia a későbbi római király felesége lett, a legifjabb, Beatrix pedig a későbbi nápolyi Anjou dinasztiaalapítóval, Károlylyal kötött házasságot.

⁷³⁰ „Lequel, selonc ce que j'ai peult ymaginer par aultre histores, fu nommez Salamon et regnoit ou tamps de l'incarnation de nostre seigneur Jhesucrist mil soissante quinze ou environ.”; „Laquelle [histoire] dist que cestui roy Salomon, selonc ce que diient les histores et tesmoignent, des Hongres fu le troixysme roy Xrestiien, dont le premier fu nommez Estievene, le second Piere...” – ECKHARDT, A.: *De Sicambria a Sans-Souci* 101.; a kézirat ismertetése, értelmezése uo. 100-104.; ill. a történetről és magyar vonatkozásairól részletesebben: ECKHARDT SÁNDOR: *Salamon király lányának históriája*. Magyar Könyvszemle 33 (1926) 24-30.

bővítette ki a forrásként használt, de konkrétumokban szűkölködő szöveget. „Itt tehát egyértelműen tetten érhetjük, ahogy egy széles körben terjedő mesés történet egyik késői, 15. századi változatában a kompilátor annak érzi szükségét, hogy konkrétabb és realisabb adatokkal „színezzék ki” a romantikus történetet, s az is kiderül, hogy ehhez más forrásokat is használ.” – állapítja meg a magyar királyi származás toposzát vizsgálva Falvy Dávid, további konkrét példák alapján levonva a következtetést: gyakran „a regényes történetekben előforduló mesés és minden történeti alapot nélkülöző magyar királyi eredetet utólag látják el a konkrétabban Magyarországra utaló információkkal”.⁷³¹ Épp ez a körülmény nehezíti meg, hogy a regények, legendák mesés és kevés valós információból megalkotott, évszázadról évszázadra az aktuális igényekhez alakított magyar királyai, királylányai mögé meg tudjuk találni a valódi történeti hátteret.

Magyarországi Károly története Csernus Sándor szerint „valahol a valóság és a mese, a történelem és a fikció határmezsgyéjén helyezkedik el”.⁷³² Megállapítása a többi regényes magyar királytörténet esetében is érvényes, a kérdés csupán az, a valóság vagy a mese, a történelem vagy a fikció dominál inkább ezekben a történetekben. Bármennyire is fiktívek, meseszerűek ezek a történetek, egy közös pontot azonban valamennyiben találunk – ez pedig a magyar király minden szövegben megjelenő hatalmas tekintélye. A történetbeli királyfik (mint a részletesen bemutatott Magyarországi Károly) és királylányok (mint a megcsónkított kezű leány) történetei valójában semmiben sem kötődtek Magyarországhoz, a főszereplők éppúgy származhattak volna akár Albániából vagy Csehországból is. A történetek szerzői csupán hőseik tekintélyét akarták emelni azáltal, hogy egy távoli, az olvasók (és a szerzők) által kevésbé ismert, de közismerten roppant jelentős királyság uralkodóházának tagjaként jelenítették meg őket. A késő-középkor évszázadaiban, a 14-15. században – mint azt az idézett regények, legendák látványosan igazolják – erre a célra Magyarország különösen alkalmasnak tűnt.

Négy fejezetben valódi és kitalált magyar királyok példáit állítottam egymás mellé – a valóság és a fikció a vizsgált alapkérdésben láthatólag egymást erősíti: a középkori Nyugat-Európában Magyarország és királyai egyértelműen komoly tekintéllyel rendelkeztek. Ez a tekintély elsősorban magából az országból, annak helyzetéből, szerepéből, méreteiből fakadt, az egyes dinasztiák, uralkodók azonban eredményes politikájukkal jelentősen

⁷³¹ FALVAY D.: *Szent Erzsébet, Szent Vilma* 72-73.

⁷³² CSERNUS S.: *Történelem és fikció* 22-23.

hozzájárulhattak az örökölt tekintély-tőke gyarapodásához. Mint azonban a regények, legendák magyar királyfiainak, királylányainak presztízse minden valós történelmi példánál szemléletesebben bizonyítja, ez a tőke eredendően is igen jelentékeny volt.

3. Magyarország, mint ellenség

Regino prümi apátnak a 9-10. század fordulóján készült évkönyvétől egészen a vesztes mohácsi csatáról tudósító nagyszámú kortárs nyugati forrásig számos hosszabb-rövidebb leírást olvashatunk a magyar seregekről: harcmódorukról, felszerelésükről, a seregek összetételéről, harci értékéről, katonai sikereikről és kudarcaikról.⁷³³ A források többsége régóta jól ismert, és elsősorban a hadtörténeti kutatás hasznosítja, hasznosította. Feldolgozásuk eredménye azonban korántsem egyértelmű. Habár a fennmaradt források néha rendkívül ígéretesnek tűnnek – így például Andrea Palaciónak a várnai csatáról részletesen beszámoló levele még a magyar csapat egyes zászlóaljainak lobogóira is kitért⁷³⁴ – mégis, sok a kétely, ha pontosan meg akarjuk ismerni, milyen is volt a magyar sereg a 9. vagy épp a 16. században.⁷³⁵ A hadtörténetírás kérdései általában gyakorlatiasak: a csapatok létszámára, az egyes fegyvernemek arányára, a seregek útvonalára, az egyes harci cselekmények, különösen a jelentősebb ütközetek lefolyására vonatkoznak. A magyar történelem sorsdöntő csatáinak rekonstruálására – noha a munka nehézségei, korlátai régóta ismertek – generációról generációra születnek próbálkozások.⁷³⁶

⁷³³ Regino magyar vonatkozású részeinek kiadását lásd: CFH III. 2038-2039., magyar fordítását lásd *A honfoglalás korának* 194-200., ill. *A magyarok elődeiről* 204-209.; a mohácsi csatára vonatkozó források, köztük számos nyugati forrás legfrissebb kiadását, ismertetését lásd B. SZABÓ J.: *Mohács*; a válogatott bibliográfia: 614-616.

⁷³⁴ *Krónikáink magyarul* III/3. 23-33., a zászlóaljakra: 28-29.

⁷³⁵ A forrásadottságok által biztosított lehetőségeknek és azok korlátainak megismeréshez, egyúttal a magyar hadtörténeti irodalom eredményeinek számbavételéhez nyújt kiváló segítséget: B. SZABÓ JÁNOS: *A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról*. Argumentum, Budapest, 2010. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára)

⁷³⁶ A legfrissebb próbálkozás: Újrajátszható magyar csaták 3D-ben – Baltavári Tamás. (<http://jatek.deltha.hu/>); a lehetőségek jelenlegi értékeléséhez lásd a közelmúltban a Hadtörténeti Közlemények lapjain lezajlott vitát arról, megismerhető-e a csaták lefolyása. Az első tanulmányokat – R. Várkonyi Ágnes, Hermann Róbert és Gyáni Gábor tollából – lásd a Hadtörténeti Közlemények 120 (2007) 2. számban.

A magyar történész, hadtörténész szakma azonban jóval kevesebb figyelmet fordított arra a kérdésre, milyennek látták a magyar sereget az ellenfelek, illetve a fegyvertársak.⁷³⁷ A hangsúlyt elsősorban nem a hadviselés sajátos magyar jellegzetességeire – pl. keleti vagy nyugati típusú volt-e inkább a magyar hadsereg és hadviselés – helyezném, hanem a bármely ország esetében feltehető, általános alapkérdésekre: a középkor különböző időszakaiban erős, jó seregek tekintették-e a magyar sereget? Milyen véleményt alkottak a kortársak a sereg szervezettségéről, fegyelméről, hatékonyságáról, vagy épp kegyetlenségéről? Volt-e az országhoz és királyaihoz hasonlóan komoly tekintélye a magyar hadaknak? E vélemények megismeréséhez négy eltérő nézőpontot választottam: a következőkben egyaránt megismerkedhetünk ellenfél és szövetséges, alkalmi és több évszázados ellenség, a magyar támadást elszenvedő szomszédos és távoli ország nézőpontjának tolmácsolásával. Két eddig ismeretlen velencei krónika segít annak megismerésében, milyen volt a véleménye a magyar haderőről a magyarokkal évszázadokon át újra és újra szembekerülő Velencének. Domenico da Gravina krónikája a nápolyi hadjáratokat átélő, de a magyarokkal szimpatizáló pugliai nézőpontjából mutatja be a magyar csapatokat. Már a török időkbe kalauzol az a két forrás, amely teljesen másként szemléli a török-magyar hadviselést. Míg a karintiai plébános, Jakob Unrest *Österreichische Chronik*-jában azonos szemmel tekintett a szülőföldjét ért török támadásokra és Mátyás király osztrák háborúira, addig a burgundiai történetíró, Jehan de Wavrin krónikájában olvasható tudósítás az 1444-45-ös esztendő török elleni harcáról a szövetséges nézőpontjából tudósít a magyarok hadi szokásairól.

A magyar-velencei háborúk „Velence nemes városának” két krónikája szerint

A dalmát partvidék városait 1105-ben hódította meg Könyves Kálmán – győzelmének máig látható emléke a zárai Szűz Mária kolostor mellé emelt campanile, melynek felirata évszázadok óta hirdeti: „Urunk, Jézus Krisztus születésének 1105. évében, az Istentől adott győzelem után a béke jutalmaként Zarába bevonulva Szűz Máriának ezt a tornyot építtette saját költségén Kálmán, Magyarország, Dalmácia és Horvátország királya.”⁷³⁸ A Dalmácia

⁷³⁷ A külföldi leírások magyarországi használatára jellemző példa: KRISTÓ GY.: *Az Anjou-kor háborúi* 212-215. (a Kristó által röviden ismertetett három forrás: a *Descriptio Europae Orientalis*, a csehországi *Chronicon aulae regiae*, illetve Matteo Villani krónikája)

⁷³⁸ „ANNO INCARNATIONIS DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI MILLESIMO C V POST VICTORIAM ET PACIS PRAEMIA IADERAE INTROITVS A DEO CONCESSA PROPRIO SVMPTV

királya címet a magyar uralkodók 1106 óta viselték folyamatosan, maga a dalmáciai magyar uralom azonban a címtől eltérően nem volt folyamatos, a Magyar Királyság és Velence váltakozva birtokolta a terület feletti tényleges uralmat. A magyar és a velencei uralom változásait a sokat szenvedett Zára példája mutatja a legszemléletesebben: Kálmán hódítása után 1116-ban velencei, 1166-ban magyar, 1170-ben velencei, 1181-ben újra magyar kézre került. 1202-ben velencei biztatásra elfoglalták és feldúlták a keresztesek. A kiszolgáltatott záraiak 1205-ben hűséget esküdtek a dózsénak, 1240-ben újra elismerték a magyar fennhatóságot, 1243-ban visszafoglalta Velence. 1311-ben fellázadva Velence ellen a magyar király védelme alá kérezkedett, a következő évben azonban Velence újra visszafoglalta. I. (Nagy) Lajos dalmáciai hadjáratai során központi szerepet játszott a birtoklása, végül 1409-ben pénzért került újra Velence birtokába. A partvidék feletti uralomért folyó küzdelem ekkor, az 1410-es években érkezett el a végjátékához. Az utolsó két város, Trau és Spalato 1420-ban hódolt meg a Velencei Köztársaságnak, ezzel az egykori magyar fennhatóság alatt levő Dalmácia „végérvényesen” – pontosan 1797-ig – velencei uralom alá került.⁷³⁹

Velencének tehát bőven volt alkalma, hogy seregei magyar hadakkal találkozzanak, s elegendő idő állt a városállam írástudói rendelkezésére ahhoz is, hogy ezek a tapasztalatok megjelenjenek a város elbeszélő forrásaiban. Ez az irodalom gazdag, akárcsak a város, ahol megszületett – az elkészült művek közt a középkori történetírás valamennyi műfajára található

HANC TVRRIM SANCTAE MARIAE, VNGARIAE, DALMATIAE, CHROATIAE CONSTRVI ET ERIGI IVSSIT REX COLOMANNVS” – DHA I. 347.; CDCr II. 391.; fordítása: Györffy György, in: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet I/2.* 952., Kálmán hadjáratának leírása uo. 951-955.; fordítását lásd még: *Írott források* 242.

⁷³⁹ Sajátos és sajnálatos módon a dalmáciai magyar uralomról nem készült korszerű monografikus feldolgozás. A velencei-magyar kapcsolatok, illetve a dalmáciai magyar uralom áttekintéséhez elsősorban két monográfia nyújt segítséget: JÁSZAY MAGDA: *Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1990. (a középkor évszázadaira vonatkozó rész: 8-221.); illetve SOKCSEVITS DÉNES: *Horvátország a 7. századtól napjainkig.* Budapest, 2011.; a velencei-magyar-dalmát kérdésre érdemi külföldi irodalmat sem igazán lehet találni. Magyar vonatkozásokat is tartalmazó politikatörténeti áttekintésre máig elsősorban Pierre Daru 19. századi, három kötetes munkája használható, legfrissebb kiadása: PIERRE DARU: *Histoire de la république de Venise. I. Des origines à la bataille de Lépante (1571).* Robert Laffont, Paris, 2004. (Bouquins). A dalmáciai magyar uralomról keveset olvashatunk a térség politikai változásaival foglalkozó friss irodalomban is, lásd pl. *Histoire de l’Adriatique.* Sous la direction de Pierre Cabanes, préface de Jacques le Goff. Édition du Seuil, Paris, 2001., különösen 177-274.; EGIDIO IVETIC: *Storiografie nazionali e interpretazioni della Dalmazia medievale.* In: Venezia e la Dalmazia anno mille. Secoli di vicende comuni. A cura di Nedo Fiorentin. Canova, Trentino, 2002. 95-133.

példa.⁷⁴⁰ Ezúttal két, eddig csak nagyon nehezen hozzáférhető, az elmúlt években azonban kritikai kiadásban közzétett velencei krónika segít bennünket annak megismerésében, milyen ismeretekkel és véleményekkel rendelkeztek a város polgárai a különböző velencei-magyar összecsapásokban hadakozó magyar csapatokról.⁷⁴¹ Az első munka, az Enrico Dandolo tulajdonított *Cronica di Venexia* a kezdetektől 1362-ig követi a város történelmét.⁷⁴² A szerző művelt, a város kormányzatához közelálló személy volt, aki nem kompilációt, hanem önálló művet alkotott (különösen az 1345-1362 közti időszak történetének ismertetésével), az első vulgáris nyelven írt velencei krónikát.⁷⁴³ Nézőpontja a kereskedő: érdeklődése előterében a gazdasági haszonszerzés állt;⁷⁴⁴ a 14. század lovagi életformájáért rajongó számos kortárs krónikástól eltérően sem a csaták, sem a dicsőség nem hozta lázba, a katonai eseményekről visszafogott mértéktartással tudósított.⁷⁴⁵ Közel egy évszázaddal később írta jóval részletesebb művét Giorgio (Zorzi) Dolfín, egy másik jeles velencei család tagja. A *Cronicha dela nobil cità de Venetia et dela sua provintia et destretto* egyetlen, 16. századi kéziratban maradt fenn, a város eredetétől 1458-ig mesélve el a városállam történetét.⁷⁴⁶ Giorgio úr felesége révén a város legbefolyásosabb családjaival – a Gradenigo, a Contarini, a Foscari

⁷⁴⁰ *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi.* A cura di Agostino Pertusi. Leo S. Olschki Ed., Firenze, 1970. (Civiltà Veneziana. Saggi 18.), lásd különösen Antonio Carile: *Aspetti della cronachistica veneziana nei secoli XIII e XIV.* uo. 75. skk.; CHRISTIANE NEERFELD: „*Historia per forma di diaria*”. *La cronachistica veneziana contemporanea a cavallo tra il quattro e il cinquecento.* Venezia, 2006. (Memoriale 114.)

⁷⁴¹ Megjelenésük a 2001-ben alapított Centro di Studi Medievali e Rinascimentali „Emmanuele Antonio Cicogna” keretében folyó forráskiadási munkálatoknak köszönhető.

⁷⁴² *Cronica di Venexia detta di Enrico Dandolo. Origini – 1362.* A cura di Roberto Pesce. Presentazione di Angela Caracciolo Aricò. Centro di Studi Medievali e Rinascimentali „E. A. Cicogna”, Venezia, 2010. (Medioevo e Rinascimento. Testi); a szövegnek ez az első teljes kritikai kiadása.

⁷⁴³ A szerzőről és munkájáról – a korábbi irodalom számbavételével – lásd a kiadás bevezetését: *Cronica di Venexia* XI-LI.; ill. CARILE, A.: *Aspetti della cronachistica veneziana* 98. skk. Jelen munkának nem feladata, hogy állást foglaljon abban az eldöntetlen kérdésben, ki is lehetett a krónika szerzője. Azonosításához lásd *Cronica di Venexia* XXXIII-XL.

⁷⁴⁴ *Cronica di Venexia* XLVIII.

⁷⁴⁵ Így eltérően például a polgári származású, de láthatóan a lovagság bűvöletében élő Jean Froissart-tól. FROISSART, J.: *Chroniques.*

⁷⁴⁶ GIORGIO DOLFÍN: *Cronicha dela nobil cità de Venetia et dela sua provintia et destretto. Origini – 1458.* A cura di Angela Caracciolo Aricò. Introduzione di Angela Caracciolo Aricò. Trascrizione e note di Chiara Frison. Tomo I-II. Centro di Studi Medievali e Rinascimentali „E. A. Cicogna”, Venezia, 2007-2009. (Medioevo e Rinascimento. Testi)

családokkal – állt közeli rokonságban, így első kézből értesült korának, a 15. század első felének minden jelentős Velencét érintő eseményéről.⁷⁴⁷

A velencei-magyar történelem összekapcsolódása azonban a velencei hagyományoknak megfelelően egyik szerzőnél sem az első dalmáciai konfliktussal, még csak nem is a kalandozó hadjáratokkal indult – évszázadokkal korábban, egészen az 5. századig vezették vissza. Velence város eredetét ugyanis Attila hun király Aquileia elleni támadása „vetette meg”: az Aquileiából elmenekülő polgárok a mai Velence területén, a biztonságosnak ítélt lagúnákban kerestek és találtak menedéket a hunoktól, új, gyorsan felvirágzó településeket hozva létre.⁷⁴⁸ Mindkét krónika Attilája magyar volt, aki hatalmas hadsereggel érkezett Aquileia falai alá.⁷⁴⁹ A „pogányok Magyarországról” – írta egyszerűen Giorgio Dolfin a hunokról,⁷⁵⁰ akik azonban a leggyakrabban a magyarok (*Ungari*) népnévvel szerepeltek.⁷⁵¹ Amikor a 9. század legvégének, 10. század elejének eseményei közt a magyarok kalandozó csapatai „újra” felbukkannak a krónikák lapjain, szerzőink változatlan megítéléssel írtak róluk: pogány, álnok és hitetlen népként intéztek támadást a régió városai ellen.⁷⁵²

⁷⁴⁷ DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità*, bevezető: I. 7-15.; a családról és a krónikáról írott könyvek, tanulmányok teljes bibliográfiája: uo. 16-18.

⁷⁴⁸ A velencei hagyományra elsősorban lásd: SILVANA OZOEZE COLLODO: *Attila e le origini di Venezia nella cultura veneta tardomedievale*. Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere e arti, 131 (1972-73) 531-567.; a hagyomány velencei átörökítésében Enrico Dandolo is komoly szerepet játszott: CARILE, A.: *Aspetti della chronachistica veneziana* 105.; Velence eredete egyébként Kézainak köszönhetően így került be a magyar krónikás hagyományba is: SRH I. 158., amelyet a 15. századi domonkos szerző, Antoninus alapján Thuróczy János további részletekkel bővített: THUROCY, J. DE: *Chronica Hungarorum* 51-52.; THURÓCZY J.: *A magyarok krónikája* 66-67.; Velence eredetének egy sajátos, magyarországi vonatkozású aspektusáról lásd TÓTH ENDRE: *A velenceiek sabariai eredete. (Kézai, Gesta Ungarorum 16.)* In: Neumann Tibor (szerk.): *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. (Analecta medievalia II.)* Argumentum Kiadó, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2004. 237-270.

⁷⁴⁹ „et questo fu nel tempo che Attila re d'i goti, overo Ungari, vene cum grandissimo exercito in quella parte per distrur Cristetade [=Cristianità]” – *Cronica di Venexia* 6-7.; „se partì de Ungaria cum grandissima zente – che fu cinquanta miara – di chavalieri et homini de chavallo” – DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* I. 57.

⁷⁵⁰ „i pagani de Ongaria” – DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* I. 55.

⁷⁵¹ A hunokról készült a krónika 10-50. fejezete, DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* I. 55-107.

⁷⁵² „nel tempo del qual la giente perfida et incredulla a quel tempo de Ungaria in Italia vene...” – *Cronica di Venexia* 40.; „Et in questo tempo le zente pagane de Ungaria vene in Italia...” – DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* I. 163.

A barátságosnak kezdetben korántsem nevezhető kapcsolatokat a kereszténység felvétele után hitbéli különbség már nem terhelte, a 12. század elejétől kezdve kizárólag a Dalmáciáért vívott küzdelem játszott meghatározó szerepet a velencei magyar-kép formálásában. A magyar történelem más eseményei, legyenek bármennyire fontosak, feltűnően kívül estek mindkét szerző – és vélhetőleg az egész velencei városi elit – érdeklődésén. Mindkét krónika lapjain velencei vonatkozása miatt helyet kapott, hogy András, Morosini Tommasina fia magyar király lett,⁷⁵³ annak a hírnék azonban, hogy III. András halála után új dinasztia került a magyar trónra, az Anjou-ház, olyannyira nem volt jelentősége, hogy meg sem említették. I. (Nagy) Lajos Itália-szerte nagy visszhangot kiváltó nápolyi hadjárata is csak annyiban volt érdekes, hogy a hadjárat biztonságos lefolytatása érdekében a magyar király nyolc évre fegyverszünetet kötött Velencével.⁷⁵⁴ Giorgio Dolfin viszonylag hosszan időzött az 1240-es évek elejének dalmáciai uralomváltásainál, IV. Béla (*Urbolle de Ongaria*) Zárának adott kiváltságlevelét még be is illesztette szövegébe, egy szót sem írt ellenben a tatárok Magyarországot pusztulásba döntő támadásáról, sem arról, hogy IV. Béla királyt egészen Trauig üldözték a tatár csapatok.⁷⁵⁵

Dalmácia viszont kiemelt figyelmet kapott a krónikákban, s a dalmáciai események középpontjában mindkét szövegben – ahogy a valóságban is – Zára városa állt. A *Cronica di Venexia*ban ugyan nem túl hosszan, de valódi információkat olvashatunk Zára második, 1089-re datált „rebelliójáról”, amelynek kapcsán először került egymással szembe Velence és a magyar király, a III. István uralkodása alatti negyedik zárai felkelésről, a város 1202-es, keresztesekkel elvégeztetett bevételéről, illetve az 1311-es hatodik rebellióról, amikor Zára

⁷⁵³ „Nel tempo del qual, meser Andreas, fiolo dela suor de meser Albertin Morexin clamada madona Tomaxina, fu elevando re de Ungaria (et naque el dicto a Ferara), cum ciò fusse che meser Stephano suo pare fasse fiolo delo re de Hungaria...” – *Cronica di Venexia* 105.; „Corrando li anni del Signor 1292, in la vigilia de san Domenego de agosto, fo incoronato missier Andrea Morexini del reame de Ongaria de voluntate de tutti baroni. Et questo missier Andrea fo fiol de una dona de Venecia, la qual fu madona Thomaxina, sorella de missier Albertin Morexini et fo el ditto misier Andrea fiol de Stephano, fiol del re de Ongaria...” – DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* I. 272.

⁷⁵⁴ „Et in questo dela moria facto fut re ambaxiatori [...], et mandadi in Puglia (!) al predicto re d'Ongaria, el qual ere li passato per vendegar la morte de suo fradel meser Andrea che si aspettava coronar del regname de Puglia, et tractò treva da lui a' Venetiani per anni VIII.” – *Cronica di Venexia* 126.; „In el ditto tempo, durando la ditta mortalitate, el fu mandà tre ambasciatore in Puglia al re de Ongaria, il qual havea passato con una gra zente per metter quello regno sotto il suo dominio e per vendichar la morte del re Andreas suo fratello.” – DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* II. 27.

⁷⁵⁵ DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* I. 247-249.

újra magyar fennhatóság alá kerül.⁷⁵⁶ Már hosszabb leírást találunk az Anjou-kor fontosabb dalmáciai eseményeiről: Zára 1345. évi ostromáról, és I. (Nagy) Lajos 1356. évi sikeres hadjáratáról.⁷⁵⁷ A *Cronicha dela nobil cità de Venetia* lapjain már a korai, 12-13. századi uralomváltások is meglepő részletességgel szerepelnek, bár már a fejezetek címe is azt sugallja, Zárának és a többi dalmát városnak Velence fennhatósága alatt a helye.⁷⁵⁸ A krónikában önálló fejezetben szerepel Zára 1116-os, 1170-es, 1197-es „lázdása”, a város 1202-es visszafoglalása.⁷⁵⁹ Két fejezetet is kapott az 1242. évi „rebellió”, egy rövid fejezetet pedig az 1310-es felkelés.⁷⁶⁰

A Nagy Lajos (*re Aluvixe*), illetve különösen a Zsigmond uralkodása alatti velencei-magyar katonai összecsapások leírásának részletessége – éthetően – jelentősen meghaladja a korábbi évszázadok hadi eseményeinek ismertetését. Zára 1345. évi meghódolása a magyar királynak – a város immár hetedik lázdása Velence ellen –, illetve az azt követő velencei ostrom, valamint a nyolcévnyi béke után, 1356-ban indult velencei-magyar háború, majd Lajos Padova szövetségében vívott Velence elleni hadjáratái több fejezetnyi terjedelemben kaptak helyet a krónikában.⁷⁶¹ Giorgio Dolfin figyelmét láthatóan felkeltették a Lajos király halála utáni véres és fordultatos események: beszámolt Kis Károly (*Charlo da la Paxe*) koronázásáról és haláláról, Mária királynő fogságáról és velencei segítséggel történt kiszabadulásáról, majd Nápolyi László trónigénylő magyarországi felbukkanásáról.⁷⁶² Mindez azonban csupán előjátéka volt a Dalmácia birtokáért Velence és Magyarország között vívott utolsó háborúnak, Zsigmond király 1410-es években folytatott, végül sikertelenül záruló küzdelmeinek, amelyről a *Cronicha dela nobil cità de Venetiában* a legrészletesebb beszámolót olvashatjuk.⁷⁶³

A számos hadjárat, csata és ostrom magyar seregei a két krónika egybehangzó véleménye szerint elsősorban is nagyok voltak. 1116-ban (a név szerint nem említett) II.

⁷⁵⁶ *Cronica di Venexia* 56., 70., 72-73., 115-116.

⁷⁵⁷ *Cronica di Venexia* 123-125., 146. skk.

⁷⁵⁸ Pl. „Come Zara rebellò la seconda volta” – DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* I. 189. Zorzi Dolfin szemében Zára magyar fennhatóság iránti igénye a további esetekben is lázdásnak minősült, a fejezetcímekben minden esetben a rebellò kifejezés szerepelt.

⁷⁵⁹ DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* I. 189., 200., 216., 221.,

⁷⁶⁰ DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* I. 247-249., II. 14.

⁷⁶¹ DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* II. 24-26., 39-42., 54. skk.

⁷⁶² DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* II. 108., 115., 140-141.

⁷⁶³ DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* II. 140. skk.

István nagyszámú gyalogos és lovas néppel vonult a Velence által megtámadott Zára segítségére, amelynek falai alatt a két sereg nagy és kegyetlen csatát vívott.⁷⁶⁴ Lajos király 1345-ben „megszámlálhatatlan” magyarral érkezett az ostromlott Zára felmentésére,⁷⁶⁵ 1356-ban hatalmas szövetséges erővel indult a Velence elleni támadásra.⁷⁶⁶ 1411-12-ben Ozorai Pipo hatezer magyar lovassal, egy másik magyar báró – Stiborici Stibor – pedig hétezer lovassal vonult Friaulba, de a későbbiekben még több ízben érkezett erősítés Magyarországról.⁷⁶⁷ A magyar csapatok – mint a fentebb idézett példákban kitűnik, a leggyakrabban csupán, mint gyalogosok és lovasok jelennek meg, minden további részletezés nélkül.⁷⁶⁸ Sem Enrico Dandolo, sem Giorgio Dolfin nem tett említést sajátos magyar hadviselésről, felszerelésről,⁷⁶⁹ feltűnő keleti csapattestekről – a magyar csapatok az ő ismereteik szerint nem tértek el a velencei csapatoktól oly mértékben, hogy ezt a körülményt

⁷⁶⁴ „sapiando questo lo re de Ongaria, vene zoxo a soccorder Zara cun gran zente da pè et da cavallo”; a doge csapatainak visszatérése után a magyarok véres győzelmet arattak, a várost azonban nem tudták bevenni; „quel serenissimo Doxe avanti le torre de Zara, vigorosamente in quella grande et crudelissima battaglia lui fu a morto da li Ongari cun gran quantita de’ Venetiani...” – DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* I. 189.

⁷⁶⁵ „meser Allvixe re d’Ongaria vene cum innumerabilli Ungari per secorer Giara” – *Cronica di Venexia* 124.; „in quel tempo venne el re Alvi[n]xe de Ongaria cun innumerabil zente da pè et da chavallo” – DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* II. 25.; Lajos a nápolyi hadjáratra is „cun una gran zente” indult – DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* II. 27.

⁷⁶⁶ „Giunto – sì como è dicto – meser lo re d’Ongaria in Trivixana cum grandissimo seguito de’ nostri cercha vexini et luntane parte, tra i quali fu el duxe de Ostericho e patriarcha d’Agolea, fradelo bastardo delo imperadore Carlo...” – *Cronica di Venexia* 147.

⁷⁶⁷ „vene in Friul chavalli VI millia de Ongari [...] El capitano suo era uno forestiero chiamato Pipo”; „Apresso soprazonse uno altro baron de Ongaria con chavalli VII mila, el qual era chiamato Sabor, ben in ponto et acompagnosse con el ditto Pipo, suo capitano.” – DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* II. 146-147., az erősítésre: uo. 156., 158. A hadjárat máig legjobb leírása Schönherr Gyula munkája: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. VI. Budapest, 1895. 124. skk.; Ozorai hadvezéri tevékenységére lásd még: ENGEL PÁL: *Ozorai Pipo*. In: Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 264. skk., Stibor részvételére: DANIELA DVOŘÁKOVÁ: *A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond. Képek és történetek egy középkori magyar nemes életéből*. Kalligram, Pozsony, 2009. 292-297.

⁷⁶⁸ „cun zente da pè et da chavallo”, olvashatjuk a legtöbbször. A már idézett példákban túl lásd még DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* II. 39.

⁷⁶⁹ Fegyverek ritka említésére példa, az 1412-es évnél: „tutte bombarde e saittamenti de’Ongari” – DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* II. 156.

megemlítsék a krónikákban.⁷⁷⁰ Sajátos módon még a háborúk legkegyetlenebb magyar haditettei sem kaptak élesebb jelzőt. Motta várának ostroma után Ozorai 180 velenceinek vágatta le a kezét, mégpedig a saját vezérükkel. A véres történetről, amelyről Windecke is beszámolt emlékirataiban, Giorgio Dolfin meglehetősen lakonikusan, indulat nélkül, pusztán a lényegre szorítkozva tudósított.⁷⁷¹

A velencei-magyar összecsapások közül a legjobban I. (Nagy) Lajos hadjáratai, különösen a magyarok számára kudarcot hozó első dalmáciai hadjárat eseményei ismertek. 1345 nyarán Zára városa Lajos hűségére tért. A hírré Velence azonnal ostrom alá fogta a várost (az ostrom céljára külön favárat is emelve), a körülzárt záraiak pedig Lajos király segítségét kérték. A magyar király a következő év tavaszán Dalmáciába indult, hogy felmentse Zárát, a közel egy éves ostrom azonban végül a magyar hadak vereségével ért véget. Egyes nézetek szerint Velence megvesztegetett néhány magyar előkelőt, akik emiatt nem vettek részt a döntő összecsapásban. A király súlyos veszteségeket szenvedett seregével kénytelen volt visszavonulni, a kiéheztetett, magára hagyott Zára pedig nem tehetett mást, feltétel nélkül megadta magát. Velence keményen büntette a magyarbarátságot: fennhatósága helyreállítása után a városban sok polgárt megkínóztak, kivégeztek. Lajos nem mondott le Dalmácia birtoklásáról, de az időközben Nápolyban történt változások miatt a dalmát kérdés átmenetileg lekerült a napirendről, csak 1356-ban indult újabb magyar hadjárat Zára és a dalmát partvidék visszaszerzésére.⁷⁷²

⁷⁷⁰ Eltérően a firenzei Matteo Villani krónikájától, aki az 1356-os hadjárat kapcsán – amellet, hogy részletes ismertetést ad a magyar csapatokról – le is hiteltlenezi-barbározza őket: „con grande moltitudine d’Ungheri e d’altri suoi sudditi infedeli” – *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani* II. 197.; „la disordinata moltitudine de’cavalieri ungheri, che a modo di gente barbara non sanno osservare la disciplina militare” – uo. II. 207.; a magyar seregek jól ismert leírása: uo. II. 202-203.; az idézett részek magyar fordítása: RÁCZ M.: *A három Villani krónikája* 254. skk.

⁷⁷¹ „Et per questo Pipo, quanti che lui pigliava de quelli dela Signoria a tutti li faceva tagliar le man et molti de quelli ne moriva, et tutti quelli che erano guasti la Signoria li provedeva a loro viver et a li sui figlioli.” – DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* II. 148.; *Eberhard Windecke emlékirata* 34.

⁷⁷² Zára ostromáról, a magyar felmentő sereg kudarcáról lásd PÓR A.: *Nagy Lajos* 80. skk.; DOMANOVSKY SÁNDOR – VÉRTESY JENŐ: *Nagy Lajos első hadjárata Velence ellen*. Századok 34 (1900) 778-799, 905-923.; ill. röviden KRISTÓ GY.: *Az Anjou-kor háborúi* 98. skk.; a térség hatalmi harcairól velencei nézőpontból készült monográfia: FEDERICO PIGOZZO: *Treviso e Venezia nel Trecento. La prima dominazione veneziana sulle poderesterie minori (1339-1381)*. Venezia, 2007. (Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Memoriale 121.), lásd elsősorban: 13-41.

Ismereteink részletessége az elbeszélő források viszonylagos bőségének köszönhető, ráadásul ezúttal az eseményekben részes valamennyi fél nézőpontjából maradt fenn leírás. Az 1345-46-os zárai eseményekről beszámolt a magyar Küküllei János krónikája, az ostromról önálló munkát írt egy zárai névtelen szerző *Obsidionis Jadrensis libri duo* címen, a győztes Velence álláspontját pedig egy a 18. századig lappangó szöveg, a megtalálójáról Morelli Névtelenje névvel illetett szerző munkája képviseli.⁷⁷³ Ezekhez a hosszabb tudósításokhoz képest a *Cronica di Venexia* és a *Cronicha dela nobil cità de Venetia* egy-két oldalas beszámoló új ismeretet nem tartalmaznak, ugyanakkor valamennyi fontos eseményről említést tettek. A szövegek viszonylagos szikárságuk ellenére tükrözik szerzőik érzelmeit: örömmel számoltak be a velenceiek („a mieink”) győzelméről, de megértették Lajos király és a magyarok érzéseit is.⁷⁷⁴

Enrico Dandolo és Giorgio Dolfín, a 14. illetve 15. századi velencei krónikás szülővárosuk teljes történetét írta meg, Velence alapításától saját korukig. A Dalmácia feletti uralom kérdése mindenkor központi szerepet kapott a város politikájában, s a kérdés jelentőségéhez méltó módon jelenik meg a két történeti munkában is. A három évszázad váltakozó hadiszerencsével folytatott velencei-magyar összecsapásairól, háborúiról szóló tudósítások során az ellenfél magyarok kevés minősítést kaptak: a minősítő jelzők hiánya, a leírások tárgyyszerűsége azonban összességében azt sugallja: a velenceiek ellen harcoló magyar seregekre Velencében úgy tekintettek, mint a sajátjukhoz hasonló, komoly seregre. Ezek a magyar hadak a velenceiek szemében nem viseltek sajátos keleti karakterjegyeket, harcmódoruk sem tért el a velencei csapatokétól. Akár győztek, akár veszítettek éppen, egyenrangú, nehéz ellenfélnek minősültek.

⁷⁷³ THUROCZ, J. DE: *Chronica Hungarorum* 167.; A zárai és velencei szerző munkáját részletesen ismerteti: BAUMGARTEN F.: *Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velence*.

⁷⁷⁴ „Et fu comenzada la battaglia virilmente in muodo che i nostri dette gran sconfitta a li Ongar...”, „Et per questo Veneziani havé grandissimo honor et gloria contra lo re de Ongaria et li Zaratini. Et perché nela ditta battaglia fu grande tagliada et morte deli Ongari per la puza deli corpi se corrompe l’aieri in muodo che nele bastie de’Veneziani assai ne moride essi.” – DOLFIN, G.: *Cronicha dela nobil cità* II. 25.; „Unda el dictore se parti senestramente – como è dicto – et cum molta sua vergogna de li et tirnosse cum tucti li Ungari suxo ad la Viara et poi tornò verso Ungaria cum lo cuor molto inflado.” – *Cronica di Venexia* 124.

A nápolyi hadjáratok a magyar-párti Domenico da Gravina szemével

1345. szeptember 18-án, egy vadászat utáni éjszaka a Nápolyhoz közeli Aversában meggyilkolták András herceget, I. (Nagy) Lajos magyar király öccsét. A gyilkosság hírére a magyar udvar András feleségét, Johanna nápolyi királynőt kiáltotta ki fő bűnösnek, a későbbi fejlemények fényében azonban a herceg likvidálása elsősorban az oldalági rokonoknak, a Tarantói hercegeknek állhatott érdekében. A merényletet követően Nápolyban zavargások törtek ki, a felbőszült tömeg még a királynő várkastélyát is ostrom alá fogta. Johanna kénytelen volt kiadni a gyilkossággal gyanúsított udvari embereit, akiket 1346 nyarán előbb kínvallatásnak vetettek alá, majd válogatottan kegyetlen módon kivégeztek.

A magyar udvarban a gyász mellett gyorsan szárba szökken a bosszú gondolata. Lajos király a gyilkosság hírére arra kérte VI. Kelemen pápát, hogy a nápolyi Anjou-ház tagjait fossa meg a királysághoz való joguktól, s a pápaságra, mint hűbérúrra viasszaszállt királyságot ruházza öreá, majd a szentszéki döntés késlekedése miatt elhatározta, fegyverrel szerez érvényt jogainak. 1347 tavaszán megkezdődtek a tárgyalások az itáliai fejedelmekkel és városokkal, amelyek előkészítették a tervezett magyar katonai offenzívát. A hamarosan induló hadjárat hírére a nápolyi királyság területén már megkezdődött a háború: az Abruzzók legjelentősebb városa, l'Aquila kitűzte a magyar király lobogóját, és a hamarosan megérkező magyar erősítéssel egyesülve a hegyvidék további városait is magyar kézre juttatta. 1347 folyamán több szakaszban érkeztek a magyar csapatok Itáliába, novemberben pedig maga Lajos király is elindult Magyarországról, és karácsony estéjén a lakosság üdvívalgása közepette bevonult a régóta hűségére állt l'Aquilába. Lajos hadai ellenállás, konfliktus nélkül haladtak át a fél Itálián, és megérkeztek a meghódításra kijelölt területre.⁷⁷⁵ A l'aquilai bevonulással megkezdődött Lajos nápolyi hadjárat-sora: 1348 januárjától 1350 őszéig több ütemben, váltakozó sikerrel folytak az összecsapások a magyar király és ellenfele, Tarantói Lajos – Johanna királynő új férje – csapatai között. Az első hadjáratot Nagy Lajos személyesen vezette, de az ország elfoglalása után, májusban haza is tért Magyarországra. A hátrahagyott, hamarosan nehéz helyzetbe került magyar helyőrségek megerősítésére előbb 1348 őszén Lackfi István erdélyi vajda vezetésével érkeztek friss csapatok, majd 1350 áprilisában maga Lajos király is a nápolyi királyságba utazott, hogy újra hadba szálljon elveszni látszó nápolyi hatalma visszaszerzéséért.

⁷⁷⁵ Lajos útjának főbb állomásai: november 11–december 3.: Cilli, Udine, Sacile; december 3.: Vicenza; december 4–9.: Verona; december 9.: Mantova, december 9–11.: Modena; december 11–12.: Bologna; december 13–20.: Forli, Cesena, Rimini, Urbino, Foligno; december 20–24.: Perugia, Aquila.

Az eseményeket Itália-szerte élénk érdeklődés követte, mint ahogy arról nagyszámú egykorú elbeszélő forrás tanúskodik,⁷⁷⁶ de a nápolyi hadjáratok még oly gazdag kortárs forrásanyagában is kiemelkedő hely illeti meg Domenico da Gravina kifejezetten a hadjáratok történetéről írt részletes tudósítását, a *Chronicon de rebus in Apulia gestis* címen ismert munkát.⁷⁷⁷ Az egyetlen példányban, autográf, bár csonka kéziratában, Bécsben fennmaradt szöveg, amelyet a 18. században fedezett fel a meginduló történetkutatás,⁷⁷⁸ 1333-tól, András herceg Nápolyba érkezésének évétől 1350-ig, a hadjáratok befejezésének évéig meséli el az Apuliában történt dolgokat, András herceg megölését és a gyilkosság következményeként indított magyar hadjáratok eseményeit. A merénylet után az ország két pártra szakadt: Johannának és új férjének, Tarantói Lajosnak éppúgy voltak hívei, mint a zászlaján a megölt András képével fellépő magyar királynak.⁷⁷⁹ Az Apuliát megosztó pártharcok nem kerültek el a jelentéktelen városkát, Gravinát sem, ahol a jegyzőként tevékenykedő Domenico volt a magyar-párt egyik meghatározó alakja.⁷⁸⁰ 1348-ban személyesen ment a Manfredoniában

⁷⁷⁶ A hadjáratok forrásait és legfontosabb irodalmát lásd jelen munka 328., 329. jegyzetében.

⁷⁷⁷ GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis*; ill. legújabb kiadása: NOTAR DOMENICO: *Chronicon de rebus in Apulia gestis*. A forrásszöveget a továbbiakban az elsőként említett, a *Rerum Italicarum Scriptores* sorozatában megjelent kiadásban idézem, Magyarországon ugyanis ez a kiadás a hozzáférhetőbb. A hivatkozott oldalak azonban a NOTAR DOMENICO: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* lapjain is könnyűszerrel visszakereshetők, a latin szövegben, szögletes zárójelben ugyanis mindenütt jelzik a GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* oldalszámait is.

⁷⁷⁸ Jelzete: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, ms. 3465. A kéziratot megőrző kódexről: NOTAR DOMENICO: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* XI-XIV. Szövege eddig öt kiadásban jelent meg, elsőként 1728-ban a Ludovico Antonio Muratori által létrehozott *Rerum Italicarum Scriptores* XII. kötetében. A kiadások számbavétele: NOTAR DOMENICO: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* XIV-XVI.

⁷⁷⁹ „E per più innanimare li Ungari a' cciò fare, feciono fare una bandiera, la qual sempre si mandavano inanzi: il campo nero, e llo re Andreas impiccato, ch'era una orribile cosa a vedere.” – *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*. I. 478.; magyar fordítása: RÁCZ M.: *A három Villani krónikája* 158.

⁷⁸⁰ A város – Gravinai tudósítása szerint – egy tanácskozáson, a következő módon döntött a magyar-párti elköteleződés mellett: „Universi cives, quid vultis? Placetne vobis libentius dominium dominae ducissae, an dominium Ungarorum? Dicite publice velle vestrum et concurramus ad unum velle, si volumus esse salvi. Ad haec universi clamaverunt: Placet nobis libentius dominium Ungarorum.” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 60.; A szerzőről és munkájáról: MARIO CARVALE: *Domenico da Gravina*. In: *Dizionario biografico degli italiani*. Vol. 40. (1991) 625-628.; ill. újabban: MARINO ZABBIA: *Notai-Cronisti nel Mezzogiorno svevo-angioino. Il Chronicon di Domenico da Gravina*. Laveglia Editore, Salerno, 1997.; valamint Uő.: *I notai e la cronachistica cittadina italiana* 121-143.

partra szálló Lackfi Istvánhoz, segítséget kérni,⁷⁸¹ amikor pedig a magyar tábor végleg kiszorult Gravina falai közül, Domenico is kénytelen volt elmenekülni, krónikáját is jórészt a Barihoz közeli Bitontóban írhatta, ahol családjával menedékre lelt.⁷⁸²

Gravinait tehát nehéz lenne elfogulatlan tudósítónak tekinteni. Nyíltan magyarbarát volt, elkötelezettségét tetteivel és – az ezekről a tettekről is akkurátusan beszámoló – krónikájával egyaránt folyamatosan bizonyította. A magyarokkal érzelmileg is azonosult. Domenico szemében András herceg olyan volt a nápolyi udvarban, mint a bárány a farkasok között,⁷⁸³ Nagy Lajos királyra és ismert vezéreire pedig láthatóan felnézett, lelkesen számolt be a sikereikről, és minden alkalmat megragadott, hogy bemutassa emberi és katonai kiválóságukat.⁷⁸⁴ Különösen Lackfi István erdélyi vajda vívta ki nagyrabecsülését, de a krónikában név szerint gyakran emlegetett magyar vezérek közé tartozott Csúz János is.⁷⁸⁵ Domenico, a jegyző több folytatásban készítette el hosszú, több mint 120 recto-verso oldalnyi kéziratát. Az 1333-1348 közötti időszak eseményeit 1349-ben, Lackfi harcaival egyidőben, az 1349-es és 1350-es esztendőik történéseit pedig már a magyar csapatkivonás után, 1350-51-ben írta – miközben bitontói menedékében tollával Nagy Lajos dicsőségének igyekezett emléket állítani, Apuliában újra visszatért Johanna királynő uralma.⁷⁸⁶

Mindannak, amit ma a nápolyi hadjáratokról tudunk, jelentős részben maig Domenico da Gravina részletes leírása képezi az alapját: a 19. században meginduló magyar történettudomány az e tárgyban írt tanulmányokban, a korszakról vagy Lajos királyról készített monográfiákban éppúgy elsősorban a gravinai jegyző krónikáját vette alapul, mint Arany János, amikor elkészítette a magyar irodalom klasszikus, generációk Anjou-képét

⁷⁸¹ GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 54.

⁷⁸² GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* XVII-XVIII.

⁷⁸³ „Remanente itaque duce Andrea praefato velut agniculo inter lupos” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 10.

⁷⁸⁴ Gravinai jegyezte fel azt az ismertté vált történetet, amelyben Lajos király beküldte a folyóba egyik katonáját, nézze meg, alkalmas-e a hely átkelésre; amikor azonban az ár elragadta a katonát, maga a király mentette ki a vízből. GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 162.

⁷⁸⁵ Lackfit lásd később, Csúza pl. „Erant autem in Monte sancti Angeli quidam nobilissimi Ungari, quorum caporales erant dominus Johannes Chucz et Michahel (!) de Dobocz milites habentes secum Ungaros circa centum...” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 49., lásd még uo. 50. 51. stb.

⁷⁸⁶ A Cronichon keletkezési idejéről lásd GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* XVII-XVIII.; NOTAR DOMENICO: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* IX-X.

meghatározó művét, a Toldi trilógiát. Gravinait közvetve, másod- vagy harmadkézből szinte mindenki olvasott, „csupán” magáról a forrásról feledkezett meg a magyar kutatás.⁷⁸⁷

Egy adatokban gazdag kézirat, amelynek magyarok által indított hadjárat a tárgya, magyar katonák a hősei – kívánni sem lehet alkalmasabb forrást arra, milyennek látta a kortárs a magyar hadakat. Gravinai több ízben is adott leírást a magyar seregekről. Az első komolyabb összecsapásra Capuánál került sor, ahol a magyar király – Niccolò, Fondi grófja által vezetett – csapatai megfutamították Tarantói Lajos nápolyi seregét. A fondi gróf csapatai magyarokból, németekből, lombardokból és helyiekből álltak, a magyarok nyíllal, a németek és olaszok lándzsával és karddal támadták a gyenge harcértékű, hadban járatlan nápolyi sereget. Az összehangolt támadásban a magyarok lenyilazták az ellenfél lovait, az így gyalogossá tett nápolyiakra rontottak rá a németek és olaszok. Az összecsapás nem volt hosszú, Tarantói Lajos hívei – már aki nem esett el, és nem esett fogságba – hamar futásban kerestek menedéket.⁷⁸⁸

Gravinai tudósítása szerint 1348 őszén Lackfi István vajda mintegy háromszáz magyar nemessel tért vissza Apuliába.⁷⁸⁹ Serege azonban februárra a magyar helyőrségek katonáival, és az újra felfogadott zsoldosokkal együtt már mintegy hétezer lovasból és kétezer gyalogosból állt – legalábbis ennyien álltak hadrendbe, mikor Cornetónál a vajda

⁷⁸⁷ Többek közt Gravinai volt a fő forrása a hadjáratokról tanulmányt író Miskolczy Istvánnak éppúgy, mint a témában kiváló népszerűsítő munkát készítő Bellér Bélának: MISKOLCZY I.: *Nagy Lajos nápolyi hadjáratai*; BELLÉR BÉLA: *Magyarok Nápolyban*. Budapest, 1986.

⁷⁸⁸ „Erant autem in exercitu dicti comitis pro parte regis Ungariae memorati Ungari, Theotonici et Lombardi et regnicolae huius regni. Et cum dominus Lodyco Theotonici modici, Provinciales, Catalani modici et Neapolitani pro majori parte; qui licet sint homines pulchrae staturae, equitatores optimi et alias de personis robusti, tamen in artibus bellicis non sunt usi. [...] Tandem infestantibus Ungaris contra exercitum dicti domini Lodyci [=Tarantói Lajos], cum eorum arcubus et sagittis saepius equos sagittabant exercitus inimici. Alii autem Theotonici, regnicolae et Lombardi lanceis et ensibus feriebant, apprehendentes leviter eos, qui, sagittatis equis, pedes et armati fugere ab exercitu nitebantur. Sicque, post modicam horam, magna pars exercitus dicti domini Lodyci, sagittatis equis, pedes restavit, et capti sunt et occisi. Domini autem Lodycus praefatus, videns suos in bello deficere, persuasus a suis, versus Capuam fugam arripuit cum omnibus superstitionibus sui exercitus supradicti.” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 34.

⁷⁸⁹ „Ecce generosus vir Stephanus voyvada transilvanus ad regnum pervenit in Manfredoniam per mare, cum Ungaris nobilebus ultra trecentos; de cujus adventu per provinciam Terrae Bari puplicata fama fuit.” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 54.

megszemlélte seregét.⁷⁹⁰ Csapatirányítási szempontból is fontos részlet, hogy a vajda, aki nem tudott németül, latin nyelvű beszédet tartott katonáinak; ezt a beszédet tolmács fordította németre.⁷⁹¹ Nagy Lajos 1350-ben, visszatérése után Barlettába hívta össze csapatait – a gravinai jegyző szerint a magyar királynak ekkorra tizenötezer magyar és nyolcezer német lovasa, valamint négyezer lombard gyalogosa állt készen az új hadjáratra.⁷⁹² A magyar had létszáma Lackfi csapatainak csatlakozása után, Aversa ostromára felsorakozva – legalábbis Gravinai szerint – ennél már jóval nagyobbra rúgott: harmincezer magyar és tizenötezer német lovas, mintegy húszezer lombard és toszkán gyalogos, továbbá hatezer főnyi helyi, apuliai fegyveres állt készen a támadásra.⁷⁹³ Gravinai nem csak teljes seregekről írt létszámadatokat, egy-egy csapat akciójának elbeszélésénél is olvashatunk konkrét számokat.⁷⁹⁴ Akár egész seregekről, akár kisebb csapatokról esett azonban szó, a magyarokat és a nagyrészt német, kisebbrészt itáliai zsoldosokat minden esetben megkülönböztette. A magyar és az idegen csapatok közt – leírása alapján – a gravinai jegyző két alapvető különbséget feltétlen tapasztalt. Az első eltérés a fegyvernem: a magyarok kivétel nélkül lovasok voltak, akiknek fegyverzetéhez – mint a capuai csata leírása is bizonyítja – hozzátartozott az íj és a nyíl is.⁷⁹⁵ A második eltérés, hogy a kegyetlenkedések a

⁷⁹⁰ „Erant autem, ut audivi et vidi, in dicto exercitu viri equites Ungari, Theotonici et Latini modici ultra miliaria septem et pedites duo mille et ultra Lombardi.” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 79.

⁷⁹¹ „Idem dominus fuit loquutus per constitutum interpretem suum. Quia Theotonice loqui nesciebat, juxit interpretem loqui latine.” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 79.

⁷⁹² „Cum autem in civitate Baruli rex ipse fuit applicitus cum universo ejus exercitu, in quo fore arbitror Ungarorum quasi quindecim milia equitum et Theothonicorum quasi miliaria octo ac Lombardorum brigantium peditum circa miliaria quatuor.” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 150.

⁷⁹³ „Et ibi congregatus est uterque exercitus et circa terram status est conquiesci; ubi, ut arbitror, adunati sunt viri servitio dicti regis Ungari quasi triginta milia equites singuli et potentes, Theotonici equites et bellicosi quasi quindecim milia, Lombardi et Tusci et brigantes alii pedites quasi viginti milia, Latinorum autem regnicolarum armigerorum quasi miliaria sex.” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 169.; más krónikások különböző események kapcsán ettől eltérő adatokat is említettek, ezek számbavételét, idézését lásd: MISKOLCZY I.: *Nagy Lajos nápolyi hadjáratai*.

⁷⁹⁴ Valamennyi ilyen adat idézésétől eltekintek. Egy Bari közelében zajló akcióban például „erant autem in exercitu Ungari quasi triginta cum arcubus, qui frementes dentibus inimico exercitui comminantur”. – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 119.

⁷⁹⁵ A középkori magyar könnyűlovasság kontinuitásának régóta vitatott kérdéshez – hozzáértés híján – nem kívánok hozzászólni. A capuai csata magyar harcmódorához analógiául kínálkozó, valóban nagyon hasonló korabeli, 13-14. századi eseteket elsősorban lásd B. SZABÓ JÁNOS: *A honfoglalóktól a huszárokig*, különösen az

*Chronicon*ban szinte kizárólagosan a zsoldosokhoz kötődtek. Ma már sajnos nem dönthető el, vajon valóban ez volt a helyi lakosság általános tapasztalata, vagy Gravinai elfogultsága némiképp megszépítette a magyarokról festett képet, de a csupán pénzért és zsákmányért harcoló zsoldosok feltehetőleg valóban több kegyetlenséget követhettek el, mint a hadjárat során szerzett katonai érdemekkel főként otthoni adományokra vágyó magyarok. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a magyarok soha nem pusztítottak, megjelenésük egy-egy vidéken nem keltett félelmet, de a magyar vezérek mindvégig igyekeztek kemény kézzel fegyelmet tartani.⁷⁹⁶

A 13-14. században a különböző harctereken hadakozó magyar seregekről írott elbeszélésekben – illetve azok történeti értelmezésében – többször is feltűntek a kunok.⁷⁹⁷ Említésük Gravinai krónikájából sem hiányzik, az Apuliában vitézkedő kunok száma azonban nem lehetett jelentős. A gravinai notárius mindkét kun adata jól jelzi a nomád kun nép iránt Itáliában megnyilvánuló lenézést, megvetést. A *Chronicon* szerint Lajos magyar király az öccse, András herceg ellen elkövetett merénylet helyszínén kun katonáival gyilkoltatta meg a bűnbaknak kikiáltott Károly durazzói herceget.⁷⁹⁸ A másik kun adat Tarantói Lajosnak Nagy Lajoshoz írt, Gravinai által szó szerint idézett levelében szerepelt, ahova kifejezetten a magyar király provokálása céljából került. A levélben Tarantói Lajos párbajra hívta ki Nagy Lajost, mondván, a magyar király a kunokkal és más pogányokkal, akiket a hadjáratra magával hozott, ha meghalnak is, akár a kutyáival, nem törődik. Ő ellenben a saját katonái

V.3.: A XIII-XIV. századi leíró források értelmezésének problémái című fejezetet (115-121.), ill. Uő: *Gondolatok a XI-XIV. századi magyar hadviselésről*. Hadtörténeti Közlemények 114 (2001) 75-102.

⁷⁹⁶ „Ex utroque igitur exercitu morante in provincia Capitinatae, plurimae civitates, castra et casalia ipsius provinciae sunt destructa [...]. Et ex hac fama unaquaque terrarum circumstantium valde timet potentiam Ungarorum...” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 58.; „Ungari autem plurimi terram ipsam ingressi sunt potentialiter et cum magno furore illam discurrunt, eam totaliter depraedantes.” –. uo. 161.; Lackfi István fegyveres fellépése a zsoldosok ellen pl. GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 150. skk.

⁷⁹⁷ PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: *Besenyők, kunok, jászok*. Corvina, Budapest, 1989. 59-74.; B. SZABÓ JÁNOS: *A honfoglalóktól a huszárokig* 104-105., 115., 118. skk.

⁷⁹⁸ „Vocatis autem duobus suis militibus cumanis et duobus scutiferis, praedictum ducem per eos perimi expresse commisit, statimque milites ipsi et scutiferi mandatum domini curaverunt ducere ad effectum. Et ducentes ducem miserum ad locum illum in quo condam dux Andreas fuerant interemptus...” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 40.; a gravinai jegyző tudósításával e kérdésben egybevág Matteo Villani elbeszélése is, míg a Névtelen Minorita szerint Becsei Vesszős volt a kivégzés végrehajtója. *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani* II. 12.; RÁCZ M.: *A három Villani krónikája* 200.; M. FLORIANUS: *Chronicon Dubnicense*. Quinqueecclesiis, 1884. 143-167.

közül egyet is sajnálna feláldozni, ezért ajánlja a hadjárat és az ország sorsának eldöntésére a személyes párbajt.⁷⁹⁹ A viadalra, amelynek helyszínéül Párizst, Peruggiát, Avignont vagy Nápolyt ajánlotta, a magyar király természetesen nem mondott nemet, a levelezésből azonban – ugyancsak természetesen – mégsem lett párbaj.⁸⁰⁰ Tarantói Lajos levele azonban jól jelzi, hogy a nápolyi udvar szerint mivel lehetett a legjobban megsérteni a magyar királyt: csapatai lepogányozásával.⁸⁰¹

Nagy Lajosnak a Tarantói levelében írottakkal épp ellentétben olyannyira számított katonái élete, hogy a sajátjára sem vigyázott jobban, osztozott vitézeivel minden nehézségben, veszélyben, mint ahogy azt mindennél ékeesebben bizonyítja az az eset, amikor katonáját, akit elragadott az örvény, személyesen mentette ki egy folyóból.⁸⁰² Lajos egy-egy támadás, várostrom esetén is rendszeresen az első sorban harcolt, Canosa ostromakor még az ellenfél, a védelmet irányító várnagy is arra kérte, vonuljon hátra, nem illik a királyi méltósághoz, hogy elől harcoljon – hiába.⁸⁰³

⁷⁹⁹ „Scimus autem, quod de personis Cumanorum et aliorum paganorum, quod vobiscum duxistis ad proelia, si moriantur, velut de canibus non curatis. Nos autem, qui nostrorum militum et armigerorum dampna timemus, ne ipsorum aliqui in conflictu deficiant, providimus, pro citiori expeditione guerrarum praesentium et regni quiete, personaliter proeliare vobiscum; et ubi alter nostrum in duello deficiat, victor superstes rex sit et dominus regni hujus.” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 159.

⁸⁰⁰ A nápolyi Anjou-ház történetében nem ez az egyetlen ilyen látványos, ám komolyan nem gondolt királyi párbaj-kihívás. STEVEN RUNCIMAN: *A szicíliai vecsernye*. Budapest, 1999. 245-258. (Királyok párbaja című fejezet)

⁸⁰¹ Annál is inkább sértésnek számított, mivel közben Itália-szerzte számontartották I. (Nagy) Lajos francia származását. Lásd fentebb a *Nagy Károly ivadékai – az Anjou királyok Firenze levelezésében* című fejezetet.

⁸⁰² „Et resurgens ab aquis, equus a juvene separatur et foras equus egressus est, juvene remanente in aquis, quem aqua resurgens ter et quasi prope mortem sistens juvenis ille, rex, misericordia motus, cohartans calcaribus equum suum, ingressus est aquam illam, quem ab equo aqua deiciens, equus aquam ipsam egreditur, rege restante in illa. Induebant enim rex idem quemdam mantellum de scarleto finissimo infoderatum variis, quem unda spargens circa ipsum quasi rotunda tabula videbatur firmum sistere super aquas et usque ad guttur rex sistebat in aquis; et accipiens juvenem illum per crines, salvum eum eduxit ab aquis. Certe maximum mirum fuit, regem indutum super aqua natare, clamide adjuvante, et eductum juvenem illum ab aquis rex ad suum temptorium duci juxit, qui quasi semivivus evaserat.” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 162.

⁸⁰³ „Sacra majestas, valde miror in hoc, quo vos video primum in praesenti aggressu; non enim decet hoc regiam majestatem villanorum nostrorum parium iudicio se supponi. Libeat ergo majestati vestrae a praesenti distare insultu.” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 155.

Domenico da Gravina azonban nem csak a magyar király halált megvető bátorságáról, vitézségéről jegyzett fel több történetet, *Chronicon*­jában más magyar vezérek, sőt, több ízben egyszerű közkatonák vakmerő, bátor, vagy épp ügyes tetteinek is emléket állított. Mivel Gravinai műve tulajdonképpen ezeknek a történeteknek a sorából állt össze, valamennyit lehetetlen itt számbavenni, néhányat közülük azonban feltétlen érdemes felidézni. Az apuliai magyar katonai jelenlét meghatározó alakjáról, Lackfi István erdélyi vajdáról Gravinai különösen lelkesen írt, s mint e történetekből egyértelműen kiderül, a vajda sokszorosan megérdemelte a lelkes sorokat. Győztes összecsapásai közül az egyik legemlékezetesebb Tarantói Lajos egy másik párbaj-kihívásával kezdődött. Gravinai elbeszélése szerint az Aversa és Nápoly közt, Melitónál a két sereg közt tervezett csoportos párbaj – amelyet a lovagias Lackfi természetesen elfogadott – valójában kelepce volt. A bajvívás tervezett napján a kihívó fél az összecsapás elhalasztását kérte, s miközben a magyarok letették a fegyvert, Tarantói Lajos emberei rájuk támadtak rejtékhelyükről. A magyaroknak azonban sikerült kitörni a vesztettnek tűnő helyzetből, s végül hatalmas győzelmet arattak. A csata megfordításában kulcsszerepet játszott a vajda mintegy 300 magyar íjásza, akik – míg Lackfi szemből támadt – addig parancsa szerint Aversa hátsó kapuján kilovagolva, az ellenfél hátába kerültek.⁸⁰⁴ A magyar sereg egészen Nápolyig űzte ellenfelét, de mintegy ezren a magyarok fogságába estek, miközben Lackfi serege egyetlen embert sem veszített.⁸⁰⁵ A melitói diadal híre a királyhoz is eljutott, a Lackfinak 1350 októberében kiállított adománylevél szerint egyike volt a vajda azon haditetteinek, amelyekkel kiérdemelte Sztropkó és Csáktornya váruradalmait.⁸⁰⁶

A vajda fiának, Lackfi Dénes lovászmesternek sem kellett bátorságért a szomszédba mennie. Gravinai elbeszélése szerint a Vezúv lábánál fekvő Somma ostromakor, lovát familiárisára hagyva, páncélban, vaskesztűs kezében karddal, egy német zsoldos hátára lépve kapaszkodott fel a várfalra, ahol mintegy százan rontottak rá. Apja letről nézte, hogyan küzd

⁸⁰⁴ Az összecsapás leírása: GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 101-106.; az íjászokra: „Erant autem cum dicto domino voyvada Ungari archerii quasi trecenti, qui protinus, de licentia dicti domini voyvade, ascendentes equos eorum, post terga inimici exercitus se ipsos reponere cogitarunt et per aliam civitatis Aversae portam egressi sunt...” – uo. 103.

⁸⁰⁵ „Nec unum tantum Ungarum vel suum Theotonicum invenerunt defunctum” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 105.

⁸⁰⁶ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (DL) 4151., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. Georgius Fejér. Tom. I-XI. Budae, 1829-1844. IX/1. 756-761.

a fia, és gyorsan segítséget küldött, akikkel Dénes megfutamította a védőket.⁸⁰⁷ Hasonlóképpen egyéni akcióból született a magyar győzelem a csonkán maradt kézirat utolsó történeténél. Az akció hőse ezúttal (Váradjai) Péter, Lackfi István alvajdája volt, aki Nápoly közelében portyázva, egy hídnál mintegy hatvan élelmiszert szállító állatot zsákmányolt. Zsákmányát előreküldve Aversába, lováról leszállva embereivel bevárta az üldözőit. Amikor a nápolyiak a közelükbe értek, Péter és kis csapata újra lóra kapott, maga után csalva az üldözőket, és egy jól kiválasztott pillanatban megfordulva, nyílzáport zúdítottak az őket követőkre, majd rátámadtak a saját gyalogosaikba gabalyodott nápolyi lovasokra, és számos foglyot ejtve, győztesen tértek vissza Aversába.⁸⁰⁸

A véres leszámolások, ostromok és ütközetek, a hadjáratok nagyszámú részletének fordulatos, élénk és színes leírásával Domenico da Gravina *Chronicon*-ja méltán állítható a középkor legjobb hasonló történeti munkái, így például az egy generációval fiatalabb Jean Froissart-nak a százéves háborút középpontba állító krónikájával egy sorba. Míg azonban Froissart krónikája már a saját korában rendkívül népszerűnek számított – amint azt félszáz fennmaradt kézírata bizonyítja –,⁸⁰⁹ addig a hasonlóképpen a lovagi értékeknek, a vitézségnek, bátorságnak, dicsőség- és kalandváagnak emléket állító *Chronicon de rebus in Apulia gestis* kéziratára hosszú ideig nem a siker, hanem a feledés várt. Érthető persze, hogy a saját korában nem vált népszerűvé: mire Gravinai elkészült az írással, a magyar csapatok már rég hazatértek Magyarországra. Nagy Lajos budai udvarába – ahol örömmel hallgatták volna történeteit – sem a szerző, sem a kézirat nem jutott el, Johanna nápolyi környezetében pedig

⁸⁰⁷ „Dyonisius miles voyvadae filius, armis confisus indutis, et galea super caput, gladium gerens et in manibus ferreas cirothecas more strenui militis in duello...” – GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 167-168. Egyértelműen Gravinai elbeszélését követve, Arany János a következőképpen foglalta versbe Lackfi Dénes vitézségét: „Csak leszökik Dénes: Félre itt a lóval! / Utánam, ki legény emberi hágcsoval! / S maga rohan, fejét paizsával fedve, / Ugrik is a falnál egy hosszú németre, / Akit ő tart zsoldban, s most a vállán tartja / Míg a fal eresztét kézzel megragadja, / De felyülről nagy kő németre zuhanván, / Ott függ vala Dénes, egy csonka gerendán. / Nem hazudok – mert nem az ujjomból szoptam – / Várbeli, több száznál rohana rá ottan, / Lánca veri vértjét, szekerce sisakját, / Ő mégsem ereszti bal kezivel a fát, / Mialatt a jobbja véd is, öl is, vág is, / Míg tiszta lesz a hely, és annyira tág is, / Hogy acél rugása hős ifjú inának / Fölvetheti oda, hol elleni állnak.” (Toldi szerelme, 11. ének, in: *Arany János költői művei*. Szöveggondozás: Vekerdy Tamás. I-III. Szépirodalmi Kiadó, 1981. III. 524.)

⁸⁰⁸ GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 173-175.; a legemlékezetesebb akciókat Miskolczy és részben őrá támaszkodva Bellér Béla is ismerteti, az alvajda győzelme: MISKOLCZY I.: *Nagy Lajos nápolyi hadjáratái* (1934) 53.; BELLÉR BÉLA: *Magyarok Nápolyban* 163.

⁸⁰⁹ GUENÉE, B.: *Histoire et culture historique* 250.

felfogásával, nézőpontjával aligha aratott volna sikert. Az apuliai olasz „Froissart”, aki a magyar csapatok dicsőségének állított emléket, így maradt ismeretlen a 18. századig – hatást ugyan nem gyakorolhatott a 14-15. századi itáliai magyar-képre, de a saját elfogult módján szemléletesen mutatja, milyen felfogás élt a magyarokról a magyarpárti városokban a nápolyi hadjáratok idején. A gravinai jegyző elbeszélésében szereplő magyar csapatok – akárcsak a két idézett velencei krónikákban – a fel-feltűnő könnyűlovas elemek ellenére nem tértek el látványosan a kor nyugat-európai hadseregeitől, jelentős harcértéket képviseltek, vezéreik parancsainak engedelmeskedtek, ugyanakkor szükség esetén az egyszerű közkatonák is képesek voltak önálló, azonnali döntéshozatalra. A magyar győzelmekben gyakran játszott jelentős szerepet az egyéni virtus, amely vesztettnek látszó helyzetekből is képes volt diadalt aratni. Domenico da Gravina – összességében – épp olyan képet festett az Apuliában vítézkedő magyar csapatokról, amilyenek a hazai közvélemény évszázadok óta a magyar katonát látni-láttatni szeretné.

Magyarország, mint a török ellensége: Jehan de Wavrin az al-dunai hadjáratról

A 14. század végén, az 1390-es években kezdődő török-magyar küzdelem eseményeiről az első jelentős ütközettől, a nikápolyi csatától kezdve sok és sokféle beszámoló, tudósítás, leírás született.⁸¹⁰ A török-probléma nem csak a hazai közvéleményt, különösen az érintett országrészek lakosságát foglalkoztatta – a nikápolyi vereségtől kezdve évszázadokra állandó helyet vívott ki a nyugat-európai politikai- és közgondolkodásban, emellett egy-egy komolyabb támadássorozat időről időre újra felélénkítette a téma iránt épp lanyhulni kezdő érdeklődést.⁸¹¹ Az európai érdeklődés fenntartásában különösen a pápaságnak volt fontos szerepe, a keresztes eszme ébren tartásával, újabb és újabb török ellenes keresztes hadjáratok tervezésével, szervezésével, de a 15. században a burgundi udvar is figyelemre méltó keresztes aktivitást fejtett ki.⁸¹²

A török-magyar tárgyú, gazdag nyugat-európai irodalomból mindamellett nem könnyű kiválasztani azt a munkát, amely megbízhatóan és elfogulatlanul mutatta be a török ellen

⁸¹⁰ Erről lásd a II.5. *A félelem irodalma* című fejezetet.

⁸¹¹ A háborús- és békeidőszakokra, váltakozásukra elsősorban lásd SZAKÁLY FERENC: *A török-magyar küzdelem szakaszai*.

⁸¹² A kérdés áttekintéséhez lásd még BÁRÁNY A.: *Magyarország és a kései keresztes hadjáratok*; PAVIOT, J.: *Les ducs de Bourgogne, la croisade*.

küzdő magyar seregeket. Ez az irodalom ugyanis gyakran volt elfogult, igaz, az „elfogultsági skála” mindkét irányba kilenghetett, a magyar csapatok és vezérek jórészt igaztalan ostromozására (pl. Nikápoly után) éppúgy találhatunk példát, mint a magyar sikerek – különösen Hunyadi János sikereinek – mitizálására.⁸¹³ A legszélsőségesebbnek azonban minden bizonnyal azok a kortárs megnyilvánulások tekinthetők, amikor – mint például az ismert burgundi utazó, Bertrandon de la Broquière – egyenesen úgy vélekedtek, hogy a magyarokban kevésbé bíznának meg, mint a törökben.⁸¹⁴ Tárgyilagosságával épp ezért különösen értékes az az izgalmas krónikarészlet, amellyel a következőkben részletesebben is megismerkedünk: Jehan de Wavrin burgundi történetírónak az 1440-es évek török elleni harcairól írt hosszú, több mint száz nyomtatott oldalnyi terjedelmű tudósítása.⁸¹⁵

A szöveg meglepő helyen, a szerző Anglia történetéről írt vaskos krónikájában olvasható.⁸¹⁶ A VI. kötet I. könyvében az első fejezet végén – amelyben épp a suffolk-i herceg utolsó napjairól, illetve a salisbury-i püspök megöléséről számolt be – Jehan de Wavrin egy

⁸¹³ A „magyarok a hibásak” megközelítésre különösen jó példa Boucicaut marshall életrajza: *Le Livre des faicts*, különösen 110-111.; illetve a skála másik végén, az egyik leggazdagabb Hunyadi-toposzyűjtemény: DONATO ACCIAIUOLO: *Oratio funebris acta in funere Joannis vaivode hominis clarissimi*. Kiadása: KULCSÁR PÉTER: *Gyászbeszéd Hunyadi János felett*. In: „Mint sok fát gyümölcse...” Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére. Budapest, 1997. 5-10.; magyar fordítása: *Gyászbeszéd János vajda, a dicső férfit felett*. In: *Krónikáink magyarul* III/2. 7-10.

⁸¹⁴ *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Brocquière* 238.; lásd jelen munka 420-422. jegyzetét.

⁸¹⁵ WAVRIN, J.: *Recueil des croniques et anchiennes istoires de la Grant Bretagne a present nomme Engleterre*. Kiadása: William Hardy: *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*. (Rolls Series 39.) London, [1864-1891. I-VI.] V. 5-119. (a továbbiakban a kötetszámmra csak akkor hivatkozom, ha ettől eltér)

⁸¹⁶ A magyar történettudomány számára a remek forrást az első, 1858-63 között megjelent kiadásában fedezte fel Kropp Lajos, részletes ismertetését adva a szövegnek – KROPP L.: *Jehan de Wavrin krónikájából*; a legkönnyebben, interneten jelenleg épp ez az első kiadás érhető el: *Anciennes croniques d'Engleterre par Jehan de Wavrin*, choix de chapitres inédits annotés et publiés par Melle Dupont. Paris, 1858-1863. (<http://gallica.bnf.fr>, letöltés: 2012. március 10.) A krónikára, amely román vonatkozásokban szintúgy bővelkedik, jóval Kropf után, az 1920-as években Nicolae Iorga is rábukant, és vonatkozó részét önállóan is megjelentette: NICOLAE IORGA: *La campagne des croisés sur le Danube en 1445 (commandée par Jean Corvin Huniade – extrait des „Anciennes chroniques d'Angleterre”*. Paris, 1927.; a román történetírás érdeklődése Wavrin krónikája iránt – a sok román vonatkozás miatt érthetően, de az érdeklődés hőfokához képest elhanyagolható eredménnyel – napjainkig töretlen, a legfrissebb munkák: EMMANUEL C. ANTOCHE: *Les expéditions de Nicopolis (1396) et de Varna (1444): une comparaison*. *Mediaevalia Transilvanica* 4 (2000) 28-74.; VLADIMIR AGRIGORAEI: *Literary Leakings into Wavrin's Danube: Three Strongholds and a Broken Bombard*. *Studia Patzinaka* 3 (2006) 49-72.

egyszerű átvezető mondatnál könnyedén áthelyezte elbeszélése helyszínét Európa túlsó felére, a Fekete-tenger térségébe. „Hagyjuk most egy kicsit az angliai dolgokat, amelyekre majd a második könyv elején térünk vissza, hogy közbevetőleg szóljunk egy utazásról, amelyet Wavrin ura körülbelül ebben az időben tett a szaracénok földjére”.⁸¹⁷ Az említett *seigneur de Wavrin* nem a szerző, hanem unokaöccse volt, akinek kalandokban gazdag utazása azonban olyannyira lenyűgözte a nagybácsit, hogy története feltétlen helyet követelt a teljesen más tárgyú kéziratban.

A 14. század végén, Lille környékén, Wavrin hűbérurának természetes fiaként született Jehan de Wavrin a kardot és a tollat egyaránt tehetséggel forgatta. Részt vett az azincourt-i csatában, majd azt követően két évtized számos további fegyveres küzdelmében, állt francia, burgundi és angol szolgálatban is. 1437-ben elhagyta a katonai pályát, megházasodott, a burgundi herceg a származását is törvényesítette. Az 1460-as években már a herceg tanácsosa és kamarása, többször teljesített diplomáciai megbízást is. Szép kort ért meg, valamikor 1472-75 között érte a halál. Történeti művét még az 1440-es évek közepén kezdte írni, és megszakításokkal élete végéig folytatta – az utolsó esemény, amelyről tudósított, 1471. május 29-én történt. Élete utolsó évtizedeiben azonban nem csak az írás foglalkoztatta, nevét ugyanis komoly könyvgyűjtőként is számon tartották, különösen a szépen illusztrált lovagregényeket kedvelte.⁸¹⁸ Nagybátyjához hasonlóan jó katona volt az unokaöccs, Waleran de Wavrin kapitány is, aki a Boszporusz lezárására küldött burgundi hajóhad parancsnokaként jutott el Európa délkeleti tájaira. Jó Fülöp burgundi herceg – akinek apja, Félelemnélküli János 1396-ban személyesen vett részt a nikápolyi csatában – 1443 szeptemberében tett ígéretet arra, hogy egy jól felszerelt flottával részt vesz a tervezett török elleni nemzetközi expedícióban, s az ígérethez híven a következő év júliusában a burgundi gályák ki is hajóztak Velencéből. A négy gályából álló burgundi flotta Gallipolinál egyesült a pápai, velencei és

⁸¹⁷ „Or vous lairons ung petit des besonges d’Angleterre esquelles nous renterrons au commencement du second livre, si traiterons une incidence dun voyage quy environ ce tempz fut fait par le seigneur de Wavrin en terre de Sarrazins ainsi que vous orez.” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 4. (A VI. kötet ezúttal a krónika eredeti tagolása szerinti kötetszámmal jelenti.)

⁸¹⁸ Életéről, munkájáról lásd elsősorban a kiadás részletes előszavát: WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* I. (köt.) IX-CCXVII.; illetve különösen ALAIN MARCHANDISSE: *Jean de Wavrin, un chroniqueur entre Bourgogne et Angleterre, et ses homologues bourguignons face à la guerre des Deux Roses*. Le Moyen Âge 112 (2006) 507-527.; ANTOINETTE NABER: *Jean de Wavrin, un bibliophile du xve siècle*. Revue du Nord 69 (1987) 281-293.; ANTOINETTE NABER: *Les manuscrits d’un bibliophile bourguignon du xve siècle, Jean de Wavrin*. Revue du Nord 72 (1990) 23-48.

raguzai hajókból álló keresztény hajóhaddal, ettől kezdve együtt vettek részt a nagyszabású, de némileg délibábos akcióban, amely a Boszporusz ellenőrzésével, lezárásával megkísérelte megakadályozni, hogy az ázsiai oldalon állomásozó török hadak átkeljenek az európai partokra. A terv irrealitása a helyszínre érve hamar nyilvánvalóvá vált a keresztény hajóhad parancsnokai, köztük Waleran de Wavrin előtt, esélyeiket rádásul a genovaiak „árulása”, és egy nagy vihar tovább csökkentette. A szultáni had október közepén két nap és két éjszaka alatt átkelt a szoroson, és elindult, hogy megütközzön az I. Ulászló és Hunyadi János vezette keresztény hadakkal.

A súlyos várnai vereség hírére hallva a burgundi gályák nem tértek haza – előbb körbehajózták a Fekete-tenger partvidékét, hátha sikerül a csatában eltűntként számon tartott Ulászló nyomára bukkanni, majd követség útján ajánlatot tettek a magyar előkelőknek, közös hadjárat indítására. Erre a hadjáratra a következő, 1445-ös év őszén került sor. A Wavrin vezette gályák felhajóztak a Dunán, és szeptember derekán Nikápolynál találkoztak a Hunyadi vezérletével érkező magyar csapatokkal. A hajók Szent Mihály napjáig folytatták útjukat a Dunán felfelé, Hunyadi serege a folyó bal partján – a török pedig a túlsó parton – követte a burgundi kontingenst. Komolyabb katonai akciókra azonban nem került sor: a közelgő tél elől Hunyadi intelmei hatására a flotta is visszahajózott a tengerig, ahonnan Waleran de Wavrin kapitány embereivel együtt Konstantinápoly, majd Velence érintésével előbb Rómába tartott, IV. Jenő pápához, majd hazatért, hogy az expedícióról számot adjon a burgundi herceg, Jó Fülöp udvarában.⁸¹⁹ A herceg jó városában, Lille-ben fogadta, a kapitány itt mesélte el a több mint két évig tartó út során történeteket – ahogy a nagybácsi, Jehan de Wavrin megjegyezte, „úgy, ahogy ez itt fentebb részletesen elmeséltetett”.⁸²⁰

A hosszú beszámoló alapján készült írott változatot Jehan de Wavrin feltehetőleg unokaöccse visszatérte után, 1446 tavaszán papírra vetette, a végleges szövegváltozat elkészítésére azonban csak akkor kerülhetett sor, amikor az Anglia-történet vonatkozó kötetét

⁸¹⁹ Az események rekonstruálásához a legfontosabb forrás épp Wavrin beszámolója. WAVRIN, J.: *Recueil des croniques*; a krónikarészlet alapján, további források használatával készült részletes áttekintések: KROPF L.: *Jehan de Wavrin krónikájából* ; illetve röviden: PAVIOT, J.: *Les ducs de Bourgogne, la croisade* 91-109.; CSERNUS S.: *Francia történetírás* 217-221.; UŐ.: *Mítosz, propaganda és népi etimológia* 7-10.

⁸²⁰ „Phelippe de Bourgoigne quil trouva en sa bonne ville de Lille, duquel aprez quil luy eut raconte leffect de son voyage ainsi comme il est cy dessus amplement declare...” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 119.

írta.⁸²¹ A „szaracénok” földjére tett utazást elbeszélő tizenhét fejezetben nem csupán a Wavrin kapitány által megélt, személyes tapasztalatok kaptak helyet. A krónika előbb beszámolt a hadjárat közvetlen előzményeiről, az 1442-43-as esztendő törökellenes küzdelmeiről, majd ezután tért rá a nemzetközi keresztes összefogás több helyszínen, párhuzamosan folyó szervezésére, amelyben már Waleran de Wavrin is érdemi szerepet játszott. Az elbeszélés két csúcspontja a hajóhad sikertelen kísérlete a Boszporusz lezárására, illetve a vesztes várnai csata, a szöveg közel felét azonban már a csata utáni események, köztük az 1445-ös hadjárat-kísérlet részletes ismertetése teszi ki. A három nagyobb rész az információk megbízhatóságát tekintve érzékelhetően eltér egymástól. Az 1442-43-as évek kelet-európai eseményeit a közvetítő, Waleran de Wavrin is csak elbeszélésből ismerhette, a történet fonala több ízben érzékelhetően össze is gabalyodott.⁸²² Még a várnai csatáról sem személyes tapasztalatait mesélte el; az ütközet után azonban hajójára vett több, a török fogságból szabadult magyart, akiktől friss és személyes beszámolót hallhatott a történetekről.⁸²³ A legpontosabb azonban az 1445-ös al-dunai hadjárat elbeszélése, itt ugyanis szinte minden mondat Waleran de Wavrin közvetlen élményeit, saját gondolatait rögzítette.

⁸²¹ Lehetséges, hogy az expedíció leírása volt Jehan de Wavrin első irodalmi próbálkozása – vetette fel a kiadás bevezetésében William Hardy – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* I. (köt.) XLII. A szöveg évekkel későbbi letisztázására, javítására utal például a Hunyadiról írt egyik mondat: „aki azóta a Fehér Lovag nevet kapta” („qui depuis eut a nom le Blancq Chevallier”) – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 53.; erről lásd CSERNUS S.: *Francia történetírás* 219.; Uő.: *Mítosz, propaganda és népi etimológia* 9.

⁸²² „Wavrin további két fejezetben ugyancsak összekuszálja a magyar történetet.” – állapította meg Kropf Lajos 1894-ben megjelent tanulmányában. KROPF L.: *Jehan de Wavrin krónikájából* 678.; a „kuszálás” mögött azonban lehet, hogy több a valós információ, mint azt Kropf Lajos gondolta, Hunyadi első hadjáratai, különösen a hosszú hadjárat ugyanis feltétlen megérdemelne egy korszerű, a nemzetközi szakirodalom új eredményeit és az immár teljesen hozzáférhető hazai okleveles anyagot egyaránt hasznosító feldolgozást. A régebbi hazai irodalomra itt most nem térnék ki. Hunyadi török-ellenes harcainak több tanulmányt szentelt Francisc Pall, a hosszú-hadjáratról készült cikke: FRANCISC PALL: *Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiottomana del 1442-1443, condotta da Giovanni di Hunedoara*. *Revue des études sud-est européennes* 3 (1965) 433-463.; a friss irodalomból lásd: EMMANUEL C. ANTOCHE: *Une croisade au Bas-Danube au XVe siècle : „la longue campagne” (septembre 1443-janvier 1444)*. *Cahiers du Centre d’études d’histoire de la défense* 9. (Nouvelle histoire bataille) 1999. 90-113.; PÁLOSFALVI TAMÁS: *Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz*. *Történelmi Szemle* 43 (2001) 43-54.

⁸²³ Perában „...les dis seigneur de Wavrin et sire Pietre Vast monterent chascun sur une gallee, avec eulz ceulz de Hogrye qui avoient este prisoniers, et monterent ou enterent en la mer Majour” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 63.;

Waleran de Wavrin az al-dunai hadjárat során épp elegendő időt töltött együtt a magyar csapatokkal, hogy véleményt alkosson róluk – erejükről, harcértékükről, szervezettségükről, felszereltségükről. Ezt a véleményt ő maga nem összegezte (így nagybátyja sem), a fejében kialakult összkép azonban rekonstruálható, igaz, részelemeit az elbeszélés különböző pontjairól, mondatról-mondatra kell összegyűjtenünk. Az egymást követő hadjáratokban magyar irányítás alatt három nép seregei indultak a török ellen: a magyarok, a lengyelek és a románok. Waleran de Wavrin, aki a Fekete-tenger irányából közelítette meg a török és a keresztény seregek közti frontvonalat, minden más forrásnál nagyobb teret szentelt a románoknak, s noha alapvetően tisztában volt a magyarországi politikai helyzettel, épp ezen a téren több dolgot is félreértett. (Vagy elbeszélésének egyes nüanszai nem voltak egyértelműek az azt írásba foglaló nagybácsi számára.) Mindenekelőtt intézményesebbnek gondolta a magyar-román kapcsolatokat; úgy tudta például, hogy a magyar rendi országgyűlésen a román előkelők is részt vettek.⁸²⁴ Nem volt számára egyértelmű Erdély jogállása sem – szerinte Hunyadi János birtokai a Magyarország és Románia közt fekvő országban, Erdélyben feküdtek.⁸²⁵ Hunyadi, aki a krónikában általában Magyarország vajdájaként (*le vaivode de Hongrie*) szerepel, ami „a mi nyelvünkön annyit tesz, legfőbb-, vagy főkapitány”,⁸²⁶ szerinte egyben a románok kapitánya (*capitaine des Vallaques*) is volt.⁸²⁷ A krónikában említett románok (*les Vallaques*) emiatt több esetben is az egész sereget jelölik, a III. fejezetben például, amely címe szerint Hunyadi 1442-es harcait és győzelmeit taglalja, a sereg harcosaiként végig a románok szó szerepel.⁸²⁸ Miközben a török-magyar harcok más forrásokban olvasható tudósításaiban vissza-visszatérő elem, hogy a

⁸²⁴ „...établirent a Bude en la marche de Hongrie ung conseil general des trois estas dyceulz pays, auquel parlement fut requies de venir Johannes de Hongnacq, et aussi furent plusieurs grans maistres de la Vallaquie” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 12.

⁸²⁵ „Johannes de Hongac le quel estoit grant seigneur audit pays et sestendrait sa seignourie entre Hongrie et la Valaquie, a scavoir en Transilvanie” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 7.

⁸²⁶ „Johannes de Hongnacq le Vayevode du pays de Hongrie, quy estoit autant a dire, en nostre language a exposer, comme capitaine souverain ou general.” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 13.; további példák uo. 53., 65. stb.

⁸²⁷ WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 12.

⁸²⁸ „Comment messire Jehan de Hongnac combaty les Turcqz et les descomfy” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 9.

román csapatok fegyelmére, megbízhatóságára korántsem lehetett mindig számítani, Jehan de Wavrin krónikájában ilyen megjegyzést nem olvashatunk.⁸²⁹

A Hunyadi vezette csapatok harcértékét elsősorban maguk a nagyszabású győzelmek jelezték. Ezek a győzelmek sajnos nem feltétlen azonosíthatók, helyszínüket, pontos időpontjukat ugyanis a krónikás rendre elfelejtette megadni – így tehát gyakran csak találgathatunk, az elmesélt, egymásba fonódó történetek melyik hadjáratához, ütközetéhez kapcsolhatók. Hunyadi elsőként említett, a kiadásban 1442-re datált győzelme – amikor a leírás szerint a török beglerbég csapata egy részét „Nagy Románia”, másik részét Erdély ellen indította – Wavrin szerint olyan nagy volt, hogy a százezer törökből nyolcvanezer holtan maradt a csatatéren, és Hunyadi serege hatalmas zsákmányra is szert tett.⁸³⁰ A vajda egy következő hadjáratán – a történet alapján valószínűleg a krónikában egyébként több külön etapban előadott hosszú hadjárat első szakaszában – olyan győzelmet aratott, hogy ezúttal több mint negyvenezer török halt meg, miközben a keresztények csak kevés embert veszítettek, ráadásul a törökök teljes felszerelése Hunyadiék kezére került.⁸³¹

⁸²⁹ A várnai csata más forrásaiban is találunk ilyen megállapítást: Andrea Palacio beszámolója szerint pl. a románok „inkább a halottak kifosztásával, mint az élő ellenfél üldözésével foglalatoskodtak”, „amikor pedig az ellenség kergetett minket, futásnak eredtek”. *Krónikáink magyarul* III/3. 31.

⁸³⁰ „Et fut ceste descomfiture si grande que des cent mille Turcqz en morurent plus de quatre vingtz [mille], si conquirent yceulz Vallaques grans richesses et tresors.” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 9. Az említett győzelem lehetett Hunyadi 1441-es, Iszhak bég feletti győzelme, de lehetett az 1442 őszén, Sehábédin beglerbég elleni diadala is. Mint Bonfini írta, 1441-ben Hunyadi csapatai egészen „Szendrő külvárosáig kergették az ellenséget; a törökök közül kevesen menekültek meg, a többséget részben elfogták, részben megölték. A poggyászt és a rengeteg zsákmányt elvitték.” – BONFINI: *A magyar történelem tizedei* 593. (3.4.405) Az 1442-es, Vaskapunál elért győzelmet Bonfininál Hunyadi tizenötezres sereggel aratta, Sehábédin nyolcvanezres serege fölött, amelynek csupán fele menekült meg és kelt át a Dunán. A zsákmány ez esetben is parádés volt, „aki csak ott volt a csatában, gazdagságot nyert magának és minden utódának”. – BONFINI: *A magyar történelem tizedei* 608-615. (3.5.195-290) A csapatok valós létszámát jelzi, hogy a Hunyadi számára kiállított 1443-as királyi adománylevél szerint – amelyhez az információkat maga a vajda biztosította – Mezid bég tizenhatezres sereggel tört be Erdélybe: „Meythbeg alter Turcorum wayvoda valido sedecim milium armigerorum comitatus exercitu partes nostras Transsilvanias pretactas vastaturus intrasset” – *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára*. 1198-1526. Szerk.: Thallóczy Lajos – Áldásy Antal. Budapest, 1907. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára II.) 141.; a forrást idézi, értelmezi PÁLOSFALVI T.: *Az 1442. márciusi török hadjárat* 44.

⁸³¹ „...ceste journee y morurent plus de quarante mille Turcqz et de prisonniers largement [...] En laquele bataille Christiens firent petite perte de gens et grant guaing de cheuance car ilz eurent toutes les tentes,

A várnai csata egyike volt a középkori magyar hadak legnagyobb vereségeinek, mégis, Jehan de Wavrin krónikájában – a kudarc ellenére – tulajdonképpen csak jót olvashatunk a Várnánál harcoló magyar csapatokról, és különösen a magyar vezérről, Hunyadi Jánosról. Hunyadi az elbeszélés szerint a megérkezéskor helyesen ismerte fel a török közelségét,⁸³² és noha a király elébe akart menni a törököknek, a haditanácsban helyesen határoztak végül úgy, hogy keresztény szempontból a környéken ez a völgy a legalkalmasabb hely az elkerülhetetlen összecsapásra.⁸³³ A magyarok – mint azt az első rohamot vezető török vezér is azonnal észlelte – sokkal kisebb haderővel rendelkeztek, mégis, vitézül állták az elsöprőnek szánt török támadást.⁸³⁴ A vereséget Wavrin szerint elsősorban az okozta, hogy a sikerek hírére a király, I. Ulászló és Cesarini Julián bíboros elhatározták, megtámadják a szultáni főszereget. Hunyadi igyekezett lebeszélni őket az öngyilkos tervről, a bíboros azonban egyházi átokkal fenyegette meg mindazokat, akik nem vállalkoznak a támadásra.⁸³⁵ A királlyal tartó

pavillons, bagues et joyaulz, or et argent que les Turcqz illec moult pompeusement venus y avoient amene.” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 17-18.

⁸³² „En celle premiere nuit que le roy de Hongrye et les siens se logerent audit lieu de Varne ilz veyrent grans feux sur les montaignes en plusieurs lieux, si demanda le roy que ce povoit estre et il luy fut dit par aulcuns christiens Grecz, que ce povoient estre les paysans qui boutoient les feux es secques herbes pour avoir les nouvelles au printemps; mais Johannes Hoignacq vaivode de Hongrye dist au roy: ‘Sire, ne me creez jamais se ce ne sont les Turcqz qui viennent a bataille contre vous’; puis monta a cheval et erra celle part pour en scavoir la verite...” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 52.

⁸³³ „Varne est une vallee, si ne povoit ledit Turcq descendre les montaignes pour yceulz venir combatre par destrois passages et especialement par ung grant chemin ferre par ou les chariotz en tempz passe amenoient ou emmenoient les marchandises du port...” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 53.

⁸³⁴ „Caraiabay sy conduisoit bien trente mille hommes de cheval, lequel quant il vint sur la montaigne et vey larmee du roy de Hongrye si petite...”; „Johannes Hongnacq vaivode estoit a lentrete duchemin en bas quy leur courut sus et dune grosse lance quil portoit rua jus Cariabay avec tous les premiers venans; et trouverent les Turcqz si dur rencontre au commencement de celle bataille quilz tournerent le dos pour fuyr, mais ceulz quy venoient derriere par grant radeur les reboutoient conter les Hongres quy les occioent de leurs longues espees et grans couteaux.” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 54.

⁸³⁵ „Ceste bataille dura plus de deux heures, ou plusieurs Turcqz furent prins et mors [...] Adont le roy et le cardinal vouloient conclurre de laller combatre sur la mointage; mais quant le vaivode vint il dist au roy la maniere comment il avoit descomfy les Turcqz par la grace de Dieu et desloa au roy daller envahir le Turcq sur la montaigne, disant: ‘Sire, la journee est huy pour vous, ne vous voeillies pas mettre a ladventure daller combatre ces archiers en la montaigne, car ilz tueroient vos chevaulz, et vos gens metteroient a perdition’ [...]”; „...et lors ledit cardinal qui avoit oy le vaivode, pensant quil ne voldroit pas sievyr les autres, cryant a haulte voix quil excommunioit tous les refusant le roy compaignier a la bataille...” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques*

magyarok és lengyelek tigrisként rontottak fel az emelkedőn, neki a pihent szultáni janicsárhadnak. Kemény csata kezdődött, a test test elleni küzdelemben azonban a király hamarosan a földre bukott, és fejét vették.⁸³⁶ A kavarodásban azonban tovább folyt a küzdelem, a nap leszállta után egyik fél sem tudta, kié a győzelem; végül mindkét harcoló fél elhagyta a harcteret. A helyi lakosság elbeszélése szerint három napig senki nem ment a csatamező közelébe, amikor azonban odamerészkedtek, úgy tapasztalták, hogy a törökök holttesteit megkezdtek a disznók, a keresztényekhez azonban nem nyúltak.⁸³⁷ A keresztény had vezérei közül csak Hunyadinak sikerült elmenekülnie, a király sorsa – noha látták lebukni – még hónapokig adott okot találgatásokra, hajóival hosszú ideig kereste Waleran de Wavrin kapitány is.

Hunyadit a vereség nem törte meg, amikor több fejezetnyi távollét után, az 1445-ös al-dunai burgundi-magyar hadi vállalkozás alkalmával az olvasó – és az épp betegeskedő Waleran de Wavrin – újra találkozhat vele, a vajda energikusan és látványosan lép ismét a nemzetközi történelem színpadára. Hunyadi hosszú lovaglás után megérkezve, azonnal csónakba szállt, és hajóján kereste fel a beteg kapitányt. Úgy, ahogy volt, „magyar módra” teljes páncélzatban lépett a fedélzetre, a sok vastól be sem fért a kajüt ajtaján, így vendéglátójához csak úgy tudott bemenni, hogy előbb letette fegyverzetét.⁸³⁸ Másnap kezdetét

55.; „A bekövetkezett katasztróféért a magyar kortársak leginkább Cesarinit tették felelőssé. Már Thuróczy is ezt hangoztatta, Bonfini pedig egyenesen a bíborost nevezte „minden bajok okozójának, és halálában Isten büntetését látta.” – állapította meg Engel Pál a várnai csata előzményeiről írt alapcikkében: ENGEL P.: *A szegedi eskü és a váradi béke* 95. A törökök úgy tartották, mivel a magyar király megszegte esküjét, Murad szultán serege lesz a győztes; így nyilatkozott Waleran de Wavrin-nek egy török küldött is a boszporuszi átkelés idején: „Le roy de Hongrye et les Hongres ont parjure et faulse leur loy, Moratvay va a bataille contra eulz, et en frapant de sa droite main sur la manche de son espee dist: mais par ceste espee nous vainquons la bataille.” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 51.

⁸³⁶ „Lors les Hongres et Poullans se misrent au ramper comme tygres [...] le roy et ses Hongres se transporterent si avant que renommee couroit que le roy eut mesmes a faire au Grant Turcq corpz contre corpz, tellement que ung Januisere coppa une jambeau cheval du roy, parquoy il chey et eut la teste trenchie.” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 56-57.

⁸³⁷ „Et disoient coeulz du pays denviron ou ceste bataille avoit este quil fut trois jours que Turcqz ne Crestiens ne se moustrent sur la place, et quon trouvoit les corpz des Turcqz mengies des pourceaulz, mais ilz natouchoient auz Christiens.” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 57.

⁸³⁸ „Quant les seigneurs de Hongrye furent arrivez et logies sur le rivage, Johannes Hoignacq, vaivode de Honrye, incontinent quil fut descendu a pie, il entra en ung batel et vint veoir le seigneur de Wavrin tuot arme de plain harnas a le mode de Hongrye [...], et pour ce que son harnois estoit large par desoubz il ne polt entrer en

vette a közös akció, amihez a gályák és a szárazföldi csapatok egyaránt elindultak felfelé, a Duna folyásával szemben. Katonai sikert ugyan nem arattak, az akció minden érdemi eredmény nélkül zárult, mégis, az ellenség által ellenőrzött területen történt utazás összes mozzanata arról árulkodott, hogy Hunyadi és csapatai minden eshetőségre felkészülten, a török hadi szokások ismeretében, saját szokásaikat ahhoz igazítva, folyamatosan készen álltak a lehetséges összecsapásra. Lovaiat például – az első közös estén a burgundi legénység nem kis rémületére – minden nap alkonyatkor és hajnalban, hatalmas lármával, kiabálással trenírozva szoktatták hozzá a harci zajhoz.⁸³⁹ A közös utazás alatt sor került a keresztény csapatokat a Duna másik oldalán követő törökök megugrasztására, jól biztosított dunai átkelésre, a tervezett ütközet azonban elmaradt – a keresztény sereg felvonulása láttán a törökök visszavonultak, üldözésükre pedig nem került sor. Mint ugyanis Hunyadi a fegyvertárs Waleran de Wavrin számára kifejtette, a törökök célja a harctér elhagyásával épp az volt, hogy a magyarokat kelepcébe csalják. Hunyadi, aki kevés élelmiszertartalékkal rendelkezett, nem vállalta, hogy seregével a felperzselt vidéken, készletek nélkül a török nyomába eredjen.⁸⁴⁰ A tél közeledtével a hadjárat egyébként is a végéhez érkezett. Mint azt Hunyadi kifejtette, a környéken nem volt alkalmas hely, ahol a burgundi flotta biztonsággal áttelelhetett volna, így mielőtt a törökök a beálló jégen könnyűszerrel támadást intézhettek volna a hajók ellen, Wavrin kapitány és emberei visszafordulva az eddig megtett úton, kihajóztak a Fekete-tengerre.

Waleran de Wavrin és társai nem örültek ugyan az események illetően fordulatának, de végül tudomásul vették Hunyadi indokait. Hunyadi minden tettéből, minden mondatából ugyanis olyan magabiztosság sugárzott, amellyel nehéz volt vitába szállni. Sem a vajda, sem

la chambrette dudit seigneur de Wavrin...” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 109.; Hunyadi Wavrin kapitány gyógyulásáért is mindent megtett, az orvosságot személyesen tette a beteg szájába. (Uo. 110.)

⁸³⁹ „quant ce vint du vespre, quon dist entre chien et leu, a lheure que communement on sonne les pardons parmy le pays de France, les Vallaques et aulcuns Hongres, qui avoient mis leurs chevaulz paistre es dites prayeries ou ilz estoient logies, tous ennsamble gecterent ung grant cry...” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 111-112.

⁸⁴⁰ Az út alatt történtek: WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 112-117.; Hunyadi magyarázata az üldözés elmaradására: „nous sommes passez oultre la riviere de la Dunoue et nous offert a bataille contre les Turcqz, lesquels sen vont en bruslant tous les vivres audevant de nous, cuidans que les deussions suyr, laquelle chose ne nous est pas possible de faire, car je nay nulz vivres ycy apres moy plus hault de deux jours et je les congnoy bien telz que seje les poursievoie toujours fuiroient devant moy, adfin de me tyrer parfond en leur pays et moy enclorre a leur advantage telement que je ne men scauroie retraire sinon au grant peril et dommage.” – WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 115-116.

katonái nem feledték a várnai vereséget, de láthatóan már túlléptek rajta. Jehan de Wavrin krónikája, amely unokaöccse személyes tapasztalatai alapján született, azt közvetítette, a magyar csapatok – és különösen vezérük, Hunyadi János – minden szempontból alkalmasak arra, hogy központi szerepet játsszanak a török elleni küzdelemben.⁸⁴¹ Bátrak, de nem felelőtlenek, felkészültek, de nem ijednek meg a váratlan helyzetektől. Jól ismerik az ellenfelet, nagy biztonsággal mozognak az országhatároktól több száz kilométernyi távolságokra, tisztában vannak a Balkán-félsziget folyamatosan változó viszonyaival. Jehan de Wavrin nem akart idealizálni, de az 1442-45-ös esztendő török-magyar harcait elmesélve, a történetek sorából kitűnt, milyen katonára van szükség a „szaracén” végeken: épp olyanokra, mint amilyenek Hunyadi csapatai voltak.

Török, magyar, sáskajárás – az osztrák tartományok ellenségei Jakob Unrest Ausztriai krónikájában

Míg Waleran de Wavrin az 1440-es években még Európa „szélén”, a Boszporusznál, a Fekete-tengeren és az Al-Dunán szerzett közvetlen tapasztalatokat a török illetve a magyar seregekről, a karintiai Sankt Martin am Techelsberg egykori plébánosa, Jakob Unrest egy emberöltővel később, az 1470-es években már szülőföldjén, Európa közepén tapasztalhatta meg, miben hasonlítanak, és miben különböznek a magyar és a török hadak. Hunyadi nagy tervekkel induló törökellenes offenzívái ellenére a magyar haderő az 1450-es évek közepére visszaszorult az ország hatáira, s noha Hunyadi János fia, Mátyás király aratott néhány értékes győzelmet a törökök felett, uralkodása idejére már a több száz kilométernyi határszakasz tartós védelmezése is sikernek számított. A magyar határok előtt ugyanis sorra veszítették el függetlenségüket a Balkán-félsziget államai,⁸⁴² a török előtt megnyitva az utat a

⁸⁴¹ Fontos jelenség, hogy minden elismerése ellenére Wavrin még nem idealizált, valós képet festett Hunyadiáról, amelyben a vajda „úgy jelenik meg, mint egy nagy területiális fejedelem, aki valójában egy királyság ügyeit intézi, aki a csatában rendkívüli vitézségű lovas, a hadvezetésben viszont bölcs és óvatos hadvezér, aki kitűnik a török elleni harcokban, aki országának és a kereszténységnek is rátermett és elkötelezett védője.” – összegezte Csernus Sándor. CSERNUS S.: *Mitosz, propaganda és népi etimológia* 9.

⁸⁴² 1459-ben befejeződött Szerbia (másodszori) meghódítása, 1462-ben Havasalföldet, 1463-ban pedig Boszniát érte török támadás – a bosnyák királyt kivégezték, országát pedig elfoglalták. Mátyás csak a szultáni had távozása után lépett bosnyák területre, ekkor azonban ostrommal megadásra kényszerítette a legjelentősebb vár, Jajca török védőit, valamint elfoglalt további mintegy 60 erősséget. Észak-Bosznia magyar kézre jutott, a

Magyar Királyság, illetve a szomszédos osztrák tartományok eddig biztonságban élő területei irányába. Ugyanakkor az 1460-as, 1470-es években a kelet-európai térség másik komoly hódító hatalma épp a déli határai mellett védekezésre kényszerülő Magyar Királyság volt. 1468-ban Mátyás király a trón megszerzéséért betört a Cseh Királyságba, megindítva ezzel az 1479-ig tartó cseh háború hadjáratainak a sorát. Az 1470-es években kiéleződött a konfliktus a Magyar Királyság és az osztrák tartományok között is. 1477-ben Mátyás hadat üzent III. Frigyes császárnak; a magyar csapatok körülvették Bécsét, számos alsó-ausztriai várost megszálltak, decemberben azonban a két uralkodó békét kötött. Az 1480-as években ismét kiújultak a határmenti összetűzések, 1482 tavaszán pedig Mátyás újra hadat üzent Frigyesnek. Az újabb magyar-osztrák háború, amely 1487-ben, Bécsújhely elfoglalásával ért véget, Mátyás győzelmét hozta: a magyar király kezére került egész Alsó-Ausztria Béccsel, Frigyes fővárosával, valamint Stájerország és Karintia keleti része.⁸⁴³ Jakob Unrest tehát szűkebb pátriájában – Wavrin-től eltérően – nem a keresztény országokat a török ellen védő magyar csapatokkal ismerkedhetett meg, hanem Mátyás (keresztény területen) hódító zsoldosseregével. A történekről részletesen tudósító *Ausztriai krónikája* így ebből a nézőpontból szemlélve hasonlíthatta össze a török és magyar hadakat.

A három történeti munkát is készítő Jakob Unrest életéről, iskolázottságáról, munkamódszeréről keveset tudunk – szinte csak annyit, amit krónikái egy-egy elejtett mondatából megtudhatunk, kiolvashatunk.⁸⁴⁴ Hosszú élete jelentős részét, több mint három évtizedet techelsbergi plébániáján töltötte, utazásokat nem tett.⁸⁴⁵ Ő maga legjelentősebb és legismertebb műve, az *Österreichische Chronik* vége felé foglalta össze a legpontosabban történetírói ars poétikáját: „az idő elfolyik, mint a víz, az emberi emlékezet elillan, mint a harangszó. Én, Jakob Unrest, Karintia legkisebb plébánosa, ő királyi felsége örökös tartományának alattvalója, egyszerűségemben végiggondoltam, hogy ami írásba kerül, az tovább fennmarad, és az emberi emlékezet számára érték lesz. Ezért úgy gondoltam, hogy

boszniai várak megszerzésével Mátyás teljessé tette a Zsigmond uralkodása alatt kiépített déli végvárrendszert, a terület irányítására pedig létrehozta a jajcai bánágot.

⁸⁴³ A cseh és az osztrák háborúk legfrissebb magyar áttekintése: KUBINYI ANDRÁS: *Mátyás király*. Vince Kiadó, Budapest, 2001. (Tudomány – egyetem) 66. skk.; ill. röviden TRINGLI.: *Az újkor hajnala* 56-67.

⁸⁴⁴ Munkáinak rövid ismertetését lásd fentebb, a jelen munkában, a II.3. fejezetben.

⁸⁴⁵ 1430 körül született, 1500-ban halt meg; 1466-tól haláláig volt techelsbergi plébános. Életére, munkásságára lásd az *Österreichische Chronik* kiadásának előszavát: UNREST, J.: *Österreichische Chronik* VII-XXIX.; ill. FRANZ VON KRONES: *Jakob Unrest*. In: Allgemeine Deutsche Biographie. Band 39. Duncker & Humblot, Leipzig, 1895. 311.

számot adok az elmúlt időkről”.⁸⁴⁶ Ehhez a számadáshoz – ahogy írta – a régi krónikákat és saját élettapasztalatait egyaránt használta, a krónikák azonban inkább csak az első évek eseményeinek elmeséléséhez nyújtottak-nyújthattak segítséget, az 1435-1499 közötti időszak történetét taglaló *Ausztriai krónika* forrásbázisát nagyobb részt saját tapasztalatok, hallomásból szerzett információk, illetve – vélhetőleg jelentős arányban – egykorú röplapok, *Zeitungok* biztosíthatták.⁸⁴⁷ Hogy munkáit elsősorban saját maga szórakoztatására, vagy a szélesebb közvélemény tájékoztatására írta, nem tudni, az mindenesetre tény, hogy csak a halála után, és csupán a *Karintiai krónikája* tett szert nagyobb ismertségre.⁸⁴⁸ Az *Ausztriai krónikának* csak két kézírata maradt fenn,⁸⁴⁹ a korabeli közvélekedésre tehát nem gyakorolt semmiféle befolyást. Amennyiben azonban valóban pletykák, a szájhagyomány útján terjedő történetek, újságlapok alapján dolgozott, az *Ausztriai krónika* mindennél pontosabban leképezheti a korabeli osztrák tartományok lakosainak a tudását, véleményét a körülöttük elterülő világról, benne többek közt a sokat emlegetett magyarokról.

Jakob Unrest egyszerű ember volt, aki anyanyelvén, sallangmentes mondatokban számolt be több mint fél évszázad történéseiről, időről időre megszólítva a lehetséges olvasót: „Halljátok csak, hogy mi történt!”, „Hallgassátok csak ezt az eseményt!”, „Halljátok és jegyezzétek meg!” – olvashatjuk sokszor a krónikájában.⁸⁵⁰ Horizontja Európa jelentős részét befogta, Németalföldtől egészen a Krím-félszigeten fekvő Kaffa városáig, előszeretettel

⁸⁴⁶ „So aber die zeit verfleust alls das wasser und des menschen gedechtnus vergeen mit der glocken donn, hab ich Jacob Vnrest, der minst pharrer in Kerndten als ain inwoner seiner der kuniglichen maiestat erbannden, in meiner einfalt gedacht, was in schifft kumbt, bleibt lennger, dann des mennschen gedachtnus wert, und hab bedacht die raittung von der muessigen zeit...” – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 219.

⁸⁴⁷ Sok esetben maga a krónika szövege is érzékelhetően őrzi a korabeli újságlapok stílusát, szóhasználatát. Az újságok forrásként való hasznosítására röviden Karl Grossmann is kitért a kiadás előszavában, a szöveg és a korabeli újságok pontos kapcsolatainak feltárására azonban máig nem került sor. UNREST, J.: *Österreichische Chronik* XVIII-XIX.; Unrest maga is többször meg-megemlíti, hogyan jutott az információhoz, pl. olvasta: uo. 33. 68. 82. stb., hallotta: 37. 38. 49. stb.; arról azonban, hol olvasta, kinél hallotta a feljegyzetteket, sajnos már nem írt. Pl. „In demselben jar was der Pamkircher zw Gratz, inn was geschefften, das las ich steen.” – uo. 33.

⁸⁴⁸ Több mint húsz kézírata maradt fenn a 16-18. századból. UNREST, J.: *Österreichische Chronik* XIV., felsorolásuk uo. 1. jegyz.

⁸⁴⁹ A kéziratok ismertetése: UNREST, J.: *Österreichische Chronik* XXIX-XXXV.

⁸⁵⁰ „Nun hort, was geschach!” – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 33.; „Nun hort ain abentewr!” – uo. 34.; „Nwn hort und merckht” – uo. 42.; ezek az olvasót megszólító formulák is az újságok használatára utalnak.

tudósított a burgundi hercegek viselt dolgairól éppúgy, mint a Csehországban, Magyarországon vagy Itáliában történt eseményekről.⁸⁵¹ Az osztrák tartományoktól távolabb eső vidékek Unrest számára érdekes eseményei azonban többnyire nagyon is szorosan kötődtek a hazai politikához: Burgundia Miksa herceg, a későbbi császár burgundi házassága, Kaffa elfoglalása a török Karintiát is érintő előretörése okán tarthatott számot Jakob Unrest figyelmére.⁸⁵² Néhány ismert uralkodó, fejedelem erőszakos, vagy annak tartott halála tipikus korabeli bulvárhírként került a krónikájába – így számolt be például Galeazzo Maria Sforza milánói herceg meggyilkolásáról,⁸⁵³ Cillei Ulrik nándorfehérvári megöléséről,⁸⁵⁴ vagy V. László mérgezésnek tulajdonított korai haláláról.⁸⁵⁵ Érdeklődése mindamellett főként az osztrák tartományok történetére, illetve két, a tartományok életére nagy befolyást gyakorló szomszéd, a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom katonai akcióira irányult, igaz, esetükben a legtávolabbi hadjárat, hódítás is belekerült az *Ausztriai krónikába*. Konstantinápoly, Kaffa vagy Otranto elfoglalása, vagy épp Nándorfehérvár sikertelen 1456-os ostroma egyaránt meghatározhatta, milyen irányba fordulnak a következő években a török hadak, merre folytatódik az oszmán terjeszkedés.⁸⁵⁶

Karintiát, Krajnát, Stájerországot 1469-től kezdve rendszeresen támadták a török martalóc csapatok, amelyek oda-vissza átvonultak a Magyar Királyság területén, általában a legrövidebb úton, Szlavónián keresztül. „Ebben az időben két csapat török jött be a pünkösdi ünnepekkor Karintiába, Möttlingbe, és vasárnaptól szombatig Möttling mellett táboroztak,

⁸⁵¹ Pl. Károly burgundi herceg elfoglalja és lerombolja Lüttich városát: UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 22.; a szultáni had 1475-ben elfoglalja Kaffát: uo. 49.

⁸⁵² Miksa és Burgundiai Mária házasságára: UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 73-74.

⁸⁵³ UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 68. A milánói herceg megöléséről tudósító korabeli újságlapra példát lásd: http://it.wikipedia.org/wiki/File:Frontespizio_Lamento_del_duca_Galeazzo_Maria_-_Sforza,_1444-1473-,_1476.jpg (letöltés: 2012. szeptember 10.); vélhetőleg hasonló német nyelvű újságból szerezhetette értesüléseit Unrest is.

⁸⁵⁴ UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 9-10.

⁸⁵⁵ Az izgalmas történet szerint Podjebrád a Hófehérke meséjéből közismert módon, egyik felén mérgezett almával ölte meg a fiatal királyt: „Undals er, sein weyb und tochter pein dem kunig in valschen fryden sassen, da nam sein weyb ainen appfel und schnayd den entmitten voneinander und den halben tayl, der nicht das march mit der giffit peruert, as sy von ain virtayl zw credenntz und den anndern halben tayl, den die giffit peruert, scholt sy mit ganntzem messer und gab das dem kunig; damit wardt er an der statt vergifft.” – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 13-14.

⁸⁵⁶ Konstantinápoly elfoglalása, Nándorfehérvár ostroma: UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 7.; Kaffa elfoglalása: uo. 49.; Otranto elfoglalása: uo. 115.

azután szétszéledtek a portyázók, majd körös-körül felégették és elpusztították a vidéket. Mindenkit foglyul ejtettek, az öregeket és a gyerekeket megölték, a többieket mind magukkal vitték, a gyerekeket a kerítések karóira tűzték, és a sárba tiporták őket, az asszonyokat a gyermekágyból ragadták el, a templomokat mind felgyújtották és kirabolták, az oltári szentséget elmondhatatlanul meggyalázták, az asszonyokon és a leányokon halálos erőszakot tettek. Az országban tizennégy napig maradtak pusztítani, megöltek és elvittek több mint húszezer embert.” – számolt be az első nagy török betörésről és következményeiről krónikájában Jakob Unrest.⁸⁵⁷ A betörések a következő években szinte menetrendszerűen folytatódtak, Unrest pedig igyekezett évről-évre hűségesen beszámolni pusztításairól, a gyújtogatásokról, gyilkosságokról, elhajtott jószágokról, rabszíjra fűzött emberekről.⁸⁵⁸

Való igaz, a magyar korona szomszédos területein ekkorra már kevés pusztítánnivaló maradt. Ahogy a török térnyerését összegezve Unrest is megállapította, „Horvátországot csaknem teljesen felperzselték, kirabolták, a népet elhurcolták, már csak néhány város és vár tartja magát. [...] Zagorje nagy részét felperzselték, népét és javait elhurcolták, a szlavón bánságban sok [helyet] felperzselték, a népet és a jószágot elhurcolták. Magyarországon úgy becsülik, hogy negyed részén a népet és a jószágot elhurcolták.”⁸⁵⁹ Volt olyan év – például az 1474-es esztendő –, amikor a krónika szerint „egy hónapon belül kétszer mentek be a törökök Magyarországra a Drávához: Zagorjéba és a bánságba, Körösbe és Kapronca alá”, s a két portyával „akkora pusztítást végeztek, hogy sokszor tíz mérföldön belül nem találni sem

⁸⁵⁷ „In der zeyt chumen die Turekhen in das lanndt Krain und chumen in die Metling in den Phynngssfeyrtagen mit zwain hawfen und hetten veldtpein der Metling vom suntag untz widerumb an den sambstag. Darnach taylt sich der sackman von in und verprannten und verhoreten die ganntzen gegend daselbs umb und umb. Sy vienngen yeden mann, alt und chindt habend sy getodt und annder volckh alles mit inn gefuert, die kind an die zewn gespist und in die lackhen vertretten, frawen in den kindlpetten verfuert, die kirchen all verprannt und perawbt, gotzleichnam unmaslichen geschmacht, frawen und junckfrawen zwtodt geprawt und daselb in dem landt 14 tag pelyben und gewuest und haben daselbs getodt und verfuert mer dan 20 tausend menschen.” – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 26-27.

⁸⁵⁸ UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 37. (1471), 40. (1473), 44. (1474), 53. (1475), 64. (1476), 84. (1477.), 95. (1478), 116. (1482, 1483), 141. (1483)

⁸⁵⁹ „Das Krabatenlanndt vast gantz verprannt, perwbt und das volckh verfuert untz an etlich stett und geschloss, die noch halden; [...] in dem Sager den maysten tayl verprant und lewdt und guet verfuert; in der wanschafft inn Windischen Lannden vill verprannt und lewdt und guet verfuert; in Vnngernlanndt, als man schatz, woll den vierden tayl berawbt an lewdt und guet.” – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 43.

házat, sem embert”.⁸⁶⁰ Az 1470-es, 80-as években azonban az esetek többségében Magyarországon már csupán keresztülhaladtak a török hadak, a portyákat kifejezetten az osztrák területek felprédálására indították. III. Frigyes vélhetőleg okkal vádolta Mátyást, hogy a tartományai ellen irányuló török betörések a magyar király tudtával és beleegyezésével történtek,⁸⁶¹ Unrest azonban nem osztotta uralkodója vádjában. A hosszan részletezett török betörések leírásakor egyetlen esetben sem tett még csak utalást sem arra, hogy a történetekben Mátyás királynak is volt némi része. Ugyanakkor az is tény, hogy ha olykor-olykor sor került a zsákmányukkal hazafelé tartó portyázó seregek elleni támadásra, a rajtaütés korántsem biztos, hogy rabszabadítással zárult. Az *Ausztriai krónika* is említést tett olyan esetről, amikor a jajcai várkapitány egy kis sereggel rátámadt a törökökre, azok inkább lemészárolták a foglyaikat, mintsem hagyják őket elmenekülni.⁸⁶²

Jakob Unrest krónikája bőséges példával szolgál Mátyás osztrák háborúinak pusztításairól is, a magyar hadak ugyanis sokszor csak a törökhöz mérhető károkat okoztak. „Ez a most említett nyolcvanadik esztendő Karintia számára igen keserves év volt: bejöttek a törökök és bejöttek a magyarok az országba, sáskajárás is volt, meg egy nagy járvány és olyan rossz időjárás, hogy sok gabona ott maradt a földeken és elrohadt.” – összegezte például egyetlen mondatban az 1480-as év valamennyi csapását Unrest.⁸⁶³ Más esetben azonban Mátyás hadait nem hasonlította sem járványhoz, sem sáskajáráshoz – a magyar király személyét és tetteit ugyanis érzékelhetően imponálónak találta. Mátyásról mindig nagy

⁸⁶⁰ „Als man zallt nach Christi gepurdt tausentvierhundert und inn dem vierundsytzigisten jare inn dem herbst und zwir in ainem monandt chumen dye Turckhen in den Sager und Wanschafft auf das Vngrisch zw Threwen und zu dem heiligen Krewtz untz unnter Cappreymitz und tetten da grossen wuest mit pranndt, mordt und lewdtverfuerung, das offft in zehen meyen kain haws noch mensch ist.” – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 44.

⁸⁶¹ KUBINYI A.: *Mátyás király* 85.

⁸⁶² „Und als sy kamen in Bosnien zw dem Geytze, doh et sich der hawbman daselbst in ainer gehaym besamnt und sprengt mit ainer klaynen macht trostlich indie Turckhen. Do dye Turcken das ersahen, do schluegen sy die gevangen Kristen vast tetodt, doch wurden etlich in dem schlafen ledig und der Turckhen fluhen etlich in ain walld. Des andern tags besecztt man sich in dem walddt und wurden all erschlagen.” – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 99.; egy másik, a rabok többségének szabadulásával záruló magyar-horvát rajtaütés: uo. 141.

⁸⁶³ „Das yeczgenannt achzigist jar was dem lanndt Kernndten gar eyn verderblich ja, wann es khamen die Turckhen und khamen die Vngrischen inn das lanndt und khamen auch die haberschreckh und ward gross pestilenntz und was eyn unwetterlich jar, das vill traydt auff dem veldt belyb und verdarb.” – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 111.

tisztelettel írt, és ha bármilyen hírt hallott felőle, azt beillesztette krónikájába – így például részletesen tudósított Mátyás király szabácsi győzelméről, vagy Beatrixszal kötött házasságáról, és beszámolt arról is, hogy Otrantó visszafoglalására Mátyás „a háborúban járatos Marmolasch”, azaz Magyar Bálint vezetésével segélyhadat küldött apósának, a nápolyi királynak.⁸⁶⁴ Unrest Mátyás iránt érzett elfogultságát a legjobban talán Bécs elfoglalásánál érhetjük tetten, amikor a császári székváros meghódításáról, mint diadalról tudósított. „Amikor a király bevette a várost, nagy dicsőség és örvendezés közepette belovagolt, azután egy héttel úrnapja után egy trónt készíttetett a városban, koronával a fején ült fel rá, és a felesége, a királyné is koronásan ült rajta. A bécsieknek mind esküt és fogadalmat kellett tenniük, hogy úgy engedelmeskednek neki, mint saját uruknak.” – olvashatjuk az Ausztriai krónikában.⁸⁶⁵

Mátyás osztrák háborúiról a legrészletesebben máig Unrest elbeszéléséből tájékozódhatunk.⁸⁶⁶ Tudósításaiból a hadjáratok legkisebb eseményei sem hiányoznak, krónikájában minden akció esetén minuciózusan sorolta az elfoglalt városokat, erődítményeket, nem feledkezve meg a hadak útvonalának ismertetéséről sem.⁸⁶⁷ A

⁸⁶⁴ UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 61-62.; (Mátyás) „der schickt im dreitausennt phardt, der hawbtman was genannt Marmolasch, eyn anschlegiger mann zu kryegen” – uo. 115-116.

⁸⁶⁵ „Und do der kunig die statt also einnam, do rait er ein mit grosser glori und frewdenund darnach an dem achten tag [nach] Gotsleichnam lyess er ain stuel in der statt auffmachen, darauf sas ser gekronet und die kunigin sein gemahel, auch gekronet. Da muesten die Wiener schweren und geloben, all gehorsam zu thwen als irem herrn.” – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 157.; Unrest magáévá tette azt a Mátyás által ügyesen elterjesztett véleményt is, mely szerint a bécsiek ostrom alatti éhezéséről elsősorban nem az ostromló seregek, hanem néhány bécsi nagypolgár tehetett, akik elrejtették élelmiszerkészleteiket: uo. 155-157.

⁸⁶⁶ Unrest leírásainak értékét jól jelzi, hogy a magyar király történetírójának, Antonio Bonfininek vaskos művében az övénél jóval kevesebb információt találunk. A háborúk történetére a fentebb említett munkák mellett elsősorban lásd: GYULA RÁZSÓ: *Feldzüge des König Mathias in Niederösterreich 1477-1490*. Wien, 1973. (Militärische Schriftenreihe 24)

⁸⁶⁷ Csak két példa, Unrest alaposságának illusztrálásául: 1477-ben „Mihelyst Mátyás király hadat üzent, a császár elutazott Bécsből Kremsbe. Mátyás király azonnal nagy haddal vonult be Ausztriába, magával vitte feleségét és anyját, erővel, kényszerrel és fenyegetéssel bevette a várakat, a városokat és a mezővárosokat; először Trautmannsdorfot, Bruck an der Leitat, Perchtoldsdorfot, Mödlinget, Badent, Rauhenegget, Klosterneuburgot, Tullnt, Sankt Pöltent, aztán Bécs előtt két tábort ütött...” („Alspaldt der kunig Mathias die absag tett, zoch der kayser fuder von Wyenn und zoch geynn Krembs. Vonn stund an zoch der kunig Mathias mit ainem micheln volckhin das lanndt Osterreich und fuert mit im sein weyb und mueter und gewann da mit zwang, mit nottungund mit trottaydingen gschloss, stett und marckt. Von erst Trawtmandorff, Pruckh an der Leyta, Petterstorff, Medling, Paden, Raucheneckh, Klossternewnwurg, Tulen, Sannd Poldten und legt sich fur

hadjáratok – amelyek bemutatása nem e munka feladata – leírásából viszonylag pontos képet kapunk arról is, milyennek látta Jakob Unrest, illetve milyennek látták-láttatták különböző forrásai Mátyás hadait.⁸⁶⁸ Ez a hadsereg mindenekelőtt nagy volt, amelynek fenntartása nem kevés erőfeszítésébe került Mátyásnak. 1468-ban, amikor a magyar király épp nem III. Frigyes ellenfeleként szerepel, hanem Frigyes oldalán az Ausztriát pusztító cseh hadak ellen indult harcba, „vele együtt hadba szállt 16 ezer lovas és gyalogos, egy hatalmas hadsereg, köztük volt a török császár fivére ezer, lovakkal és kopjával felszerelt ráccal, kik igen kiváló katonák és lovasok”.⁸⁶⁹ Mátyás király magyar seregének etnikai sokszínűségét Unrest

Wyenn mit zweyn velden.”) – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 82.; 1480-ban Mátyás zsoldoskapitánya, „Haugwitz elfoglalta Neumarktot, a Mura felé vette az irányt Sankt Peter és Baierdorf felé. Mindenfelé kemény dúlást vitt végbe, különösen Liechtenstein alattvalóin, majd Gmünd felé vezetett hadat, ott ezektől erősítést kapván, Spittal felé vonult, ahol a mezőváros, hogy felégetését elkerülje, kénytelen volt meghódolni neki. Ezután Ortenburgba ment, ott felgyújtotta az alsó házat, amiben a császár helytartója lakott.” („Nachdem [...] der Hawgwitsch Newnmarckht besetzt hett, zoch er nach der Muer auff fur Sannd Petter und fur Payrdorff und stayfft allenthalben vast, sunder des vonn Liectenstaynn lewdt, und kham auff den zug geyn Gmundt, da sterckt er sich mit dennselben und zoch geyn Spital; da muest der marckht fur den prannt mit in huldigen. Darnach zoch er geyn Ortenberg, da verprannt er das underhawss, darauf des kaysers vitztumb was.”) – uo. 111-112.

⁸⁶⁸ Az osztrák-magyar szembenállás fontos, Unrest által kiemelt figyelemmel kísért elemét adta a salzburgi érsek III. Frigyesse kialakult konfliktusa, az érsek ugyanis 1479-ben Mátyáshoz fordult segítségért, birtokaira magyar csapatokat engedve. A konfliktus rövid összefoglalása: TRINGLI I.: *Az újkor hajnala* 65.

⁸⁶⁹ „Das sach an der durchlewchtig Mathias, kunig zu Vnngern, und kam des kaysers volckh und dem lanndt zuhyllf und pracht mit im 16 tausent man zu rosen und zu fuessen, manngerlay volckh; darunter was des Turckhiscen kaysern prueder mit tausent Rezen, gar guet kryeglewte und peradt mit iren rossen und spiesen.” – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 18. (A török császár „fivére” feltehetőleg egy Branković-rokon lehetett, a II. Murád szultán háremébe került Branković-lány, Mara révén.) Ugyanennél a hadjáratnál olvashatjuk Unrestnél, „Mivel nagy hadserege volt, és senki nem nyújtott neki segítséget, ezért gyakran volt hiánya és szüksége pénzben.” („...offt von abgann wegen gelcz und notturfft, wann er hett ain gross volckh auf im und von nyemans kain hylff”) – uo. 21. Néhány fejezettel később nagy sereggént ír Mátyás Szabácsnál győztes hadáról is: „Ezután, ugyanebben az időben, az 1475. esztendőben Mátyás magyar király magyarokból, erdélyiekből és más, német- és csehországi zsoldosokból álló nagyobb sereget gyűjtött, hajókat, hadieszközöket, nagy és kis ágyúkat készíttetett, jól ellátta őket élelemmel és minden szükséges dologgal, és Alsó-Boszniába vonult.” („Darnach zw denselben zeyten, als man zallt tausentvierhundert und 75 jar, do besamnt sich kunig Mathias von Vnngern mit michlar macht, mit Vnngern, mit Subenburger und mit andern soldnern von Tewtschen und Pehaym landen und liess zwrichten scheff, zewg, puchsen gross und klain und vor sich und dye seinen wol, mit speys und aller notturfft und zoch in Nyderbosen.”) – uo. 61.

többször is megemlítette,⁸⁷⁰ figyelmét azonban különösen a seregben szolgáló délszláv és török katonák keltették fel.⁸⁷¹ Hogy hogyan kerültek törökök a magyar seregbe, arról Unrest másutt számolt be. Elmondása szerint például a szabácsi ostrom során fogságba esett 1500 török katona mind Mátyás szolgálatába állt,⁸⁷² s részben e katonák alkották a Beatrixért küldött magyar követség tagjait.⁸⁷³

A magyar seregben szolgáló sokféle etnikum ellenére Unrest a magyar sereget – az egyszerűség kedvéért – mindig „a magyarok” (*die Vngrischen*) megnevezéssel illette. Hogy a hadmozdulatokban lovas és/vagy gyalogos alakulatok vettek részt, mint a fentebb idézett példák is jelzik, természetesen feljegyezte, azt azonban, hogy Mátyás serege zsoldossereg volt, nem írta. Az elmesélt ostromok alapján megtudhatjuk, hogy a magyarok ágyút, szakállas

⁸⁷⁰ Lásd az előző jegyzetben a szabácsi sereget. További példa: „Az 1480-ik esztendőben, nagyböjt idején bevette a király Friesachot, ötszáz lovas és gyalogos katonát küldött oda, akik közt voltak Lengyelországból, Csehországból, Sziléziából és máshonnan való urak, lovagok és csatlósok, akiknek a parancsnoka a sziléziai születésű Haugwitz von Siebersdorf volt.” („Und als man zallt 1400 und im 80. jar in der Vassten nam der kunig Friesach eyn und schickt dahin 5 hundert mann ze rossenund zu fuessen; darunder waren herrn, ritter und knecht aus den lannden Polan, Behaym, Slesy und andern lannden. Der hawbtman was Hanns Hawgwitsch von Sybertorff aus der Slesy purttig.”) – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 104.

⁸⁷¹ Pl. az 1480-as esztendő egyik akciójánál „a magyar király több katonát, szám szerint 400 lovast és 800 gyalogost küldött Karintiába az említett megszállt helyekre; közöttük sok rác és nem keresztény ember akadt”. („Inn dem schickt der kunig von Vngern mer volckh geyn Kernndten in die benannten besetzung pey der zall 400 geraysiger und 800 fuesknecht; darunder warn vil Ratzen und [un]kristenliche lewdt.”) – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 109.; ill. egy 1484-es akciónál: „Ezután, Szent Katalin napján a király emberei úgy döntöttek, hogy újra ellátják élelemmel Eppensteint várát, és az összes elfoglalt területükről nagy erőket vontak össze, akik kiegészültek a király magyarországi seregével, voltak közöttük igazi törökök és rácok is, kik a király foglyai.” („Darnach zu sanndt Kathreintag betrachteten die kunigischen, das gschloss Eppenstain aber ze speysen und besambten sich starckh aus allen iren besetzungen und [mit] mer des kunigs volckh von Vngern, darunder recht Turckhen und Rätzen waren, des kunigs gefangen.”) – uo. 144.

⁸⁷² „Mikor a belső táborban levő törökök, akik 1500-an voltak, látták a király elszántságát, a táborral együtt a király kegyelmébe adták magukat, úgy hogy [a király] szolgálatába vette őket, és úgy bánt velük, mint más nemzetbéli zsoldosokkal.” („Und do die Turckhen inn dem inderm taber des kunigs ernnst sahen, der waren pey funfftzehnhundert, die ergaben sich dem kunig mit dem taber inn sein genadt, das er sew zw dienner auffnem. Das tett der kunig und hyelt die Turckhen als annder geschlecht soldner.”) – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 61-62.

⁸⁷³ Beatrixért „elküldte azokat a törököket is, akiket Sabácnál fogadott fel.” (Auch schickt er mit Turckhen, die der kunig zum Tschawatz auffgenommen hett.”) – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 62.

puskát éppúgy használtak, mint íjat-nyilat, és gyakran nyúltak a gyújtogatás fegyveréhez.⁸⁷⁴ Unrest sikerekről, kudarcokról egyaránt beszámolt, a magyar seregek erejét, hatékonyságát azonban leginkább az elért eredmény – a jelentős területi hódítás – bemutatásával minősítette. Ez a hódítás természetesen kegyetlenkedéssel is együtt járt, az Ausztriai krónika több ízben is hosszasan sorolta a lakosságot ért csapásokat, a falvak, városok pusztulását.⁸⁷⁵ „Ezt követően a magyarok, mintegy háromszázan titokban kijöttek az általuk elfoglalt Friesachból és Altenhofenből a Gurktalon és Himmelbergen át Karintiába, a Feldkirchen melletti Sankt Ulrichba. Az ottani templomot jól felszerelték a parasztok a törökök ellen, és az egész környék abban tartotta a vagyonát. [A magyarok] egyik reggel lecsaptak a templomra, és oly sok jószágot vittek el onnan, hogy több mint ötven megrakott kocsival szállították el, ezen kívül [elhajtottak] sok marhát, felgyújtottak ott néhány házat és elég sok parasztot elfogtak, majd levonultak Glanegg felé, ahol sok falut és házat égettek fel.” – olvashatjuk az egyik, átlagosnak mondható magyar rajtaütésről írt tudósításban.⁸⁷⁶ Bármennyire imponált Mátyás király Jakob Unrestnek, bármennyire tisztában volt azzal, hogy a háború mindig pusztítással

⁸⁷⁴ 1480 szeptemberében „a Szent Kereszt napja utáni pénteken [Haugwitz] övéivel a zolli Miasszonyunk templom ellen vonult, és táborn vert előtte, a rácok pedig külön táborn ütöttek. Haugwitz egy negyedfontos ágyúval akarta lövetni a Miasszonyunk egyházat. A Miasszonyunk azonban kimutatta oltalmazó erejét, és csodás jelet tett, mert az ágyú felrobbant, és a löpor úgy megégette az pattantyúst, hogy aligha maradt életben. Ő azonban szakállas puskákkal és közvetlen közlől tűzes nyilakkal egyre csak lövette a templomot és a temetőt, égő anyagokat és köveket dobott a temetőbe, az ablakokon keresztül íjjal lövette a templomot, és azt hitte, hogy nemsokára beveszi az egyházat.” („Darnach am freytag nach des Heyligenkrewtztag am herbst zoch er mit allen den seynen fur Vnnser Lewben Frawn gottshaws zw Zoll und macht dafur veldt. Do hetten dye Ratzen ir besunder veldt. Do wolt der Haugwitsch mit ainer viertlpuchsen zw Unnser Frawn gotshaws schyessen haben lassen. Do macht Vnser Liebe Fraw iren scherm fur und tett zaichen, das dye puchsen zerprach, und das pulver verprannt den puchsenmaistern, da ser khawmb pey dem leben pelayb. Aber mit hackhenpuchsen lyes er fur und fur gegender kirchen und freydhoff schyessen und des nagst mit fewrpheylen und lyess fewr und stain in den freydhoff weffen und mit pheylen gegen der kirchen schessen, des zaychen noch in den glessern steckhen, und vermaynt die kirchen ye ze notten.”) – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 113.

⁸⁷⁵ Például UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 82-83., 104-105., 106., 108., 125-127., stb.

⁸⁷⁶ „Vonstund [an] nach dem komen die Vngrischn zw Kernndten aus irren besetzen Fryeach und Altenhofen haymlich durch das Gurcktall und uber den Zumelsberg als pey dreyhundert gen Sannd Vlreich pey Veldtkirchen. Do hetten die pawrn die kirchen fur die Turckhen wol zugericht und het die ganntz gegennt daselbs ir guet darinne. Die ubereynten eyns morgens frue die kirchen ab und namen gross guet daraus das sy ob funfftzig wegen mit guet wegfurten und vill viechs und verprannten etlich hewser daselbs und viengen etwo vil pawrn und zugen ab fur Gclanneckh; do verprannten sy vill dorffer und hewser.” – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 123. (Az akció 1481-ben történt.)

jár, a tartományát ért magyar atrocitásokat számbavéve, 1482-ben sommásan úgy nyilatkozott: „ez az iszonyatos háború Karintiának több kárt okozott, mint korábban négy török portya”.⁸⁷⁷

Unrest – egyetlen! – elítélő mondata azonban nem változtat azon az összképen, amelyet részletesen megismert forrásaink alapján leszűrhetünk. Akár a magyarokkal szövetséges, akár az ellenséges oldalon álló szerző elbeszélő munkáját olvastuk, a nézőponttól függetlenül mindegyik esetben komoly, jelentős, jól szervezett hadseregeként írtak a magyar hadakról. Ezek a hadak az idézett művek megírása idején, a 14-15. században már alapvetően nyugati típusú hadak voltak, amelyekben a hadszíntér és az ellenség függvényében kisebb vagy épp nagyobb arányban alkalmaztak könnyűlovasságot is. Ennek keretében fel-feltűntek különböző keleti elemek – kunok, rácok, sőt, törökök –, ezek a csapatok érthetően keltettek feltűnést a nyugati hadszíntereken. A forrásokba azonban nem annyira szerepük, jelentőségük, mint inkább azonosítható másságuk miatt kerültek be.

4. Magyarország népeiről

Az országról készült részletesebb leírásokban minden esetben helyet kapott a lakosság hosszabb-rövidebb jellemzése – ezek a jellemzések pedig általában kitértek arra a körülményre, hogy Magyarországon sokféle nép lakik. A soknemzetiségű ország népeiről követjelentések, geográfiai munkák egyaránt tudósítottak, felsorolva, olykor minősítve is az ország népeit. A Landus pápai nunciusnak tulajdonított, 1461-1463-ban készült, különösen részletes jelentés például előbb leszögezte, hogy az országban különféle népek élnek, majd sorra számba is vette őket, elsőként a „tisztá” magyarokat, majd a németeket, a kunokat, a latinokat, a szlávokat, végül a cigányokat és a jászokat. Tapasztalatai szerint a magyarok a teljes társadalmat lefedték: lehetek bárók és nemesek, jobbágyok és városlakók. A jelentés szerint a németek, akik általában szorgalmasak, takaros, fallal körülvett városokban laknak, főként kereskedelemmel, bányászattal foglalkoznak; a pogány tatárok, akiket kunnak hívnak, az ország bizonyos vidékén laknak, s hasonlóképpen elkülönülten élnek a latinok (akiket franciáknak hív), illetve a szlávok és a „szerbek”, akik Szerbiából és Szlavóniából húzódtak be, és az országban külön tartományt kaptak, hogy ott lakjanak. A jelentés szerzőjének a

⁸⁷⁷ „das lanndt Kerndten von dem haylossen kryeg mer zu schaden khomen ist, dann vor von vier Turckhenrayssen” – UNREST, J.: *Österreichische Chronik* 132.

felsorolás végén említett cigányokról és jászokról volt a legrosszabb véleménye: ők ugyanis elmondása szerint magyarországi tartományukból a világot járják, mindenféle gyanús ügyletekből tartva fenn magukat.⁸⁷⁸ A jelentéssel egy időben készültek II. Piusz pápa feljegyzései, ahol ugyancsak olvashatunk Magyarország etnikai sokszínűségéről. Piusz szerint Magyarország „hét országot zárt magába, amelyekben sok, különböző nyelvű nép lakott. A horvátok, dalmátok, bosnyákok, szerbek, rácok, bulgárok – akiket a régiek mysiaiaknak neveztek – szláv nyelven beszélnek, a vlachok romlott olasz nyelven, az erdélyiek németül”.⁸⁷⁹ Mint a két idézett példából is kitűnik, a „sok nép” felsorolása nem feltétlen

⁸⁷⁸ „El dito corpo de Hungaria è habitado de diverse generation de zente. Prima sono ungari puri, zoè baroni e nobili e populi e zitadini [...] E abitato dito regno de zente todescha, i quali todeschi se exercitano volenter, e sono zente universalmente industriosi. Questi se pono reputare possedano la mazor parte de quello reame, perche ongari sono zente de pocha industria [...] Todeschi industrio in ogni exercitio, e cum mercantie e cum far cavare montagne de diversi metali de ori,, arzenti, rami, piombi, e cum altri loro exercitii tanto anno fatto che la mazore parte del bon del dito regno è posseduto da ditte todeschi, e hanno alchune cita murade e forte, e cum bonissimi casamenti [...] Trovasi dito regno in alguna d’esso esser habitado da nation Tartari, li quali vivono in loro fe e chiamanosì Chumani, e pagano [...] E par habitare el paese fo concesso a ditti Tartari podesseno habitare in quella provincia [...] Ancora in alguna parte de esso Regno è habitado de nationi franzese, i quali parlano drito francese. Questi tali hano una provincia per loro separata, i quali franzese romagnino in ditto regno antiquamente quando Re Carlo fexe el conquisto del dito regno, e cossi vi stanno. In alguna parte de dito regno habitano Schiavi et Serviani, i quali de Servia e Schiavonia se anno retrati e reduiti in dito regno ad habitare in certa provincia separada da le altre. Habitano in dito regno in provincia separata Zingari e Filistei, e de dita provincia de Ungaria se partino e vano peligrinando per el mondo come fano, el qual peligrinazo fano de viazo de marchantia cum questi mezi e de incanti de femene e de robare usano sustentare belono vite.” – *Descrizione dell’Ungheria* 30-31.; mint az idézett szövegrészben is olvasható, a „franciák” betelepülését I. Károlyhoz kötötte. A Landus-kéziratról lásd jelen munka 396. jegyzetét.

⁸⁷⁹ „Septem regna sub uno concluderet, linguas plures dissonasque complexum: Cloatini, Dalmate, Bosnenses, Seruienses, Rasciani, Bulgari, quos Mysos uocauere prisci, sclauonico sermone utuntur; Valachi corrupto italico, Transilvani theutonico” – *Pii II Commentarii Rerum memorabilium* II. 742.; *II. Piusz pápa feljegyzései* II. 551. A *De Europában* az Erdélyben élő népekről adott jellemzést: „A teutonok Szászországból származnak, bátor s háborúban gyakorlott férfiak, a hét megye után, amelyet laknak, anyanyelvükön siebenbürgenieknek nevezik őket. A siculusokat tartják a legősibb magyaroknak, s az elsőknek mindazok közül, akik a régi Magyarországból e tartományba jöttek. [...] A valachus itáliai nemzet, amint erről rövidesen be fogunk számolni, mégis csak kevés olyan, harcban jártas férfit lehet találni a transsylvanusok között, akik ne tudnának magyarul.” („Theutones ex Saxonia originem habent, uiri fortes et bello exercitati, a septem ciuitatibus, quas inhabitant, Sibenburgenses patrio sermone appellati. Siculi Hungarorum uetustissimi creduntur, primi omnium, qui ex Hungaria ueteri in hanc prouinciam uenerint [...] Valachi genus italicum sunt, quemadmodum

azonos az egyes forrásokban, sőt, előfordul, hogy csak egy-két etnikumot említenek meg, az említés mellé azonban szinte mindig került némi jellemzés vagy néhány jelző. Ezek a jellemzések általában a szerző származásától függetlenül ugyanazokra a sztereotípiákra épültek: például a németek városlakók és kereskedésből élnek, a vlachok harciasak.⁸⁸⁰ Forrásaink többségében azonban egyszerűen csak magyarokról beszélnek – hogy ez esetben etnikai hovatartozás nélkül, úgy általában az ország lakosairól esik szó, vagy valóban 'a magyarokról' tudósít a szerző, ennek eldöntése nem is mindig egyszerű. A következőkben két eltérő műfajú, megközelítésű forrástípus magyarokról készült jellemzéseivel ismerkedhetünk meg, az egyes népeket kigúnyoló középkori verses mondókákkal, illetve a késő középkori utazók és követek személyes tapasztalatai alapján írásba foglalt leírásokkal.

Verses mondókák a magyarokról

A Párizsban filozófiát és teológiát tanító Jacques de Vitry 1220 körül lejegyzett *Historia occidentalis*ában alapos leírást olvashatunk a különböző országokból, tartományokból érkezett diákok konfliktusairól: „a párizsi diákok nemcsak az eltérő iskolai módszerek miatt, vagy a disputák alkalmával kerültek viszályba egymással. Az egyes országok eltérő sajátosságai is egyenetlenséghez, irigységhez, egymás lenézéséhez vezettek, a diákok nagyon sok gúnyszót találtak ki egymásra. Az angolokat iszákosnak és 'farkosnak' (kanosnak) nevezték, a franciákat nagyképűnek, puhánynak és nőiesnek, a németeket verekedőnek, tivornyázónak, a normannokat kérkedőnek és nagyszájúnak, a Poitou-ból származókat csalónak és képmutatónak, a Burgundiából származókat butának és együgyűnek, a bretonokat könnyelműnek és nyugtalannak, a lombardokat kapzsinak, gonosznak, harchoz nem értőnek, a rómaiakat pedig erőszakosnak és ellenségeskedőnek tartották”.⁸⁸¹ Jacques de

paulo post referemus; paucos tamen apud Transiluanos inuenias uiros exercitatos hungarice lingue nescios” – *Eneae Silvii De Europa* 54.; magyar fordítása: NÓTÁRI T.: *Szemelvények* 21.

⁸⁸⁰ Lásd például Sebastian Zustignan velencei követ jelentését (1503): „la Saxonia sono merchedanti, la Valachia homeni bellici” – BALOGH I.: *Velencei diplomaták* IX.; a németekre lásd még többek közt Ransanus jellemzését: RANSANUS, P.: *Epithoma* 60.; RANSANUS, P.: *A magyarok történetének* (1999.) 64.; illetve – noha nem nyugat-európai a szerző – a raguzai Ludovicus Tubero antikizáló népismertetőjét: LUDOVICUS TUBERO: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Közreadja Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Szeged, 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.) 67-70., a németekre: 67.

⁸⁸¹ „Non solum autem ratione diversarum sectarum vel occasione disputationum sibi invicem adversantes contradicebant, sed pro diversitate regionum mutuo dissidentes, invidentes et detrahentes, multas

Vitry európai nemzetkatalógusa volt nem elszigetelt jelenség, a 12-13. századtól Európaszerte szép számmal születtek a különféle nemzetkarakter-leltárak, katalógusok. „A legszebb sztereotípa-katalógus” címet – legalábbis a középkorvégi Itália francia-képéről vaskos könyvet író Patrick Gilli szerint – Alexander von Roes kölni kanonok 13. század végén írt, *Notitia seculi* című munkája érdemelte ki, amelyben a szerző akkurátusan összeállította három nemzet, az olaszok, a németek és a franciák jó és rossz tulajdonságait. Katalógusában az olaszok erényei közt szerepelt a józanság, a titoktartás, a türelem és a bölcsesség, hibájuk volt ellenben a kapzsiság, fukarság, irigység és ellenségeség. A németek dicsőségére szolgált nagylelkűségük, jóindulatuk és a nyomorultak iránti szánalmuk, ugyanakkor hibájukul róttá fel kegyetlenségüket, durvaságukat, viszálykodásukat. A franciák jó tulajdonságai közé sorolta igazságosságukat, mértéktartásukat és finom modorukat, negatív vonásaik közé pedig gögjüket, fényűzésüket, állhatatlanságukat, önimádatukat és fecsegésüket.⁸⁸²

Európa különböző népeinek jó vagy – elsősorban – rossz tulajdonságait azonban nem csak tudós egyetemi magiszterek, az egyházi elit képviselői vették lajstromba; a fennmaradt ilyen tárgyú szövegek többségét náluk jóval kevesebb valós tapasztalattal és műveltséggel rendelkező, jórészt névtelen szerzők alkották. A népkarakter-sztereotípiákat a középkorban előszeretettel foglalták versbe, s ezek a versikék sokkal inkább terjedtek szóban, mint írásban.⁸⁸³ Néhány sornyi szövegük sokszor nem volt több mint fantáziátlan, száraz felsorolás,

contra se contumelias et obprobria impudenter proferebant, anglicos potatores et caudatos affirmantes, francigenas superbos, molles et muliebriter compositos asserentes, teutonicos furibundos et in conviviis suis obscenos dicebant, normanos autem inanes et gloriosos, pictavos proditores et fortune amicos. Hos autem qui de Burgundia erant brutos et stultos reputabant. Britones autem leves et vagos iudicantes. [...] Lombardos avaros, malitiosos et imbelles; romanos seditiosos, violentos et manus rodentes.” – JOHN FREDERICK HINNEBUSCH: *The Historia Occidentalis of Jacques de Vitry*. A critical edition. The University Press, Fribourg, 1972. (Spicilegium Friburgense 17.) 92.

⁸⁸² *Die Schriften des Alexander von Roes*. Herausgegeben und übersetzt von Herbert Grundmann und Hermann Heimpel. Weimar, 1949. (Deutsches Mittelalter-Kritische Studentexte der Monumenta Germaniae Historica 4.) 84-86., a három nép jellemzéseit táblázatba foglalva lásd a jelen munka végén, APPENDIX. NR. 3.; minősíti: GILLI, P.: *Au miroir de l'humanisme* 4.

⁸⁸³ A középkori népkarakter jellemzéseket tartalmazó latin nyelvű mondókákat-versikéket Hans Walter gyűjtötte össze, részben korábbi munkákból, részben saját forrásfeltárás alapján. Fél évszázada írt cikke a verskezdet abc-rendjében, beszámozva közölte a versek szövegét. Rövid felvezető áttekintésében műfaj szerint három csoportot különített el. A „népkatalógus” szerinte lehetett 1. egy-egy népről írt mondóka 2. a népek összehasonlítása dialógus-formában 3. a népek felsorolása. HANS WALTHER: *Scherz und Ernst in der Völker-*

de találunk bennük valódi humort éppúgy, mint – igaz, ritkán – gyűlölettől fröcsögő szatírárt; ilyen latin verses mondókák nagy számban maradtak fenn Európa-szerte. A versikék olykor csak egy népet gúnyoltak ki, gyakran valamilyen állathoz hasonlítva tagjait: „olyan, mint az ökör és az egér, joggal mondhatjuk csehnek / iszik, mint az ökör, lop, mint az egér”.⁸⁸⁴ Máskor meglepően gazdag, a szerző által ismert valamennyi vidékre, országra kiterjedő sztereotípa-katalógust foglaltak néhány verssorba. „Nincs egészen rendben: a kegyesség Itáliában, az igazság Magyarországon, az alázatosság Ausztriában, erkölcsösség Bajorországban, szegénység Velencében, szép nők Etiópiában, vallásosság Csehországban, boldogság Lengyelországban, a kenyér Kölnben, a részegség Szászországban, a köles Westfáliában, az őszinteség Svábföldön, a zsidó szómagyarázat, a sör Erfurtban” – olvashatjuk például az egyik, 15. században írt versikében.⁸⁸⁵ Ezekben a középkori versekben az olaszok „éles eszűek, de csalók”, a rómaiak egykor „kurvák” voltak, a töröknek szolgáló görögök pedig elvesztették a hírüket.⁸⁸⁶ Némelyikükben válogatott gorombaságok is előfordultak, ilyen például, hogy „a bajorok Pilátus fenekéből bújtak ki”.⁸⁸⁷

A 12. századra – főként a keresztes hadjáratoknak köszönhetően – már kialakultak az egyes népek állandó jelzői: a 11-12. század fordulójától kezdve a nyugati forrásokban rendszeresen írtak a németek dühéről (*furor Teutonicus*), a görögök fortélyáról (*dolus Grecorum*), a franciák gögjéről (*superbia Francorum*), az angolok hitszegéséről (*perfidia Anglorum*) vagy részegségéről (*bibulus, potator*).⁸⁸⁸ Fontos megjegyezni azonban, hogy a

und Stämme-Charakteristik mittellateinischer Verse. Archiv für Kulturgeschichte 41 (1959) 263-301. A továbbiakban ennek a munkának a gyűjtésére támaszkodom.

⁸⁸⁴ „Est quasi bos et mus de jure dictus Bohemus / Bos ad potandum, mus ad furtum faciendum.” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 49. (itt és a továbbiakban az idézett vers Hans Walter által adott sorszámaára hivatkozom)

⁸⁸⁵ „Devotio in Italia / veritas in Ungaria / humilitas in Austria / castitas in Bavaria / paupertas in Venetia / formose mulieres in Ethiopia / religiositas in Bohemia / felicitas in Polonia / panis in Colonia / ebrietas in Saxonia / felicitas in Thoringia / miliaria in Westfalia / simplicitas in Suevia / glosa Judaica / cerevisia in Erfordia / nihil valent per omnia” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 43.

⁸⁸⁶ „Itali ingeniosi / sunt, sed maxime dolosi / sub favoris specie. / Mundi domini Romani / erant olim curtisani / nunc cum papa imperant. / [...] / Greci famam perdiderunt / postquam Turcis servierunt / olim factis celebres.” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 72.

⁸⁸⁷ „Bavari sunt nati, veniunt de culo Pilati” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 25.

⁸⁸⁸ Erről elsősorban lásd: SCHMUGGE, L.: *Über nationale Vorurteile*; illetve két magyar kutató számos ponton eltérő munkáját: SZÜCS J.: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” 50. skk., valamint – részben épp

népekre aggatott jelzők nem mindig állandósultak, s mint a versikék is egyértelműen bizonyítják, az egyes tulajdonságok gyakran vándoroltak a különböző népek között. A *perfidia* például, ami a leggyakrabban valóban az angolok jelzője volt, ritkán, de előfordult az osztrákok, szlávok, perzsák, magyarok vagy épp a németek minősítésére is, mint ahogy a gögös, fortélyos vagy épp részeges jelzők is előkerültek másutt.⁸⁸⁹ Egy-egy állat-hasonlat is feltűnhetett több nép jellemzésére is – így például egyaránt szarkához hasonlították a szászokat, svábokat, frizeket és a bretonokat.⁸⁹⁰

Mint két fentebb már idézett példa – a *devotio in Italia* kezdetű részletes sztereotípiakatalógus, illetve a *perfidia* szó előbb említett sokoldalú használata – jelzi, a versekből természetesen nem hiányoztak a magyarok sem. Az előbbi esetben a névtelen szerző az igazságot, a *veritast* hiányolta Magyarországon, amely körül a vers szerint korántsem volt minden rendben. A magyarok megbízhatatlansága, hűségük hiánya más versekben is rendre felbukkant: „Magyarország sok igaztalan embert táplál” – tűnik élénk egy 14. századi népkatalógus egyik szövegváltozatában,⁸⁹¹ „a magyarok komorak, hitszegők, mind csalók” – olvashatjuk egy 15. századi, a szokásosnál jóval hosszabb és részletesebb katalógusban.⁸⁹² Egy következő, ugyancsak 15. századi katalógus hasonlóképpen a hűséget kérte számon a magyaroktól: „a kóborlók böjtje, a rablók alamizsnája, a magyarok hűsége, a csehek barátsága, a szerzetesek gögje, az apácák tánca, a zsidók beszéde ritkán jut a mennyek

Schmugge idézett tanulmánya alapján – KRISTÓ GYULA: *A magyar nemzet megszületése*. Szeged, 1997. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 12.) 75. skk.

⁸⁸⁹ „Austria leccatrix, viatrix (et) turpissima rerum / Perfidia, mendatrix, cui nulla fides neque verum” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 21.; „Flandria garrula, Slavia perfidia, Grecia prudens.” – uo. nr. 53.; felsorolásban: „Perfidia Persarum” – uo. nr. 99.; „Ungari tristes, perfidi, omnes sunt mendaces” – uo. nr. 143.; „Toxica Teutonica gens, perfida, pestis iniqua / Vergit in obliqua, nullius gentis amica.” – uo. nr. 179.; „Superbia Romanorum” – uo. nr. 99.; „Itali ingeniosi / sunt, sed maxime dolosi...” – uo. nr. 72.; részegesre lásd többek közt a fentebb már idézett cseh példát.

⁸⁹⁰ „In brevi tunica saltat Saxo quasi pica / Ut pica pirum, comedit Saxo butirum” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 92.; „In brevi tunica saltat Suevus quasi pica / Cantans, rixosus, prodigus, letusque lascivus” – uo. 92.a., stb.

⁸⁹¹ „Iniustos homines nutrit Ungaria multos” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 166. (Fassg. B)

⁸⁹² Ugyanakkor például a strófa élén álló csehek részeges, torkos és tolvaj népként kerültek a versebe: „Bohemi magni bibuli, fures et voraces, [...] Ungari tristes, perfidi, omnes sunt mendaces” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 143.

országába” – olvashatjuk.⁸⁹³ Még sommásabban fogalmazta meg ugyanazt szerzője egy Kelet-Európa népeit előtérbe állító népkataszterben: „A magyar alig katolikus, senkihez sem barátságos. Amikor Isten hozottat mond, óvakodj tőle, mint az ellenségtől!”⁸⁹⁴ Ez utóbbi két sor azonban egyúttal arra is remek bizonyíték, hogy egy-egy különösen sikeresnek ítélt rímet – és a *Quando dicit „Ave”, sicut ab hoste cave* minden bizonnyal annak számított – hezitálás nélkül vittek át egyik népről a másikra; a szöveg ugyanis a németekre vonatkoztatva éppúgy felbukkan, mint az angolokra, s vélhetőleg más népek ostromozására is skandálhatták.⁸⁹⁵ Ez a körülmény ugyanakkor jócskán tompítja is a versbe foglalt megállapítás magyarellenes élet.

A megbízhatatlanság és annak különböző variánsai mellett a versikék a leggyakrabban a magyarok durvaságát, faragatlanságát emelték ki. Az egyik különösen részletes, 16. századi népkataszterben – amelyben a csehek eretnekek, az olaszok csalók, a lengyelek tolvajok voltak, és amelyben „a hegyeknél egészen a csillagokig Erdélyt szász telepések lakják”,⁸⁹⁶ ott „velük határos a magyarok durva erkölcsű, faragatlan és barbár népe”.⁸⁹⁷ Egy másik, 15. századi vers, amely szinte minden számba vehető rosszat felsorolt az országról és lakóiról, a hit és az igazság hiánya mellett ugyancsak kiemelte a magyarok kegyetlenségét és durvaságát.⁸⁹⁸ A „durva” magyarokról találunk nagyon durva jellemzést is, amely a

⁸⁹³ „Jejunia vagorum, elemosina raptorum, fides Ungarorum, amicitia Bohemorum, superbia monachorum, chorea monialium, oratio Judeorum, raro penetrant regna celorum.” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 102.

⁸⁹⁴ „Ungaricus vix catholicus, nullius amicus: Quando dicit „Ave”, sicut ab hoste cave!” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 67.

⁸⁹⁵ „Theutonici vix catholici, nullius amici: Quando dicit Ave, sicut ab hoste cave!” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 178.; „Anglicus a tergo caudam gerit, est canis, ergo / Cum tibi dicit Ave, sicut ab hoste cave!” – uo. nr. 15.

⁸⁹⁶ „Ad montes ad usque astra / habitantur septem castra / a colonis Saxonum” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 72.

⁸⁹⁷ „Hos attingit Ungarorum / natio crassorum morum / rudis atque barbara.” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 72.

⁸⁹⁸ A vers alapján szinte érthetetlen, miért is lakott egyáltalán bárki Magyarországon: „Ezek azok a rossz dolgok, amelyekkel Magyarország tele van: légy, túlzott hőség, láz, szörnyű borok / férgek, sok porral járó szélvihar / lakóhelyül használt disznóólak / szállások szobák nélkül / a földön alszanak, mivel ágyat nem használnak / hiányoznak a fák, tisztátalanul főznek / a ragacsos források bűzösen törnek fel / türelmetlen, kegyetlen, durva és rosszindulatú a nép / az előkelők pompáznak, az igazság hiányzik / a hit kevés, a távolságok nagyok / Magyarországon, ha nem hiszed, próbáld meg!” („Hec mala sunt, quibus extat Ungaria plena: / Musca, calor nimius, febris, horrentia vina / Vermis, ventorum rabies cum pulvere multo / Stabula porcorum habentur loco (!) domorum / Hospitium quarum cum defectu camerarum / In solo sopiunt, cum lectisternia desunt / Ligna

legnegatívabb tulajdonságok csokorba gyűjtése mellett láthatóan már magával a fogalmazással is bántani akart: „A magyarok a fenekükön karóval megsértett emberek, nem híresek, feketék, tunyák, rühesek, nem igazmondók, erőszakosak, tetvesek.”⁸⁹⁹ Az elfogult, rosszindulattal teli szöveg arra utal, ez esetben valóban lehetett a szerzőnek személyes negatív tapasztalata, amely ilyen kirohanásra ragadtatta, jellemzését azonban épp a túlburjánzó rosszindulat teszi értékelhetetlenné.

Leszámítva a szélsőségeket, a népkarakter-jellemzést tartalmazó középkori verses mondókákban a magyarokra alapvetően két jelzőpár, a hitszegő, megbízhatatlan, illetve a durva, erőszakos – valamint ezek különböző variánsai – szerepeltek elsősorban. A versikék – egyetlen jelenleg ismert kivételtől eltekintve – csak az ország népét gúnyolták, magát az országot nem, sőt, arra is találhatunk példát, hogy a népet és az ország földjét egymással szembeállítva szerepeltették, mint „a legalávalóbb nép, a legjobb föld”.⁹⁰⁰ Ez a megközelítés a keresztes hadjáratok nézőpontjával rokonítható, amikor az országon áthaladó, lakosságot sarcoló keresztesek elámultak az országban tapasztalt bőségtől, de lebarbározták a fosztogatásnak ellenálló lakosságot. Ahhoz azonban, hogy megtudjuk, a versikék mennyiben alapultak-alapulhattak valós tapasztalatokon, mindenképpen érdemes megismerkedni a középkori szemtanúk által lejegyzett magyar-kép legfontosabb elemeivel.

Követek és utazók a magyarokról

A magyarokra és országukra 14. századi mondókában felbukkanó, tömör *vir pessimus, optima terra* minősítés négy szóban foglalja össze, amit a 12. században Ottó freisingi püspök jóval hosszabban és jóval nyersebben fejtett ki. Szerinte ugyanis a „visszataszító külsejű”, erkölceikben és nyelvükben egyaránt barbár és vad magyarok csak a szerencse szeszélyének vagy Isten türelmének köszönhetően kaphatták meg azt a szép földet, amelyen éltek.⁹⁰¹ A

deficiunt, escas cum stercore coquant / Viscosi fontes fetorem scaturientes / Impatiens populus, dirus, durusque malignus / Pompa superbiorum, defectus iustitieque / Et brevis est fides, equidem miliaria longa / Sunt in Ungaria, si non vis credere, tempta!” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 78.

⁸⁹⁹ „Ungari sunt homines in culo stipite lesi / sunt non famosi, nigri, pigri, et scabiosi / sunt non veraces, protervi, pediculosi” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 183.

⁹⁰⁰ „Ungarus, Ungaria, vir pessimus, optima terra” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 166.

⁹⁰¹ „Ungari facie tetri, profundis oculis, statura humiles, moribus et lingua barbari et feroces, ut iure fortuna culanda ve potius divina pacientia sit admiranda, quae, ne dicam hominibus, sed talibus hominum

magyarok nem csak Ottó püspök, de a többi keresztes krónikás szerint is barbárok voltak és kegyetlenek, kemények és csalárdak – de mennyiben változott, változott-e ez a vélekedés a késő középkorban? Másként tekintettek a magyarokra, más véleményt alakítottak ki az országban járó, területén áthaladó követek és utazók a 14-15. században, vagy a 16. század elején?

Noha elszórt, egy-két mondatos – olykor csak valamely sajátosnak tekintett „magyar” szokásra vonatkozó – értékelést számos forrásban találunk,⁹⁰² szemtanútól származó, általános és teljes körű jellemzést meglepően keveset olvashatunk. Ilyen, a magyarok külsejét, „nemzeti” karakterét, a magyar társadalom sajátosságait egyszerre bemutató, a néhány mondatnyi terjedelmet meghaladó leírást adott a 14. század elején a *Descriptio Europae Orientalis* ismeretlen szerzője,⁹⁰³ a 15. század második felében Landus pápai nuncius,⁹⁰⁴ illetve a 16. század elején Pierre Choque, Candale-i Anna egyik kísérője.⁹⁰⁵ A 16. század első évtizedeiben némileg megsokasodnak a nép- és országleírások, köszönhetően annak, hogy a velencei köztársaság ekkor már állandó követet tartott Budán, s a Jagelló-kor végén hasonlóképpen állandó nunciust tartott a szentszék is a magyar székvárosban. Különösen a velencei követek *relazionéi*, beszámoló beszédei tartalmaztak rendszeresen ilyen, általánosabb képet nyújtó leírásokat is.⁹⁰⁶

A leírás, amelyet a *Descriptio Europae Orientalis* ismeretlen francia szerzője adott a magyarokról, közismert és gyakran idézett forrásrész. Az ország – amely „egyike a világ legnagyobb országainak”, és mindenben „rendkívül gazdag” – ismertetése után a névtelen szerző a következőképpen mutatta be a határok közt élő lakosságot: „Az emberek általában alacsonyok, feketék és szikárok, és a fegyverek bármelyik nemében nagyon jó harcosok, leginkább mégis kiváló íjászok. Általában apró lovaik vannak, bár egyébként erősek és

monstris tam delectabilem exposuit terram.” – CFH III. 1767.; a keresztesek véleményéről lásd a II.1. *Pogány magyarok – keresztény magyarok* című fejezetet.

⁹⁰² Egyetlen apró, de annál jellegzetesebb példa: Mátyás király 1458 őszén tervezett törökellenes hadjárata kapcsán jegyezte meg jelentésében a velencei követ, Pietro Tommasi, hogy a magyar csapatok bor nélkül nem tudnak háborúzni („senza vino questi non sanno far guerra”) – MDEM I. 38.

⁹⁰³ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*.

⁹⁰⁴ J. C. ENGEL: *Geschichte des Ungarischen Reichs* II. 6-17.; *Descrizione dell’Ungheria* 29-34.; DRASKÓCZY I.: *A „Landus jelentés” kéziratai* 90-91.; illetve lásd jelen munka 396. jegyzetét.

⁹⁰⁵ MARCZALI H.: *Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból* 97-113.; SZAMOTA I.: *Régi utazások* 131-146.

⁹⁰⁶ Erről lásd a II.4. *Követek és átutazók* című fejezetet.

gyorsak, a főrangúaknak és a nemeseknek azonban nagy és szép lovaik vannak. Magyarország népe nagyon alázatos és katolikus, ámde a főrangúak és a nemesek igen kegyetlenek.”⁹⁰⁷ A francia szerzetes jellemzése nem a korábbi évszázadok negatív előítéleteire épült. Az általa vázolt magyar-kép kevés elemből állt össze: a magyarok külső megjelenésére mindössze három jelzőt alkalmazott, a minimalista megoldás ellenére azonban az eredmény szemléletesre sikerült. A leírás hangsúlya láthatólag a katonai erényekre került, a névtelen a magyarokat harcos népként mutatta be, akiket sajátos fegyverzetük, az új éppúgy jellemzett, mint jellegzetes lovaik; ezek a kiváló harcosok ugyanakkor nagyon vallásosak is voltak. Végezetül a rövid jellemzés kitér a nemesség és a bárók hatalmára, népes famíliájukra.⁹⁰⁸ Az összképhez tartozik, hogy a névtelen Kelet-Európa népei közül a magyarokon kívül csupán az albánok és a lengyelek katonai alkalmasságát emelte még ki, sőt, több esetben jutott arra a szigorú következtetésre, hogy az adott nép tagjai „nem alkalmasak a fegyverforgatásra”.⁹⁰⁹

A névtelen szerző munkáját csak szűk körben forgathatták, hatást a később születő írásokra biztosan nem gyakorolhatott,⁹¹⁰ mégis, a későbbi, 15-16. századi magyar vonatkozású leírások jórészt ugyanezekre az alapelemekre épültek: a harcos és harcias, hadban bármilyen nehézséget jól tűrő, katonáskodó magyarokat – elsősorban a magyar nemeseket – állítva az előtérbe. A hasonlóságra jó példa Gilles le Bouvier *Az országok leírása* című műve, ahol a rövidre szabott magyar vonatkozású szöveg ugyancsak a magyarok íjait, lovait, katonai képességeit és – gyakori zarándoklataik megemlékezésével – vallásosságát emelte ki; egyetlen pluszinformációként szakállviselésüket is felemlítve. „Az emberek mind nagy szakállt hordanak, s igen csúf emberek, s gyakran járnak zarándoklatra Rómába, többen, mint

⁹⁰⁷ „Sunt comuniter parui homines et nigri ac eciam sicci, [et] bellicosi sunt valde in quolibet genere armorum, precipue tamen sunt optimi sagittarii, parvos habent equos comuniter, licet alias multum fortes et agiles, principes tamen nobiles habent equos magnos et pulcros, populus vngarie est multum deuotus et catholicus, principes vero et nobiles sunt multum crudeles.” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 49.

⁹⁰⁸ Az említett főrangúak nagyon hatalmasak, mert egyesek közülük tízezer harcost is képesek tartani, mások pedig ötezret, azok pedig, akik kevesebbet tudnak tartani, kétezret tartanak. („Potentes sunt valde dicti principes, nam aliqui ex eis facere possunt X milia armatorum, aliqui vero V milia, illi vero qui minus facere possunt II milia.”) – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 50.

⁹⁰⁹ Albániára: „habens homines bellicosos valde, sunt enim optimi sagittarii et lancearii” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 25.; a lengyelekre: „bellicosi sunt satis et pulchre stature” – uo. 58.; pl. a görögökre: „nullo ad arma apti” – uo. 24.

⁹¹⁰ Lásd a *Magyarország helye Kelet-Európában – a Descriptio Europae Orientalis országleírásai* című fejezetet.

a világ bármely más országából; s odavezető útjukon igen sok lovat adnak el Velence, Bologna és Toscana vidékén. Országuk gyakran áll nagy háborúsgban a szaracénokkal, kisméretű reflexíjaik és számszeríjaik vannak, melyekkel jól lőnek, jó lovaik vannak, kevés és könnyű fegyverzetet viselnek, nagyon nem szívesen szállnak le lovukról a harchoz.”⁹¹¹

A Landus pápai nunciusnak tulajdonított jelentés két évtizeddel később, 1461-1463 között született. Beszámolója – amellet, hogy részletesen leírta az országot, annak határait, folyóit, városait és várait, egyes szövegváltozatok szerint a királyi jövedelmeket – feltűnő alapossággal vette számba az országban élő népeket is, a legrészletesebb jellemzést a magyarokról adva. A „magyarokról” adott leírás tulajdonképpen a magyar nemesség leírása – a társadalom többségét kitevő jobbágyságról csupán egyetlen mondatot jegyzett fel. Ez a nemesség harcos nemesség. „Annak a királyságnak bárói és nemes urai általában harcos természetűek, és állandóan arra vágynak, hogy a fegyverforgatás mesterségében gyakorolják magukat: szívesen fosztogatnak, s ha nincs semmi érték, amit az ellenségtől elraboljanak, egyik a másiktól, egymástól rabolnak, oly módon, hogy állandóan harcban állnak.”⁹¹² A magyar nemesség harcos természetén túlmutató megjegyzés, miszerint ezek az urak egymástól is raboltak, nem a szerző rosszindulatának köszönhetően, hanem a Mátyás király trónraléptét megelőző „zavaros idők” eseményeinek ismeretén alapulva került a jelentésbe. A szöveg születésének idején épp lezárult az a két évtizednyi polgárháborús időszak, az „állandó harc”, amely jelentősen átrendezte a magyarországi birtokviszonyokat és ezzel a nemességen belüli erőviszonyokat, a nuncius azonban még pontosan érzékelhette a polgárháború hatásait.⁹¹³ A Landus-jelentés részletesen kitért a magyar nemesség katonáskodási kötelezettségeire, valamint a bárói, nemesi família jellegére.⁹¹⁴ Véleménye szerint épp ezek a

⁹¹¹ HAMY, E. T.: *Le livre de la description* 48-49.

⁹¹² „Li baroni e nobili di quello Regno universalmente sono belistri che continuamente desidrano exercitarsi ali mestieri del arme; volentera predano, e quando non hano donde predare a logi e beni di inimisi, l’uno cum l’altro fra loro se predano, per modo continuamente stano in qualche exercizio de guera.” – *Descrizione dell’Ungheria* 30.

⁹¹³ Konkrét esetek a jelentésben említett jelenségre: PÁLOSFALVI TAMÁS: *Rozgonyiak és a polgárháború (1440-1444)*. Századok 137 (2003) 897-928.; Uő.: *A pozsonyi vár elfoglalása 1450-ben*. In: Neumann Tibor (szerk.): *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. (Analecta mediaevalia II.) Argumentum Kiadó, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2004. 197-218.

⁹¹⁴ „Azok a bárók és nemes urak kötelesek a király szolgálatára állni, tekintélye megtartására törekedni, s az említett királyság határait saját költségükön megvédeni, és a koronát azokkal az emberekkel szolgálni, amennyi tőlük szokás szerint elvárható, és ha nem teszik azt, s nem engedelmeskednek, a királysághoz hűtlennek

körülmények magyarázzák a magyar nemesség sajátos természetét, mértéktelenségét és szívtelenségét.⁹¹⁵ A magyar társadalmat a nemesség dominanciája határozta meg. A szegények – „szerencsétlen szolgálói a gazdagoknak” – a nekik nyújtott védelemért cserébe kiszolgálták a gazdagokat, a magyar városlakó réteg pedig csekély volt, mivel a „magyar kevésbé iparkodó nép”.⁹¹⁶

II. Ulászló király francia földről érkezett felesége, Candale-i Anna kíséretének tagja, Pierre Choque a francia királynéhoz küldött levelében az 1502 őszén lezajlott királyi esküvő eseményein túl az ifjú asszony új hazájáról is tudósította úrnőjét. A beszámolójában felvázolt magyar-kép meghatározó alakja a török ellen harcoló, minden megpróbáltatást jól tűró magyar nemes. A Velence felől Szlavónián át az ország szívébe vezető hosszú úton Anna és kísérete lépten-nyomon érzékelhette a fenyegető török veszélyt,⁹¹⁷ így korántsem véletlen, hogy a levelet író fegyvernök is nagy figyelmet szentelt az ország védelmét biztosító magyar sereg létszámára, összetételére,⁹¹⁸ a nemesség – „akik mindannyian katonák” (*tous les nobles*

tekintik őket, és vagyonukat s fejüket veszítik. Ha a királyság határain kívül hívják őket harcba, akkor lovanként 3-4 dukátot kötelesek fizetni nekik havonta, mint a többi idegennek. Ezért ezek a báró urak és nemesek állandóan nagy familiával veszik magukat körül, azért, hogy szükség esetén szolgálatukat hasznosítsák.” („Li quali baroni e nobili sono obligati a oga bisogno e requisition del Re dentro li confini del ditto Regno a loro proprie spexe andare a servire la chorona cum quelle persone che l’ordine loro è stabilito generalmente, et quando el mancasse non obedisse subito viene a romagnire infidele del Regno e perde l’havere e la sua testa. Evocando el Re condurre questi tali fora di confini del Regno l’è obligado darge la paga de ducati 3 in 4 per cavalo al mexe comhe a zente strania. E per questo tal ordine tuti questi baroni signori e nobili continuamente anno grande famiglie apresso de loro, azo che abisogni se posino servire de loro.”) – *Descrizione dell’Ungheria* 30.

⁹¹⁵ „Per queste tal razon e per esser le spexe grande e loro de natura prodegi, è la mazor parte cum pocha misura o chore.” – *Descrizione dell’Ungheria* 30.

⁹¹⁶ „Che li pizoli serveno ali grandi de grado in grado, azo li impotenti siando servidori deli grandi siano riguardadi e defexi da loro contrarii.” „Ongari sono zente de pocha industria” – *Descrizione dell’Ungheria* 31.

⁹¹⁷ „...et por secorir la dite dame pour les dangiers des Turcqs qui avoint fait armée de huit mil hommes pour icelle ravir...” – MARCZALI H.: *Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból* 99.

⁹¹⁸ „A hatalom a királyságban három részre oszlik; az egyik a királyé, nemeseké és szabad városoké, a második a főpapoké, a harmadik a hercegeké, grófoké, báróké; mindenki a jobbágysága száma után tartozik fegyvereseket kiállítani, mégpedig 20 ember után egy katonát. A király tizenegy-tizenkétezer jól felszerelt embert állít ki, a főurak és főpapok pedig tizennégyezret.” („La puissance du Royaume est divisée en trois parties. La première est du Roy avecques les nobles et cités franchises. La seconde est des prélats. La tierce est de duc, contes et barons et sont teuz chacun de faire gens de guerre selon le nombre de leurs vassaulx, savoir de

et gentils hommes sont gens de guerre) – katonai erényeire. Levele szerint a magyarok rendkívül alkalmasak a harcra: „Ha a király személyesen vonul a török ellen, saját jószántából minden fegyverfogható ember vele megy. A törökök legjobban félnek a magyaroktól, mivel ezek jó harcosok, bátrak és hozzászoktak, hogy három-négy hónapig ágy nélkül alszanak, csupán köpönyegüket használják fekhelyül, ezt pedig mindenki magával viszi, legyen az köznemes, báró, herceg vagy akárki, miként ezt a mostani út során Korvin hercegtől láttuk.”⁹¹⁹ Elítélőleg csupán arról ejtett szót, hogy az egyszerű embereket nem becsülik többre az állatoknál, és úgy is bánnak velük.⁹²⁰ Kijelentése e téren is teljesen egybecseng a Landus-jelentés szegényekről írott szavaival.

A *Descriptio* leírásával kezdődő sorba jól illeszkednek a Jagelló-korban Budán állomásozó velencei követek hazatérésükkor a tanács előtt előadott részletes jelentései is. Az 1499-1525 között a magyar székvárosban tartózkodó velencei követek beszámolóikban rendszeresen összegezték az ország lakosairól szerzett ismereteiket, s e szövegek számos általános megállapítást is tartalmaznak.⁹²¹ A több mint két évtized alatt nyolcan képviselték a városállamot Magyarországon, akik különböző rangban-beosztásban, változó politikai körülmények között látták el tisztüket. A magyar-velencei kapcsolatok aktuális állása, a követek egyéni attitűdje, személyes kapcsolataik, információszerzésük módja egyaránt hatást gyakorolt a jelentésekre. Volt olyan velencei követ, aki pozitívabban, és akadt, aki kifejezetten ellenségesen viszonyult a magyarokhoz, a jelentéseikből kibontakozó magyar-kép azonban alapvetően azonos elemeket tartalmaz. Az 1503-ban hazatért Sebastian Zustignan velencei követ hosszú és részletes jelentése hosszasan ismertette az ország katonai helyzetét, a király jövedelmi viszonyait, végül az ország társadalmi viszonyairól is szót ejtett. A csapongó,

vingt hommes ung homme d’armes. Le Roy fait unze ou douze mil hommes bien montés et acoustiez a leur mode, les prelates et barons quatorze mil.”) – MARCZALI H.: *Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból* 110.

⁹¹⁹ „... ont de costume, que quant la personne du Roy va sur la turcs, que chacun qui peut porter baston y va de bonne volonté avecques luy. C’est la nation que les Turcs craignent le plus. Car il sont bons combatans et hardiz et son acconstumez de coucher troys quatre moys hors sans lict fors le cabanque ung chacun porte, soit prince ou baron comme l’on a veu ce voiage au dit duc Corvin.” – MARCZALI H.: *Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból* 110.

⁹²⁰ „n’estiment les gens de labeur plus que bestes et les traictent mal.” – MARCZALI H.: *Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból* 110.

⁹²¹ BALOGH I.: *Velencei diplomatai*; a velencei követségről, a jelentésekről, fennmaradásukról, Marino Sanuto szerepéről lásd a II. 4. *Követek és átutazók* című fejezet vonatkozó részeit, a kérdés irodalmát lásd uo., 405-406. jegyzet.

itt-ott zavaros elbeszélés szerint „Magyarországban háromféle társadalmi rend van, és pedig: parasztok, katonák, papok. A magyarok közt nincs mesterember; ezek mind idegenek.”⁹²² A társadalom meghatározó eleme a nemesség: „az ország fele a főuraké, akik nem fizetnek, sem a nemesek, akik birtokukat és vagyonukat kiszélesítve, azokat is magukénak vallják, akiknek az adót fizetni kellene”.⁹²³ A beszámolójában elszórt megállapításokból kikerekedő magyar-kép egyértelműen a katonai erényeket állítja előtérbe, eszerint „a magyarok kemény emberek és képesek mindenféle nélkülözést elviselni”,⁹²⁴ puritánságuk bizonyítékeként kiemelte, hogy „a magyarok a földön alszanak”.⁹²⁵ Úgy tapasztalta, hogy „a magyarok természetüknél fogva elszánt ellenségei a töröknek”,⁹²⁶ s szemléletesen még arról is beszámolt, hogyan indultak a csatába a magyarok: „mikor hadba szállanak és harcba indulnak, meggyónnak egymásnak, és egyik közülük beszédet mond, és mindnyájan háromszor kiáltják: Jézus! Azután nagy erővel rohannak az ellenségre, akár a vaddisznók”.⁹²⁷

Egy évtizeddel később, 1516-ban Antonio Surian hazatérve Velencébe már arról számolt be, hogy romlott az ország katonai ereje, „nincsenek olyan vitéz kapitányok, mint Mátyás király idejében”; szerinte az erdélyi vajdát, a temesi ispánt és a horvát bánt leszámítva senkinek sincs harci tapasztalata.⁹²⁸ Antonio Surian sokkal rosszabb véleménnyel volt a magyarokról, mint elődje. Szerinte „a magyarok mind pénzéhesek”, és „nagy képmutatók” – majd az általános megjegyzés után azt is elmesélte, mely konkrét sérelmek vezettek általános

⁹²² „Et in Hongaria sono tre sorte de homeni, videlicet villani, soldati e preti; e tra hongari non hē arte niuna, ma tutti chi far le arte sono forestieri.” – BALOGH I.: *Velencei diplomaták* VIII. (Balogh a társadalmi csoportokat tartalmilag helyesen, de nem szó szerint, „jobbágyok, nemesek és papok”-nak fordította.)

⁹²³ „la mità dil regno e di conti, che non paga, nè li nobili, qualli sgrandisse li soi tenir e habitation, e tuo dentro chi doveria pagar le diche” – BALOGH I.: *Velencei diplomaták* VIII.

⁹²⁴ „hongari sono aspri homeni, usadi a patir ogni desasio” – BALOGH I.: *Velencei diplomaták* VIII.

⁹²⁵ „Hongari dorme su la terra.” – BALOGH I.: *Velencei diplomaták* IX.

⁹²⁶ „Et di natura hongari e inimicissimi de Turchi.” – BALOGH I.: *Velencei diplomaták* IX.

⁹²⁷ „E quando vano in exercito et per combater, si confesano l’uno con l’altro, e uno è li e predicha, e tutti dicono tre volte Jesus, poi vanno con gran vigoria, come cingiarì, in li inimici.” – BALOGH I.: *Velencei diplomaták* IX.

⁹²⁸ „Quando al poder dil regno, al presente non è quella strenuita ne li capitani hongari era al tempo dil re Mathias, perchè questo Re non li ha exercitati in la militia. Sono in le arme ignari et inexperti excepto il Vayvoda di Transilvania et il connte di Tiemberg et questo Ban di Croatia.” – BALOGH I.: *Velencei diplomaták* XVII.

következtetései levonásához.⁹²⁹ A velencei-magyar viszony a következő években tovább romlott, s a növekvő kölcsönös bizalmatlanság nyomai egyre egyértelműbben jelentek meg a beszámolók szövegében is.⁹³⁰ Francesco Massaro követi titkár 1523-ban írásba foglalt hosszú jelentése már kifejezetten ellenségesen írt a magyarokról. Az udvar befolyásos báróit és prelátusait egyenként jellemezte, többekről kifejezetten pozitívan nyilatkozott, az összkép azonban, amelyet az udvari portrésort követően végül megrajzolt, egyike a legelítélőbb szövegeknek, amely a magyarokról született: „A magyarok általában a világ legrosszabb fajtája. Nem szeretnek, és nem becsülnék egyetlen nemzetet sem a világon, s egymást sem szeretik. Mindenki a maga kényelmére gondol, lopják a közt és kevesen törődnek vele. Egymás közt oly titkos gyűlöletet és ellenségeskedést táplálnak, hogy szinte hihetetlen és dacára ennek, minden nap váltakozva együtt étkeznek, s testvéreknek hinné őket az ember. Nincs náluk igazság és nincsen igazságtalanság, amit – ha hárman-négyen fizetnek – ne lehessen kieszközölni. Nincs semmi engedelmesség közöttük, büszkék és arrogánsak s nem tudnak sem uralkodni, sem kormányozni, sem nem fogadnak el tanácsot olyantól, aki ért hozzá. Mindig dicsekednek saját dolgaikkal, mindjárt készek valamit megfogadni, de igen késedelmesek a végrehajtásban. Kevés dologgal foglalkoznak, kivéve a dőzsölést és a köznek meglopását. Ebben nagyon serények; az urak az okai minden bajnak, a nemesek – akiknek száma 43000 – tartják kezükben az állami hatalmat. Azonban mindig viszálykodnak egymással, ravaszsággal, tettetéssel és csalással járnak el. A velük való tárgyalásokban igen óvatosaknak kell lenni, a magyarok a világnak salakja.”⁹³¹ A meglehetősen lesújtó vélemény

⁹²⁹ „ma hongari tutti sono avidi di dinaro, [...] sono gran simuladori” – BALOGH I.: *Velencei diplomaták* XX. A továbbiakban beszámolt a pécsi püspök és az esztergomi érsek Velence-barátságának változásáról.

⁹³⁰ A kapcsolatok romlását, ami végül 1525-ben a velencei követ kiutasításáig fajult, röviden áttekinti: JÁSZAY M.: *Velence és Magyarország* 190-221.

⁹³¹ „Hongari in universalì sono la pegior generation dil mondo. Non amano nè extimano natione del mondo, nepur se amano tra loro. Ogniuno atendeal proprio comodo, et robano el publico et poco securano de quello; hanno uno odio et simultà tra loro occulta, che non si potria credere, e tamen alternatim ogni giorno mangiano insieme, che pareno fratelli. Nè una iustitia fanno, non è sì grande iniustizia nè iniquitate, che tributando tre o quattro di loro non se obtenisse; non c'è obedientia alcuna; sono superbi et arroganti, et non sciano nè reger, nè gubernar, nè voleno consiglio da cui sa, avanta dori de la cose sue, assai ben prompti ad determinar, ma ad ezequir tardissimi, et poche cose se mandano ad executone, salvo che il crapular et robar il publico: a questa cosse sono diligentissimi. Li signori sono causa de ogni male, et li nobili, quali sono 43 mila, tieneno le raxon del regno, pero sempre sono discordanti, procedono sempre cum arte, deceptione et inganni. E bisogna esser ben cauti ad negotiar cum loro et, ut multa in unum colligam, hongari sono la fece del mondo” – BALOGH I.: *Velencei diplomaták* LXII.

után Francesco Massaro az ország csodás gazdagságának taglalásába fogott – a középkor végére a szemtanúk véleménye visszatért a *vir pessimus, optima terra* minősítéshez?

Massaro szigorú bírálata – ha a sorok mögé nézünk – a Velencével és követjeivel egyre többször konfliktusba keveredő udvari nemességet ostromozta, következtetéseit az udvaron belüli változó politikai csoportosulások harcaira alapozta. Jelentése elítélő hangnemének nincs korabeli párja – míg Massaro szerint a magyarok *la fece del mondo*, a vele egyidőben Budán tartózkodó Antonio Giovanni da Burgio pápai nunciusnak sikerült megszerettetnie magát Magyarországon, az udvarban szinte magyar embernek tekintették.⁹³² Nagyszámú levelében ő is többször írt a magyarokat elmarasztaló sorokat, jelentései bizakodó vagy épp elkeseredett hangnemét, és az azzal járó következtetéseket azonban az egyre reménytelenebbé váló török fenyegetés aktuális állása magyarázta. Így volt, hogy azt írta, „nincsen rá mód, amivel ezt az országot meg lehet menteni”, máskor viszont arról számolt be, hogy lát reményt, mert „a magyarok apraja-nagyja, akivel csak beszélek, mind el vannak szánva” az ország megvédésére.⁹³³

Amennyiben azonban eltekintünk a mohácsi végzetes ütközet előtti időszak baljóslatú hangulatától, a magyarok, és különösen a magyar nemesség megítélése az országban járt utazók, követek tudósításai alapján már korántsem annyira elítélő, viszont meglehetősen egybehangzó. A fentebb idézett különböző források a magyarok keménységét, harciasságát emelték ki elsősorban. A magyarok jól tűrték a megpróbáltatásokat, szükség esetén akár a földön is elaludtak. Nagyon vallásosak voltak, de a szokásaikat nem ismerő idegenek jobban tették, ha nem bíztak meg bennük. Az országban markánsak voltak a társadalmi különbségek; szinte teljesen hiányzott a polgárság, a nemesség a nyugatról jött utazó szemével nézve kifejezetten durván bánt a jobbágysággal. Visszaidezve a verses mondókák magyar képét, alapvetően ugyanezekre az elemekre épültek megállapításaik. Még a versben értelmetlennek és hamisnak tűnő állítás – miszerint „a magyarok a földön alszanak, mivel ágyat nem használnak” – is világossá válik a fentebb idézett több szemtanú elbeszéléséből az egy szál köpenyen is elalvó magyarokról.⁹³⁴ Úgy tűnik, a versikék sommás kijelentései valamelyest

⁹³² Erről lásd *Mohács emlékezete* 111.

⁹³³ „io non vedo nixuno rimediodi potersalvare questo Regnio...” – *Relationes oratorum pontificiorum* 306.; *Mohács emlékezete* 114.; „Ungari piccoli et grandi, cum quanti parli, mostrano essere cussi benanimati et disposti ad volersi defendere” – *Relationes oratorum pontificiorum* 405.; *Mohács emlékezete* 132.

⁹³⁴ „In solo sopiunt, cum lectisternia desunt” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 78.

valós, vagy legalábbis szemtanútól (is) származó információk, információ-töredékek alapján születtek.

A magyarok külföldi minősítésére nem alakult ki egyetlen állandó jelző, mint ahogy a 12. századra állandósult a hitszegő az angolokra, vagy a gőgös a franciákra. A magyar-kép a középkor évszázadai folyamán több változáson is átment, az alapképlet azonban a váltakozva használt jelzők ellenére azonos: egy kemény, harcias, kicsit durva nép képét vetíti elénk. Ez a keménység, harciasság, sőt durvaság azonban egyáltalán nem volt az európai közvélemény ellenére, amennyiben a kontinens keleti országait fenyegető törökök ellen irányult,⁹³⁵ sőt, úgy tűnik, ez a magyar kép – amennyiben persze pozitív kontextusban használták – beleillett a magyar nemesség önmagáról alkotott portréjába is. Werbőczy István *Hármaskönyvének* konklúziójában ugyanis az idézett külföldi szerzőkkel egybehangzóan azt írta: „közismert, hogy a mi magyarjaink mindig szívesebben forgatták a fegyvert és az olyan szerszámokat, amelyek nélkül nem vethettek, sem nem arathattak, mintsem Cicero, Livius, Sallustius vagy Aulus Gellius köteteit.”⁹³⁶

⁹³⁵ Lásd pl. Pierre Choque fentebb idézett megjegyzését, miszerint „a törökök a legjobban a magyaroktól félnek”.

⁹³⁶ „Constat enim nostros Pannonos diligentius arma, et ea, queis sine nec potuere seri, nec surgere messes, manibus quam Ciceronis, Livii, Salustii aut Auli Gellii volumina tractavisse.” – Werbőczy István *Hármaskönyve*. Budapest, 1897. (Magyar Törvénytár) 424.

IV. A KORABELI KÖNYVTÁRAK MAGYAR VONATKOZÁSÚ ISMERETANYAGA

A burgundi udvari könyvtár – Hans Dernschwam könyvtára

A középkorban is léteztek valódi könyvsikerek: ilyen, egykor sok száz kéziratpéldányban forgó mű volt Marco Polo vagy Jehan de Mandeville *Utazásai*, Hartmann Schedel *Világkrónikája*, vagy akár a firenzei Villaniak krónikája. Ezeknek a munkáknak napjainkban is több száz másolatát, illetve késő-középkori kiadását őrzik Európa különböző gyűjteményei. A fentiekben ismertetett, izgalmas magyar információkat tartalmazó munkák azonban többségükben nem kerültek volna a képzeletbeli középkori bestseller-listák élére: a *Descriptio Europae Orientalis* keletkezése után még több példányban is lemásolták, később azonban évszázadokra megfeledkeztek róla; a Magyarországi Károly életét elmesélő francia regény szövege, Domenico da Gravina apuliai krónikája csupán egyetlen, későn felfedezett kéziratpéldányban maradt az utókorra. Marino Sanutónak a velencei követek beszámolóit megőrző sokkötetes kézirateit a 16. században sikerült olyan biztos rejtékhelyre elrakni, hogy csak a 18. század végén bukkant rájuk Francesco Donà, Velence utolsó hivatásos történetírója.⁹³⁷ Ezek a művek tehát nem alakították, nem befolyásolták Nyugat-Európa magyar- és Magyarország-képét. De akkor honnan, milyen művekből tájékozódhattak a kontinens írástudói, hisz a lakosok többsége nem szerzett, nem szerezhette közvetlen tapasztalatokat a magyarokról? Mint láthattuk, Petrus Ransanus Dél-Itáliában nem jutott magyar vonatkozású ismeretanyaghoz – de vajon lehetett-e egyáltalán olvasással, csak könyvekből elegendő és főként valós információhoz jutni? Milyen könyvekből lehetett tájékozódni a 15. vagy a 16. században – erre a kérdésre keresem a választ két könyvtár példáján.

1. A burgundi udvari könyvtár

A burgundi ház hercegei kiemelkedő szerepet játszottak a kereszties eszme későközépkori fenntartásában. A dinasztia 1363-ban született, amikor Jó János francia király egyik fiának, Fülöpnek adta a koronára visszaháramlott tartományt, a család kereszties hagyományai azonban francia királyi felmenőik révén generációkkal korábbi időig, egészen Szent Lajosig nyúltak vissza. Az egymást követő négy burgundi herceg mindegyike élénk érdeklődést tanúsított a Szentföldnek és tágabb régiójának, a Földközi-tenger keleti

⁹³⁷ Lásd az 538., 714., 332., 405. számú jegyzeteket.

medencéjének eseményei iránt, és elkötelezte magát a keresztes célok mellett, szándékuk őszinteségében, a megvalósítás érdekében tett valós lépéseikben azonban volt eltérés.⁹³⁸

A 14. század végére egyértelművé vált, hogy az oszmán előretörés átrajzolta a hagyományos keresztes terveket, a Szentföld felszabadításához immár csak a törökök legyőzésén keresztül vezethetett út – a burgundi udvar is ezt a felfogást tette magáévá, támogatásban elsősorban a törökellenes keresztes elképzeléseket részesítette. Így történt, hogy Zsigmond király felhívására 1396 tavaszán Merész Fülöp burgundi herceg fényes, gazdagon felszerelt lovagcsapatot indított Magyarországra. A burgundi kontingens élére elsőszülöttjét, János Nevers-i gróftól állította, reá testálva álmai valóra váltását. Az eredmény közismert: a keresztes had Nikápolynál súlyos vereséget szenvedett, a burgundi örökös és számos lovagja török fogságba esett.⁹³⁹ A vereség híre decemberben ért Párizsba, a török fogságból kiváltott előkelők hazatérésére pedig még több mint egy évet kellett várni. A Nevers-i gróf és életben maradt néhány társa csupán 1398 februárjában értek haza, igaz, ekkorra már megkezdődött az események átértékelése: a burgundi trónörökös szinte győztesként vonult be a dijoni, majd a párizsi udvarba, nikápolyi hősiességével kiérdemelve a „félelemnélküli” melléknevet.

Félelemnélküli János fia, Jó Fülöp élete egyik legfontosabb céljának tekintette, hogy revansot vegyen az oszmánokon az apját ért megaláztatásért. Kortársa és nagy tisztelője, II. Piusz pápa jellemzése szerint „ő volt az egyetlen olyan keresztény fejedelem, aki a törökök iránt valóban ellenséges érzületűnek mutatkozott – akár atyjáért érzett bosszúvágyból, akit a törökök egykor elfogtak, és hatalmas váltságdíjat követeltek érte; akár rajongó vallásosságból, mert ezen az úton akart eljutni az örök életbe; akár pedig azért, hogy népszerűséget szerezzen, ami a halandók legnagyobb részének fő célja”.⁹⁴⁰ Valóban, Jó Fülöp félév századnyi uralma

⁹³⁸ A burgundi államról és hercegeiről különösen jól használható összefoglalás: BERTRAND SCHNERB: *L'État bourgignon 1363-1477*. Perrin, Paris, 1999.; a keresztes-kérdés alapos, hiánypótló feldolgozása: PAVIOT, J.: *Les ducs de Bourgogne, la croisade* ; a magyar vonatkozások bekapcsolásával az utóbbi időben lásd még GYÖRKÖS ATTILA: *Európai összefogás vagy dinasztikus érdek? Franciaország és a törökellenes liga az 1450-1460-as években*. In: Papp Imre – Angi János – Pallai László (Szerk.): *Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára*. Debrecen, 2010. 81-93.

⁹³⁹ A hadjáratról lásd a II.5. *A félelem irodalma* című fejezet vonatkozó részét, a kérdés irodalmát a 450. skk. jegyzetben.

⁹⁴⁰ „Unus enim Christianorum erat principum qui Turcorum nomini infensissimum sese ostendebat, sive patrem ulturus, quem Turci olim captum multo auro vendidere, sive religionis amore, quod hac potissimum via eternam vitam quereretur, sive rumores hinc populi venarentur, cui mortalium pars maxima insecuit.” – *Pii II Commentarii Rerum memorabilium* I. 81.; II. *Piusz pápa feljegyzései* I. 35.

alatt nem akadt Európában olyan keresztes terv, összejövétel, hadjárat, amelyben a burgundi herceg ne játszott volna központi szerepet.⁹⁴¹ Végül úgy alakult, hogy személyes hadbaszállására nem került sor, de Fülöp pénze, hajói, katonái a korszak valamennyi törökellenes keresztes akciójában feltűntek. Flottát küldött 1441-ben Rodoszra, Waleran de Wavrin vezetésével az 1444-ben a várnai csatavesztésbe torkolló hadjáratra, majd a következő évi újabb aldunai katonai akcióra.⁹⁴² Az 1449-1451 közti időszakban minden figyelmét keresztes tervekre fordította, követségeket küldve Európa uralkodóihoz, felhívása azonban süket fülekre talált. Konstantinápoly 1453-as eleste után Fülöp látványos és bizarr fogadalmat tett, a híres „fácán fogadalmat”. Lille-ben hatalmas lakomát adott, ahol a fogadás végén a herceg és vendégei felékszerzett, élő fácnra tettek esküt egy nagyszabású törökellenes hadjárat megindítására.⁹⁴³ A nemzetközi összefogás érdekében ugyanebben az évben, 1454-ben Fülöp személyesen utazott el Németországba, a regensburgi birodalmi gyűlésre, az ott vízionált kétszázezres keresztény had kiállítására azonban – természetesen – végül nem került sor.⁹⁴⁴ Az utolsó össz-európai keresztes vállalkozást, amelynek keretében komolyan felmerült a burgundi herceg részvétele, II. Piusz pápa szervezte. Ekkorra azonban érzékelhetően csökkent Fülöp aktivitása: az ügy érdekében összehívott mantovai kongresszusra nem ment el, csupán megbízottja útján képviseltette magát, a pápának tett ígélet után pedig többször is haladékot kért az indulásra – végül Piusz halála miatt elmaradt az egész hadjárat.⁹⁴⁵

A burgundi hercegi család, különösen Jó Fülöp elkötelezett volt a keresztes eszmék mellett, terveit azonban igyekezett valós információkra alapozni. A burgundi udvar rendkívül

⁹⁴¹ Részletes ismertetésük: PAVIOT, J.: *Les ducs de Bourgogne, la croisade* 59-176.

⁹⁴² Lásd a *Magyarország, mint a török ellensége: Jehan de Wavrin az al-dunai hadjáratról* című fejezetet.

⁹⁴³ A „fácán lakomája” legfontosabb korabeli forrásainak kiadását lásd PAVIOT, J.: *Les ducs de Bourgogne, la croisade* 306-318.; a lakoma gazdag irodalmából elsősorban lásd MARIE-THÉRÈSE CARON ET DENIS CLAUZEL (éd.): *Le Banquet du Faisan, 1454. L'Occident face au défi de l'Empire ottoman*. Artois Presses Université, Arras, 1997.; MARIE-THÉRÈSE CARON: *Les vœux du faisan, noblesse en fête, esprit de croisade. Le manuscrit français 11594 de la Bibliothèque nationale de France*. Brepols, Turnhout, 2003. (Burgundica VII)

⁹⁴⁴ A birodalmi gyűlésről Aeneas Sylvius Piccolomini kimerítő részletességű levélben tudósította Vitéz János váradi püspököt, hosszasan kitérve a burgundi herceg személyére, terveire, szerepére. A levél kiadása: WOLKAN, R.: *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini* III. 291. sz., magyar fordítása: PICCOLOMINI, A. S.: *Pápa vagy zsinat* 191-251.

⁹⁴⁵ Erről elsősorban lásd: *II. Piusz pápa feljegyzései* vonatkozó fejezeteit, különösen II. 562. skk.; az utolsó herceg, Merész Károly álmaiban szerepelt ugyan keresztes hadjárat, a gyakorlatban azonban háttérbe szorult aktuális teendői, tervei mögött. Erről röviden: PAVIOT, J.: *Les ducs de Bourgogne, la croisade* 177-195.

élénk diplomáciai kapcsolatot tartott fenn minden olyan állammal, amelyre potenciális partnerként, támogatóként tekintett. Emellett ahhoz, hogy az aktuális keleti viszonyokról első kézből jusson ismeretekhez, az 1420-as években hosszú, kifejezetten tájékozódó utazásra indította Ghilbert de Lannoy-t, majd egy évtizeddel később az udvar tagját, Bertrandon de la Broquière-t.⁹⁴⁶ A szemtanúktól származó információk megbecsülését jelzi, hogy a kasztíliai Pedro Tafurral, aki pro forma zarándokként, a valóságban vélhetőleg pápai megbízásból az egész keletet bejárta, és több éves utazás után, 1438-ban érkezett Brüsszelbe, Jó Fülöp többször találkozott, kikérdezve őt a látottakról, tapasztalatairól.⁹⁴⁷

A keleti érdeklődés a burgundi hercegek könyvtárán is érzékelhető nyomot hagyott. A könyvtár állományát, az állomány változását a hercegek halála után felvett inventáriumok alapján ismerhetjük meg pontosan, a könyvek minőségét pedig jól jelzik a napjainkig fennmaradt példányok.⁹⁴⁸ A hercegek folyamatosan gyarapították könyvtárukat, de Jó Fülöp idején különösen látványos volt a fejlődés: míg Merész Fülöp és felesége gyűjteménye 223 tételt számlált, és Félelemnélküli János is csak 248 kötettel rendelkezett, addig Jó Fülöp halálára a könyvek száma több mint a háromszorosára nőtt, és elérte a 876-ot. Minden bizonnyal ez volt a 15. századi Európa geográfiai tárgyú irodalomban leggazdagabb bibliotékája. Történeti munkák, útleírások, regények biztosították, hogy a hercegek minél többirányú ismerethez juthassanak álmaik tárgyáról, a keletről, közelebbről a Szentföldről, és az oda vezető utakról.

A hercegi család szívesen olvasta az ókori világhódító, Nagy Sándor, valamint a szaracénok ellen (is) harcoló Nagy Károly történetét – ehhez több mű között is

⁹⁴⁶ PAVIOT, J.: *Les ducs de Bourgogne, la croisade* 64. skk.; utazásukról, elkészült írásukról lásd a jelen munka 417-422. jegyzetét.

⁹⁴⁷ PAVIOT, J.: *Les ducs de Bourgogne, la croisade* 84-86.; a Tafur utazásairól készült beszámolórol lásd a jelen munka 416. jegyzetét.

⁹⁴⁸ *Inventaire de la Librairie de Philippe le Bon, 1420*. Publié par Georges Doutrepont. Bruxelles, 1906.; PATRICK M. DE WINTER: *La bibliothèque de Philippe le Hardi, duc de Bourgogne, 1364-1404. Étude sur les manuscrits à peintures d'une collection princière à l'époque du style gothique international*. Paris, 1985. (Documents, études et répertoires, nr. 33.); *Bibliothèque protypographique, ou Librairies des fils du roi Jean, Charles V, Jean de Berri, Philippe de Bourgogne et les siens*. Paris, 1830. (különösen 123. skk: Inventaire de la librerie qui est en la maison à Bruges, circa 1467.); *La librairie des ducs de Bourgogne. Manuscrits conservés à la Bibliothèque royale de Belgique*. Collection dirigée par Bernard Bousmanne, Tania Van Hemelryck et Céline Van Hoorebeeck. Bruxelles, Bibliothèque royale de Belgique – Brepols, Turnhout, I-IV. 2000-2009.; a burgundi könyvtár anyagából készült online-kiállítás: <http://expositions.bnf.fr/flamands/expo/salle1/index.htm>. (Letöltés: 2012. november 10.)

válogathattak.⁹⁴⁹ Több hétre való olvasnivaló sorakozott a polcokon a keresztes hadjáratok, különösen az első hadjárat történetének minél alaposabb megismeréséhez: krónikák, geszták, sőt regények Bouillon Gottfriedről, Balduin jeruzsálemi királyról, vagy az ellenség legendás hadvezéréről, Szaladin szultánról – Konstantinápoly 1204-es elfoglalásáról például első kézből, a szemtanú Geoffroy de Villehardouin francia nyelvű beszámolójából tájékozódhattak.⁹⁵⁰ A következő időszak irodalmát elsősorban a különböző keresztes terveket tartalmazó írások, valamint útleírások képviselték, így Hayton herceg florilégiuma, a *Fleur des histoires de la terre d'Orient*, Marco Polo útleírása, Sion-hegyi Burchard 13. század végén írt munkája, a *Descriptio Terrae Sanctae*, vagy Jean de Mandeville fiktív, ám annál izgalmasabb utazásának története.⁹⁵¹ A nikápolyi keresztes vállalkozáshoz kapcsolódó művek közt éppúgy megtalálható a hadjárat elméleti alapjait biztosító *Le songe du vieil pèlerin*, Philippe de Mézières híres írása, mint *Voyage de Turquie* címmel egy, a vesztes ütközetről írt beszámoló, valamint ugyancsak Philippe de Mézières-től a *Consolation de la desconfiture de Hongrie*, a magyarországi kudarc tanulságainak levonásával,⁹⁵² de Nikápolynak Froissart is

⁹⁴⁹ Az egyik Nagy Sándorról készült regény például „Ung livre en papier couvent de cuir jaune, escrit à longue luine, et au dessus, histoire de quelz gens et de quele nacion descendit le très hault empereur Alixandre le Conquérant...” – *Bibliothèque protypographique* 189., nr. 1287.; Nagy Károly életéről például „ung autre gros livre en parchemin couvert de cuir blanc, intitulé au dehors: Le premier volume des Conquest Charlemagne, començant au second feuillet après la table...” – uo. 126., nr. 733. (a második kötet: nr. 734.); a könyvtár állományának tematikus áttekintése: PAVIOT, J.: *Les ducs de Bourgogne, la croisade* 201-238.

⁹⁵⁰ A továbbiakban a könyvek külső leírásától eltekintek, csak a lajstomban szereplő címeket idézem. De la Conqueste d'outre-mer que encomença Godefroy de Buillon – *Bibliothèque protypographique* 210. nr. 1451.; Du Voiage de Godefroy de Buillon – uo. nr. 1452., illetve ugyancsak róla: nr. 1453-1455.; Balduinról például: L'ystoire du comte Bauduin de Flandre et de Haynau, comment il conquist par sa proesce l'empire de Constantinoble, et comment il en fut couronné empereur – uo. 189., nr. 1290.; De la croisie que prindrent le comte Bauduin – uo. 212., nr. 1473.; Szaladinról: Le livre de l'Istoire d'outre-mer du roy Salhadin – uo. 218., nr. 1532.; Villehardouinra – Le roman de Constantinople – például: uo. 147., nr. 909., illetve DE WINTER, P. M.: *La bibliothèque de Philippe le Hardi* 154., nr. 128.

⁹⁵¹ Le livre est appelé le fleur des histoires de la terre d'Orient – *Bibliothèque protypographique* 146., nr. 906., illetve ugyanaz: 220., nr. 1547.; Le livre de Messire Marc Pol (!) – uo. 224., nr. 1590.; Burchard műve: Le Voyage de Turquie et de la Sainte Terre – uo. 165., nr. 1078.; Le roman de messire Jehan de Mandeville – uo. 222., nr. 1565.

⁹⁵² *Songe du vielz Pélerin* adréciant au blanc faulcon – *Bibliothèque protypographique* 225., nr. 1600.; Le Voiage de Turquie – uo. 220., nr. 1546.; *Consolacion de la desconfiture de Hongrie* – DE WINTER, P. M.: *La bibliothèque de Philippe le Hardi* 174., nr. 218.

hosszú leírást szentelt krónikájában, s az ő művéből – a számos egyéb francia tárgyú krónika között – szintén rendelkeztek példánnyal a hercegek.⁹⁵³

A hercegi könyvtár kincsei közé tartozott több mappa, köztük egy klasszikus kerek *mappa mundi*,⁹⁵⁴ de Jó Fülöp könyvei közé bekerültek az általa megbízott utazók – Ghilbert de Lannoy és Bertrandon de la Broquière – frissen készült leírásai is, továbbá a keresztes had szervezése apropóján született különböző levelek, röpiratok, propagandisztikus céllal írt munkák, így például II. Piusz pápa 1463-as keresztes bullájának francia fordítása.⁹⁵⁵ Néhány, a címe alapján egyértelműen keleti tárgyú munkát a kutatásnak még nem sikerült azonosítani,⁹⁵⁶ mellettük a könyvtár keleti tárgyú anyagát erősítette több regény is, amelynek lovagi hősei Jeruzsálemben, Konstantinápolyban, Cipruson vagy épp Tatár földön követtek el

⁹⁵³ Froissart négy „könyve” négy önálló tételben szerepel a leltárban: *Bibliothèque protypographique* 207., nr. 1425-1428.; a nikápolyi hadjáratról a negyedik könyv – La quart livre de Froissart – számolt be (nr. 1428.)

⁹⁵⁴ „Ung livre dit une Quarte Marine, par feuilles en tables d’aiz” – *Bibliothèque protypographique* 217., nr. 1520.; „Ung Mapmonde rond, en grise de pome, en une custode de cuir noir” – uo. nr. 1521.; „Ung livre en papier couvert de parchemin, intituléau dehors: Déclaration de la Mapmonde, en franchoiz; comenchant au second feuillet, Et des méridionales, et au dernier, vers Orient la mer.” – uo. nr. 1522.; a burgundi hercegek térképeiről lásd még: JACQUES PAVIOT: *Les cartes et leur utilisation à la fin du Moyen Âge. L'exemple des principautés bourguignonnes et angevines*. Itineraria 2 (2003) 201-228.

⁹⁵⁵ Les Rapports de messire Guillebert de la Noy – *Bibliothèque protypographique* 224., nr. 1589.; Le Voiage d’oult-mer du roy Philipe de Vallois, et le Voiage Bertrandon – uo. 218., nr. 1525.; C’est le livre du voyage Bertrandon – uo. nr. 1526.; Le Bancquet, les Veux, la Beulle et une Espitre – uo. 195., nr. 1338.; érdekes módon ugyanabban az időben Magyarországon, Mátyás király könyvtárában nincs nyoma a modern útleírásoknak, földrajzi műveknek; a magyar király földrajzi könyvei közt – jelenlegi ismereteink szerint legalábbis – csak ókori auktorok művei szerepeltek. CSAPODI CS. – CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Bibliotheca Hungarica* I. 342. sz. (Iulius Caesar, Commentaria de bello Gallico Budapest, in Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat.11.), II. 2004. sz. (Strabo, Geographia a Baptista Guarino in Latinum translata, in Modena, Biblioteca Estense, Cod. Lat. 472.), II. 2367. sz. (Ptolemaeus: Geographiae libri VIII. Trad. Graeco in Latinum, in Paris, Bibliothèque Nationale, Cod. Lat 8834.), II. 2570. sz. (Plinius Secundus maior, Historiae naturalis libri XXXVII., in Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Lat. 1951.) Mátyás könyvtárából egyetlen ilyen témájú „kortárs” munkát ismerünk: a *Roma instauratát*, azt a Róma útikönyvet, amelyet Flavius Blondus pápai titkár az 1430-as években írt Róma antik emlékeinek számbavétele céljából. Kiadása: FLAVIUS BLONDUS: *Az újrálmodott Róma. Roma instaurata*, Pytheas, Budapest, 2005.; a kérdésről írt áttekintésem: CSUKOVITS E.: *Változó földrajzi gondolkodás*.

⁹⁵⁶ Ce livret en François parle quement la terre d’oult-mer se conquestroit – *Bibliothèque protypographique* 220., nr. 1548.; Ce livre parle du passage d’oult-mer – uo. nr. 1551.; Ce livre pour combatre le Turc – uo. 224., nr. 1586.

különböző hőstetteket.⁹⁵⁷ Noha végül nem került a burgundi hercegek könyvtárába, nem feledkezhetünk meg a csodás tartalmú és kiállítású, *Livre des merveilles du monde* címen ismert luxuskódexről, amelyet Félelemnélküli János készíttetett nagybátyjának, Berry hercegnek. A kötetbe ugyanis a kor legismertebb munkáit, így többek közt Marco Polo, Mandeville, Hayton műveit gyűjtötték egymás mellé.⁹⁵⁸

A burgundi udvar keresztes terveiben komolyan számolt a magyar részvétellel – de vajon milyen ismeretekkel rendelkezett-rendelkezhettek azokról a magyarokról, akiknek meghatározó szerepet szánt a török elleni küzdelemben? Ilyen szemmel nézve a most számba vett műveket, a hercegek mégoly gazdag könyvtárában is alig akadt magyar vonatkozású olvasnivaló. A régi keresztes-, illetve zarándokirodalom felsorolt művei nem érintették Magyarországot, magyarok érdemben csupán a nikápolyi csata kapcsán született írásokban tűntek fel először. Hiába rendelkezett Jó Fülöp saját kora egyik leggazdagabb geográfiai tárgyú könyvállományával, magyar vonatkozású ismeretei zömmel szóbeli közlésekből származtak: Bertrandon de la Broquière beszámolójából – aminek szövege, mint láthattuk, később a könyvtárba is bekerült –, az aldunai hadjáratról hazatérő Waleran de Wavrin részletes jelentéséből, vagy a többször is vendégül látott Pedro Tafurtól, aki Magyarországon is megfordult. Wavrin, akit az Aldunán lenyűgözött Hunyadi János,⁹⁵⁹ vagy Broquière, aki Budán járva nem találta szimpatikusnak Garai Miklóst,⁹⁶⁰ nem feltétlen rajzolt azonos képet a magyarokról – az ellentmondások feloldásához, a hiányzó információk beszerzéséhez azonban vélhetőleg elegendő volt az a tájékoztatás, amelyhez a hercegek követeiktől hozzájutottak.⁹⁶¹ A burgundi hercegek tehát keresztes terveikhez összességében vélhetőleg összegyűjtötték a szükséges információkat Magyarországról, ezeket az információkat azonban többségükben nem könyvekből szerezték. A burgundi példa azonban egyúttal arra is rámutat, hogy a 15. században csak könyvekből, egyetlen helyen, legyen az a hely akár a kontinens leggazdagabb geográfiai könyvtára, úgy tűnik, még nem lehetett elegendő ismeretet szerezni Magyarországról.

⁹⁵⁷ A regényeket, tartalmukat ismerteti: PAVIOT, J.: *Les ducs de Bourgogne, la croisade* 207-227.

⁹⁵⁸ BnF, Manuscrits, français 2810., lásd jelen munka 171-175. jegyzetét.

⁹⁵⁹ WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 109-110.

⁹⁶⁰ *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière* 238.

⁹⁶¹ Mint azt például a Milánó és a burgundi udvar közti diplomáciai levelezés mutatja, magyar vonatkozású ismeretekhez nem csupán közvetlen kapcsolat révén lehetett hozzájutni: *Carteggi diplomatici fra Milano Sforzesca e la Borgogne*.

2. Hans Dernschwam könyvtára

Milyen lehetett néhány emberöltőnyi idővel később, a 16. században a földrajzi könyvanyaga egy olyan könyvtárnak, ahol a tulajdonos igyekezett megszerezni minden hozzáférhető geográfiai művet, köztük a magyar vonatkozású munkákat is? A kérdés megválaszolásához ezúttal már nem kell külföldi könyvgyűjteményt keresnünk, keresve sem találhatnánk ugyanis jobb példát a csehországi német származású, de élete nagy részében Magyarországon élő Hans Dernschwam könyvtáránál.⁹⁶² Dernschwam 1494-ben született, és húsz esztendősen, 1514-ben került az országba. Fiatal kora ellenére ekkorra már sokat tudott, tapasztalt. Bécsben, majd Lipcsében folytatott egyetemi tanulmányokat, majd baccalaureátusa megszerzése után, diplomával a tarisznyájában, Rómát is megjárva telepedett le Budán. Szolgált Bakócz Tamást, a diplomata Balbi Jeromos pozsonyi prépostot, a Thurzókat, majd a Fugger-ház szolgálatába állt. 1525-ben már pénztárnok Budán, 1526-ban, épp a bányászfelkelés idején került Besztercebányára.⁹⁶³ Több mint harmincöt éven át állt a Fuggerek alkalmazásában,⁹⁶⁴ Erdélyben, a felvidéki bányavárosokban, kül- és belföldi utakon, tárgyalásokon, nemegyszer nehéz, veszélyes körülmények között képviselte érdekeiket, végül 1548-ban, amikor a Fugger bankház szinte teljesen kiszorul az országból, élete ötvenötödik évében visszavonult az aktív szolgálattól. A Fuggerek láthatólag jól megfizették értékes munkáját, sokirányú tehetségét. Besztercebányai otthona mellé öregkorára a Pozsony megyei Csesztén, a vöröskői Fugger-Pálffy vár szomszédságában saját udvarházra is szert tett, de jövedelméből könnyedén hódolhatott költséges kedvtelésének, pompás könyvtára rendezésének, gyarapításának is.

Hans Dernschwam visszavonulásáig a korabeli Magyarország egyik leggazdagabb könyvgyűjteményét hozta létre. Berlász Jenő szerint „valószínűnek tartható, hogy a könyvtár

⁹⁶² A *Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Kísérőtanulmánnyal közreadja: BERLÁSZ JENŐ. Szeged, 1984. (Adattár XVI-XVIII. Századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12.)

⁹⁶³ Életére elsősorban lásd TARDY LAJOS: *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból*. In: Hans Dernschwam: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Közreadja: Tardy Lajos. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. 7-72.; FRANZ BABINGER: *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien, 1553-1555*. München – Leipzig, 1923. (Studien zur Fugger-Geschichte, XIV.); valamint A *Dernschwam-könyvtár* 299. skk.

⁹⁶⁴ Saját szavai szerint a Konstantinápolyban vásárolt Zonarasz-kódex „uramnak, Fugger Antal úrnak – akit én több mint harmincöt éven át szolgáltam Magyarországon – nagylelkűsége eredményeképpen 1557-ben Bázelen nyomtatásban is napvilágot látott”. – TARDY L.: *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás* 52.

nagyjából Dernschwam faktori szolgálatának idején alakult ki, s a beszercebányai ódon piactéren levő lakásában, a ma is álló Thurzó-Fugger házban volt felállítva egészen a tulajdonosnak 1567/68 fordulóján bekövetkező haláláig”.⁹⁶⁵ Úgy tűnik azonban, Csesztére költözve könyveit is magával vitte, a féltettebb példányokat pedig a közeli Murány várában helyezte biztonságba.⁹⁶⁶ Akárhol is őrizte-forgatta azonban a könyvtárát Hans Dernschwam, sajátkezűleg készített, máig fennmaradt inventáriuma alapján annyi bizonyos, hogy az 1550-es évekre gyűjteménye pontosan 1162 kiadványt tartalmazott, s mivel e kiadványok közt számos gyűjteményes kötet szerepelt, a kötetek összesen mintegy 2100 művet tartalmaztak. Könyvgyűjtő szenvedélyéhez az előképet elsősorban a Fuggerek pompás augsburgi könyvtára szolgáltathatta, de számos utazása során Dernschwam több olyan kiváló humanistával került kapcsolatba, akik szintén inspiráló szerepet játszhattak könyvszeretetében.⁹⁶⁷

A könyvtár Dernschwam 1568-ban bekövetkező halála után az örökösöktől a bécsi udvari könyvtárba került; tudjuk, hogy Markus Dernschwam 1569-ben a teljes gyűjteményért ötszáz forintot kapott.⁹⁶⁸ A lehetőség, hogy a Bécsben megőrzött kötetek és a részletes inventárium alapján nem csak a gyűjteményről, de a tulajdonos olvasási szokásairól is képet alkothatunk, a középkorász számára legalább annyira vonzó, mint az újkor kutatójának. Igaz, Hans Dernschwam két korszak határán álló gyűjteménye már nagyrészt az újkor érdeklődését, műveltségét tükrözi, de egyúttal még szemléletesen és pontosan jelzi a középkor-végének ismeretanyagát is. A kéziratok negyede ugyanis az 1480-1520-as évek közti időszakban készült, de a később, az 1540-es, 50-es években nyomtatott kötetek jelentős része sem „kortárs”, hanem korábbi szövegeket foglal magába.⁹⁶⁹

A könyvtárban sorakozó művek 21,2%-át az antik világ írásai, 12,3%-át a középkor klasszikus művei alkották, a bibliotéka könyveinek elsöprő többségét azonban a korszerű írások – a reneszánsz, illetve a reformáció ismert művei alkották.⁹⁷⁰ Tartalmilag a cél láthatóan a teljesség volt. A könyvtárban helyet kapott a görög és római szépirodalom szinte valamennyi jelentős alkotása az Iliásztól és az Odüsszeiától Apuleiosz Aranyszamaráig,

⁹⁶⁵ A *Dernschwam-könyvtár* 312.

⁹⁶⁶ TARDY L.: *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás* 47.

⁹⁶⁷ A *Dernschwam-könyvtár* 311.

⁹⁶⁸ TARDY L.: *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás* 56.

⁹⁶⁹ A *Dernschwam-könyvtár* 319.

⁹⁷⁰ A *Dernschwam-könyvtár* 323.; az 1540-es, 50-es években kiadott művek közt ókori írások éppúgy előfordultak, mint a 15-16. század jeles munkái.

Ezopusz meséitől Tacitus Germániájáig, a klasszikus tudományosság nagy nevei Pythagorastól Hippokratészen, Arisztotelészen át a római mezőgazdasági szerző Colummeláig. Helyet kapott a teológia, az orvostudomány, a jogtudomány számos alapvető munkája éppúgy, mint a történelem, a mágia vagy az *artes mechanices* keretébe sorolható írások. Különösen gazdag irodalom képviselte a reformációt – a mintegy négyszáz hittudományi tárgyú mű nagyrésze a reformáció szellemi tevékenységéhez kötődött. A több mint kétezer mű között – hogy csak néhány példa illusztrálja a könyvtár sokszínűségét – ott szerepeltek Szent Ágoston és William of Ockham, Innerius és Gratianus, Boccaccio és Pico della Mirandola, Macchiavelli és Philippe de Commynes, Luther és Erasmus legkülönbözőbb munkái.⁹⁷¹

Az elméleti és gyakorlati kérdések iránt egyaránt érdeklődő Dernschwam könyvtárában – és a gyűjteményt most elsősorban ez teszi számunkra izgalmassá – rendkívül gazdag geográfiai tárgyú, illetve geográfiai ismeretszerzésre is alkalmas történeti anyagot gyűjtött össze.⁹⁷² A Dernschwam-könyvtár kiemelkedő geográfiai gazdagságát jelzi, hogy kortársa, a Magyarország középkorvégi állapotáról a legrészletesebb leírást készítő Oláh Miklós egykori könyvtárából jóval kevesebb ilyen tárgyú könyvről van tudomásunk.⁹⁷³ Polcain mindenekelőtt is hiánytalanul ott sorakoztak az ókor klasszikus geográfiai munkái: Sztrabón, Pomponius Mela, Plinius, Orosius és Ptolemaiosz művei.⁹⁷⁴ Ptolemaiosztól nem csak a *Geographia universalis* és különböző compendiumait, annexumait szerezte be, de birtokában volt híres csillagászati műve, az *Almagest* is,⁹⁷⁵ és mind Ptolemaioszt, mind Sztrabónt görögül és latinul is olvashatta,⁹⁷⁶ ha épp kedve úgy tartotta. A korai középkort a

⁹⁷¹ A könyvtár anyagának áttekintő számbavételét lásd *A Dernschwam-könyvtár* 326-339.

⁹⁷² A legjelentősebb műveket lásd APPENDIX NR. 4.

⁹⁷³ SZELESTEI N. LÁSZLÓ: *Oláh Miklós könyvtáráról*. In: Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. január 9-10-i kolozsvári megemlékezés anyagából. Szerk.: Mózes Huba. Szent István Társulat, Budapest, É. n. 51-69.

⁹⁷⁴ Strabo de Situ Orbis libri XVII. Grece (*A Dernschwam-könyvtár* 10., a továbbiakban a zárójelben a kiadott könyvjegyzék oldalszáma olvasható, a feltüntetett évszám az adott kötet kiadásának dátuma); Pomponius Mela de Situ Orbis libri III. (10.); Strabo Latine redditus a Guarino Veronensi... (10.); C. Plinii Secundi Naturalis Historie Libri XXXVII. – 1535. (22.); Africe brevis descriptio ex Paulo Orosio – 1519. (152.); Claudii Ptolemei Pelusiensis Alexandrini omnia que extant Opera – 1551. (42.); Geographia Universalis complectens Veterem et Novam Claudii Ptolemei Alexandrini enarrationes libros VI. – 1545. (42.)

⁹⁷⁵ *Almagesti seu magne Compositionis mathematica Opus a Georgio Trapezuntio translatum libri XIII.* in: Claudij Ptolemei Pelusiensis Alexandrini omnia que extant Opera – 1551. (42.)

⁹⁷⁶ A fent idézett latin fordítás mellett Strabo de Situ Orbis libri XVII. Grece – 1532. (10.)

Dernschwam-könyvtárban a nagy klasszikus, Sevillai Izidor Etimológiája képviselte,⁹⁷⁷ a késő középkort pedig a 15. század tudós domonkos szerzője, a saját korában rendkívül népszerű Antoninus firenzei érsek világkrónikája.⁹⁷⁸ Igaz, Antoninus valójában a kortársa volt a könyvtárban számos írással képviselt két jeles itáliai humanista szerzőnek, Aeneas Sylvius Piccolomininek és Flavius Blondusnak,⁹⁷⁹ tőlük azonban mind műveltségben, mind irodalmi céljaiban „egy világ választotta el”.⁹⁸⁰

A könyvtár összeállításakor vélhetőleg fontos szempontot jelentett, hogy az ismert – és a könyvtár gyarapodása idején is folyamatosan bővülő – világról minél több leíró mű kerüljön a gyűjteménybe. Dernschwam nem csupán Aeneas Sylvius *Cosmographiájából*, vagy saját kora, a 16. század valamelyik nagyszabású geográfiai összefoglalásából tájékozódhatott,⁹⁸¹ ha Európa vagy Ázsia bármelyik régiójáról keresett adatokat, Blondus *Italia illustratája* mellett a lajstromban találunk könyveket Észak-Európáról éppúgy, mint a keletről, vagy akár már a Kolumbusz által felfedezett új területekről is.⁹⁸² Nem csak a burgundi hercegek részesítették kitüntető figyelemben akár a legjelentéktelenebb keleti-tárgyú írást is – a térség geográfiája láthatóan Hans Dernschwamot is nagyon érdekelte. Könyvtárában Nagy Sándor életét, a keresztes hadjáratokról készült munkákat – köztük Türoszi Vilmos *Historiáját* –, Hayton híres florilégiumát éppúgy megtalálhatjuk, mint a magyar ferences szerző, Pécsváradi Gábor 16.

⁹⁷⁷ Isidori Episcopi Hispalensis Ethymologiarum Libri XX. – 1509. (20.)

⁹⁷⁸ Antonini Archiepiscopi Florentini O. P. Hystoriarum siue Chronicorum opus Tribus Tomis discretorum – 1517. (125.); Antonini Archiepiscopi Tomus Tercius Historiarum siue Chronicorum – 1530. (125.)

⁹⁷⁹ Blondi Flavii... Rome instaurate Libri Tres; Italia illustrata – 1531. (27.); Aenee Sylvii de Boemorum et ex his Imperatorum aliquot origine et gestis – 1521. (35.); Aenee Sylvii Epistolarum liber – 1481. (20.); Aenee Sylvii Opera, quorum Catalogus sequitur: benne többek közt: Cosmographie vel de mundo universo Historiarum liber I., Europe in qua sui temporis varias Historias complectitur liber I., De Duobus amantibus liber I. – 1551. (57.)

⁹⁸⁰ Mályusz Elemér megállapítása szerint. MÁLYUSZ E.: *A Thuróczy-krónika* 110.

⁹⁸¹ Így a sokoldalú német tudós, Petrus Apianus *Cosmographiájából*, vagy a svájci polihisztor, Glareanus *De geographiájából*. *Cosmographicus liber Petri Apiani* – 1533. (151.); *Cosmographia Petri Apiani* – 1545. (152.); *Henrici Glareani De geographia liber Vnus* – 1539. (153.)

⁹⁸² *Chronica Regnorum Aquilenarium: Daniae, Suetie* – 1548. (37.); *Denmarchische, Schwedische [...]* *Chronika* – 1545. (37.); *Cristophorus Colombus De prima insularum in mari Indico sitarum lustratione* – 1533. (31.); *Nouus Orbis Regionum ac Insularum ueteribus incognitarum, vna cum Tabula Cosmographica*; benne többek közt: *Cristophori Columbi nauigatio ad Insulas hactenus incognitas / Americi Vesputij nauigationes IIII* – 1532. (32.); *Ferdinandi Cortesij von dem Newem Hispanien* – 1550. (132.)

század eleji részletes szentföldi útleírását.⁹⁸³ Az olvasottakat saját *globus mundin* is követhette; a Martin Waldseemüller által készített földgömb – amelynek példányai nyomtatott térkép formájában maradtak fent napjainkig – már Amerikát is feltüntette.⁹⁸⁴

Hans Dernschwam lehetőségeihez mérten gyűjtötte a magyarországi irodalmat is. Történeti ismereteit minden bizonnyal elsősorban saját Bonfini példányából merítette, amelyet egy 1543-as bázeli kiadásban sikerült megszereznie.⁹⁸⁵ Dernschwam *Rerum Vngaricarum Decadum Tres* kötetét további 15. századi magyar vonatkozású szövegek zárták: Callimachus Experiens *De Attilája*, Alexander Cortesius Mátyást dicsőítő műve, valamint Michael Ritus *De regibus Ungarie* című munkája.⁹⁸⁶ Magyar tárgyú geográfiai ismeretekre nem csak Bonfini művében – különösen az országleírást tartalmazó első könyvében –, vagy Aeneas Sylvius különböző műveiben bukkanhatott, de például Johannes Cuspinianus híres, a mohácsi trauma után írt törökellenes buzdító beszédében,⁹⁸⁷ az egyik legmegindítóbb Magyarországot dicsérő írásban is. Speciális témában biztosított ismereteket Georgius Werner Magyarország csodálatos gyógyvizeiről írt könyve,⁹⁸⁸ illetve Felix Petancius ismert röpirata, a II. Ulászlóhoz címzett – és a térség biztos földrajzi ismeretéről tanúskodó – *Milyen útvonalon lehet megtámadni a törököt* című írás, amelyekből ugyancsak rendelkezett példánnyal.⁹⁸⁹ És végül, de korántsem utolsó sorban, birtokában volt Honterus János híres, már térképlapokat is

⁹⁸³ Alexandri Regis Vita – 1518. (32.); Belli sacri Historia libris XXIII. [...] conscripta per Guilelmum Tirenssem Archiepiscopum – 1549. (34.); Liber Historiarum partium Orientis, siue Passagium Terre Sancte Haythono O. P. Authore – 1529. (143.); Compendiosa [...] descriptio Urbis Hierusalem, [...] per quendam Gabrielem Vngarum O. F. congesta – 1521. (143.); az először 1519-ben kiadott úti beszámoló magyar fordításban megjelent: PÉCSVÁRAD GÁBOR: *Jeruzsálemi utazás*. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Holl Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983. (Magyar ritkaságok)

⁹⁸⁴ Globus mundi. Declaratio siue descriptio mundi et totius orbis terrarum, globulo rotundo comparati, ut sphaera solida etc. ab Americo reperta – 1539. (151.)

⁹⁸⁵ Antonii Bonfini Rerum Ungaricarum Decades – 1543. (30.)

⁹⁸⁶ Michael Ritus Neopolitanus de Regibus Vngarie Libri II. / P. Callimachus Experiens de Attila / T. Alexander Cortesius De Matthie Regis laudibus bellicis – 1543. (30.)

⁹⁸⁷ Joannis Cuspiniani Oratio protreptica De bello Turci – 1553. (124.); magyar fordítása: *Mohács emlékezete* 1979. 245-276., lásd a jelen munka 474. jegyzetét.

⁹⁸⁸ De admirandis in Hungaria aquis Hypomnematone, Authore Georgio Wernero – 1551. (141.); a műről készült friss ismertetés: DOBOS IRMA: *Georgius Wernher Magyarország csodálatos vizeiről*. Bányászattörténeti Közlemények XI. sz., 6 (2011) 3-14.

(http://epa.oszk.hu/01400/01466/00011/pdf/banyaszattorteneti_EPA01466_2011-01_02DobosWernher.pdf; letöltés: 2012. december 8.)

⁹⁸⁹ Quibus itineribus Turci sint aggrediendi, Felicis Petantij – 1550. (34.)

tartalmazó *Rudimentum Cosmographicarum* című, 1542-ben Brassóban kiadott geográfiai tankönyve.⁹⁹⁰

Hans Dernschwam nem csupán több könyvvel, azon belül több geográfiai könyvvel rendelkezett, mint egy évszázaddal korábban a kontinens leggazdagabb fejedelmei közé tartozó burgundi hercegek, de az ő gyűjteményében már több olyan mű is akadt, amelyek érdemi magyar vonatkozású ismereteket biztosíthattak olvasóiknak. Hogy Dernschwam nem csak gyűjtötte, de olvasta is a könyveit, arról a kötetekbe írt kommentárjai, és saját írásai egyaránt tanúskodnak. Könyvtára egyik legbőségesebben kommentált kötetébe, Dominicus Marius Niger *Geographiae commentariorum libri XI* című munkájába például hosszú, főként magyar tárgyú megjegyzéseket írt; mint egyik jegyzetéből megtudjuk, 70 éves korában, vagyis 1564-ben.⁹⁹¹ „Hazugság” – jegyezte fel például, amikor a szerző arról értekezett, hogy Spanyolország mely vidéke a leggazdagabb nemesfémekben. „Magyarországon, Erdélyben, a Szepességben, a bányavárosokban olyan bőségesen találhatók e fémek, hogy fel sem lehet sorolni. Máskülönben nem szállítanának belőlük Magyarországról, nyilvánosan vagy titokban, több ezer mázsát Spanyolországba, Portugáliába és más aranyat és ezüstöt nélkülöző országokba. Németországról nem beszélek.” – vetette a könyv margójára Fugger-faktorként szerzett tapasztalatait. Részben ugyancsak saját tapasztalatai, de részben feltehetőleg Georgius Werner gyógyvizekről írt műve alapján a forrásokról szóló résznél azt jegyezte fel a Niger-kötet margójára, hogy „ilyen meleg vizű források nem egy helyen találhatók Magyarországon, mint például Stubnyafürdön, Körmöcbánya mellett, Bajmócon, Budán több helyen is és a dunai Szent Margit szigeten. Csodálatos meleg vizű források vannak Pöstyénben a Vág mellett, Trencsén közelében. Úgyszintén Selmechánya környékén két helyen is, valamint Várad alatt.” És végül a konklúzió: „Cuspinianus alig századrészben sorolta fel ennek az

⁹⁹⁰ *Rudimentum Cosmographicarum Joannis Honteri Coronensis libri Quattuor cum Tabulis* – 1542. (177.); tevékenységére, hatására a legfrissebb irodalmat lásd *Honterus-émlékkönyv. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban*. 1999. Budapest, 2001.

⁹⁹¹ Dominici Marij Nigri Veneti *Geographie Commentariorum libri XI quibus non solum Orbis totius habitabilis loca, Regiones, Prouincie, Vrbes, Montes, Insule, Maria, Flumina et cetera Vt noster tempore sunt sita et denominata...* – 1557. (127.); Dernschwam Bécsben őrzött könyveinek bejegyzéseit Hermann Zsuzsanna vizsgálta: HERMANN ZSUZSANNA: *Hans Dernschwam könyvei között*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV (1968) 167-177., a hivatkozott rész uo. 175. Hermann Zsuzsanna sajnos csak az idézett bejegyzés magyar fordítását közli, a hivatkozott eredeti szöveget tanulmánya nem tartalmazza.

országának a javait.”⁹⁹² Tardy Lajos „hideg szívű krónikásnak” nevezte Dernschwamot, írásai alapján egyébként joggal – mégis, Magyarországhoz fűződő erős érzelmi elkötelezettségét jól jelzi, hogy kevésnek találta Cuspinianus szuperlatívuszokban írt lelkes laudációját.

Dernschwam azonban nem csak olvasott, de írt is – a szemtanú pontos és szemléletes beszámolóját az erdélyi sóbányászatról, a besztercebányai kamarát érintő helyi vagy nagypolitikai eseményekről, és főként hosszú törökországi utazásáról.⁹⁹³ Közel hatvan évesen, 1553-ban, hátrahagyva otthonát és könyveit, saját költségén csatlakozott a Verancsics Antal és Zay Ferenc által vezetett portai követséghez. Utazását lehet, hogy csak tudásvágya magyarázta, de könnyen lehet, hogy egy törökországi bányavállalkozás beindításának a gondolata állt indulása hátterében.⁹⁹⁴ Bármilyen is állt a két évig tartó, költséges és fáradságos út mögött, a látottak-tapasztaltak alapján készült részletes útinaplója alapján úgy tűnik, érdemes volt útra kelnie. A *Törökországi útinapló* a 16. századi Török Birodalom egyik legpontosabb leírása. Dernschwam nem csak az útvonalat, az útbá ejtett településeket, vidékeket írta le, de tartományról tartományra részletesen beszámolt a birodalom népeinek viseletéről, szokásairól, vallásáról, ételeiről, a megélhetés költségeiről. Feljegyzéseit néhol rajzokkal pontosította, és ahol tudott, másolatokat készített az epigráfiai emlékekről,⁹⁹⁵ köztük a kor tudományos szenzációjának számító *Monumentum Ancyranum*nak nevezett ankarai feliratról.⁹⁹⁶

Az útinapló azonban nem csak a látottakat tartalmazza – a közvetlen tapasztalatok magyarázatául, kommentárjául időről időre Dernschwam olvasmányélményei is felbukkannak. Szendrőn járva, vagy a Marica folyónál Ptolemaioszra, Konstantinápolyban Flaviusra és Pliniusra, az Olümposznál, Bithiniában és még jó pár helyen Sztrabónra hivatkozik,⁹⁹⁷ tapasztalati és könyvekből szerzett tudása egyaránt beépül a szövegbe. Könyveit természetesen nem vitte magával, a hivatkozott passzusokat emlékezetből idézte; ahol az olvasottakra nem emlékezett, azt is naplójába jegyezte, például a Nis környéki hegyekről ezt írta: „Nis városához közel magas hófödte hegyek; majd Strabónál utána kell lapozni, hogy valaha mi volt az elnevezésük.”⁹⁹⁸ Forrásait persze nem említette meg minden

⁹⁹² HERMANN ZS.: *Hans Dernschwam könyvei között* 176.

⁹⁹³ Magyar nyelvű kiadásuk: DERNSCHWAM, H.: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*.

⁹⁹⁴ Erről lásd TARDY L.: *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás* 49.

⁹⁹⁵ A terjedelmesebb, nehezebben olvasható feliratokat azonban nem Dernschwam, hanem útítársa, a tudós Belsy János vezette be a naplóba. TARDY L.: *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás* 54.

⁹⁹⁶ TARDY L.: *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás* 53-55.

⁹⁹⁷ DERNSCHWAM, H.: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló* 142. 164. 278. 348. 392.

⁹⁹⁸ DERNSCHWAM, H.: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló* 478.

esetben, hol olvasmányai, hol régi személyes tapasztalatai álltak egy-egy kijelentés háttérében.⁹⁹⁹ Magyarországhoz való kötődését az útinaplóban főként az olyan megjegyzései árulják el, ahol a látottak egy-egy magyarországi vidékre emlékeztették: „egész napon át szép, Turóchoz, a Liptó megyei Benedekfalu környékéhez és Zólyom környékéhez hasonló feketeföldű vidéken utaztunk” – írta például egy helyütt Bulgáriában.¹⁰⁰⁰

Hans Dernschwam részben olvasmányélményekre, részben saját tapasztalataira épülő geográfiai műveltsége messze meghaladta a korabeli átlagot. Sokat utazott, sokat olvasott, és a különböző helyről származó információkat képes volt komplex módon hasznosítani. Ez a tudás egyszerre épült Sztrabónra, Aeneas Sylvius Piccolominire vagy épp Glareanusra. Igaz, itáliai, németországi vagy törökországi utazásai jelentősen hozzájárultak földrajzi, történelmi, népismereti tudásának gyarapodásához, úgy tűnik azonban, könyvtára is jóval komplexebb ismeretanyagot biztosított, mint amelyet egy évszázaddal korábban akár a kiemelkedően gazdag burgundi hercegi könyvtár is nyújthatott. Dernschwam könyvtára ugyanis nem csupán saját kora, a 16. század új irodalmával volt gazdagabb, de a korábbi évszázadok irodalma is teljesebb módon jelent meg a gyűjteményben. Két korszak határán álló gyűjtemény – írtam fentebb a Dernschwam-könyvtárról. Valóban, a könyvek közt az ókor és a középkor irodalma is ott sorakozott; ezt az ókori-középkori irodalmat azonban csak a könyvnyomtatás tette szélesebb körben hozzáférhetővé. Hans Dernschwam gyűjteményében akadt ugyan néhány, az 1510-es években kiadott kötet is – például Antoninus firenzei érsek, Aeneas Sylvius, Sevillai Izidor vagy Orosius művei –, a könyvtár többségét azonban az 1530-1550-es években nyomták, többségüket német, svájci vagy olasz nyomdáknak. Dernschwam Pliniusát 1535-ben, Ptolemaioszát 1551-ben, az Aeneas Sylvius-összest, amely a *Cosmographiát* is tartalmazta, szintén 1551-ben nyomtatták, mindhármát Bázelen.¹⁰⁰¹ Dernschwam tehát akár már könyvtára elhagyása nélkül is széleskörű geográfiai tudásra tudott szert tenni, és ami feltétlen újdonság, könyveiből immár Magyarországra vonatkozó érdemi ismereteket is szerezhetett. Hiába származott azonban ezeknek az ismereteknek a jelentős része korábbi, a késő-középkorban is ismert, olvasott munkákból, a

⁹⁹⁹ Cillei meggyilkolásáról, Hunyadi László kivégzéséről feltehetőleg Bonfininál olvasott, másutt maga is megemlíti, ha saját emlékeire hagyatkozik, pl. „így viselték az én időmben Ulászló király alatt a magyar püspök urak és prépostok is a nagy cobolykucsmájukat” – DERNSCHWAM, H.: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló* 267. 307.

¹⁰⁰⁰ DERNSCHWAM, H.: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló* 153.

¹⁰⁰¹ A könyvtár idézett munkáiról készült táblázatot lásd: APPENDIX NR. 4.

megszerzésükhöz, összegyűjtésükhöz szükséges feltételek közt feltétlen ott szerepel a könyvnyomtatás elterjedése. A Dernschwam-könyvtár gazdagsága így módon mindennél egyértelműbb bizonyíték arra, hogy ezt a gazdagságot a nyomtatott könyvek tették hozzáférhetővé – ergo, a 16. század előtt nem igazán volt lehetőség ilyen összetételű gyűjtemény létrehozására.

V. NYUGAT-EURÓPA MAGYAR- ÉS MAGYARORSZÁG-KÉPE

Hosszú, néha elkanyarodó, néha több felé ágazó út végén értünk el vizsgálódásunk végére, ahol illő, hogy röviden megvonjuk e vizsgálatok eredményeit. Áttekintve az európai geográfiai ismeretszerzés főbb lépéseit, a magyarok megismerésnek legfontosabb színhelyeit, részletekbe menően megismerkedve több, a magyarok egykorú megítélésének megismeréséhez információkat nyújtó forrással, majd a középkori könyvtárak nyújtotta lehetőségekkel, ideje átgondolni, mennyiben lehet választ adni az előszóban feltett kérdésekre. Két évvel és több mint 260 oldallal ezelőtt négy kérdés megválaszolását tűztem ki magam elé: Mit tudtak, mit gondoltak, mit hittek a magyarokról és Magyarországról a középkori Nyugat-Európában? Ez az ismeretanyag a középkor évszázadai alatt mennyire volt állandó vagy épp változó, az ismeretek változását követte-e a megítélés változása? Az ismeretek, feltételezések és hiedelmek alapján hol helyezkedett el az ország a kontinens országainak hierarchiájában? Melyek voltak a magyar-, illetve Magyarország-kép legfontosabb elemei, melyek váltak a legállandóbb magyarság-sztereotípiává? A feltárt és feldolgozott gazdag anyag azonban – úgy gondolom – lehetőséget ad immár arra is, hogy ne csak a négy „alapkérdésre” igyekezzünk válaszolni, de a munka eredményeként további főbb tapasztalatainkat is számba vegyük.

A „Kelet” a középkor évszázadai folyamán mindvégig kitüntető figyelmet élvezett a nyugati gondolkodásban. A Szentföld és annak szíve, Jeruzsálem nem csupán jelképesen került a középkori *mappa mundi*k középpontjába, a terület sorsa iránti érdeklődés évszázadokon át valóban meghatározó módon volt jelen nem csupán a politikaformáló elit, de a legegyszerűbb, legföldhözköttettebb közemberek mentalitásában is. A keleti érdeklődés mindamellet nem korlátozódott a Közel-Keletre, mint azt Marco Polo vagy Jehan de Mandeville műveinek nagy népszerűsége szemléletesen jelzi, Kína, Perzsia, India gazdagsága, a titokzatos János pap országa, és a Távol-Kelet további csodái ugyancsak megmozgatták a képzeletet. Míg azonban a Szentföldről – a zarándoklatoknak, majd különösen a keresztes hadáratoknak köszönhetően – évszázadról-évszázadra tízezreknek lehetett saját tapasztalata, a Távol-Keletre már csupán kisszámú európai utazó juthatott el személyesen. Nyugat-Európa keleti érdeklődése a különböző korokban különböző módon, de mindig gyakorolt érzékelhető befolyást a magyarok megismerésére, megítélésére: kezdetben a magyarok keleti származása, majd az országon átvezető szentföldi út, végül a török kérdés kapcsán.

A keletről jött, és a nyugati kereszténység keleti határvidékén letelepedett magyarokról formálódó első képet több mint egy évszázadon keresztül alapvetően két körülmény befolyásolta: a kalandozó hadjáratok, amelyek közvetlen és pozitívnak semmiképp nem nevezhető tapasztalatot biztosítottak Nyugat-Európa számos vidékén, valamint – mivel a magyarok a hagyományosan Szkítiának nevezett területéről érkeztek – a klasszikus szerzőknek az ókori szkítákról készített leírásaiban olvasható információk. Ezt az ismeretanyagot az ezredfordulón alapjaiban írta felül a kereszténység felvétele. A pogány magyarok kereszténnyé válása Európa írástudói szemében kiemelkedően jelentős eseménynek számított, a magyar keresztény állam alapítójáról, Szent István királyról öt évszázad alatt mintegy ötszáz külföldi krónikás emlékezett meg. A kereszténység felvétele a legismertebb békés eseménye volt az egész középkori magyar történelemnek.

A szentföldi zarándoklatok, illetve a keresztes hadjáratok fontos szerepet játszottak a magyarok európai megismerésének folyamatában. Szent István nyugat-európai elismerésében központi szerepet kapott, hogy Magyarországon keresztül szentföldi zarándokútvonalat nyitott – és mivel a zarándoklatok tömegessé válása épp abban az időben kezdődött, amikor országa tagja lett a keresztény államok közösségének, a magyarok kereszténnyé válása egyúttal komoly hatást gyakorolt a szentföldi zarándoklatok megújulására is. Míg az átutazó peregrinusok egyértelműen jó hírért vitték a magyar királynak és országának, a 11-12. században átvonuló keresztes hadak és a magyarok közti találkozásnak már korántsem volt hasonlóan pozitív a mérlege. A gyakran fenyegetően fellépő, fosztogató keresztes hadak több ízben is konfliktusba kerültek a lakossággal, megfélemezésük komoly katonai fellépést igényelt. A hadjáratokról tudósító, a magyarországi történésekre is kitérő keresztes szerzők a nehezen védhető fosztogatások, gyilkosságok leírásánál az önáltatás egyszerűbb megoldását választották: elbeszélésükben nem a fosztogató keresztesek, hanem a jogosan védekező magyarok lettek a barbárok, évszázadokra átörökítve, meghosszabbítva a magyar nép keresztény és a pogány megítélésének párhuzamosságát.

Számba véve a magyarok megismerésének, megítélésének középkori lehetőségeit, és az arról tudósító forrásokat, az első és talán legfontosabb tanulság, hogy – a „kelet-nyugati tranzitország” mivoltból fakadó ismertségen túl – Európa nyugati felén a magyarok csak akkor tettek szert hírértékre, ha Magyarországon rendkívül nagy horderejű történelmi esemény történt. Azt is határozottan leszögezhetjük, hogy a török-kérdés feltűnéséig Magyarország általában keveset szerepelt a nyugat-európai történelmi irodalomban, még az országot romba döntő tatárjárás is viszonylag kis figyelmet váltott ki, s ez a kevés figyelem is

elsősorban a szélsőségekre, a pusztulás kiszínezett horrorisztikus elemeire – emberhús evés, vadállatok támadásai – fókuszált. A török megjelenése, majd a török veszély állandósulása után azonban ezen a téren jelentős fordulat történt: az oszmánoknak „köszönhetően” a Magyarországot ért támadásokat, illetve a Magyarországról indított hadjáratokat Európa-szerte nagy érdeklődés övezte. A nikápolyi csatáról készült nagyszámú tudósítással a magyarok ismertségének minőségében és mennyiségében érzékelhető, komoly fordulat történt.

A 14. század végétől kezdve az európai politika egyik kulcsfogalmává előlépett török kérdést leszámítva azonban a magyarokról továbbra is elsősorban lokális, *ad hoc* jellegű tudásra tehetett szert a kontinens nyugati felének lakója. Ezek az ismeretek főként közvetlen tapasztalatokon alapultak, amelyekre nem csak a magyar földön hivatali- vagy magánúton járó utazók, nem csak a Magyar Királysággal határos országok lakosai tehettek szert. A külföld útjait járó magyar hadseregek, népes kísérettel más országokba látogató uralkodók, magyar zarándokok, követek vagy zsoldosok nyugat-európai megjelenésének átélői, szemtanúi ugyancsak szerezhettek olyan magyar vonatkozású tapasztalatokat – ha az országról nem is, de lakóiról –, amelyek végül forrásainkban is lecsapódtak. Ezek a lokális tudások azonban általában nem adódtak össze: Itália városainak például az a „magyar” ismeretanyaga, amelyre Nagy Lajos nápolyi vagy velencei hadjáratai révén tett szert, már egy vagy két emberöltővel később, így Zsigmond itáliai utazásakor sem került elő, arra pedig végképp alig találunk példát, hogy egy-egy ilyen helyi szinten feljegyzett információ a keletkezésétől távol, más országban is felbukkanjon. A legnépszerűbb, a középkorban is bestsellernek számító műveket leszámítva ugyanis kevés olyan írást találunk, amelyet Európa-szerte olvastak, és mint tapasztalhattuk, épp a geográfiai ismereteket (is) tartalmazó legolvasottabb könyvek többsége alig, vagy egyáltalán nem tartalmazott magyar vonatkozást, magyar adatot.

Lehet, hogy az e témában kutató történész napjainkban gazdag forrásanyagot gyűjthet össze, de ez az irodalom csupán most adódik össze közös tudássá – mint a burgundi hercegi könyvtár, illetve Hans Dernschwam beszercebányai könyvtára egyértelműen bemutatta, a középkori Európában még nem volt olyan könyvgyűjtemény, ahol nagyobb számban egymás mellé kerülhettek volna a magyar adatokat tartalmazó, vagy kifejezetten magyar tárgyú művek. Egy-egy magyar vonatkozású könyvre ugyan akár váratlan helyen is találhatunk

adatot,¹⁰⁰² a 15. században tehát némi utánjárással már lehetett könyvekből (is) ismereteket szerezni az országról, lakóiról, de az már a szerencsén múlt, hogy a hozzáférhető kötetben, kötetekben éppen milyen információkra lelt a kitartó olvasó.

Az elfogulatlan, szakszerű és teljeskörű bemutatás igénye hozta létre a kor első leíró geográfiai munkáit. A Magyarország leírására tett első komolyabb próbálkozás, Ransanus országleírása egyáltalán nem számított a műfaj kései termékének. Európa országainak hasonló geográfiai leírásai ugyanis a kontinens nyugati felén is jórészt a 15. században, annak is a második felében születtek;¹⁰⁰³ így például Ransanus szülőföldjén, Itáliában Flavius Blondus *Italia illustratája*, Aeneas Sylvius Piccolomini Itáliát hosszan részletező *De Europája*, valamint Ransanus *Descriptio totius Italiae* című munkája voltak a műfaj első fecskéi. Igaz, Magyarország északi szomszédjában, Lengyelországban Jan Długosz *Annales Regni Poloniae* című hatalmas munkájának első kötetében már egy emberöltővel Ransanus előtt, az 1450-60-as években elkészítette az ország első részletes geográfiai leírását, ez a lemaradás azonban nem volt számottevő, annál is inkább, mert nagy művét maga Długosz is egészen haláláig, 1480-ig javítgatta, csiszolgatta, megjelentetésére pedig még ez után is jócskán várni kellett.¹⁰⁰⁴

Ransanus leírásában számos izgalmas, egyedi információt is olvashatunk: a magyar szőlőskertek aranyvesszőiről, az Erdély barlangjaiban fellelhető sárkánycsontokról, vagy épp a bátai szent ostya csodáiról.¹⁰⁰⁵ A különlegességek feljegyzésével azonban korántsem volt

¹⁰⁰² Például a konstanzi zsinat egyik meghatározó személyiségének, a geográfia iránt élénken érdeklődő Fillastre bíborosnak a könyvtárában – a leltár tanúsága szerint – szerepelt egy 44 főlínyi terjedelmű *Historia Ungarorum* is. A jegyzék sajnos csak a következőt tartalmazza: „Historia Ungarorum continens folia XLIII Incipiens 2° folio // judicatur et finiens in penultimo palatino tradi // Ex dono G. Fillastri.” – JEUDY, C.: *La bibliothèque* 289. A szomszédos osztrák tartományokban pedig olyan komoly érdeklődés mutatkozott a magyar történelem iránt, hogy a karintiai plébános, Jakob Unrest *Von dem landt Vngern* címmel lefordította, feldolgozta a Budai Krónikát vagy Thuróczy János krónikáját.

¹⁰⁰³ A szintetizálást a 14. században még akadályozó nehézségekre lásd BOULOUX, N.: *Culture et savoirs* 203. skk.

¹⁰⁰⁴ *Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae* I. 73. skk.

¹⁰⁰⁵ „In vinetis in aurifero solo satis aureae virgunculae et ad digiti et ad semipedis longitudinem quandoque leguntur, cuius generis complures nos vidisse fatemur” – RANSANUS, P.: *Epithoma* 70.; „In Transilvania sunt cavernae, in quibus sunt et multa et integra licet nuda cute capita ceteraque ossa mortuorum draconum” – uo. 71.; „Batensis a Bata nominatus, qui vicusquidem est sed nobilis ob situ min eo monachorum ordinis sancti Benedicti monasterium, quod fama illustrissimum est propter evidens illud miraculum, quo in

egyedül, egyéb fennmaradt forrásainkban ugyanis hasonlóképpen sok, elszórt érdekes adatra bukkanhatunk, az országról, kincseiről, vagy épp lakóinak sajátos szokásairól. Zsigmond király párizsi látogatásakor Jean Juvénal des Ursins például részletes tudósításában a felszolgált étel-italra is kitért. Leírásból kiderül, hogy Zsigmond utazás közben is magyar módra főzetett, sűrű raguból, erősen fűszerezett léből álló fogásokat, amelyek távol álltak a párizsiak ízlésétől.¹⁰⁰⁶ Wavrin al-dunai tudósításából egy helyen arról értesülhetünk, hogyan szoktatták napi rendszeres trenírozással, nagy lármával, kiabálással lovaikat a magyarok a harci zajhoz.¹⁰⁰⁷ Ottokar von Steier az *Osztrák rimes krónika* lapjain, illetve egy jóval későbbi forrás, egy 15. század végi itáliai követjelentés – Mátyás követe, Buzlai Mózes bemutatása során – arról számolt be, hogy a magyaros viselethez az előkelőknél az is hozzátartozott, hogy hajukba, szakállukba gyöngyöt fontak.¹⁰⁰⁸ Ezek a színes életképek azonban sajnos nagyon esetlegesek, idézett példáinknál maradva, nem lehetne belőlük összeállítani a középkori magyar konyha, a lótartrási szokások, vagy épp a hajviselet változásainak történetét.

A magyar vonatkozású nyugati források azt ugyan nem biztosítják, hogy kikerekedjen belőlük egy megbízható „mindennapi élet története” típusú összefoglaló, fennmaradt forrásaink magyar-képeinek töredékessége, töredezettsége ellenére azonban végül mégis kirajzolódik belőlük egy közös összkép. Egyetlen mondatba foglalva, nagyon leegyszerűsítve ez az összkép alapvetően pozitív az országról, de nem annyira pozitív a népről, amit egy 14. századi népének meglehetősen nyersen a következőképpen fogalmazott meg: „a legalávalóbb nép, a legjobb föld”.¹⁰⁰⁹ A népének egyszerűsítése azonban a középkorban sem volt általános, forrásaink magyar-képén is számos eltérő árnyalatot fedezhetünk fel.

A korabeli közvélekedés – és így az azt megőrző forrásanyag is – egyértelműen és egybehangzóan úgy ítélte, hogy Magyarország nagy területű, nagyhatalmú és rendkívül gazdag ország. „Magyarország területe nagy és hatalma mérhetetlen” – sűrítette egy mondatba ezt a

sacra um portiuncula quadam Christi chostia sanguis carnis videtur, ut affirmant innumer, qui viderunt.” – uo. 61.

¹⁰⁰⁶ URSINS, J. J.: *Histoire de Charles VI* I. 529-532.; CSERNUS S.: *Francia források* 129. Ahhoz azonban, hogy biztosak lehessünk benne, a leírásban szereplő fűszeres ragu valóban a „magyaros” konyha sajátossága, kell legalább egy további erre utaló forrás. A bizonyítékot ez esetben Galeotto Marzio szolgáltatta. MARZIO, G.: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól* 55. Lásd még jelen munka 343-344. jegyzetét.

¹⁰⁰⁷ WAVRIN, J.: *Recueil des croniques* 111-112.

¹⁰⁰⁸ VÍZKELETY A.: *Béla hercegnek* 578-579.; BALOGH J.: *A művészet Mátyás király udvarában* I. 435.

¹⁰⁰⁹ „Ungarus, Ungaria, vir pessimus, optima terra” – WALTHER, H.: *Scherz und Ernst* nr. 166.

véleményt a 14. század elején a *Chronicon Aulae regiae* írója,¹⁰¹⁰ „egyike a világ legnagyobb országainak” – összegezte ugyanezt kortársa, a *Descriptio Europae Orientalis* névtelen szerzője.¹⁰¹¹ A „hatalmas” Magyar Királyság megalapításától a kontinens vezető országaival azonos súllyal szerepelt valamennyi forrásunkban, s királyairól is rendre mint nagy fejedelmekről emlékeztek meg a nyugati szerzők. Akár általánosítottak, akár konkrét királyokról írtak, forrásaink egybehangzó megállapítása szerint a magyar királyok kezében feltűnően nagy hatalom egyesült.¹⁰¹² Nagy Lajosról Itáliában úgy tartották, „a világ leghatalmasabb fejedelme volt a keresztények között, és a hitetlenek által leginkább rettegett király, aki csak volt vagy lehetett Nagy Károly császár halála óta”,¹⁰¹³ Mátyás királyt pedig Matteo Bandello nevezte kora legnagyolekűbb és legnemesebb szívű uralkodójának, sőt, halhatatlan hősnek.¹⁰¹⁴ A magyar királyok külföldi megítélésében ugyan az ország jelentőségén kívül számos további szempont is szerepet játszhatott – az aktuális dinasztia pozíciója a kontinens uralkodóházai közt, a magyar királyok uralta többi ország tekintélye –, a regényhős Magyarországi Károly és a kitalált magyar királylányok mesészerű történetei azonban arra utalnak, hogy még csak konkrét ismeretekre sem volt szükség, elég volt csupán az ország európai hírneve ahhoz, hogy a magyar királyokat, illetve családtagjaikat Európa-szerte egy jelentős királyság uralkodóházának tagjaként jelenítsék meg.

Magyarország pozitív megítéléséhez mintegy állandó kellékként hozzátartozott az ország hihetetlen gazdagságának emlegetése. A keresztes hadjáratok egymást követő seregeinek magyarországi átvonulásakor különösen sokan tapasztalhatták, hogy az ország bőséggel rendelkezik mindenféle élelmiszerral, s ez a tapasztalat még a magyarokkal feltűnően ellenséges szerzőktől is elragadtatott leírásokat váltott ki – így például Ottó freisingi püspök szemében Magyarország virágzó szépsége, földjeinek termékenysége miatt egyenesen Isten paradicsomának tűnt.¹⁰¹⁵ A bőségről részletesen tudósított a *Descriptio* szerzője, a 15-16. század szerzői pedig egyre részletesebb leírásokban áradoztak, hosszas felsorolást adva az országban honos erdei vadakról, halakról, ásványokról vagy épp gyümölcsökről. A leglelkesebb leírások azonban – talán nem véletlenül – akkor születtek, amikor erre a bőségre

¹⁰¹⁰ CFH I. 499.

¹⁰¹¹ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* 46.

¹⁰¹² Érdemes kiemelni Ottó freisingi püspök, illetve Bernát montecassinói apát e tárgyú véleményét. CFH III. 1767.; ÁÚO VIII. 316.

¹⁰¹³ PLANT, M.: *Portraits and Politics* 414.

¹⁰¹⁴ BANDELLO, M.: *Novelle / Nouvelles* I. 141., 250-251.

¹⁰¹⁵ CFH III. 1767.

már a pusztulás sötét árnyéka vetült: az 1520-as, 30-as években, a vesztes mohácsi csata után.¹⁰¹⁶ A terjeszkedő Oszmán Birodalom országrésznyi területeket elnéptelenítő pusztításai közepette ugyanis különösen felértékelődött a békeidők „mérhetetlen” gazdagsága.

A gazdag, hatalmas ország, ahol a király kezében a külső szemlélők szerint minden korban erős hatalom összpontosult, értelemszerűen komoly hadsereget tudott kiállítani. A magyar seregek – főként, ha nyugat felé indultak – fegyverzetben, felszereltségben alapvetően nem különböztek a nyugati hadseregektől,¹⁰¹⁷ a nyugati szerzők is úgy írtak róluk, mint saját országukéhoz hasonló seregről. A magyar katonák általában lovasok voltak, akiknek fegyverzetéhez hozzátartozott az íj és a nyíl is, de egyébként nem viseltek sajátos keleti karakterjegyeket, harcmódoruk sem tért el a nyugati csapatokétól. Forrásaink kivétel nélkül kiemelték, hogy a magyarok – az egyszerűség kedvéért ugyanis a szerzők a seregekben szolgáló számos etnikum ellenére általában így emlegették őket – jelentős harcértéket képviseltek, vezéreik parancsainak pedig mindig engedelmeskedtek. Noha forrásainkban időről időre felbukkantak a magyar csapatok keleti elemeire, csapattesteire való utalások, ezek a „keleti” elemek a 13. századot követően feltehetőleg nem játszottak komoly szerepet a seregekben. Tarantói Lajosnak ellenfeléhez, Nagy Lajoshoz írt párbajra hívó levele, amelyben a magyar király kunjaira és más pogányaira hivatkozva igyekezett megsérteni a magyar királyt,¹⁰¹⁸ pontosan jelzi, hogy a magyar sereg keleti elemei sajátos funkciót töltöttek be: míg a magyar király a nyugati hadszíntereken elsősorban elrettentési céllal vethette be őket, ugyanakkor a nyugati diplomáciai hadviselés számára vele szemben jó alkalmat biztosítottak a kelet-nyugati különbség kidomborítására.

A magyar katonák megítélése fontos szerepet játszott az egész nemzet megítélésében. A magyarokról készült hosszabb-rövidebb jellemzések az egész középkor folyamán jórészt azonos alapelemekre épültek, a katonáskodó magyarokat, főként a magyar nemeseket állítva a bemutatás előterébe. A magyarok megítélése a különböző tudósításokban meglehetősen egybehangzóra sikerült: kemények voltak és harciasak, jól túrték a megpróbáltatásokat, ha

¹⁰¹⁶ Az ország gazdagságának leglelkesebb dicséretét Joannes Cuspinianus Mohács után írt buzdító beszédében olvashatjuk: *Mohács emlékezete* 1979. 247-276.; a Habsburg Monarchiába tagolódott Magyarország megmaradt gazdagságáról, éléskamra-funkciójáról: PÁLFFY GÉZA: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010. 187. skk.

¹⁰¹⁷ A kérdéshez lásd még ENGEL PÁL: *Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről*. In: Neumann Tibor (szerk.): *Tanulmányok a középkorról*. Argumentum Kiadó–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2001. (Analecta mediaevalia I.) 73-85.

¹⁰¹⁸ GRAVINA, D.: *Chronicon de rebus in Apulia gestis* 159.

kellett, akár a földön is elaludtak. Nagyon vallásosak voltak, megbízhatóságuk azonban hagyott maga után kívánni valót. A magyarok külföldi minősítésére ugyan nem állandósult egyetlen jelző, mint például a hitszegő az angolokra, vagy a gógös a franciákra, de a váltakozva használt jelzők ellenére a magyar-kép korán, már az Árpád-korban kialakult: forrásainkból összességében egy kemény, harcias, kicsit durva nép képe tűnik elénk. A harciasság kifejezetten erénynek számított, amikor a törökök ellen irányult: igaz, a magyar-török erőviszonyok változása a magyar „alkalmasság” megítélésének változásával is együtt járt,¹⁰¹⁹ de a tudósítások többsége a 16. század elején is úgy látta, a törökök a magyaroktól félnek a legjobban,¹⁰²⁰ a 15. század közepén, Hunyadi János hadjáratai idején pedig gyakran szinte idealizálták a magyar csapatokat.

A jellemzésekben olvashatunk ugyan kifejezetten bántó megnyilvánulásokat is – mint a velencei követ, Francesco Massaro kijelentése, mely szerint a magyarok *la fece del mondo* –, a szövegek többsége azonban valós, vagy a valóságot legalábbis nem eltorzító módon mutatta be az ország lakóit. Leszámítva az államalapítás előtti évszázad forrásait, ahol a magyarok még vért ittak, és más barbár dolgokat cselekedtek,¹⁰²¹ a továbbiakban már nincsenek hihetetlen elemek, antik forrásokra visszavezethető túlzások a fennmaradt szövegekben. Magyarország ugyanis, amely a latin rítusú Európa szélén helyezkedett el, láthatólag belül volt azon az ismerethatáron, ameddig az európai művelt olvasó el tudta dönteni, mi lehet igaz, és mi nem az olvasottakban.¹⁰²²

Európa magyar- és Magyarország-képét tehát összességében néhány korán állandósult toposz, és számos, egymással nem feltétlen összeérő lokális ismeret határozta meg. A T-O térképeket rajzoló szerzetesek, a *Descriptio Europae Orientalis*, vagy a *Le roman de messire Charles de Hongrie* ismeretlen szerzői, Domenico, a gravinai jegyző, Jehan de Wavrin és

¹⁰¹⁹ „Akkor még élt Gnysi Pál, az idősebb Bátori István, olyan férfiai – a halhatatlan Istenre! – akik mindennap összecsaptak, és mindig győztesen csaptak össze a törökkel” – áradozott például a „régí szép időkről” a mohácsi csatavesztés után Cuspinianus. *Mohács emlékezete* 1979. 272.

¹⁰²⁰ MARCZALI H.: *Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból* 110.

¹⁰²¹ „Carnibus siquidem, ut fama est, crudis vescuntur, sanguinem bibunt, corda hominum, quos capiunt, particulatim dividentes veluti pro remedio devorant” – CFH III. 2039.

¹⁰²² Bertrandon de la Brocquière *Le voyage d'Outremer* című művében Bécs városáig adott részletes leírást útja állomásairól. Innen – mint írta – már többen vannak olyanok, akik az általa elmondottakról meg tudják állapítani, igaz-e vagy sem. Egyéb forrásaink alapján azonban úgy tűnik, nem Bécs, hanem a Magyar Királyság délkeleti sarkában fekvő Brassó volt az az utolsó város, ameddig az európai művelt olvasó el tudta dönteni, mi lehet igaz, és mi nem az olvasottakban. *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Brocquière* 261.

társaik, akiknek munkáival megismerkedhettünk, más-más tapasztalatok, tudás birtokában készítették műveiket, a különböző korokban, különböző helyszíneken dolgozó, eltérő nemzetiségű, más-más társadalmi helyzetű szerzők magyar tárgyú szövegei azonban többnyire kölcsönösen megerősítik egymás információit.

APPENDIX

APPENDIX NR. 1.

MAPPÆ MUNDI, AMELYEKEN SZEREPEL *UNGARIA/HUNGARIA*, ILLETVE *PANNONIA*¹⁰²³

ŐRZÉSI HELY/JELZET	A KÉZIRAT KÉSZÍTÉSI IDEJE	MAGYAR VONATKOZÁSÚ FELIRATOK	EMLÍTETT SZOMSZÉDOS ORSZÁGOK, TARTOMÁNYOK	KIADÁS ¹⁰²⁴ (IN: <i>LEONID S. CHEKIN</i> : NORTHERN EURASIA)
Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 3328. fol. 13v	11. sz.	Ungaria Danubius	-	40. 347.
Koppenhága, Kongelige Bibliotek, Fabricius 8, 8 ^o , fol. 77v	késő 12. – kora 13. sz.	Ungaria Danubius	-	40.
Deventer, Athenaumbibliotheek, 11 F 1, fol. 1.	13. sz.	Ungaria Danubius	-	40. 348.
Nápoly, Biblioteca Nazionale, IV F 45. fol. 33v	11. sz.	Ungarii	-	48. 353.
Párizs, Bibliothèque Nationale, Latin 6813. fol. 2	12. sz.	Hungaria	-	49. 355.
Dublin, Trinity College, 367, fol. 83v	13. sz. első fele	Hungaria	-	49. 356.
London, British Library, Harley 2799, fol. 241v	1172	Ungaria Danubius	-	53. 358.
Koppenhága,	13. sz.	Ungaria	-	54. 359.

¹⁰²³ A táblázatban – mivel a hivatkozott kódexek többnyire nem egy szöveget tartalmaznak – nem tüntetem fel, milyen szöveget-szövegeket olvashatunk a térképet tartalmazó kéziratban. Ez az információ, valamint a hivatkozott térképek valamennyi reprodukciójának, kiadásának a teljes bibliográfiája megtalálható *Leonid S. Chekin*: Northern Eurasia című, hivatkozott munkájában.

¹⁰²⁴ A kurzívval jelzett oldalon a térkép fotója található.

Kongelige Bibliotek, GKS 2020, 4 ^o , fol. 102		Danubius		
Oxford, Bodleian Library, Bodley 527, fol. 189v	13. sz.	Ungaria Danubius	-	55. 360.
London, British Library, Cotton Vitellius A.XII, fol. 64	10. sz.	<i>Pannonia</i>	Dalmatia	61.
Oxford, Bodleian Library, Canon. Misc. 560, fol 3.	11. sz.	<i>Pannonia</i>	Dalmatia	62.
Aix-en-Provence, Bibliothèque Méjanes, 25, fol. 293.	12. sz.	<i>Pannonia</i>	Dalmatia	67. 367.
Heidelberg, Universitätsbibliothek, Salem IX, 39, fol. IV	13. sz.	Ungaria	-	118. 444.
Heidelberg, Universitätsbibliothek, Salem IX, 39, fol. 91	13. sz.	Ungaria	-	120. 445.
„Angolszász mappa” London, British Library, Cotton Tiberius B. V.1. fol. 56v	11. sz. második negyede	Hunorum gens <i>Pannonia</i>	Balgarii Dalmatia	129. 448.
Brüsszel, Bibliothèque Royale, 3897-3918, fol. 53v	12. sz. közepe	<i>Pannonia</i>	Bolgaria	136. 453.
Dublin, National Library of Ireland, 700, fol. 48.	12. sz. vége	Ungaria Danubius	Boemia	139.
London, British Library, Add. 28681. fol. 9v	1260-as évek	<i>Pannonia</i>	Bulgaria	142. 456.
„Ebstorfi térkép”	1239 (?)	hic olim terra hunorum fuit / <i>Pannonia</i> <i>inferior</i> , que nunc Ungaria	Polonia, Rucia regio, Boemia regio, Moravia, terra Bulgarorum, Dalmatia, Austria	146.skk.

El Burgo de Osmá, Archivo de la Catedral, fol. 35v-36	1086 vagy 1124	<i>Pannonia</i> Danubius	-	176. 477.
Milánó, Biblioteca Ambrosiana, F 105 Sup., fol. 71v-72	12. sz. vége	<i>Pannonia</i> Danubius	-	176.
Párizs, Bibliothèque Nationale, Latin 8878, fol. 45v-45	1028-1072	<i>Pannonia</i> Danubius	-	177.
Cambridge, Corpus Christi College, 26, p. 284.	1240-1253 körül	Minor Hungaria ¹⁰²⁵ <i>Pannonia</i> Danubius	Boemia Polonia Austria	196. 491.
London, British Library, Cotton Nero D. V, I. fol. IV	13. sz. második fele	Minor Hungaria <i>Pannonia</i> Danubius	Boemia Polonia Austria	196. 492.
London, British Library, Cotton Julius D. VII, fol. 46	1247-1258 körül	Hungaria	Russia Comannia	202. 495.

¹⁰²⁵ A mappán Pannonia külön szerepel, Minor Hungaria mellett pedig szerepel Maior Hungaria is. A 13. század „Nagy-Magyarország”-ra (Magna Hungaria) vonatkozó ismereteinek áttekintését, a források kiadását lásd: *Julianus barát*.

APPENDIX NR. 2.

ISMERETEK ZSIGMOND KIRÁLYRÓL AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINI, ANTONIO BONFINI

ÉS THURÓCZY JÁNOS MUNKÁIBAN

THURÓCZY: <i>Chronica Hungarorum</i>	BONFINI: <i>Rerum Ungaricarum decades</i>	AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINI: <i>De viris illustribus</i>
Lajos király gyermekeiről: „Zsigmond császári nemből... származott”		Zsigmond származása. „Károly római császár fia”
Zsigmond őgróf házassága: „otthagya a feleségét, és hazájának határai felé menekült”		Házassága Máriával
Zsigmond őgróf visszatérése Budára		
Zsigmond király megkoronázása. Mária: „ez az én uram és férjem”		
Horváti János bán megbüntetése: „János bánt a kivégzés legborzalmasabb válfajával... végeztette ki”		
Zsigmond király Moldva elleni hadjárata: „István vajda és hívei... őszinte hűséget fogadnak”		
Zsigmond király havasalföldi hadjárata és Mária királyné halála: „diadallal, szerencsésen visszatért Magyarországra” / Kanizsai János megvédi az országot a lengyelektől		
32 vitéz kivégzése: „ezeknek a halála volt az a hamu alatt lappangó szikra, amely utóbb hatalmas tűzvészt vetett Zsigmond és a magyarok közé”	„Most hullottak el a későbbi, Zsigmondra sokkal veszedelmesebb összeesküvés magvai, mert e sok nemes és főember büntetése az előkelők lelkében ingerültséget ébresztett, titkon meggyűlöltek a királyt, és kezdtek maguk is tartani attól, amit másokon tapasztaltak. Őt pedig, akit eleinte szerettek és tiszteltek, az előkelők most mint kegyetlen zsarnokot félni kezdték.”	30+1 vitéz kivégzése
Zsigmond szerencsétlen hadjárata Nagy-Nikápoly vára alatt		A (nikápolyi) vereség
A Zsigmond király elleni összeesküvés, és Zsigmond	Nőügyekről: „mindez sokkal kisebb jelentőségű volt, mint	Zsigmond fogsága (az egyik kivégzett anyjánál)

elfogatása: „Az ellene való gyűlölködésre leginkább a 32 vitéz kivégzése ösztönözte a magyarokat, és a nikápolyi hadjárat szerencsétlen kimenetele. De nem kevésbé szidalmazták a királyt azért is, mivel... a test örömeinek engedte át magát...”	amennyit fecsegték róla, de az összeesküvők pletykája alaposan felnagyította, sőt, még azt is bűnéül tudták be és rosszra magyarázták, amit jóindulattal és a nép kedvére cselekedett.”	
		Vencel letétele a német királyi címből, Rupertet megválasztják utódául
Zsigmond király kiszabadítása: Zsigmond a földre borul, síró hangon könyörög		
Zsigmond király Magyarországra való visszatérése: „szörnyű dúlással”	„Ez a hír elterjedt... (Nápolyi László Zárát az egész területtel meg a hozzátartozó szigetekkel és tengerrel együtt százezerért eladta ekkor a velencéseknek”	
		Házasság Cillei Borbálával
Zsigmond király megbünteti István vajdát és a többi hűtlent: „színlelt jósággal” magához hívja, megöleti		
Zsigmond megválasztása római királlyá, és Galambóc várának sikertelen ostroma: „erkölcseiben és életmódjában is megjavult” ezért megválasztották		
	„Nem sokkal ezután zsinatot hirdetnek Konstanzba.”	Zsigmond zsinatot hív össze Konstanzba: „Úgy tetszett Zsigmondnak, hogy tegyen az egyház békéjéért”
		Zsigmond utazása a zsinat eredményessége érdekében; Narbonne: „egyezséget kötött a hispán nemzettel”
		Zsigmond békét közvetít Franciaország és Anglia között „Ebben az időben Franciaországba és Angliába ment, és a két király között békét szerzett”
		Vencel halála, Magyarországon török támadás: Zsigmond országainak együttes kormányzásának nehézségei
		Tábor Prága alatt
		Külügyek: Lengyelország, Litvánia, Anglia

		Szövetség a perzsa királlyal
Zsigmond királynak a husziták ellen viselt háborúi, Husz János megégetése: Zsigmond „nem tudja erővel megfékezni a hitszegők dühét”	„Abból, amit elbeszéltünk, világosan kiderül, milyen balszerencse üldözte Zsigmondot a csehországi eretnekekkel szemben.”	Háború a husziták ellen
A magyarok hadjárata Bosznia vidékén: Hervoja „hűtlenségre vetemedett”		
Losonci István bán havasalföldi hadjárata		
Péterfia Miklós két ütközte		
Zsigmond királyt cseh királlyá koronázzák: „Ez a király nemcsak alacsony származású nemeseket, hanem igen sok közrendű embert is magas méltóságra emelt”		
	Ozorai Pipo: „Zsigmond jogara és zászlaja alatt húsz alkalommal verte meg a törököt.”	
Kik látogatták Zsigmond udvarát, és hogyan adta át neki a despota Nándorfehérvár várát: „Az uralkodó udvarát az odalátogató nagyhírű nemesek fényessé, az odaözönlő idegenek sokasága hírnevessé tette”		
A Blaskó által okozott pusztítások: „Zsigmond király az anyaszentegyházat... omladozó állapotából többször felemelte” / „uralkodótól megfosztott országot” cseh gyűlevész had megtámadta		
Parasztkirályok az országban		
	„mi módon került Dalmácia a velencések birtokába”	
		Itáliai ügyek: Milánó, Siena, Velence, Firenze és Zsigmond viszonya, koronázás Milánóban
Hogyan koronázták Zsigmond királyt előbb római királlyá, végül római császárrá: „lecsendesítette a viszálykodás minden szelét és viharát, amelyek az ő királyi jelenlétét nélkülöző országot időközben megrázták”		Császárkoronázás Rómában

	Bázei zsinat	Bázei zsinat
	Zsigmond bevonul Prágába: „végre tehát... létrejött a megegyezés az eretnekekkel. Csehország megbékéltetésével a császár igen nagy hírnevet szerzett magának. A keresztény társadalomban őt tekintették a legnagyobbak és a legtekintélyesebbnek.”	
		Kereskedelmi zárlat Velence ellen
Zsigmond király halála: jellemzés = csak külső tulajdonságok	Külső-belső jellemzés: összességében pozitív – „Bár híre itthon és külhonban így is fényesen ragyogott, mégis, sok évszázad sem látott volna hasonló fejedelmet, ha a szerencse méltányosabb hozzá.”	Külső-belső jellemzés: negatív, de elfogadó: „kemény lelkű, sokat akaró, álhatatlan, sima beszédű, bort kedvelő, Vénuszért lángoló, ezer paráznaságban bűnös, hajlamos a haragra, könnyelmű a kegyenyilvánításban, tékozló, többet ígér, mint amit megtart, állhatatlan”
		A bajor, osztrák hercegek pénzbüntetése

APPENDIX NR. 3.

ALEXANDER VON ROES: *Notitia seculi* (13. sz.)

„A legszebb sztereotípiakatalógus”

<u>Boni mores apud Italicos sunt hii:</u>	
-	<i>sobrietas</i> = józanság, mértékletesség
-	<i>taciturnitas</i> = hallgatagság, titoktartás
-	<i>longanimitas</i> = hosszú türelmőség
-	<i>prudentia</i> = bölcsesség, előrelátás
<u>Apud Teutonicos:</u>	
-	<i>magnanimitas</i> = nagylelkűség
-	<i>liberalitas</i> = jóindulat
-	<i>malis resistere</i> = ellenállás a rossznak
-	<i>miseris misereri</i> (=miserecordia) = szánakozás a nyomorultakon
<u>Apud Gallicos:</u>	
-	<i>iustitia</i> = igazságosság
-	<i>temperantia</i> = mértéktartás
-	<i>concordia</i> = egyetértés
-	<i>urbanitas</i> = finomság
<u>Mali vero mores apud Italicos sunt hii:</u>	
-	<i>avaritia</i> = kapzsiság
-	<i>tenacitas</i> = fukarság
-	<i>invidia</i> = irigység, féltékenység
-	<i>simultas</i> = ellenségeskedés
<u>Apud Teutonicos:</u>	
-	<i>crudelitas</i> = kegyetlenség
-	<i>rapacitas</i> = rablásvágy
-	<i>inurbanitas</i> = durvaság, nevetlenség
-	<i>discordia</i> = egyenetlenség, viszály
<u>Apud Gallicos:</u>	
-	<i>superbia</i> = gőg
-	<i>luxuria</i> = érzékiség, fényűzés

- *clamor* = zaj, lárma
- *garrulitas* = fecsegés
- *inconstantia* = állhatatlanság
- *se ipsos amare* = önimádat
- *omnes despiciere* = mindennek a megvetése, lenézése

APPENDIX NR. 4.

DERNSCHWAM JÁNOS FONTOSABB GEOGRÁFIAI TÁRGYÚ, ILLETVE GEOGRÁFIAI ISMERETEKET (IS) TARTALMAZÓ KÖNYVEI, ILLETVE A KÖNYVEKBEN OLVASHATÓ ILYEN TÁRGYÚ SZÖVEGEI (A KÖNYVTÁR 1575-BEN KÉSZÜLT LEPTÁRA SZERINT)

LELT. TÉTEL	Cím	KIADÁSI ÉV	KAT. OLDALSZÁM
16/6758	Strabo de Situ Orbis libri XVII. Grece	1532	10
18/6760	Pomponius Mela de Situ Orbis libri III.	1532	10
63/6804	Isidori Episcopi Hispalensis Ethymologiarum Libri XX	1509	20
73/6814	C. Plinij Secundi Naturalis Historiae Libri XXXVII	1535	22
86/6827	Blondi Flauij [...] Rome instaurata Libri Tres / Italia illustrata	1531	27
96/6837	Antonij Bonfini Rerum Vngaricarum Decades Tres*	1543	30
Deest	Bellum Cristianorum principum contra Sarracenos Anno salutis 1088 pro terra Sancta gestum Roberti mon.	1533	30
Deest	Cristophorus Colombus De prima insularum in mari Indico sitarum lustratione...	1533	31
106/6847	Alexandri Regis Vita...	1518	32
107/6848	Nouus Orbis Regionum ac Insularum ueteribus incognitarum, vna cum Tabula Cosmographica...*	1532	32
109/6850	Item de Turcarum siue Saracenorum origine...*	1550	33
110/6851	Belli sacri Historia libris XXIII. [...] conscripta per Guilelmum Tirensen Archiepiscopum	1549	34
115/6856	Cosmographie vniversalis Libri VI...	1550	36
118/6859	Chronica Regnorum Aquilenarium: Daniae, Suetie...	1548	37
119/6860	Denmarchische, Schwedische [...] Chronika	1545	37
121/6862	Historie Hussitarum Libri Duodecim	1549	38
122/6863	Terre Sancte, quam Palestinam nominant [...] descriptio [...] authore Jacobo Zieglero	1536	38
122/6863	In C. Plinij de Naturali Historia Librum Secundum Commentatio [...] per J. Zieglerum	1550	38
125/6866	Vrbis Rome Topographia Libri Quinque Bartholomeo Marliano authore	1550	39
141/6882	Claudij Ptolemei Pelusiensis Alexandrini omnia que extant Opera...*	1551	42
141/6882	Geographia Vniuersalis complectens Veterem et Nouam Claudij Ptolemei Alexandrini [...] libros VI*	1545	42
174/6914	Roberti Gaguini monachi De Origine et gestis Francorum	1497	56
181/6921	Aeneae Sylvij Opera: Cosmographie vel de mundo vniuerso / Europe...	1551	57
311/7050	Laonici Chalcondile Atheniensis De Origine et rebus gestis Turcorum libri X	1544	123

312/7051	Joannis Cuspiniani cum omnibus eiusdem Marchionibus, Ducibus [...] ad hec usque tempora ab eisdem gestis	1553	124
312/7051	Joannis Cuspiniani Oratio protreptica De bello Turcis	1553	124
315/7053	Rerum Moscouiticarum Commentarij Sygismundi liberi Baronis in Herberstain	1551	124
317/7055	Antonini Archiepiscopi Florentini O. P. Hystoriarum siue Chronicorum opus Tribus Tomis discretorum	1517	125
318/7056	Antonini Archiepiscopi Tomus Tercius Historiarum siue Chronicorum	1530	125
325/7063	Dominici Marij Nigri Veneti Geographie Commentariorum libri XI...	1557	127
355/7091	Ferdinandi Cortesij von dem Newem Hispanien...	1550	132
17/7124	Opusculum de Mirabilibus Noue et Veteris Vrbis Rome, editum a Francisco Albertino	1520	141
20/7127	Liber Historiarum partium Orientis, siue Passagium Terre Sancte Haythono O. P. Authore	1529	143
20/7127	Compendiosa [...] descriptio Vrbis Hierusalem, [...] per quendam Gabrielem Vngarum O. F. congesta	1521	143
37/7144	Cosmographicus liber Petri Apiani...	1533	151
38/7145	Globus mundi. Declaratio siue descriptio mundi et totius orbis terrarum, globulo rotundo comparati	1539	151
38/7145	Sphera mundi. Ein anfang vnd fundament der Astronomi [...] durch Joannem de Sacrobusto	1539	151
39/7146	Cosmographia Petri Apiani	1545	152
39/7146	Introductio in Ptolomei Cosmographiam, longitudinibus et latitudinibus Regionum et Ciuitatum	1519	152
39/7146	Epitoma Europe Aene Syluij	1519	152
39/7146	Situs et distinctio partium totius Asie	1519	152
39/7146	Particularior minoris Asie descriptio ex eiusdem Pij Asia	1519	152
39/7146	Sirie compendiosa descriptio ex Isidoro	1519	152
39/7146	Africe brevis descriptio ex Paulo Orosio	1519	152
39/7146	Terre Sancte et Vrbis Hierusalem apertior descriptio Anselmi O. M.	1519	152
41/7148	Henrici Glareani De geographia liber Vnus	1539	153
48/7222	Rudimentorum Cosmographicarum Joannis Honteri Coronensis libri Quattuor cum Tabulis	1542	177
64/7238	Descriptio Terre Sancte Autore Brocardo monacho / De Nouis Insulis...	1536	180
89/7262	Aene Sylvij Senensis De Boemorum Origine ac gestis Historia uariarum rerum narrationem complectens	1538	184
29/7330	Caji Julij Cesaris Rerum a se gestarum Commentarij	1546	193
73/7372	C. Julij Solini Polihistoris	1551	197
73/7372	Pomponij Mele de situ Orbis libri III	1551	197

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

A Chronicle of London from 1089 to 1483 written in the 15th century and for the first time printed from MSS in the British Museum. Ed. Edward Tyrell, Sir Harris N. Nicolas. London, 1827.

A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Kísérőtanulmánnyal közreadja: BERLÁSZ JENŐ. Szeged, 1984. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12.)

A három Villani krónikája. Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani. Fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Rácz Miklós. Budapest, 1909. (Középkori krónikások VIII-IX.)

A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténet Könyvtár 7.)

A magyar honfoglalás kútfoi. Szerk.: Pauler Gyula – Szilágyi Sándor. Budapest, 1900. (Reprint: 1995.)

A magyar nemzet története. Arcanum, 2002.

A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rendezte: GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1986.³

A rettentő Kukkubeusok. Régi olasz elbeszélők. I-II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983.

A tatárjárás emlékezete. Szerk.: Katona Tamás. Magyar Helikon, 1981.

Acta legationis cardinalis Gentilis. Gentilis bibornok magyarországi követségének okiratai 1307-1311. Budapest, 2000. (Monumenta Vaticana. Vatikáni magyar okirattár I/2.)

ADAMIK TAMÁS: *Római irodalom az ezüstkorbán.* Seneca Kiadó, [h.n.] 1994.

Aeneae Sylvi de duobus amantibus historia. Recensevit, illustravit, emendavit Iosephus I. Dévay. Budapest, 1904.

AENEAS SILVIUS PICCOLOMINI: *Pápa vagy zsinat?* Magyar Helikon, Budapest, 1980.

Aeneas Sylviusnak a két szerelmesről szóló története, és annak válogatott levelei. Latinból fordította Dévay József. Budapest, 1917.

AGRIGOROEI, VLADIMIR: *Literary Leakings into Wavrin's Danube: Three Strongholds and a Broken Bombard.* Studia Patzinaka 3 (2006) 49-72.

ALBERT, AACHEN VON: *Geschichte des ersten Kreuzzugs.* Übersetzt von Hermann Hefele. 2. Bd. Jena, 1923.

ÁLDÁSI ANTAL: *Zsigmond király viszonya Milánóhoz és Velencéhez római útja idejében.* Budapest, 1909.

ÁLDÁSY ANTAL: *A XV. század elbeszélő forrásai.* (A magyar történettudomány kézikönyve I. 7/c.)

ÁLDÁSY ANTAL: *Zsigmond király római császári koronázása.* Századok 47 (1913) 481-501., 563-576.

Alexandre le Grand. Histoire et dictionnaire. Robert Laffont, Paris, 2004. (Bouquins)

ALMÁSY TIBOR: *Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab bíboros magyarországi legációja.* Magyar egyháztörténeti vázlatok 5 (1993) 129-141.

Ambrosii Traversarii generalis Camaldulensium aliorumque ad ipsum, et ad alios de eodem Ambrosio Latinae Epistolae. Tomus I-II. Forni Editore Bologna, 1968. (az eredeti, 18. századi kiadás hasonmása)

Anciennes cronicques d'Engleterre par Jehan de Wavrin, choix de chapitres inédits annotés et publiés par Melle Dupont. Paris, 1858-1863.

ANDREAE, BERNARD: *Odysseus. Mythos und Erinnerung*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 2000.

Anjou-kori oklevéltár (=AOKl.) I. 1301-1305. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1990.

Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I-VII. Budapest, 1878-1920.

Annales Caesenates: auctore anonymo ab anno MCLXII usque MCCCLXII, nunc primum prodeunt ex manuscripto Brandolino Foroliviensi. 1729. (Rerum Italicarum Scriptores XIV.)

Annales Forolivienses ab origine usque ad annum 1473. A cura di Giuseppe Mazzatinti. Città di Castello, 1903. (Rerum Italicarum Scriptores XXII/II.)

Anonymi Descriptio Europae Orientalis,,Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia” anno MCCCVIII exarata. Edidit, praefatione et adnotationibus instruxit: Olgierd Górka. Cracoviae, 1916.

ANONYMUS: *Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Hasonmás kiadás, Magyar Helikon, Budapest, 1977.

ANTOCHE, EMMANUEL C.: *Les expéditions de Nicopolis (1396) et de Varna (1444): une comparaison*. Mediaevalia Transilvanica 4 (2000) 28-74.

ANTOCHE, EMMANUEL C.: *Une croisade au Bas-Danube au XVe siècle : „la longue campagne” (septembre 1443-janvier 1444)*. Cahiers du Centre d’études d’histoire de la défense 9. (Nouvelle histoire bataille) 1999. 90-113.

APRÓ ISTVÁN: *Ambrogio Traversari Magyarországon (1435-36)*. Szeged, 1935.

Arany János költői művei. Szöveggondozás: Vekerdy Tamás. I-III. Szépirodalmi Kiadó, 1981.

Árpádkori új okmánytár. I-XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest-Budapest, 1860-1874.

ATIYA, AZIZ S.: *The Crusade. Historiography and Bibliography*. Oxford University Press–Indiana University Press, Londres–Bloomington, 1962.

Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.)

B. SZABÓ JÁNOS: *A honfoglalóktól a huszárókig. A középkori magyar könnyűlovasságról*. Argumentum, Budapest, 2010. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára)

B. SZABÓ JÁNOS: *Gondolatok a XI-XIV. századi magyar hadviselésről*. Hadtörténeti Közlemények 114 (2001) 75-102.

B. SZABÓ JÁNOS: *Mohács*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. (Nemzet és Emlékezet)

BABINGER, FRANZ: *Hans Dernschwam’s Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien, 1553-1555*. München–Leipzig, 1923. (Studien zur Fugger-Geschichte, XIV.)

BALDI, BARBARA: *Geografia, storia e politica nel De Europa di Enee Silvio Piccolomini*. In: Pio II umanista Europeo. Atti del XVII Convegno Internazionale (Chianciano – Pienza 18-21 luglio 2005). A cura di Luisa Secchi Tarugi. Franco Cesati Editore, Firenze, 2007. 199-215.

BALOGH ISTVÁN: *Velencei diplomaták Magyarországról (1500-1526)*. Szeged, 1929.

BALOGH JOLÁN: *A művészet Mátyás király udvarában*. I-II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

BANDELLO, MATTEO: *A pajzán griffmadár*. I-II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983. (A világirodalom remekei).

BANDELLO, MATTEO: *Novelle / Nouvelles*. Tome I-II. Édition Bilingue. Sous la direction de Adelin Charles Fiorato et Alain Godard. Les Belles Lettres, Paris, 2008-2009. (Bibliothèque Italienne)

BÁNFI FLORIO: *Imago Hungariae nella cartografia italiana del rinascimento*. Roma, 1947. Brani concernenti l'Ungheria della Geografia di Sebastiano Compagni conservata nel codice Vat. Lat. 3844. [1503.]

BANFI, FLORIO: *Magyar emlékek Itáliában*. Bővített, átdolgozott kiadás. Szerk.: Kovács Zsuzsa és Sárközi Péter. Szeged, 2005. (Magyar-olasz tanulmányok. Studi e documenti italo-ungheresi)

BÁRÁNY ATTILA – LASZLOVSZKY JÓZSEF – PAPP ZSUZSANNA: *Angol-magyar kapcsolatok a középkorban*. I-II. Attraktor, Máriabesnyő, 2008-2011.

BÁRÁNY ATTILA: *Angol lovagok a nikápolyi csatában*. Hadtörténelmi Közlemények 118 (2005) 517-572.

BÁRÁNY ATTILA: *Magyarország és a kései keresztes hadjáratok*. In: Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk.: Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 139-165.

BÁRÁNY ATTILA: *Zsigmond király angliai látogatása*. Századok 143 (2009) 319-355.

Bartholomaei Facii De viris illustribus liber, nunc primum ex ms. cod. in lucem erutus, recensuit, praefationem vitamque auctoris adidit L. Mehus, Florentiae, 1745. Hasonmásban megjelent in: La storiografia umanistica. I-II. Sicania Ed, Messina, 1992. II. (Appendix)

BARTONIEK EMMA: *Magyar történeti forráskiadványok*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1929. (Új kiadása: *A magyar történettudomány kézikönyve*. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1987.)

BAUMGARTEN FERENC: *Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velence viszonya történetéhez*. Századok 36 (1902) 1-20., 112-130., 326-346., 428-443.

BAZIN-TACCHELLA, SYLVIE: *Les Mongols dans les récits de voyage de la seconde moitié du XIIIe siècle: démythification et utopie*. In: En quête d'Utopies. Textes réunis par Claude Thomasset et Danièle James-Raoul. Presses de l'Université Paris-Sorbonne. 2005. (Cultures et Civilisations Médiévales 29.) 251-275.

Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Kiad: Berzevizy Albert, Gerevich Tibor és Jakubovich Emil közreműködésével. Budapest, 1914.

BEC, PIERRE: *La Lyrique française au Moyen Âge. (XIIe-XIIIe siècles). Contribution à une typologie des genres poétiques médiévaux*. Études et textes. Éd. A & J. Picard, Paris, 1978.

BELLÉR BÉLA: *Magyarok Nápolyban*. Budapest, 1986.

BENDA KÁLMÁN: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században*. Budapest, 1937.

BENISCH ARTHUR: *Marino Sanuto „Diarii”-jének magyar művelődéstörténeti vontkozásai*. Budapest, 1903. (Művelődéstörténeti értekezések 9.).

BÉRENGER, FRANÇOIS: *Le rôle des compagnies toscanes dans la diplomatie de Charles II*. In: La diplomatie des États angevins aux XIIIe et XIVe siècles, sous la direction de Zoltán Kordé et István Petrovics. Roma – Szeged, 2010. 43-55.

Bibliothèque protypographique, ou Librairies des fils du roi Jean, Charles V, Jean de Berri, Philippe de Bourgogne et les siens. Paris, 1830.

BILLANOVICH, GIUSEPPE: *Petrarca letterato. I. Lo scrittoio del Petrarca*. Roma, 1947.

BLEYER JAKAB: *Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából*. Századok 36 (1902) 215-232., 347-364.

BLEYER JAKAB: *Magyar vonatkozású német történeti népelemek 1551-ig*. Egyetemes Philologiai Közlöny 1897. 334-347.

Boccaccio visualizzato. Narrare per parole e per immagini fra Medioevo e Rinascimento. A cura di Vittore Branca. I-III. Einaudi Ed., Torino, 1999.

BOCCACCIO, GIOVANNI: *De claris mulieribus / Die großen Frauen*. Zweisprachige Ausgabe. Lateinisch / Deutsch. Reclam, Ditzingen, 1995.

BORGHESE, GIAN LUCA: *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo. Politica, diplomazia e commercio internazionale prima dei Vespri*. École Française de Rome, 2008. (Collection de l'École Française de Rome 411.)

BOROSY ANDRÁS – LASZLOVSZKY JÓZSEF: *Magyarország, a Szentföld és a korai keresztes hadjáratok*. In: Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk.: Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 75-90.

BOROSY ANDRÁS: *A keresztes háborúk és Magyarország*. I-II. rész. Hadtörténelmi Közlemények 109 (1996) 1: 3-41., 2: 11-52.

BORST, ARNO: *Das Buch der Naturgeschichte: Plinius und seine Leser im Zeitalter des Pergaments*. Heideberg, 1994. (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1994. 2. Abhandlung)

BORZÁKNÉ NACSA MÁRIA – SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről (Descriptio Europae Orientalis)*. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis 1987-1988. 13-27.

BOUDET, JEAN-PATRICE: *Un prélat et son équipe de travail à la fin du Moyen Âge: remarques sur l'oeuvre scientifique de Pierre d'Ailly*. In: Didier Marcotte (Éd.): Humanisme et culture géographique à l'époque du concile de Constanze autour de Guillaume Fillastre. Actes du Colloque de l'Université de Reims 18-19 novembre 1999. Brepols, Turnhout, 2002. 127-150.

BOULOUX, NATHALIE: *Culture et savoirs géographiques en Italie au XIVe siècle*. Brepols, 2002. (Terrarium Orbis 2.)

BRACCIOLINI, POGGIO: *Pajkos történetek*. Budapest, é. n. (Magyar Elzevirek)

BRADÁCS GÁBOR: *A Chronica Patriae. Egy 14. századi osztrák krónika és a magyar történelem*. Századok 143 (2009) 1421-1454.

BRÉHIER, LOUIS: *Histoire Anonyme de la première Croisade*. Paris, 1924. (Classiques de l'Histoire de France 4).

Breve chronicon Monasterii mantuani Sancti Andree ord. bened. di antonio Nerli (aa. 800-1431); a cura di Orsini Begani. Città di Castello [1908-1910], (Rerum Italicarum Scriptores XXIV/XIII.)

BRINCKEN, ANNA-DOROTHEE VON DEN: *Europa in der Kartographie des Mittelalters*. Archiv für Kulturgeschichte 55 (1973) 289-304.

BRINCKEN, ANNA-DOROTHEE VON DEN: *Mappa mundi und chronographia. Studien zur imago mundi des abendländischen Mittelalters*. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 24 (1968) 118-186.

BROC, NUMA: *La géographie de la renaissance (1420-1620)*. Paris, 1980.

BRODARICS ISTVÁN: *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983. (Gondolkodó magyarok)

BROQUIÈRE, BERTRANDON DE LA: *Le Voyage d'Orient. Espion en Turquie*. Sous la direction de Jacques Paviot et d'Hélène Basso. Anacharsis, Toulouse, 2010.

BURCKHARDT, JACOB: *A reneszánsz Itáliában*. Budapest, 1978.

BURON, EDMUND: *Ymago Mundi de Pierre d'Ailly, cardinal de Cambrai et chancelier de l'Université de Paris (1350-1420)*. Texte latin et traduction française des quatre traités cosmographiques de d'Ailly et des notes marginales de Christophe Colomb. Étude sur les sources de l'auteur. Paris, 1930.

CARAVALE, MARIO: *Domenico da Gravina*. In: *Dizionario biografico degli italiani*. Vol. 40 (1991) 625-628.

CARILE, ANTONIO: *Aspetti della chronachistica veneziana nei secoli XIII e XIV*. In: *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi*. A cura di Agostino Pertusi. Leo S. Olschki Ed., Firenze, 1970. (Civiltà Veneziana. Saggi 18.)

Caron, Marie-Thérèse – Clauzel, Denis (éd.): *Le Banquet du Faisan, 1454. L'Occident face au défi de l'Empire ottoman*. Arras, Artois Presses Université, 1997.

CARON, MARIE-THERÈSE: *Les vœux du faisan, noblesse en fête, esprit de croisade. Le manuscrit français 11594 de la Bibliothèque nationale de France*. Brepols, Turnhout, 2003. (Burgundica VII)

Carteggi diplomatici fra Milano Sforzesca e la Borgogna. Vol. I (8 marzo 1453 – 12 luglio 1475), vol. II. (26 luglio 1475 – 19 ottobre 1476). A cura di Ernesto Sestan. Roma, 1985. 1987. (Fonti per la storia d'Italia. Carteggi)

CARY, GEORGE: *The Medieval Alexander*. Cambridge University Press, 1956.

CASELLA, NICOLA: *Pio II tra geografia e storia: la „Cosmographia”*. Archivio della Società romana di Storia patria. Vol. XCV, XXVI della terza serie (1972) 35-112.

Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. (=CFH) Budapest, 1937–1938.

CHEKIN, LEONID S.: *Northern Eurasia in Medieval Cartography. Inventory, Text, Translation and Commentary*. Brepols, Turnhout, 2006. (Terrarum Orbis 4.)

CHERUBINI, GIOVANNI: *Santiago di Compostella. Il pellegrinaggio medievale*. Protagor Editori Toscani, Siena, 1998.

Chronicon Estense cum additamentis usque ad annum 1478. A cura di Giulio Bertoni e Emilio Paolo Vicini. Città di Castello 1908-1929. (Rerum Italicarum Scriptores XV/III.)

Chronicon Mutinense Iohannis de Bazano (1188-1363). A cura di Tommaso Casini. Bologna, 1917-1919. (Rerum Italicarum Scriptores XV/IV.)

Chronicon Regiense la Cronaca di Pietro della Gazzata nella tradizione del Codice Crispi, a cura di Laura Artioli, Corrado Corradini, Clementina Santi, presentazione di Jacques Le Goff. Fondazione Giulia Maramotti, 2000.

Chronique du religieux de Saint-Denys: Contenant le règne De Charles VI, de 1380 à 1422, publiée en latin et traduite par M. L. Bellaguet 1842. I-III. Introduction de Bernard Guenée. Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques, 1994.

Coluccio Salutati e Firenze. Ideologia e formazioni dello Stato. A cura di Roberto Cardini e Paolo Viti. Mauro Pagliai Editore, Firenze, 2008.

Comunicazione e mobilità nel Medioevo. Incontri fra il Sud e il Centro dell'Europa (secoli XI-XIV). A cura di Siegfried de Rachewiltz e Joseph Riedmann. Società editrice il Mulino, Bologna, 1997. (Annali dell'Istituto Storico Italo-Germanico. Quaderno 48.)

Compostelle et l'Europe. L'histoire de Diego Gelmírez. Skira Ed., 2010.

Corpus chronicorum Bononiensium. A cura di Albano Sorbelli. Città di Castello, 1910-1938. (Rerum Italicarum Scriptores XVIII/I.)

Corrispondenza dell'ambasciatore Giovanni Lanfredini I. (13 aprile 1484 – 9 maggio 1485) A cura di Elisabetta Scarton. Carlone Editore, Salerno, 2005. (Istituto Italiano per gli Studi Filozofici. Fonti per la storia di Napoli aragonese. Serie seconda. Corrispondenza degli ambasciatori fiorentini a Napoli).

COUDERC, CAMILLE: *Journal de voyage à Jérusalem de Louis de Rochechouart.* Revue de l'Orient latin. Paris, 1893.

Cronaca della città di Perugia dal 1309 al 1491 nota col nome di Diario del Graziani. A cura di Ariodante Fabretti, Francesco Bonaini, Filippo Luigi Polidori. Archivio Storico Italiano 16 (1850) 71-75.

Cronaca Malatestina del secolo XV (Aa 1416-1452). A cura di Aldo Francesco Massera. Bologna, 1922. (Rerum Italicarum Scriptores XV/II.)

Cronache Senesi. A cura di Alessandro Lisini e Fabio Iacometti. Bologna, 1939. (Rerum Italicarum Scriptores XV/VI.)

Cronica di Buonaccorso Pitti. Ed. Alberto Bocchi della Lega. Bologna, 1905.

Cronica di Giovanni Villani. Edizione di riferimento: Nuova Cronica, a cura di Giovanni Porta. Fondazione Pietro Bembo /Guanda, Parma, 1991. (Letteratura italiana Einaudi)

Cronica di Venexia detta di Enrico Dandolo. Origini – 1362. A cura di Roberto Pesce. Presentazione di Angela Caracciolo Aricò. Centro di Studi Medievali e Rinascimentali „E. A. Cicogna”, Venezia, 2010. (Medioevo e Rinascimento. Testi)

Cronica Riminse dall'anno 1188 fino al anno 1385. A cura di Ludovico Antonio Muratori. Milano, 1729. (Rerum Italicarum Scriptores XV.)

Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani. I-II. Trieste, 1857-1858.

CVETKOVA, BISZTRA: *A várnai csata.* Gondolat, Budapest, 1988.

CSAPODI CSABA – CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt.* Budapest, 1988-1993.

CSERNUS SÁNDOR: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13-15. század.* Budapest, 1999.

CSERNUS SÁNDOR: *A XV. századi francia útleírások Magyarország-képe.* In: Békési Imre – Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit (szerk.): Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest – Szeged, 1993. II. 1006-1019.

CSERNUS SÁNDOR: *Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról.* In: Koszta László (szerk.): Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995. 103-140.

CSERNUS SÁNDOR: *Mítosz, propaganda és népi etimológia. Hunyadi János: „Fehér” vagy „Vlach” lovag?* Acta Historica, Tomus 128, Szeged, 2011. 3-33.

CSERNUS SÁNDOR: *Történelem és fikció: Magyarországi Károly úr regénye.* Acta Historica 99 (1995) 5-29.

CSERNUS SÁNDOR: *Zsigmond és a Hunyadiak a francia történetírásban*. Századok 132 (1998) 47-127.

CSUKOVITS ENIKŐ: *Az uralkodói udvar és az új elit*. In: Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387-1437. Szerk: Takács Imre. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2006. 284-286.

CSUKOVITS ENIKŐ: *Egy nagy utazás résztvevői. (Zsigmond király római kísérete)* In: Csukovits Enikő (szerk.): Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1998. 11-35.

CSUKOVITS ENIKŐ: *Geográfusok, peregrinusok, tengerészek*. Századok 145 (2011) 487-491.

CSUKOVITS ENIKŐ: *I due amanti (Il Re Sigismondo e la sua corte a Siena)*. In: Miscellanea di studi in onore di Mária Farkas. A cura di Andrea Kollár. Szeged, 2006. 295-300.

CSUKOVITS ENIKŐ: *Ismerték-e a késő középkori magyar udvarban az összes megyét?* In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Szerk.: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2010. 93-121.

CSUKOVITS ENIKŐ: *Középkori magyar zarándokok*. Budapest 2003. (História könyvtár. Monográfiák 20.)

CSUKOVITS ENIKŐ: *Változó földrajzi gondolkodás Mátyás király udvarában*. Korunk 19 (2008) 7: 12-16.

CSUKOVITS ENIKŐ – MAJOROSSY JUDIT: *Pozsonyi peregrinusok (Végrendeleti zarándoklatok a középkori városi gyakorlatban)*. In: Neumann Tibor (szerk.): Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Argumentum Kiadó–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2004. (Analecta mediaevalia II.) 29-69.

DANSETTE, BÉATRICE: *Les relations du pèlerinage Outre-Mer: des origines à l'âge d'or*. In: Croisades et pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en Terre Sainte. XIIe – XVIe siècle. Édition établie sous la direction de Danielle Régnier-Bohler. Robert Laffont, Paris, 1997.

DANTE ALIGHIERI: *Isteni színjáték*. Európa Könyvkiadó, 1982.

DANTE: *Tutte le opere*. Newton Compton Ed., Roma, 1993.

DARU, PIERRE: *Histoire de la république de Venise. I. Des origines à la bataille de Lépante (1571)*. Robert Laffont, Paris, 2004. (Bouquins).

Das Donauthal von Ladislaus Suntheim. Hrsg. von Franz Pfeiffer. In: Jahrbuch für vaterländischen Geschichte. I. 1861. 273-297.

De montibus, sylvis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis, seu paludibus, de nominibus maris. Ed. Manlio Pastore Stocchi. Milan, 1998. (Tutte le opere di Giovanni Boccaccio. VII-VIII. I/2.)

DEÉR JÓZSEF: *Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis*. MIÖG 45 (1931) 1-22.

DELUMEAU, JEAN: *A paradicsom története. A gyönyörök kertje*. Budapest, 2004.

DERNSCHWAM, HANS: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közreadja: Tardy Lajos. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.

Descrizione dell'Ungheria nei secoli XV. e XVI., edita nell'occasione del congresso geografico internazionale, a Venezia 1881. Budapest, 1881.

Deutsche Reichstagsakten. Hrsg. durch die historische Kommission bei der königlichen Akademie der Wissenschaften. Bd. I-XII. München, 1867-1901.

Die Ebstorfer Weltkarte. Kommentierte Neuauflage in zwei Bänden. Herausgegeben von Hartmut Kugler unter Mitarbeit von Sonja Glauch und Antje Willing. Digitale Bildbearbeitung Thomas Zapf. Bd. 1: Atlas. Bd. 2: Untersuchungen und Kommentar. Akademie Verlag, Berlin, 2007.

Die Pilgerfahrt des Bruders Felix Faber ins Heilige Land Anno MCDLXXXIII. (Nach der ersten deutschen Ausgabe 1556) Berlin, 1964.

Die Schriften des Alexander von Roes. Herausgegeben und übersetzt von Herbert Grundmann und Hermann Heimpel. Weimar, 1949. (Deutsches Mittelalter-Kritische Studentexte der Monumenta Germaniae Historica 4.)

Diplomata Hungariae antiquissima I. (1000-1131) (=DHA). Edendo operi praefuit Georgius Györfly. Budapest, 1992.

Diplomatariumok és monumenták a M. Tud. Akadémia Könyvtárában. Összeállította Hellebrandt Árpád. Budapest, 1909.

DOBOS IRMA: *Georgius Wernher Magyarország csodálatos vizeiről.* Bányászattörténeti Közlemények XI. sz., 6 (2011) 3-14.

DOLFIN, GIORGIO: *Cronicha dela nobil cità de Venetia et dela sua provintia et destretto. Origini – 1458.* A cura di Angela Caracciolo Aricò. Introduzione di Angela Caracciolo Aricò. Trascrizione e note di Chiara Frison. Tomo I-II. Centro di Studi Medievali e Rinascimentali „E. A. Cicogna”, Venezia, 2007-2009. (Medioevo e Rinascimento. Testi)

DOMANOVSKY SÁNDOR – VÉRTESY JENŐ: *Nagy Lajos első hadjárata Velence ellen.* Századok 34 (1900) 778-799., 905-923.

DOMANOVSKY SÁNDOR: *Mügelin Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes krónika.* Századok 41 (1907) 20-35., 119-142.

DOMENICO SILVESTRI: *De insulis et earum proprietatibus.* Ed. Carmela Pecoraro. (Atti della accademia di scienze lettere e arti di palermo. Ser. IV. parte seconda: lettere, 1953-1954., fasc. II.)

DRASKÓCZY ISTVÁN: *15. századi olasz jelentés Erdély ásványi kincseiről.* In: Papp Imre, Angi János, Pallai László (szerk.): *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára.* Debrecen, 2010. 49-59.

DRASKÓCZY ISTVÁN: *A „Landus jelentés” kéziratai.* In: „Fons, skepsis, lex” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2010. 85-94.

DUNBABIN, JEAN: *Charles I of Anjou. Power, Kingship and State-Making in Thirteenth-Century Europe.* Longman, London–New York, 1998.

DVOŘÁKOVÁ, DANIELA: *A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond. Képek és történetek egy középkori magyar nemes életéből.* Kalligram, Pozsony, 2009.

E. KOVÁCS PÉTER: *„A szent koronára! Ez kedvemre telik.” Zsigmond császár Luccában.* Századok 141 (2007) 353-364.

E. KOVÁCS PÉTER: *Egy firenzei követjárás Magyarországon.* Századok 144 (2010) 1455-1536.

E. KOVÁCS PÉTER: *L'imperatore Sigismondo a Gubbio.* In: *Annuario. Studi e documenti italo-ungheresi.* 1991.

E. KOVÁCS PÉTER: *Vénusz vonzásában. Zsigmond király és az itáliai hölgyek.* In: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *„Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére.* Kronosz, Pécs, 2012. 137-150.

E. KOVÁCS PÉTER: *Zsigmond császár Gubbióban*. Aetas 23 (2008) 1:57-63.

EBENDORFER, THOMAS: *Chronica Austriae*. Herausgegeben von Alphons Lhotsky. Berlin-Zürich, 1967. (MGH, Ss. N.S. 13.)

EBENDORFER, THOMAS: *Chronica regum Romanorum*. Herausgegeben von Harald Zimmermann. Hannover, 2003. (MGH, Ss. N.S. 18. 1-2.)

Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Skorka Renáta. Budapest, 2008. (História Könyvtár. Elbeszélő források 1.)

ECKHARDT SÁNDOR: *A magyar kannibáлизmus meséje*. Erdélyi Múzeum. Új folyam 1. (1930) 89-92.

ECKHARDT SÁNDOR: *Attila a mondában*. In: Németh Gyula (szerk.): *Attila és hunjai*. Budapest, 1940. (Reprint: Budapest, 1986.) 143-216.

ECKHARDT SÁNDOR: *Egy középkori francia krónika fantasztikus magyar története*. Egyetemes Philologiai Közlöny 55-57 (1931-1933) 74-84.

ECKHARDT SÁNDOR: *Salamon király lányának históriája*. Magyar Könyvszemle 33 (1926) 24-30.

ECKHARDT SÁNDOR: *Várdai István beszéde a francia király előtt*. Archivum Philologicum 63 (1938) 100-104.

ECKHARDT, ALEXANDRE: *De Sicambria a Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises*. Les Presses Universitaires de France, Paris, 1943. (Bibliothèque de la revue d'histoire comparée II.)

Eneae Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa. Edidit commentarioque instruxit Adrianus van Heck. Città del Vaticano, 2001. (Studi e testi 398.)

Eneae Silvii Piccolominei postea Pii PP II. De viris illustribus. Edidit Adrianus van Heck. Città del Vaticano. 1991. (Studi e testi 341.)

ENGEL PÁL – C. TÓTH NORBERT: *Itineraria regum et reginarum (1382-1438). Királyok és királynék itineráriumai (1382-1438)*. Budapest, 2005. (Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1.)

ENGEL PÁL: *A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez*. In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 77-96.

ENGEL PÁL: *A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája*. Századok 134 (2000) 267-321.

ENGEL PÁL: *A török-magyar háborúk első éve 1389-1392*. Hadtörténelmi Közlemények 111 (1998) 561-577. (megjelent még in: Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Budapest, 2003. [Milleniumi magyar történelem. Historikusok] 555-577.

ENGEL PÁL: *Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387-1437)*. Századok 128 (1994) 273-287.

ENGEL PÁL: *Ozorai Pipo*. In: Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 247-301.

ENGEL, JOHANN CHRISTIAN: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. Halle, 1798.

ENGLISH, BRIGITTE: *Ordo orbis terrae. Die Weltsicht in den Mappae mundi des frühen und hohen Mittelalters*. Berlin, 2002. (Vorstellungswelten des Mittelalters 3)

Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023-1300. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. Akadémiai Kiadó, Budapest,

1997.

Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes. Hgg. von Ludwig Pastor. IV. Bd. 4. Heft: Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis. Freiburg im Breisgau, 1905.

ESPADA, M. JIMENEZ DE LA: *Andanças e viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos.* Madrid, 1874.

ESPOSITO, MARIO: *Itinerarium Symonis Semeonis ab Hybernia ad Terram Sanctam.* Dublin, 1960. (Scriptores latini Hiberniae. Vol. IV.)

Eteria útinaplója. Nyíregyháza, 1996.

Euszebiosz egyháztörténete. Fordította: Baán István. Budapest, 1983. (Ókeresztény írók IV.)

Faits et gestes du prince Tancrede pendant l'expédition de Jérusalem. Éd. François Guizot. J.-L.-J. Brière, Paris, 1825.

FALVAY DÁVID: *Szent Erzsébet, Szent Vilma és a magyar királyi származás, mint toposz Itáliában.* Aetas 23 (2008) 64-76.

FEJÉR, GEORGIUS: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Tom. I-XI. Budae, 1829-1844.

FIGLIUOLO, BRUNO: *L'umanistae teologo palermitano Pietro Ranzano (1426/27-1492/93).* In: Uő: La cultura a Napoli nel secolo Quattrocento. Ritratti di protagonisti. Forum, Udine, 1997. 87-276.

Firenze e la scoperta dell'America. Umanesimo e geografia nel '400 Fiorentino. Catalogo a cura di Sebastiano Gentile. Leo S. Olschki Editore, Firenze, 1992.

FLAVIUS BLONDUS: *Az újraálmódott Róma. Roma instaurata,* Pytheas, Budapest, 2005.

FLORIANUS, MATHIAS: *Chronicon Dubnicense.* Quinque-ecclesiis, 1884.

FODOR PÁL: *Az apokaliptikus hagyomány és az "aranyalma" legendája. A török a 15-16. századi magyar közvéleményben.* Történelmi Szemle 39 (1997) 21-49.

FÓGEL JÓZSEF: *II. Lajos udvartartása.* Budapest, 1917.

FÓGEL JÓZSEF: *II. Ulászló udvartartása.* Budapest, 1913.

FÓGEL JÓZSEF: *Velencei diplomaták Budán a XVI. század elején.* Budapest, 1912., kny., VI. ker. főgimn.

FOUCHER DE CHARTRES: *Histoire de la Croisade. Le récit d'un témoin de la Première Croisade. 1095-1106.* Présentation de Jeanne Ménard. Cosmopole, Paris, 2001.

FRAKNÓI VILMOS: *A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában.* Magyar Könyvszemle 1 (1876) 8-14.

FRAKNÓI VILMOS: *Carvajal János bibornok magyarországi követségei, 1448-1461.* Budapest, 1889.

FRAKNÓI VILMOS: *Egy pápai követ Mátyás udvaránál, 1488-1490.* Budapest, 1901. (Olcsó könyvtár)

FRAKNÓI VILMOS: *Magyarország a mohácsi vész előtt. A pápai követek jelentései alapján.* Budapest, Szent István Társulat, 1884.

FRAKNÓI VILMOS: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal.* Budapest, I-III. 1900-1903.

FRAKNÓI VILMOS: *Mátyás király magyar diplomatái.* Budapest, 1898.

FRAKNÓI VILMOS: *Pecchinoli Angelo pápai legátus Mátyás udvaránál, 1488-1490*. Katolikus Szemle 12 (1898) 373-425.

Fratrís Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Aegypti peregrinationem. Edidit Cunradus Dietericus Hassler. I-III. Stuttgart, 1843-1849.

Freisingi Ottó krónikája. Bevezetéssel és magyarázó részletekkel ellátta: Gombos F. Albin. Budapest, 1912. (Középkori krónikások XII-XIV.)

FREISINGI OTTÓ: *I. Frigyes császár tettei*. Fordította, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta: Gombos F. Albin. Budapest, 1913. (Középkori krónikások XV-XVI.)

FROISSART, JEAN: *Chroniques*. I-IV. Librairie Générale Française, 2001. (Le Livre de Poche, Lettres gothiques).

Frutolfs und Ekkehards Chroniken und die anonyme Kaiserchronik. Hrsg.: Franz-Josef Schmale – Irene Schmale-Ott. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe Bd. 15) 1972.

Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana. Lateinischer Originaltext, mit Erläuterungen und einem Anhang herausgegeben von Heinrich Hagenmeyer. Winter, Heidelberg, 1913.

FÜGEDI ERIK: *Mátyás király jóvedelme 1475-ben*. In: Barta Gábor (szerk.): *Mátyás király 1458-1490*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 41-61.; illetve legújabban: Csukovits Enikő (szerk.): *Mátyás és a humanizmus*. Osiris Kiadó, Budapest, 2008. (Nemzet és Emlékezet) 454-474.

GALASSO, GIUSEPPE: *Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno angioino e aragonese (1266-1494)*. UTET, Torino, 1992. (Storia d'Italia. Vol. XV.)

GALEOTTO MARZIO: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Magyar Helikon, 1977.

GANSHOF, FRANÇOIS-LOUIS: *Histoire des relations internationales*. I. Le Moyen Âge. Paris, 1953.

GARIN, EUGENIO: *Der italienische Humanismus*. A. Francke Verlag, Tübingen, 1947.

GARIN, EUGENIO: *I cancellieri umanisti della Repubblica Fiorentina. Da Coluccio Salutati a Bartolomeo della Scala*. Rivista storica italiana 71 (1959) 186-208.

GARIN, EUGENIO: *L'humanisme italien. Philosophie et vie civile à la Renaissance*. Éditions Albin Michel, Paris, 2005. (Bibliothèque de l'Évolution de l'Humanité)

GAUTIER DALCHÉ, PATRICK: *Carte marine et portulan au XIIIe siècle. Le Liber de existencia riveriarum et forma nostri mediterranei*. Rome, 1995.

GAUTIER DALCHÉ, PATRICK: *L'héritage antique de la cartographie médiévale: les problèmes et les acquis*. In: Richard Talbert – Richard Unger: *Cartography in Antiquity and the Middle Ages*. Leiden, 2008. 29-66.

GAUTIER DALCHÉ, PATRICK: *L'oeuvre géographique du cardinal Fillastre (†1428). Représentation du monde et perception de la carte à l'aube des découvertes*. Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge. 59 (1992) 319-83.

GAUTIER DALCHÉ, PATRICK: *La Géographie de Ptolémée en Occident (IVe-XVIe siècle)*. Brepols, Turnhout, 2009. (Terrarum Orbis 9.)

GEOFFROI DE VILLEHARDOUIN: *Bizánc megvétele*. Budapest, 1985.

GEOFFROI DE VILLEHARDOUIN: *La Conquête de Constantinople*. Éd. Jean Dufournet. Peeters, Paris–Londres, 1969.

Geografia e geografi nel mondo antico. Guida storica e critica. A cura di Francesco Prontera. Roma – Bari, 1983.

Géographie de Pomponius Mela. Par M. Louis Baudet. Paris, 1843.

Gesta dei per Francos, in: Jacques-Paul Migne: *Patrologia latina*. Tomus CLVI. Venerabilis Guiberti abbatis S. Mariae de Novigento.

Gesta Henrici Quinti. The Deeds of Henry the fifth. Ed. Frank Taylor – John S. Roskell. Oxford, 1975.

GILLI, PATRICK: *Au miroir de l'humanisme. Les représentations de la France dans la culture savante Italienne à la fin du moyen âge*. École Française de Rome, 1997.

GILLI, PATRICK: *L'intégration manquée des Angevins en Italie: le témoignage des historiens*. In: L'État angevin. Pouvoir, culture et société entre XIIIe et XIVe siècle. École Française de Rome, 1998. (Collection de l'École Française de Rome 245.) 11-33.

Gimignano Inghirami naplója. Archivio Storico Italiano Serie V. T. I. 45-47.

GIOVIO, PAOLO: *Commentario delle cose de'Turchi*. Roma, 1531.

GOLUBOVICH, GIROLAMO: *Biblioteca bio-bibliografica di Terra Santa e dell'Oriente Francese*. I-V. Firenze, 1906-1927.

GOMBOS F. ALBIN: *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898-904)*. Hadtörténelmi Közlemények 28 (1927) 429-519.

GOMBOS F. ALBIN: *Szent István a középkori külföldi történetírásban*. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk: Serédi Jusztnián. Budapest, 1938. 631-674.

GOMBOS F. ALBIN: *Szent István háborúja II. Konrád római-német császárral 1030-ban*. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk: Serédi Jusztnián. Budapest, 1938. 301-324.

GORMLEY, CATHERINE – ROUSE, MARIE – ROUSE, RICHARD: *The medieval circulation of the „De Chronographia” of Pomponius Mela*. Mediaeval Studies 46 (1984) 268-319.

GRABOIS, ARYEH: *Le pèlerin occidental en Terre sainte au Moyen Âge*. De Boeck Université, Paris, 1998.

GRAVES, ROBERT: *A görög mítoszok*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981.

GRAVINA, DOMENICO DA: *Chronicon de rebus in Apulia gestis ab a 1333 ad a 1350*. A cura di Albano Sorbelli. (Rerum Italicarum Scriptores XII/III.) Città di Castello, 1903-1909.

GRUNDMANN, HERBERT: *Geschichtsschreibung im Mittelalter: Gattungen – Epochen – Eigenart*. 4. Aufl. Vandenhoeck-Reihe, Göttingen, 1987.

GUENÉ, BERNARD: *Entre l'Église et l'État. Quatre vies de prélats français à la fin du Moyen Âge (XIIIe-XVe siècle)*. Gallimard, Paris, 1987. (Bibliothèque des Histoires)

GUENÉE, BERNARD: *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*. Paris, 1980.

GUENÉE, BERNARD: *Histoires, annales, chroniques. Essai sur les genres historiques au Moyen Âge*. Annales 28 (1973) 997-1016.

GUENÉE, BERNARD: *L'Occident aux XIVe et XVe siècles*. Les États. Paris, 1971.

GUÉRET-LAFERTÉ, MICHÈLE: *Sur les routes de l'empire mongol. Ordre et rhétorique des relations de voyage aux XIIIe et XIVe siècles.* Paris, 1994.

GUGLIELMO DA PASTRENGO: *De viris illustribus et de originibus.* A cura di Guglielmo Bottari. Padoue, 1991.

GUIBERT DE NOGENT: *Dei Gesta per Francos et cinq autres textes. Corpus Christianorum. Continuatio Medieualis.* 127/A. Brepols, Turnhout, 1996.

Guida del Pellegrino di Santiago. Libro quinto del Codex Caixtinus secolo XII, a cura di Paolo Caucci von Saucken. Jaca Book, Milano, 2003. (Biblioteca di Cultura Medievale)

GUILLAUME DE NANGIS: *Gesta Ludovici IX.* In: Recueil des historiens des Gaules et de la France. T. XX. Éd. Pierre-Claude-François Daunou et Joseph Naudet. Paris, 1840. 312-465.

GYÖRFFY GYÖRGY: *A kipszaki kun társadalom a Codex Cumanicus alapján.* In Uő: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990. 242-273.

GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I-IV. Budapest, 1963-1997.

GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve.* Budapest, 1977.

GYÖRFFY GYÖRGY: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok.* Balassi Kiadó, Budapest, 1993.

GYÖRKÖS ATTILA: *Európai összefogás vagy dinasztikus érdek? Franciaország és a törökellenes liga az 1450-1460-as években.* In: Papp Imre – Angi János – Pallai László (Szerk.): Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára. Debrecen, 2010. 81-93.

HALMAI, RÓBERT – HRENKÓ, PÁL – MÉLYKÚTI, MIHÁLY: *The Geographical Names on the Lazarus Maps.* In: Lazarus secretarius. The First Hungarian Mapmaker and His Work. Edited by Lajos Stegena. Budapest, 1982.

HAMY, ERNEST THÉODORE: *Le livre de la description des pays de Gilles Le Bouvier dit Berry, premier roi d'armes de Charles VII, roi de France.* Recueil des voyages pour servir à l'histoire de la géographie. Paris, 1908.

Heilig, Römisch, Deutsch. Das Reich im mittelalterlichen Europa. Hrsg. von Bernd Schneidmüller und Stefan Weinfurter. Michel Sandstein Verlag, Dresden, 2006.

HENDERSON, JOHN: *The Medieval World of Isidore of Seville. Truth from Words.* Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

HERDE, PETER: *Politik und Rhetorik in Florenz am Vorabend der Renaissance. Die ideologische Rechtfertigung der Florentiner Aussenpolitik durch Coluccio Salutati.* Archiv für Kulturgeschichte 47 (1965) 141-220.

HERDE, PETER: *Von Dante zum Risorgimento. Studien zur Geistes- und Sozialgeschichte Italiens.* Anton Hiersemann, Stuttgart, 1997. (Gesammelte Abhandlungen und Aufsätze, Bd 1.)

HERMANN ZSUZSANNA: *Hans Dernaschwam könyvei között.* Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV (1968) 167-177.

Hierosolymita seu libellus de oppressione, liberatione ac restauratione sanctae Hierosomitanae ecclesiae (nach dem Texte der Monumenta Germaniae historica mit Erläuterungen und einem Anhang). Hrsg. Heinrich Hagenmeyer. Tübingen, 1877.

HILGER, HANS PETER: *Der Weg nach Aachen*. In Ferdinand Seibt (Hrsg.): Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen. München, 1978. 344-356.

Histoire de l'Adriatique. Sous la direction de Pierre Cabanes, préface de Jacques le Goff. Édition du Seuil, Paris, 2001.

Historia miscella Bononiensis ab anno MCIV usque ad annum MCCCXCIV: auctore Fratre Matthaeo della Pugloli Ordinis Minorum. 1731. (Rerum Italicarum Scriptores XVIII.)

HOFFMANN EDITH: *Régi magyar bibliofilek*. Az előszót és az új jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette: Wehli Tünde. Budapest, 1992.

Honterus-émlékkönyv. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban. 1999. Budapest, 2001.

HORVÁTH JÁNOS: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, 1954.

HORVÁTH JÁNOS: *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1935.

HORVÁTH RICHÁRD: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458-[1476]-1490)*. Budapest, 2011. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 12.)

HORVÁTH VERONIKA: *A Minerva Társaság története*. Irodalomtörténeti Közlemények 90 (1986) 305-312.

HOUSLEY, NORMAN: *Boucicaut marsall Nikápolynál*. Hadtörténelmi Közlemények 111 (1998) 593-602.

HUBER, ALFONS: *Die steierische Reimchronik*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 4 (1883) 41-74.

I Diarii di Marino Sanuto. Tomo 1-58. Publicato per cura di Federico Stefani – Guglielmo Berchet – Nicolò Barozzi. Venezia, 1879-1903.

Identité régionale et conscience nationale en France et en Allemagne du moyen âge à l'époque moderne. Publiés par Rainer Babel et Jean-Marie Moeglin. Jan Thorbecke Verlag Sigmaringen, 1997. (Beihefte der Francia. Herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut Paris, Bd. 39.)

II. Piusz pápa feljegyzései. Fordította Bellus Ibolya – Boronkai Iván. I-II. Balassi Kiadó, Budapest, 2001. (Történelmi források II.)

Il novellino. Testo critico, introduzione e note a cura di Guido Favati, 1970. Genova, Bozzi Ed. (Studi e testi romanzi e mediolatini, 1)

Il Villani illustrato. Firenze e l'Italia medievale nelle 253 immagini del ms. Chigiano L VIII 296 della Biblioteca Vaticana, a cura di Chiara Frugoni. Firenze, 2005.

Inventaire de la Librairie de Philippe le Bon, 1420. Publié par Georges Doutrepont. Bruxelles, 1906.

IORGA, NICOLAE: *La campagne des croisés sur le Danube en 1445 (commandée par Jean Corvin Huniade – extrait des „Anciennes chroniques d'Angleterre”*. Paris, 1927.

Írott források az 1050-1116 közötti magyar történelemről. Szerk.: Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006. (Szegedi Középkortörténet Könyvtár 22.)

Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum Sive Originum Libri XX. Ed.: W[allace] M. Lindsay. Oxonii, 1911.

„Itinerarium a Burdigala Hierusalemusque” Itinera et alia geographica. Brepols, Turnhout, 1965. (Corpus christianorum. Series latina.)

Itinerarium Antonini Placentini, un viaggio in Terra sancta del 560-570. Éd. Celestina Milani. Milan, 1977.

Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi. Ed. William Stubbs. London, 1864. (Rolls Series)

Iulius Caesar feljegyzései. A gall háborúról. A polgárháborúról. A jegyzeteket Boronkai Iván és Ürögdi György írta

IVETIC, EGIDIO: *Storiografie nazionali e interpretazioni della Dalmazia medievale.* In: Venezia e la Dalmazia anno mille. Secoli di vicende comuni. A cura di Nedo Fiorentin. Canova, Trentino, 2002. 95-133.

JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ: *Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs, 1929.

Janus Pannonius összes munkái. Közrebocsátja: V. Kovács Sándor. Budapest, 1987.

JÁSZAY MAGDA: *Párhuzamok és kereszteződések. A magyar-olasz kapcsolatok történetéből.* Gondolat, Budapest, 1982.

JÁSZAY MAGDA: *Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1990.

JEUDY, COLETTE: *La bibliothèque de Guillaume Fillastre.* In: Didier Marcotte (Éd.): Humanisme et culture géographique à l'époque du concile de Constanze autour de Guillaume Fillastre. Actes du Colloque de l'Université de Reims 18-19 novembre 1999. Brepols, Turnhout, 2002. 245-290.

Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber septimus. Ed. Danuta Turkowska. Varsaviae, 1975.

JOINVILLE: *Vie de Saint Louis.* Texte établi, traduit, présenté et annoté, avec variantes par Jacques Monfrin. Garnier, 1995. (Lettres gothiques)

Journal d'un bourgeois de Paris, texte original et intégral présenté et commenté par Colette Beaune. Paris, 1990. (Lettres Gothiques)

Julianus barát és a napkelet fölfedezése. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Györffy György. Budapest, 1986. (Magyar ritkaságok)

KARDOS TIBOR: *Az Albertiek édenkertje.* Minerva 15 (1936) 3-14.

KARDOS TIBOR: *Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjoukkal.* Századok 70 (1936) 407-432.

KARDOS TIBOR: *Janus Pannonius bukása.* Pécs, 1935.

KARDOS TIBOR: *Magyar tárgyú fejezetek Giovanni da Ravenna emlékiratában.* EgyPhK 60 (1936) 284-297.

Károly Róbert emlékezete. A szöveganyagot válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc. Budapest, 1988.

Katona Tamás (szerk.): *Mohács emlékezete.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979. (Pro memoria)

KATONA TAMÁS (szerk.): *Mohács emlékezete.* Magyar Helikon, 1976.

KENT, THOMAS DE: *Le roman d'Alexandre ou Le Roman de toute chevalerie.* Traduction, présentation et notes de Catherine Gaullier-Bougassas et Laurence Harf-Lancner, avec le text édité par Brian Foster et Ian Short. Honoré Champion editeur, Paris, 2003. (Champion Classiques)

KERTÉSZ BALÁZS: *Albert királyról és Szent Kálmán magyarországi tiszteletéről.* Magyar Könyvszemle 127 (2011) 4: 452-461.

KISÉRY ZSUZSANNA: *Vergerio és Luxemburgi Zsigmond*. In: Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387-1437. Szerk: Takács Imre. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2006. 292-294.

KLANICZAY GÁBOR: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.

KLANICZAY TIBOR: *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században*. Irodalomtörténeti Közlemények 86 (1982) 135-148.

KOSÁRY DOMOKOS: *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Budapest, 1978. (Gyorsuló idő)

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: *Justus Lipsius és a magyar késő-renaisszánsz utazási irodalom*. In: Uő: Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Budapest, 1975.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: *Várad – Velence – Medvevár*. In: Uő: Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Budapest, 1975.

KÖRMENDI TAMÁS: *A magyarság ábrázolása a nyugat-európai elbeszélő forrásokban a 13. század végén*. Korall 10 (2009) 30-46.

KÖRÖSI ALBIN: *Egy magyar királyleány története. Istoria de la fiyla del rey Dungaia. Katalán-provencei legenda. (Tanulmány az ó-román irodalom és dialectológia köréből.)* Budapest, 1914.

KRAUTHEIMER, RICHARD ET AL.: *Corpus Basilicarum Christianarum Romae*. I– VI. Vaticane–Roma–New York, 1937–1980.

KRAUTHEIMER, RICHARD: *Rome, Profile of a City, 312-1308*. Princeton, 1980.

KRISTÓ GYULA: *A magyar nemzet megszületése*. Szeged, 1997. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 12.)

KRISTÓ GYULA: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988.

KRISTÓ GYULA: *Károly Róbert családja*. Aetas 20 (2005) 14-27.

KRISTÓ GYULA: *Károly Róbert első felesége*. Acta Historica T. 86. 1988. 27-30

KRISTÓ GYULA: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2002. (A történettudomány kézikönyve)

KRISTÓ GYULA: *Orosz hercegnő volt-e Károly Róbert első felesége?* Aetas 1994/1. 194-199.

KRISTÓ GYULA: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged, 2003. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.)

KRONES, FRANZ VON: *Jakob Unrest*. In: Allgemeine Deutsche Biographie. Band 39. Duncker & Humblot, Leipzig, 1895.

Krónikáink magyarul. III/1-3. Válogatta és fordította Kulcsár Péter. Balassi, Budapest, 2006-2008. (Történelmi források III.)

KROPF LAJOS: *Jehan de Wavrin krónikájából. (Néhány adat Hunyady [!] János török hadjáratainak történetéhez)*. Századok 28 (1894) 675-696., 881-903.

KROPF LAJOS: *Régi utazók Magyarországon*. Századok 41 (1907) 926-928.

Krzysztof Szydłowieci kancellár naplója 1523-ból. Sajtó alá rendezte Zombori István. METEM, Budapest, 2004.

KUBINYI ANDRÁS: *Mátyás király*. Vince Kiadó, Budapest, 2001. (Tudomány – egyetem)

KULCSÁR PÉTER: *A humanista földrajzírás kezdetei Magyarországon*. Földrajzi Közlemények XVII (1969) 297-308.

KULCSÁR PÉTER: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. (Humanizmus és reformáció 1.)

KULCSÁR PÉTER: *Gyászbeszéd Hunyadi János felett*. In: „Mint sok fát gyümölcse...”. Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére. Budapest, 1997. 5-10.

KURCZ ÁGNES: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században*. Budapest, 1988.

KÜKÜLLEI JÁNOS: *Lajos király krónikája*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. (Milleniumi magyar történelem)

L'historiographie médiévale d'Alexandre le Grand. Sous la direction de Catherine Gaullier-Bougasses. Brepols, 2011. (Alexander Redivivus 1.)

L'image de l'autre Européen XVe-XVIIe siècles. Études réunies par Jean Dufournet, Adelin Charles Fiorato, Augustin Redondo. Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1992.

La Chanson d'Antioche. Éd. Paulin Paris. Paris, 1832-1848 (Reprints: Genève, 1969.)

La Conquête de Jérusalem, faisant suite à la Chanson d'Antioche, composée par le pèlerin Richard et renouvelée par Graindor de Douai au XIIIe siècle. Paris, 1877. (Collection des Poètes français du Moyen Âge VII.) (reprint: Genève, 1969.)

La cronica domestica di Messer Donato Velluti scritta fra il 1367 e il 1377. A cura di Isidoro Del Lungo, Giuliano Volpi. Firenze, 1914.

La librairie des ducs de Bourgogne. Manuscrits conservés à la Bibliothèque royale de Belgique. Collection dirigée par Bernard Bousmanne, Tania Van Hemelryck et Céline Van Hoorebeek. Bruxelles, Bibliothèque royale de Belgique – Brepols, Turnhout, I-IV. 2000-2009.

La littérature française du moyen âge. 1. Romans et chroniques. Présentation, traduction, choix de textes, notices et notes, chronologie et bibliographie par Jean Dufournet et Claude Lachet. Éd. Flammarion, 2003.

La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi. A cura di Agostino Pertusi. Firenze, Leo S. Olschki Ed. 1970. (Civiltà Veneziana. Saggi 18.)

LANGKABEL, HERMANN: *Die Staatsbriefe Coluccio Salutati. Untersuchungen zum Frühhumanismus in der Florentiner Staatskanzlei und Auswahl edition*. Böhlau Verlag, Köln – Wien. 1981. (Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde, Beiheft 3.)

LÁSZLÓ GYULA: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest, 1978.

Le fonti della storia della provincia Napolitana dal 568 al 1500, di Bartolommeo Capasso. Napoli, 1902.

LE GOFF, JACQUES: *Saint Louis*. Gallimard, Paris, 1996.

Le livre de Jehan de Mandeville. Une „Géographie” au XIVe siècle. Publ. de l'Univ. De Louvain-la-Neuve. 1990.

Le Livre des faicts du bon Messire Jean Le Maingre, dit mareschal Boucicaut. Éd. Denis Lalande. Geneve, 1985.

Le roman de messire Charles de Hongrie. Texte en prose de la fin du XVe siècle. Edition par Marie-Luce Chénier. Presses Universitaires du Mirail, Toulouse, 1992.

Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière. Publié et annoté par Charles Schefer. Paris, 1892.

LECLERCQ, ARMELLE: *Portraits croisés. L'image des Francs et des Musulmans dans les textes sur la Première Croisade. Chroniques latines et arabes, chansons de geste françaises des XIIe et XIIIe siècles*. Honoré Champion Éd., Paris, 2010. (Nouvelle Bibliothèque du Moyen Âge 96.)

LÉONARD, ÉMIL: *Les Angévins de Naples*. Paris, 1959.

Lexikon des Mittelalters I – X. Artemis Verlag, München–Zürich, 1980–1999.

LHOTSKY, ALPHONS: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreich*. Graz-Köln, 1963. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband XIX.)

Liber de quibusdam ultramarinis partibus de Guillaume de Boldensele. Éd.: Christiane Deluz. Paris, Sorbonne, 1972.

LOEHR, MAJA: *Der steierische Reimchronist her Otacher miz der Geul*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 51 (1937) 89-130.;

LOZOVSKY, NATALIA: *Geography and Ethnography in Medieval Europe: Classical Traditions and Contemporary Concerns*. In: Raaflaub, Kurt A. – Talbert, Richard (ed.): *Geography and Ethnography. Perceptions of the World in Pre-Modern Societies*. Oxford, 2010. 311-329.

LUKCSICS PÁL: *Olaszországban vitézkedő magyar lovagok jelvényei a XIV. században*. Turul 45 (1931) 84-88.

Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Acta extera Andegavensia. (=ADE) Szerk. Wenzel Gusztáv. I-III. Budapest, 1874-1876.

Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából: 1458–1490. (=MDEM) Szerk.: Nagy Iván és B. Nyáry Albert. I-IV. Budapest, 1875-78.

Magyar humanisták levelei. XV-XVI. század. Közreadja V. Kovács Sándor. Budapest, 1971.

Magyar történeti életrajzok. A Magyar Történelmi Társulat sorozatának digitális változat. 58 jeles történelmi személyiség életrajza 7000 képpel. Arcanum, é.n.

Magyar utazási irodalom 15-18. század. Budapest, 1990. (Magyar remekírók)

Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 1198-1526. Szerk.: Thallóczy Lajos – Áldásy Antal. Budapest, 1907. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára II.)

Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerkesztő: Székely György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. (Magyarország története tíz kötetben)

MÁLYUSZ ELEMÉR: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest, 1967. (Tudománytörténeti tanulmányok 5.)

MÁLYUSZ ELEMÉR: *A Toldi-monda történeti alapja*. Hadtörténelmi Közlemények 25 (1924) 3-23.

MÁLYUSZ ELEMÉR: *Toldy Miklós Olaszországban*. Irodalomtörténet 12 (1923) 17-23.

Marcha di Marco Battagli da Rimini (1212-1354). A cura di Aldo Francesco Massera. Città di Castello, 1912. (Rerum Italicarum Scriptores XVI/III.)

MARCHANDISSE, ALAIN: *Jean de Wavrin, un chroniqueur entre Bourgogne et Angleterre, et ses homologues bourguignons face à la guerre des Deux Roses*. Le Moyen Âge 112 (2006) 507-527.

Marco Polo utazásai. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Vajda Endre. Budapest, 1984.

Marco Polo utazásai. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

MARCO POLO: *Il Milione. Prima edizione integrale a cura di Luigi Foscolo Benedetto*. Olscki Editore, Firenze, 1928.

Marcotte, Didier (Éd.): *Humanisme et culture géographique à l'époque du concile de Constanze autour de Guillaume Fillastre*. Actes du Colloque de l'Université de Reims 18-19 novembre 1999. Brepols, Turnhout, 2002. (Terrarium Orbis 3.)

MAR CZALI HENRIK: *Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból* Magyar Történelmi Társaság XXIII. 97-113.

MARTÈNE, EDMUNDUS – DURAND, URSINUS: *Veterum scriptorum et monumentorum...* Parisiis, 1724.

MARTON JÓZSEF: *Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében*. Irodalomtörténeti Közlemények 110 (2006) 457-477.

MÁTÉ GYÖRGYI: *Magyarországi Károly úr regénye*. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Universitas Kiadó, Budapest, 2002. 123-139.

Mathaei de Griffonibus memoriale historicum de rebus Bononiensium. A cura di Lodovico Frati e Albano Sorbelli. Città di Castello, 1902. (Rerum Italicarum Scriptores XVIII/II.)

Mathiae Corvini epistolae ad Romanos Pontifices datae et ab eis acceptae 1458-1490. Budapest, 1891. (Monumenta Vaticana ser. I. tom. V.).

Matthaei Palmerii Florentini de vita et rebus gestis Nicolai Acciajoli, magni Apuliae senescalli, ab anno MCCCX usque ad annum MCCCCLXVI commentarius. 1728. (Rerum Italicarum Scriptores XIII.)

MATTHAEUS PARIS: *Chronica Maiora*. In: Henry Richards Luard (ed.): *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*. London, 1872-1883. (Rolls Series 57.)

Mátyás király levelei 1460-1490. válogatta: V. Kovács Sándor, ford.: Bellér Piroska. Budapest, 1986.

Mátyás király levelei. Külügyi osztály 1458-1490. Matthiae Corvini Hungariae regis epistolae exterae. A Fraknói Vilmos szerkesztette kötetek egyben közölt változata, sajtó alá rendezte: Mayer Gyula. Nap Kiadó, Budapest, 2008.

MAYER, HANS EBERHARD: *Das Itinerarium peregrinorum. Eine zeitgenössische englische Chronik zum dritten Kreuzzug in ursprünglicher Gestalt*. Stuttgart, 1962.

MEYVAERT, PAUL: „Rainaldus est malus scriptor Francigenus” – Voicing National Antipathy in the Middle Ages. *Speculum* 66 (1991) 743-763.

MIEDEMA, NINE ROBIJNTJE: *Die Mirabilia Romae. Untersuchungen zu ihrer Überlieferung mit Edition der deutschen und niederländischen Texte*. Niemeyer, Tübingen, 1996.

MIKÓ ÁRPÁD: *Magnus Gruber: Tractus Danubii (1531). Egy forrás nyomában*. In: Détsy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk.: Bardoly István és Haris Andrea. Budapest, 2002. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, XI.) 229-254.

MILLET, HÉLÈNE: *Guillaume Fillastre: esquisse biographique*. In: Didier Marcotte (Éd.): *Humanisme et culture géographique à l'époque du concile de Constanze autour de Guillaume Fillastre*. Actes du Colloque de l'Université de Reims 18-19 novembre 1999. Brepols, Turnhout, 2002. 7-24.

MISKOLCZY ISTVÁN: *Nagy Lajos nápolyi hadjáratai*. Hadtörténelmi Közlemények 34 (1933) 46-70., 123-146., uo. 35 (1934) 41-57.

MOEGLIN, JEAN-MARIE: *La formation d'une histoire nationale en Autriche au Moyen-Âge*. *Journal des Savants*. Janvier-Septembre 1983. 169-218.

MOEGLIN, JEAN-MARIE: *Recherches sur la Chronique rimée styrienne*. Journal des Savants. Juillet-Décembre 1987. 159-179.

Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései. Fordította: Bartoniek Emma. Budapest, 1926.

MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI: *Magyar nyelvemlékek*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.

MOLNÁR MÁTÉ: *A keresztény Európa egysége Pierre Dubois reformterveiben*. Budapest, 2010.

MOMMSEN, THEODOR: *C. Iulii Solini collectanea rerum memorabilium*. Berlin 1895. (Hildesheim 1999.)

MONSTRELET, ENGUERRAND DE: *Chronique*. Éd. L. Douet-D'Arcq, S.H.F., Paris, 1857-1862.

Monumenta conciliorum generalium seculi decimi quinti. Scriptorum tomus 1-4. Vindobonae, 1857-1935.

MOORE, WILFRED J.: *The Saxon Pilgrims to Rome and the Schola Saxonum*. Fribourg, 1937.

MÜLLER, ULRICH: *Das mittelalterliche Reich in der deutschen Literatur des Mittelalters*. In: Heilig, Römisch, Deutsch. Das Reich im mittelalterlichen Europa. Hrsg. von Bernd Schneidmüller und Stefan Weinfurter. Michel Sandstein Verlag, Dresden, 2006. 185-226.

NABER, ANTOINETTE: *Les manuscrits d'un bibliophile bourguignon du xve siècle, Jean de Wavrin*. Revue du Nord 72 (1990) 23-48.

NABER, ANTOINETTE: *Jean de Wavrin, un bibliophile du xve siècle*. Revue du Nord 69 (1987) 281-293.

NAGY BALÁZS: *Tatárjárás*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. (Nemzet és Emlékezet) 48-52.

NAVARRAI MARGIT: *Heptameron*. Magyar Helikon, Budapest, 1969.

NEERFELD, CHRISTIANE: „*Historia per forma di diaria*”. *La cronachistica veneziana contemporanea a cavallo tra il quattro e il cinquecento*. Venezia, 2006. (Memoriale 114.)

NEUMANN TIBOR: *Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490-1492)*. Századok 144 (2010) 335-372., 145. (2011) 293-347.

Nicopolis, 1396-1996. Éd. Jacques Paviot – Martine Chauney-Bouillot. Annales de Bourgogne 68 (1996)

NOTAR DOMENICO: *Chronicon de rebus in Apulia gestis*, a cura di Maria Giovanna Montrone. Giuseppe Barile Editore, Matera, 2008. (Collana la mandragora 3.)

NÓTÁRI TAMÁS: *Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini „Europa” c. művéből*. Szeged, 1999. (Documenta historica 42.)

NUZZO, ARMANDO: *Coluccio Salutati e l'Ungheria*. Verbum 7 (2005) 2: 360-371.

NUZZO, ARMANDO: *Letteredi stato di Coluccio Salutati tra Francia e Ungheria*. In: La circulation des hommes, des oeuvres et des idées entre la France, l'Italie et la Hongrie. Actes du Colloque international tenu à Paris. Édité par Amedeo Di Francesco, Adelin Charles Fiorato. Napoli, M. D'Auria, 2004. (Hungarica et Slavica, 3) 15-26.

NYÁRY ALBERT: *A modenai kir. levéltár magyar történelmi szempontból* Századok 2 (1868) 244-254.

ODO OF DEUIL: *De profectioe Ludovici VII in Orientem*, tr. Virginia Gingerick Berry. W.W. Norton and Co., New York, 1948.

Oeuvres complètes de Suger. Éd. Albert Lecoy de la Marché. Paris, 1867.

OLÁH MIKLÓS: *Hungária. Athila*. Budapest, 2000. (Milleniumi magyar történelem. Források)

OLAHUS, NICOLAUS: *Hungaria - Athila*. Ediderunt Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász. Budapest, 1938.

Ottokars Österreichische Reimchronik. Nach den Abschriften Franz Lichtensteins hrsg. v. Joseph Seemüller. Hannover, 1890-1893. (MGH Deutsche Chroniken V,1-2)

Ottonis episcopi Frisingensis Chronica sive Historia de duabus civitatibus. Herausgegeben von Adolf Hofmeister. Hannover 1912. (MGH Scriptores rerum Germanicarum 45.)

Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris. Hrsg. Georg Waitz und Bernhard von Simson. Hannover, 1912. (MGH Scriptores rerum Germanicarum 46.)

ÓVÁRY LAJOS: *A modenai és mantuai levéltári kutatásokról*. Századok 23 (1889) 392-402.

OZOEZE COLLODO, SILVANA: *Attila e le origini di Venezia nella cultura veneta tardomedievale*. Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, lettere e arti, 131 (1972-73) 531-567.

PALL, FRANCISC: *Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiottomana del 1442-1443, condotta da Giovanni di Hunedoara*. Revue des études sud-est européennes 3 (1965) 433-463.

PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: *Besenyők, kunok, jászok*. Corvina, Budapest, 1989.

PÁLOSFALVI TAMÁS: *A pozsonyi vár elfoglalása 1450-ben*. In: Neumann Tibor (szerk.): Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. (Analecta medievalia II.) Argumentum Kiadó, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2004. 197-218.

PÁLOSFALVI TAMÁS: *Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz*. Történelmi Szemle 43 (2001) 43-54.

PÁLOSFALVI TAMÁS: *Rozgonyiak és a polgárháború (1440-1444)*. Századok 137 (2003) 897-928.

PAPARELLI, GIOACCHINO: *Enea Silvio Piccolomini. L'umanesimo sul soglio di Pietro*. Longo Editore, Ravenna, 1978.

PARIS, ALEXANDRE DE: *Le Roman d'Alexandre*. Éd. Bilingue de Laurence Harf-Lancner. Paris, 1994. (Le Livre de poche, „Lettres gothiques”)

PASTOR, LUDWIG: *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance*. Freiburg, 1904.

PASTOUREAU, MICHEL: *Pourquoi tant de lions dans l'occident médiéval?* Micrologus 8 (2000) 1-2: 11-30.

PAVIOT, JACQUES: *Les cartes et leur utilisation à la fin du Moyen Âge. L'exemple des principautés bourguignonnes et angevines*. Itineraria 2 (2003) 201-228.

PAVIOT, JACQUES: *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'Orient (fin XIVe siècle – XVe siècle)*. Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2003. (Cultures et civilisations médiévales)

PÉCSVÁRADI GÁBOR: *Jeruzsálemi utazás*. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Holl Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983. (Magyar ritkaságok)

PEREPATITS ISTVÁN: *A „Művelődéstörténeti Értekezések”*. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Írták tanítványai. Budapest, 1912. 23-37.

PÉRICARD-MÉA, DENISE: *Compostele et cultes de saint Jacques au Moyen Âge*. Presses Universitaires de France, Paris, 2000.

PÉRON, PASCAL: *Les Croisés en Orient. La représentation de l'espace dans le cycle de la croisade*. Honoré Champion Éd., Paris, 2008. (Nouvelle Bibliothèque du Moyen Âge 86.)

PETIT, JOSEPH: *Charles de Valois (1270-1325)*. Elibron Classics, Paris, 2005.

PETRARCA, FRANCESCO: *De viris illustribus. Testo latino a fronte*. I-II. Le Lettere Ed., Firenze, 2007. (Edizione nazionale delle opere di Francesco Petrarca)

PETRARCA, FRANCESCO: *Familiarum rerum libri*. Ed. Vittorio Rossi. Firenze, 1933-1942.

PETRUCCI, ARMANDO: *Coluccio Salutati*. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1972. (Biblioteca Biographica 7.)

PHILLIPS, JONATHAN: *Odo of Deuil's De profectione Ludovici VII in Orientem as a source for the Second Crusade*. In: Marcus Bull et al. (eds.): *The Experience of Crusading*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

PICCOLOMINI, AENEAS SILVIUS: *Historia Austrialis. Österreichische Geschichte*. Herausgegeben von Jürgen Sarnowsky. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2005. (Freiherr vom Stein Gedächtnisausgabe Bd. 44.)

PICCOLOMINI, AENEAS SILVIUS: *Historia Bohemica*. Herausgegeben von Joseph Hejnic und Hans Rothe. Band 1. Historisch-kritische Ausgabe des lateinischen Textes. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2005. (Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Neue Folge 20.1.)

PIGOZZO, FEDERICO: *Treviso e Venezia nel Trecento. La prima dominazione veneziana sulle poderesterie minori (1339-1381)*. Venezia, 2007. (Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Memoriale 121.)

Pii II Commentarii Rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt. Ad codicum fidem nunc primum editi ab Adriano van Heck. Vol. I-II. Città del Vaticano, 1984. (Studi e testi 312. 313.)

PIRENNE, JACQUELINE: *La légende du Prêtre Jean*. Presses Universitaires de Strasbourg, 1992.

PLANT, MARGARET: *Portraits and Politics in Late Trecento Padua: Altichiero's Frescoes in the S. Felice Chapel, S. Antonio*. Art Bulletin 63 (1981) 406-425.

PLINIUS, CAIUS SECUNDUS: *A természet históriája. Válogatott részek az 1–6. könyvekből*. Válogatta, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Váczy Kálmán. Kriterion. Bukarest, 1973.

PLINIUS, CAIUS SECUNDUS: *Histoire naturelle*, texte établi, traduit et commenté par Jean Beaujeu et. al. Paris, 1947 (-1985). (Collection des Universités de France. Sér. Latine)

PLINIUS, CAIUS SECUNDUS: *Naturalis historiae – Naturkunde*. Ed.: Roderich König – Gerhard Winkler, Sammlung Tusculum. G. Artemis & Winkler. München – Zürich, 1974-1999.

PLINIUS, CAIUS SECUNDUS: *Storia naturale*, edizione diretta da Gian Biagio Conte, con la collaborazione di Alessandro Barchiesi e Giuliano Ranucci. Einaudi, Torino, 1982-1988.

PLINIUS, IDŐSEBB: *Természetrész. Az ásványokról és a művészetekről*. Budapest, 2001.

PLINIUS, IFJABB: *Levelek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981.

PLÖTZ, ROBERT: *Der Apostel Jacobus in Spanien bis zum 9. Jahrhundert*. Spanische Forschungen der Görresgesellschaft I. 30 (1982) 19–145.

Pomponii Melae De chronographia libri tres, una cum indice verborum. Edidit Gunnar Ranstrand. Göteborg, 1971.

PÓR ANTAL: *Erzsébet királyné acheni zárandoklása 1357-ben*. Századok 35 (1901) 1-14.

PÓR ANTAL: *Nagy Lajos 1326-1382*. Budapest, 1892. (Magyar történeti életrajzok)

PORTA, GIUSEPPE: *Censimento dei manoscritti delle cronache di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*. Studi di Filologia Italiana 34 (1976) 61-129., 37 (1979) 93-117.

POTVIN, CHARLES: *Oeuvres de Guillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste, 1386-1462*. Louvain, 1878.

Projets de croisade (v.1290 - v.1330), présentés et publiés par Jacques Paviot. Paris, 2008. (Documents relatifs à l'histoire des croisades publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, XX.)

PTOLEMAEUS: *Cosmographia. De locis et mirabilibus mundi*. Roma, 1490.

PUKÁNSZKY BÉLA: *Mohács és az egykorú német közvélemény*. In: Lukinich Imre (szerk.): *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Budapest, [1926] 277-293.

Q. CURTIUS RUFUS: *A makedón Nagy Sándor története*. Fordította és a jegyzeteket írta Kárpáthy Csilla. Budapest, 1967.

QUIRIN, HEINZ: *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte*. 4. Aufl. Steiner, Stuttgart, 1985.

Rácz, György (edited by): *Visegrád 1335*. International Visegrad Fund et al., 2009.

RADEK TÜNDE: *Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters*. Frankfurt am Main, 2008. (Budapester Beiträge zur Literaturwissenschaft 12.)

RANSANUS, PETRUS: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Közreadja Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Budapest, 1985.

RANSANUS, PETRUS: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Osiris, Budapest, 1999. (Milleniumi magyar történelem. Források)

RANSANUS, PETRUS: *Epithoma rerum Hungararum*. Curam gerebat Petrus Kulcsár, Budapest, 1977.

RANZANO, PIETRO: *Descriptio totius Italiae (Annales, XIV-XV)*, a cura di Adele di Lorenzo, Bruno Figliuolo e Paolo Pontari. Sismel – Edizioni del Galluzzo, Firenze, 2007. (Il ritorno dei classici nell'umanesimo IV. 3.)

RÁTH KÁROLY: *A Duna völgyének leírása Tétényig. 1500 körüli időkből*. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 2 (1863) 120-123.

RÁZSÓ GYULA: *Hunyadi Mátyás török politikája*. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk.: Rázsó Gyula, V. Molnár László. Budapest, 1990. 149-200.

RÁZSÓ, GYULA: *Feldzüge des König Mathias in Niederösterreich 1477-1490*. Wien, 1973. (Militärische Schriftenreihe 24)

Receuil des historiens des croisades. I-XVII. Imprimerie royale, Paris, 1841-1906.

REDLICH, OSWALD: *Die österreichische Annalistik bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 3 (1882) 497-538.

REINHARDT, VOLKER: *Die großen Familien Italiens*. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1992.

Relationes oratorum pontificiorum. Magyarországi pápai követek jelentései. 1524-1526. Budapest, 1884. 2001. (Monumenta Vaticana. Vatikáni magyar okirattár II/1.)

RICCOBALDUS DE FERRARE: *Chronica parva ferrariensis*. Intro., ed. e note di Gabriele Zanella. Ferrara, 1983. (Deputazione provinciale ferrarese di storia patria. Monumenti 9.)

RICCOBALDUS DE FERRARE: *De locis orbis*. Ed. Gabriele Zanella. Ferrara, 1986.

RICHARD OF HOLY TRINITY: *Itinerary of Richard I and others to the Holy Land (formerly ascribed to Geoffrey de Vinsauf)*. Cambridge, Ontario, 2001. (Medieval Latin Series)

RICHARD, JEAN: *Croisés, missionnaires et voyageurs. Les perspectives orientales du monde latin médiéval*. Londres, Variorum Reprints, 1983.

RICHARD, JEAN: *La papauté et les missions d'Orient au Moyen-Âge (XIIIe-XVe siècles)*. Rome, 1977. (Collection de l'École Française de Rome 33.)

RICHARD, JEAN: *Les récits de voyages et de pèlerinages*. Brepols, Turnhout, 1981. (Typologie des sources du Moyen-Âge occidental. Fasc. 38.)

RICHENTAL, ULRICH: *Das Konzil zu Konstanz MCDXIV-MCDXVIII. 1-2. Bearb. Von Otto Feger*. Starnberg, Konstanz, 1964.

ROBERT DE CLARI: *La Conquête de Constantinople*. Éd. par Philippe Lauer. Champion, Paris, 1924. (Classiques français du Moyen Âge)

Rom im hohen Mittelalter. Studien zu den Romvorstellungen und zur Rompolitik vom 10. bis zum 12. Jahrhundert. Ed: Bernhard Schimmelpfennig - Ludwig Schmutge. Jan Thorbecke, Sigmaringen, 1992.

ROSA, DANIELA DE: *Coluccio Salutati: il cancelliere e il pensatore politico*. La Nuova Italia, Firenze, 1980. (Biblioteca Storia 28.)

RUNCIMAN, STEVEN: *A keresztes hadjáratok története*. Budapest, 1999.

RUNCIMAN, STEVEN: *A szicíliai vecsernye*. Budapest, 1999.

RÜCK, KARL: *Das Exzerpt der Naturalis Historia des Plinius von Robert von Cricklade*. In: Sitzungsberichte der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München, philosophisch-philologische und historische Klasse. 1902. 195-285.

SAINTE-MAURE, BENOÎT DE: *Le roman de Troie*. Éd. Bilingue partielle de Emmanuelle Baumgartner et Françoise Viellard, Paris, 1998. (Le Livre de poche, „Lettres gothiques”)

Saint-Jacques de Compostelle. Brepols, Turnhout, 1985.

SCHÉDEL, HARTMANN: *Weltchronik. Kolorierte Gesamtausgabe von 1493*. Einleitung und Kommentar von Stephan Füssel. Weltbild, 2004.

SCHEIN, SYLVIA: *Fideles crucis. The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land, 1274-1314*. Oxford University Press, Oxford, 1991.

SCHIFFERS, HEINRICH: *Kulturgeschichte der Aachener Heiligtumsfahrt*. Köln, 1930.

SCHMUTGE, LUDWIG: *Über „nationale” Vorurteile im Mittelalter*. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 38 (1982) 439-459.

SCHNERB, BERTRAND: *L'État bourgignon 1363-1477*. Perrin, Paris, 1999

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadinae gestarum. (=SRH) I-II. Ed: Emericus Szentpétery. Budapest 1937-1938.

SEEMÜLLER, JOSEPH: *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*. MGH Dt. Chron, T. VI. Hanovre-Leipzig, 1909.

SELZER, STEPHAN: *Deutsche Söldner im Italien des Trecento*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2001. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom. Bd. 98.)

SEVILLAI IZIDOR: *Etimológiák. XVI. könyv. A kövekről és a fémekről*. Latinból fordította, a bevezetőt írta, a jegyzeteket és a mutatót készítette Horváth Emőke. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

SIGAL, PIERRE ANDRÉ: *Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok*. Budapest 1989.

SIGAL, PIERRE ANDRÉ: *Les marcheurs de Dieu*. Armand Colin, Paris, 1974.

- SOKCSEVITS DÉNES: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011.
- SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: *Az ötszáz éves Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól*. Magyar Könyvszemle 109 (1993) 460-463.
- SOT, MICHEL – BOUDET, JEAN-PATRICE – GUERREAU-JALABET, ANITA: *Histoire culturelle de la France*. Édition du Seuil, Paris, 1997.
- SROKA, STANISLAW: *A magyar Anjouk családi története*. Krakow, 1998.
- SROKA, STANISLAW: *Ki volt Károly Róbert első felesége?* Aetas 1994/1. 187-193.
- STANESCO, MICHEL – ZINK, MICHEL: *A középkori regény története az európai irodalomban*. Budapest, 2000.
- STEGENA LAJOS: *Magyarország térképei a mohácsi vész előtt*. Budapest, 1991.
- Storia di Napoli*, dir. da Ernesto Pontieri. I-XI. Napoli, 1966-1978.
- Storia di Roma dall'antichità a oggi. Roma medievale*. A cura di André Vauchez. Editori Laterza, Roma–Bari, 2001.
- STRABÓN: *Geógraphika*. Gondolat, Budapest, 1977.
- STRAUB, ENRICO: *Bericht und Reflexion in Petrarca's Ventoux-Epistel (Familiares, IV,1)*. In: Italien und die Romania in Humanismus und Renaissance (Festschrift für E. Loos zum 70. Geburtstag). Wiesbaden, 1983.
- SUDHEIM, LUDOLPH DE: *De itinere Terrae Sanctae*. Hrsg. Ferdinand Deycks. Stuttgart, 1851.
- SWEENEY, JAMES ROSS: *Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12-13. században*. Századok 118 (1984) 114-124.
- SZAKÁLY FERENC: *A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365-1526)*. In: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc (szerk.): *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest, 1986. 11-57.
- SZAMOTA ISTVÁN: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054-1717*. Budapest, 1891.
- SZATHMÁRY TIBOR: *Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477-1600*. Fusignano, 1987.
- SZÉKELY GYÖRGY: *Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben*. Századok 122 (1988) 52-85.
- SZELESTEI N. LÁSZLÓ: *Oláh Miklós könyvtáráról*. In: Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. január 9-10-i kolozsvári megemlékezés anyagából. Szerk.: Mózes Huba. Szent István Társulat, Budapest, É. n. 51-69.
- SZENDE KATALIN: *Parva cum laude. Humanisták a késő középkori magyar városokról*. Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Budapest, 2004. 269-275.
- SZENDE, KATALIN: „Innen-” und „Aussensicht”. *Das Bild der Ungarischen Städte vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*. In: Ferdinand Opll (Hrsg.): *Bild und Wahrnehmung der Stadt*. Linz, 2004. 241-263.
- Szent Ágoston vallomásai*. Fordította és magyarázta Balogh József. Budapest, 1995.
- Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. VI. Budapest, 1895.
- Szókratész egyháztörténete*. Fordította: Baán István. Budapest, 1984. (Ókeresztény írók IX.) 83.

SZOMMER GÁBOR: *Földrajz, megismerés és az információs rendszerek történeti vizsgálatában rejlő lehetőségek*. Századok 145 (2011) 457-475.

SZÜCS JENŐ: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. *Szemponatok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához*. In: Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Budapest, 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 64.) 9-71.

SZÜCS JENŐ: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Szeged, 1992. (Magyar Östörténeti Könyvtár)

SZÜCS JENŐ: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993. (História könyvtár. Monográfiák 1.)

TAKÁCS IMRE: *Kápolna alakú ereklyetartó magyar címerrel a Bari San Nicola kincstárban*. Ars Hungarica 26 (1998) 66-82.

Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt írta V. Kovács Sándor. Budapest, 1985. (Magyar Ritkaságok)

TARDY LAJOS: *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból*. In: Hans Dernschwam: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Közreadja: Tardy Lajos. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. 7-72.

TARDY LAJOS: *Régi feljegyzések Magyarországról*. Budapest, 1982.

TARDY LAJOS: *Régi hírünk a világban*. Gondolat, Budapest, 1979.

TARDY LAJOS: *Régi magyar követjárások keleten*. Budapest, 1971. (Körösi Csoma Kiskönyvtár 11.)

TÁTRAI VILMOS: *Luxemburgi Zsigmond alakja korának itáliai művészetében*. In: Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387-1437. Szerk: Takács Imre. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2006. 143-152.

TERBE LAJOS: *Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája)*. Egyetemes Philologiai Közlöny 60 (1936) 297-351.

THALLÓCZY LAJOS: *Mantovai követjárás Budán. 1395*. Budapest, 1905.

The Historia Occidentalis of Jacques de Vitry. A critical edition [by] John Frederick Hinnebusch, The University Press, Fribourg, 1972. (Spicilegium Friburgense 17.)

The History of Cartography. Vol. 1. Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. Edited by J[ohn] B. Harvey and David Woodward. The University of Chicago Press, Chicago & London, 1987.

THEINER, AUGUSTINUS: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I-II. Romae, 1859-1860.

THUROCZ, JOHANNES DE: *Chronica Hungarorum*. I. Edd. Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985.

THURÓCZY JÁNOS: *A magyarok krónikája*. Budapest, 1978.

TOBLER, TITUS: *Descriptiones Terrae Sanctae ex saeculo VIII, IX, XII, et XV*. Leipzig, 1874.

TÓTH ENDRE: *A velenceiek sabariai eredete. (Kézai, Gesta Ungarorum 16.)* In: Neumann Tibor (szerk.): Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. (Analecta mediaevalia II.) Argumentum Kiadó, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2004. 237-270.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *A honfoglalás előtti magyar kalandozások*. Hadtörténelmi Közlemények 109 (1996) 3-34.

Traité d'Emmanuel Piloti sur le passage en Terre sainte (1420), publié par Pierre-Herman Dopp. Louvain – Paris, 1958.

TREVES, PIERO: *Il mito di Alessandro e la Roma di Augusto*. Milano – Napoli, 1953.

TRINGLI ISTVÁN: *A magyar történetírás átalakulása Hunyadi Mátyás korában*. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. Kiállítási katalógus. Budapest, 2008. 503-506.

TRINGLI ISTVÁN: *Antonio Bonfini történeti munkája díszkódexének töredékei*, in: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. Kiállítási katalógus. Budapest, 2008. 510-511.

TRINGLI ISTVÁN: *Az újkor hajnala*. Vince Kiadó, Budapest, 2003.

TRINGLI ISTVÁN: *Petrus Ransanus humanista szellemű történeti munkája Magyarországról*. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. Kiállítási katalógus. Budapest, 2008. 509.

TUBERO, LUDOVICUS: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Közreadja Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Szeged, 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.)

ULLMAN, BERTHOLD L.: *The humanism of Coluccio Salutati*. Editrice Antenore, Padova, 1963. (Medioevo e umanesimo 4.)

UNREST, JAKOB: *Kärntner Chronik von der Urzeit bis 1335 mit einem Anhang über ausgestorbene Adelsgeschlechter*. Hrsg. S. F. Hahn. 1724.

UNREST, JAKOB: *Österreichische Chronik*. Hrsg. v. Karl Grossmann, Weimar, 1957. (MGH, Ss. N.S. 11.)

UNREST, JAKOB: *Ungarische Chronik*. Hrsg.: Franz Krones von Marchland. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1 (1880)

URSINS, JEAN JUVENAL DES: *Histoire de Charles VI, roy de France*. In: Joseph-François Michaud – Jean-Joseph-François Poujoulat (éd.): Nouvelle collection des mémoires pour servir à l'histoire de France depuis le XIIIe siècle jusqu'à la fin du XVIIIe siècle. I-XXXII. Paris, 1836-1839. I. 529-532.

VALENTINI, ROBERTO – ZUCCHETTI, GIUSEPPE: *Codice topografico della città di Roma*. 3. Roma, 1946. (Fonti per la storia d'Italia 90.)

VÁZQUEZ DE PARGA, LUIS – LACARRA, JOSÉ MARIA – RÍU, JUAN URÍA: *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*. Madrid, 1948-1949.

VÉGH JÁNOS: *Zsigmond király képzőművészeti ábrázolásairól*. In: Művészet Zsigmond király korában 1387-1437. Budapest, 1987. I. 93-113.

VESPASIANO DA BISTICCI: *Le vite*. Edizione critica con introduzione e commento di Aulo Greco. I-II. Firenze, Nella Sede dell'Istituto Palazzo Strozzi, 1970.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ: *II. András király keresztes hadjárata, 1217-1218*. In: Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk.: Laszlovsky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 99-111.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ: *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Argumentum Kiadó, 2008. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára)

VESZPRÉMY LÁSZLÓ: *Magyarország és az első keresztes hadjárat. Acheni Albert tanúsága*. Hadtörténelmi Közlemények 118 (2005) 501-516.

VIELLIARD, JEAN: *Le Guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle. Texte latin du XIIIe siècle, édité et traduit en français d'après les manuscrits de Compostelle et de Ripoll*. Mâcon 1938¹, 1978².

Világkrónika a kezdetektől Augustusig (Fülöp királynak és utódainak története). Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből. Ford. Horváth János, Borzsák István utószavával. Helikon Kiadó, Budapest, 1992.

Vita Henrici Quinti Redmanno auctore. In: Memorials of Henry the Fifth, king of England. Ed. Charles Augustus Cole. London, 1858. (Rerum Britannicarum medii Aevi scriptores. Rolls series 11.)

VÍZKELETY ANDRÁS: *Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője.* Irodalomtörténeti Közlemények 97 (1993) 5-6: 576-580.

VORAGINE, JACOBUS DE: *Legenda aurea.* Helikon Kiadó, Budapest, 1990.

Voyage d'Outre-Mer en Jérusalem par le seigneur de Caumont, publié par le marquis de La Grange. Paris, 1858. (reprint: Genf, 1975.)

Voyage en Egypte de Félix Fabri 1483. Traduit du latin, présenté et annoté par le R. P. Jacques Masson. Paris, 1975.

WALSINGHAM, THOMAS: *Chronica Monasterii Sancti Albani. The Saint Albans Chronicle, 1406-1420.* Edited from Bodley Ms. 462 by Vivian H. Galbraith. Oxford, 1937.

WALTHER, HANS: *Scherz und Ernst in der Völker- und Stämme-Charakteristik mittellateinischer Verse.* Archiv für Kulturgeschichte 41 (1959) 263-301.

WATTENBACH, WILHELM – SCHMALE, FRANZ-JOSEPH: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter.* I. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976.

WAVRIN, JEHAN DE: *Recueil des croniques et anchiennes istoires de la Grant Bretagne a present nomme Engleterre.* Kiadása: William Hardy: Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores. (Rolls Series 39.) London, [1864-1891. I-VI.] V. 5-119.

WEISS, ROBERT: *Jacopo Angeli da Scarperia (c. 1360-1410-11).* In: Medioevo e Rinascimento. Studi in onore di Bruno Nardi. II. Firenze, 1955. 803-827.

WENZEL GUSZTÁV: *Marino Sanuto Magyarországról, 1496—1501.* Századok 5 (1871) 1–11., 73–93., 165–179.

WENZEL GUSZTÁV: *Marino Sanuto világkrónikája.* Magyar Történelmi Társ XIV, XXIV, XXV, 1869-1878.

Werbőczy István Hármaskönyve. Budapest, 1897. (Magyar Törvénytár)

WESTREM, SCOTT D.: *The Hereford Map.* Brepols, Turnhout, 2001. (Terrarum Orbis 1.)

Willelmi Tyrensis archiepiscopi chronicon. Édition critique par Robert B.C. Huygens. Identification des sources historiques et détermination des dates par Hans Eberhard Mayer et Gerhard Rösch. Brepols, Turnhout, 1982. 2. vol. (Corpus Christianorum. Continuatio Medievals XXXVIII.)

WINTER, PATRICK M. DE: *La bibliothèque de Philippe le Hardi, duc de Bourgogne, 1364-1404. Étude sur les manuscrits à peintures d'une collection princière à l'époque du style gothique international.* Paris, 1985. (Documents, études et répertoires, nr. 33.)

WITT, RONALD G.: *Hercules at the Crossroads: The Life, Works, and Thought of Coluccio Salutati.* Duke University Press, Durham, 1983.

WOLKAN, RUDOLF: *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini.* I-IV. Wien, 1908-1918. (Fontes rerum Austriacarum)

WOOD, FRANCES: *Did Marco Polo go to China?* Secker & Warburg, London, 1995.

WYNGAERT, ANASTASIUS VAN DEN: *Sinica Franciscana I. Itinera et Relationes Fratrum Minorum saeculi XIII. et XIV.* Ad Claras Aquas, 1929. 27-130.

ZABBIA, MARINO: *I notai e la cronachistica cittadina italiana nel Trecento.* Roma, Nella sede dell'istituto Palazzo Borromini, 1999. (Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, nuovi studi storici 49.)

ZABBIA, MARINO: *Notai-Cronisti nel Mezzogiorno svevo-angioino. Il Chronicon di Domenico da Gravina.* Laveglia Editore, Salerno, 1997.

ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS: *A Domonkos Rend konventjei a XIII. századi Magyarországon.* Tanítvány 7. (2001) 2: 81-95.

Zehn Gerdichte Michael Beheim's zur Geschichte Oesterreichs und Ungarns. In: Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst. 1849. 35-46.

Zsigmondkori oklevéltár. Közzéteszi: Mályusz Elemér, Borsa Iván, Neumann Tibor, C. Tóth Norbert. I-XI. Budapest, 1951-2009.

ZSOLDOS ATTILA: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában.* Budapest, 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.)

ZSOLDOS ATTILA: *Az Árpádok követői.* In: Piti Ferenc (szerk.): „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2000. 703-714.